

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૫૦૩ કિંમત ૬-૪-૦

ગ્રંથનામ ખરિ પ્રેમ રસાની

વર્ગિક ૬-૩

27 12

प्रेमलङ्कितानी पर. क. प्र. ग. प. ड. अ. न. अ. न.
पहोयाडना, गजराणी, लका, कवि,
सणी गिरिधर गोपावनी गजो अंक ७

भा. अ.

प्रेमलङ्कितानी 153

I
1946

DATE 153 1. 9
53 1. 9
MAR 1946

आजपावनी, यजिधन पीरवनी स्ता;

प्रकाशक :

धी भदेश लिमिटेड वनी
नंदलाल सुनीलाल गोडीव. ग.

आ. प. ल. क. ना. मो. ल. ग. क. र. ग.

भेसर्स अंत. अंत. डकरनी कुं.

युकेवर्स, पब्लिशर्स

140, प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई-२.

કિંમત

રૂ. ૬-૪-૦

રૂપિયા સવાળ

રૂ. ૫૫૯૩

આ નવલકથાના બોલપટ, નાટક કે એવા કોઈપણ ઉપયોગ કરવાના તેમ જ પુસ્તક-પ્રકાશનના સર્વ હક સ્વાધીન છે.

૬-૩૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મથક
અમદાવાદ

ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
મુદ્રક અને પ્રકાશક

'સંદેશ લિમિટેડ' વતી

નંદલાલ ચુનીલાલ
બોડીવાળા

મુદ્રણસ્થાન
શ્રી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
માધુભાઈ કોથોની,
અમદાવાદ.

भारिं प्रेमदीवानी

आ नवलकथाना सर्जके

कर्ता

श्री. रामचंद्र नारायण ठाकुर

अम. अ.

कथाविधान-

श्री. रविशंकर म. रावण

श्री. कचुलार्थ देसाई

प्रकाशक

श्री. नंदलाल युनीलाल घोडीयाणा

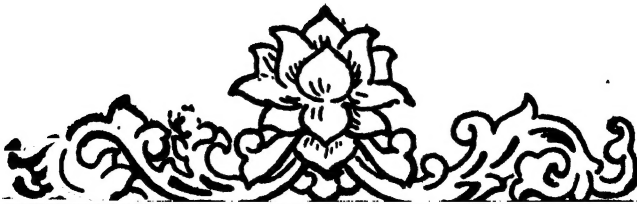
मेनेजिंग डिरेक्टर, ' श्री मदेश लिमिटेड '

अमदावाद.

आवृत्ति पहेली

सने १९४५

नाम रहेगा नामसे, सुनो स्याने लोक;
भीरां सुत लयो नहीं, शिष्य न भूँडयो कोय.

हे गद्या लोको, सांभलो ! नामथी न (उत्तम
कृत्योनी कीर्तिथी) नाम रहे छे. भीरांन कोई पुत्र
जन्मयो न हतो अने तेणे कोई शिष्य भूँडयो न हतो.
(अर्थात्, पुत्रादिक संतति अथवा कंडी अंधावेला
शिष्यथी नाम नथी रहैतुं).

અર્પણ

ગુજરાતને અને ગુજરાતના પ્રત્યેક નૂતન લેખકને
પ્રેરણાના સામરસમ, 'પ્રેમભક્તિ'ના ઉપાસક, ગુજરાતી
સાહિત્યને પોતાનું કાયમનું ઋણી બનાવનાર—

ગુજરાતના મહાકવિ

શ્રી

તાનાલાલ દલપતરામ

ને

વિનમ્રભાવે

—રામ.

મકાશકનું નિવેદન

ગુજરાતનાં પ્રથમ સ્ત્રી કવિ, લક્ષ્મીબાઈના જીવનને આલેખતી આ સળંગ નવલકથા આપની સમક્ષ રજૂ કરતાં મને ખૂબ જ આનંદ થાય છે.

મીરાંબાઈની અનન્ય લક્ષ્મીબાઈની જીવન-કરમરથી લાગ્યે જ કોઈ પણ ભારતવાસી અગ્ણણ હોઈ શકે. સંત કવિ મીરાંબાઈનું નામ તેમની લક્ષ્મીબાઈની કરતી પદાવલિઓથી અમર બનેલું છે.

ગુજરાતી તેમ જ ઇતર ભાષાસાહિત્યમાં મીરાંબાઈના જીવન-કવન વિષે આજ સુધીમાં ઘણા ઘણા વિદ્વાનોએ પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરતા લેખો અને નિબંધો લખ્યા છે. મીરાંબાઈના જન્મકાળ માટે વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મતો દર્શાવ્યા છે.

આ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક શ્રી. રામચંદ્ર ઠાકુરનું નામ સાહિત્યરસિક જનતામાં સુપરિચિત છે, એટલે તેમનો વિશેષ પરિચય આપવાની જરૂર રહેતી નથી. શ્રી. ઠાકુરે 'મીરાંબાઈની પ્રેમદીવાની' પુસ્તક લખવામાં મીરાંબાઈ વિષેના વિવિધ પ્રશ્નોના આધાર લઈ આ પુસ્તક ખૂબ જ શ્રમપૂર્વક અને અભ્યસનીય દૃષ્ટિએ લખ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મીરાંબાઈના સમગ્ર જીવન-કવનને નવલકથાના રૂપમાં સૌથી પ્રથમવાર જ ગૂંથી, લેખકે ગુજરાતને, સ્ત્રી-સંત કવિ મીરાંબાઈને સરસ પરિચય કરાવ્યો છે. મીરાંબાઈના જન્મસમય માટે પણ લેખકે વિદ્વાનોનાં ઝેદલાંમાં ઝેદલાં મંતવ્યો મુજબની ખાત્રીદાયક તવારીખનો આધાર લઈ, એ સમયના ઐતિહાસિક વાતાવરણ-તરવોને જાળવી, સુરેખ અને વાસ્તવિક દેશ દર્શાવતું પાત્રાલેખન આલેખી એક સફળ નવલ રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

રાજરાણી મીરાંએ મેવાડના મહારાજનું મહારાણીપદ ત્યજીને એથી ય ઉચ્ચતર પદ મેળવી પોતાનું જીવન ધન્ય કરી સમાજને એક અપ્રતિમ દર્શાંત આપ્યું છે.

ગિરિધરગોપાલની આરાધના પાછળ મીરાંઆઈએ સમગ્ર જીવન ન્યોજાવર કર્યું. આમ કરવામાં તેને ખૂબ જ સહન કરવું પડેલું; પરંતુ ભગવાન ભક્તોને આધીન છે. ભક્તિના રંગમાં રંગાયેલી મીરાં કેટલીએ કઠક કસોટીઓ પછી શ્રી. રણુછોડજીના ચરણકમલમાં એકત્વ-મુકિત પામે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મીરાંના જીવનને નવલકથામાં ગૂંથવાનું કાર્ય ખૂબ જ દુર્ઘટ હોવા છતાં, આ પુસ્તકના લેખકે મીરાંની તાદશ જીવનકથા આલેખવામાં ખૂબ જ કાળજી રાખી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે રસક્ષતિ થવા દીધી નથી એ લેખકનું આ વસ્તુ પરનું કૌશલ્ય સ્પષ્ટ છે.

આ નવલકથા લખી આપવા માટે હું ભાઈશ્રી રામચંદ્ર ડાકુરનો આભારી છું.

કથાના અંતે મીરાંઆઈનાં ખાસ પસંદગીનાં પદો આપ્યાં છે. ભાવિકોને આ પદમંચય ગમશે, એવી હું આશા રાખું છું.

આ કૃતિના ગુણદોષ તપાસવાનું કાર્ય હું વાચકમિત્રો પર છોડું છું.

મીરાંઆઈની સમગ્ર જીવનકથાને કલાના ઝોપ આપી, આવા સુંદર કલાત્મક સ્વરૂપમાં મઠી આપવા માટે મને ગુજરાતના બે સિદ્ધલસ્ત અને ખ્યાતનામા કલાકારોનો સંપૂર્ણ સહકાર મળ્યો છે. આ આખા ય પુસ્તકનો ચિત્રવિભાગ કલાકાર શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ અને શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈએ ખૂબ જ પરીત્રમ લઈ તૈયાર કર્યો છે. ગુજરાતના બે એક કલાકારોની પિછીનો 'મીરાં પ્રેમદીવાની'માં જે સુભગ સહકાર સાંપડ્યો છે એ માટે હું આ બંને કલાકાર મિત્રોનો આભારી છું.

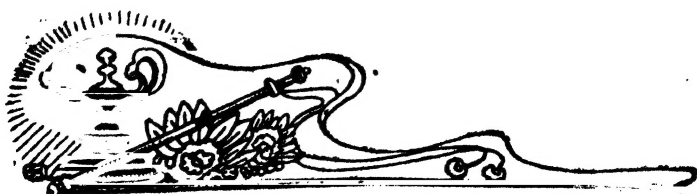
આ પુસ્તકના મનોહર ગેટ-અપ માટે શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈએ 'ચંદ્રઆર્ટ' સ્ટુડિયોના 'મીરાંબાઈ' બોલપટના કેટલાક 'સ્ટીલકોટો' ખાસ પરવાનગી લઈ મેળવી આપ્યા છે એ માટે 'ચંદ્રઆર્ટ' સ્ટુડિયોના (મદ્રાસ)ના સંચાલકોનો અને શ્રી. કનુભાઈનો હું ખૂબ જ આભારી છું. આ પ્રખ્યાત કંપનીના મીરાં બોલપટનાં કલાત્મક દૃશ્યોમાં 'મીરાં' તરીકે પ્રખ્યાત ગાયિકા શ્રીમતી એમ. એસ. સુખાલક્ષ્મી ભૂમિકા ભજવે છે. આ પ્રાસંગિક ચિત્રદરચોથી આ પુસ્તક વધુ સુંદર બની શક્યું છે.

આ પુસ્તકનું સંપાદન અને ગેટ-અપ સંદેશ પ્રકાશન વિભાગના ભવસ્થાપક શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્યે સંભાળ્યું છે તેની અત્રે હું નોંધ લઉં છું.

મહાગુજરાતની જનતાએ સંદેશના પ્રકાશનોને આજ સુધી જેવો પ્રેમભર્યો આવકાર આપ્યો છે, તેવો જ આવકાર આપણા યુવાન સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી. રામચંદ્ર ઠાકુરકૃત 'મીરાં પ્રેમલીલાની' ને પણ આપશે એવી આશાસહ વિરમું છું.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર
સરંગપુર.
અમદાવાદ.

નંદલાલ યુનીલાલ બોડીવાળા
મિતેશ્વર કિરકર,
"ધી સંદેશ સિમિટી"

ભૂમિકા

હિંદુસ્તાનના દુર્ભાગ્યે હિંદુસ્તાનના શ્રેષ્ઠ કવિ-કલાકારોએ પોતાના જીવનને પોતાની કલામાં ખાસ નથી ઉદ્દેશ્યે આપવા દીધું. એટલું જ નહિ, તેમની કલાના રસિયા અને ભોક્તાઓએ તેમના જીવન દરમિયાન કે તેમના મરણ પાદ તેમનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે-પરંતુ તે તેમની કલાનાં જ. તેમના જન્મ, જીવન અને મરણના સમયને લેખોમાં સંગ્રહી રાખવો તેમને બહુ મહત્વનો કદાપિ નથી જણાવ્યો.

પરિણામે સંવત ચલાવનાર શકવર્તી મહારાજ વિક્રમ સરખા રાજવીઓ અને અદ્વિતીય કવિ કાલીદાસ જેવા મહાકવિઓ, અજંતાની ગુફાઓ કંડારનારા કલાસ્વામીઓ કે દુઃખ અને જીવન સામે પ્રેમથી હસતાંહસતાં જીવનાર મીરાં જેવા સંત-ભક્તોનાં અંગત જીવન ઇતિહાસને પાને અધુરાં, અદકચરાં કે નહિ જ જેવાં નોંધાયાં છે.

મીરાં, ગુજરાતની પ્રથમ કવયિત્રી મીરાં, વૈષ્ણવોની પ્રથમ સ્ત્રી-સંત મીરાં, મેવાડ અને મારવાડની એક અને અદ્વિતીય મીરાં જીવી, મરી અને પદાવલીઓમાં જીવતી રહી ગઇ-હંતકલાઓ અને કપોલકલ્પિત અનેક વાતોનો પાછળ વારસો રાખી.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે મીરાં જેવી અતિપ્રખ્યાત વ્યક્તિનું નામ મેવાડના રજપૂતોની ખાસ વંશાવલીમાં નથી; પરંતુ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? સંત-સાચો ભક્ત-કોઇ ગામને ખૂણેખાંચરે, કોઇ એક મહૂરીમાં જ, જગતથી નિર્લેપ રહી છતાં જગતમાં રહી, જીવે છે અને જીવી ગય છે. જનતાના હૃદયસિંહાસને અકબર કરતાં ય વધુ જગા રોકી છે અકબરના સમકાલીન શુંસાઇ વૃદ્ધસીદાસજીએ. અકબરના રાજ્યમાં, બનારસના કોઇ ખૂણેખાંચરે વૃદ્ધસીદાસજી રામચરિતમાનસ લખી રહ્યા હતા અને દુનિયાને

ન તો તેમની પડી હતી કે ન તેઓને દુનિયાની વાહવાહની પડી હતી. આજે અકબર નથી પરંતુ ગુંસાઇજી છે—જીવે છે કરોડોના હાથમાં.

ઐતિહાસિક અસત્યો

આવા હોય છે સંત અને સાચા ભક્તોના પ્રભાવ. મીરાંબા પૂરાં ભક્ત હતાં. હતાં ખરાં, પરંતુ ક્યારે, કોણ અને ક્યાં સુધી તે વિષે ઇતિહાસવેત્તાઓ અને મીરાંભક્તોએ બહુ ધાંધલ કરી મૂકી છે. રાજસ્થાનનો અહ્મલુત ઇતિહાસ લખનાર મહાશય ટોડ મીરાંને રાણા કુંભાની રાણી બનાવી બેઠા છે. અને 'શીવસિંહ સરોજ'ના કર્તા મીરાંબાને રાણા કુંભા સાથે સંવત ૧૪૭૦માં પરણાવી દે છે. ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓ કવિ નર્મદ, પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ અને રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ મીરાંને કુંભાની ધર્મપત્ની બનાવી તેને સહેજ ધર્માધ પણ દેખાડે છે.

પરંતુ સૌથી પ્રથમ આ ભ્રમને તોડયો છે. ડો. સ્ટ્રેટને.^૧ કુંભારાણાને તેમના એક પુત્રે રાજ્યલોભથી મારી નાખ્યા ૧૪૬૭માં; અને તેના એક વરસ પછી મીરાંબાના દાદા રાવ દાદુજીએ મેડતા વસાવ્યું અને, ત્યારપછી જ મેડતિયા રાદોડ પ્રખ્યાતીમાં આવ્યા. રાજસ્થાનમાં રાજવંશી વહુઓને તેમના જન્મસ્થાનના નામે સંબોધવામાં આવે છે. મીરાંબા મેડતણી કહેવાતાં હતાં, એટલે જો મીરાં કુંભારાણા સાથે પરણ્યાં હોય તો મેડતણી કહેવાય જ કેમ?

મીરાં એ 'નરસીજી કે માયરો'માં ગાયું છે: 'કો નરસી સો ભયો કૌન વિધ'—નરસિંહ મહેતાના મરણ પછી તેમની ખૂબ કીર્તિ જન્મ્યા પછી જ આવા શબ્દો મીરાં લખી શકે અને તે માટે ખાસો સમય પસાર થવો જોઈએ. ડી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી મહેતાજીને ૧૪૧૫-૨૧ ની આસપાસ મૂકે છે અને મુન્શીજી એ સમયને ૧૪૭૪-૧૫૨૪ની વચમાં મૂકે છે. બીજા શબ્દોમાં મીરાં કુંભા રાણાની પત્ની નથી જ બની શકતાં.

આવી રીતે મીરાં વિષે એક ખીલું પણ ઐતિહાસિક અસત્ય પ્રચલિત હતું. કવિ દયારામ તેમના મીરાંચરિત્રમાં ગાય છે:

જન્મલ શઠોડની દીકરી રે સુણો મેડતા એલું નામ

ચિત્રોડનો 'જોદ્ધાર' અને અકબરનો ગર્ 'ગારણહાર' જયમલ શઠોડ મીરાંના કાકા રાવ વીરમજના પુત્ર હતા, એટલે કે મીરાંના ભાઈ, આપ નહિ; પરંતુ કવિ દયારામથી માંડી પ્રો. રામભોજન શર્માના આધુનિક સમય સુધી આ જૂઠું ખ્યાલ પ્રચલિત છે.^૧

જન્મસમય

મીરાંના સમયની સૌથી વધારે નજીક આવતો ગ્રંથ છે: નાભાજી કૃત ભક્તમાલા. ભક્તમાલા લખાણી આશરે ૧૬૨૨માં. ભક્ત મીરાંની તેમાં બહુ જ પ્રશંસા કરી છે:

સદૃશ ગોપિન પ્રેમ પ્રકટ કલિબુગહી દિખાયો
નિરંકુશ અતિ નીડર રસીક જસ રસના ગાયો
ભકિત નિસાન બળવકે કાહુતે નાહી લજ
લોકજાજ કુલશ્રંખજા તજી મીરાં ગિરધર ભજ

પરંતુ તેમાં મીરાંની જન્મતિથિ યા મરણતિથિ નથી. ગુજરાતી જૂના સાહિત્યના જાંડા અભ્યાસી સહગત શ્રી ઇચ્છારામ દેસાઈ અને શ્રી જયસુખનાથ જોષીપુરિયા મીરાંની જન્મતિથિ ૧૪૦૩માં ગણે છે. 'મહાજનમંડલ' અને 'સતિમંડલ' ત્રણ મીરાંનો જન્મ ૧૪૨૪માં મૂકે છે પરંતુ મારવાડી રિયાસતનો અવિરત અભ્યાસ કરી ઐતિહાસિક જૂઠાણાને દૂર કરનાર મુન્શી દેવીપ્રસાદજી અને રાજસ્થાની ઇતિહાસની આધુનિક શ્રેષ્ઠ આધારભૂત બ્યકિત મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝા ખૂબ તારવણી કર્યા પછી મીરાંના જન્મકાળને ૧૪૬૮ થી ૧૫૦૫ની અંદર મૂકે છે. જે કે બાબુ કાર્તિકપ્રસાદ મીરાંનો જન્મ ચોક્કસપણે ૧૪૬૬ ગણે છે.

^૧ મીરાંબાઈ, રાજસ્થાન વર્ષ ૧, સંખ્યા ૧.

જન્મસ્થાન

મીરાંબાએ તેમનાં પદોમાં એક સ્થળે લખ્યું છે,

મહીયર મારું મેડતું રે સાસરિયું ચિતોડ

જૂના લેખોમાં મેડન્તકપુર નામના નગરનો ઉલ્લેખ છે. જ્ઞેષ્ઠપૂરથી આશરે પાંત્રીસેક માઇલ દૂર પરમાર રાજ માંધાતાએ માંધાત્રીપુર નગર વસાવેલું—એનું જ અપભ્રંશ એ મેડન્તકપુર, મેડતા.

રાઠોડ રાવ જ્ઞેષ્ઠાજીએ પોતાના બાહુબળથી જ્ઞેષ્ઠપુર નગર વસાવ્યું. તેમના એક પુત્ર રાવ વિક્રાજીએ બિકાનેરની ગાદી સ્થાપી અને તેમના બીજા પુત્ર રાવ દુદાજીએ (૧૪૪૦-૧૫૨૫) અજમેરના મુખેદારને હરાવી મેડતા પ્રાંત છીનવી લીધો અને ત્યાં નવેસરથી મેડતા નગર વસાવ્યું. તેમની શાખાના રાઠોડો 'મેડતિયા રાઠોડ' તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.^૧

રાવ દુદાજીને ચાર પુત્રો હતા (કે બે ?). તેમાંના એક પુત્ર રત્નસિંહને બાબેલી કુડકી ઇત્યાદિ બાર ગામોની જાગીર આપેલી. આ જાગીરના મુખ્ય ગામ કુડકીમાં^૨ રાવ રત્નસિંહની રાણીને પેટે સન ૧૪૯૮મી આસપાસ મીરાંબાનો જન્મ થયો.

અને દુદાજીના પાટવી રાવ વીરમહેવને ત્યાં અકબરના મર્દાનું ખંડન કરનાર વીર રાઠોડ જન્મ્યો જન્મ્યા.

ઐતિહાસિક રૂપરેખા

મીરાંબાના બાલ્યકાળમાં જ તેમની મા મરણ પામ્યાં તેથી મીરાં દાદા દુદાજી પાસે રહેવા લાગ્યાં. રાવ દુદાજી સુસ્ત વૈષ્ણવ હતા. શ્રી ચતુર્ભુજજીનું મનોહર મંદિર હજી મેડતામાં તેમની સાક્ષી આપતું બિંદુ^૩ છે. મેડતિયા રાઠોડો મંદિરમાં બિરાજતા

૧ જાનરે ઉઠા મરણે દુદા. વિવાહ પ્રસંગે હૃદયસિંહના રાઠોડો સારા અને પ્રાણ આપવા માટે દુદાના મેડતિયા રાઠોડો ઉત્તમ.

૨ મુન્શી દેવીપ્રસાદ એક સ્થળે ચોકડી જણાવે છે.

ચતુર્થજાણને પોતાના ઇષ્ટ દેવ માનતા. દારકા, વૃંદાવન અને જગન્નાથજીની યાત્રાએ નિકળેલા સાધુ સંન્યાસી અને વૈષ્ણવ ભક્તો મેડતામાં બહુ આદર પામતા. કહે છે કે યાત્રાએ નિકળેલા એક સાધુ પાસે કૃષ્ણની એક સુંદર મૂર્તિ જોઈ મીરાંએ તે લેવા હઠ લીધી અને સાધુએ તે આપવા ના પાડી પરંતુ પાછળથી આવતે સ્વપ્ન આવતાં મીરાંને અવતારી ' મહા-આત્મા ' સમજાવતે આપી ગયો. આ જ મીરાંના ગિરિધરગોપાલ. એ મૂર્તિને તેણે જીવનપર્યંત પૂજા. જયપુરની પ્રાચીન રાજધાની આમેરમાં જગતશિરોમણીનું નવું નામ આપી એ ગિરિધારીલાલજીની મૂર્તિની પુનઃસ્થાપના થઈ. સને ૧૫૭૭માં ચિતોડ જીત્યા પછી રાજા માનસિંહ કહે છે તે મૂર્તિને આમેર લઈ ગયા હતા. ૧

અમે તે હો, પરંતુ કૃષ્ણનું અદર્શિશ્ચ પૂજનઅર્ચન કરતા દાદાજીને મીરાં બાળપણથી જ જોવા લાગી. કૃષ્ણપ્રેમનાં બીજાં મીરાંના હૃદયમાં બાળપણથી જ નંબાયાં અને ઠાલસોયા દાદાજીની છત્રછાયા નીચે દિન-અ-દિન પાંગરવા માંડ્યાં.

મીરાંના પિતા રત્નસિંહ યુદ્ધોમાં ગૂંથાએલા રહેવાથી મીરાં દાદાજીની લાડકી બની ગઈ. રાજક-યાને અનુરૂપ બંધી કેળવણી અને સંસ્કારો મીરાંએ ત્યાં જ ઝીટ્યા. ઉમ્મર આવી પહોંચતાં સને ૧૫૧૬ની આસપાસ મેવાડના વીર રાણા સંત્રામસિંહ- (સાંગા)જીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કુંવર ભોજરાજ સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. મીરાંના તેમના કુલાચાર પ્રમાણે સાસરે આવી રહ્યાં; પરંતુ તેમનું લગ્નજીવન ઝાઝીવાર ન ટક્યું. લગ્ન પછી પાંચ-સાત વરસની અંદર રાણા સાંગાના જીવતાં જ યુવરાજ ભોજ મરણ પામ્યા. પૂરી યુવાની અનુભવવાનો સમય આવતાં આવતાં તે મીરાં વિધવા થયાં.

૧ કૃત્તેહપુર જીલ્લામાં જન્માટક પર આવેલા શિવરાજપુરમાં તે મૂર્તિ છે તે જ મીરાંના ગિરિધારીલાલ છે એવું કાનપુરના અને ધુલક પ્રાંતના કેટલાક આગેવાનોનું માનવું છે.

અને જાણે તેના જ અનિષ્ટરૂપે ન હોય તેમ મેવાડ પર એક પછી એક આપત્તિ ઊતરવા માંડી. રણસેનમાં કદાપિ ન હારનાર, બલબલ્લા ચમરબંધીઓનાં ગુમાન ધૂળ ભેમાં કરનાર, વીરતા અને વિજયનાં ચિહ્નરૂપ એંશીએંશી ધા પોતાના શરીર પર ધારણ કરનાર મહાપરાક્રમી રાણો સાંગો શીત્રાદિત્ય નામના એક કુલાંગારના કપટથી મોગલ શાહ બાબર સામે હાર્યો અને નીચે મોંઠે ચિતોડમાં પેસવાને બદલે બહાર જ રખડતાં મરણને આમંત્ર્યું.

રાણુનો બીજો પુત્ર રત્નસિંહ ગાદીએ આગ્યો; પરંતુ અંતત અદાવતનો ભોગ બની સાંગાના નામને લગ્નવે તેવી રીતે ઘોડોક જ સમય રાજ્ય કરી મૂવો. તેની પછી સાંગાનો ત્રીજો પુત્ર વિક્રમ, હાડી રાણી ઠારમેતીનો સૌથી મોટો પુત્ર, ગાદીએ આગ્યો. વિક્રમ બહાદૂર હતો; પરંતુ ખુશામતપરસ્ત અને હલકી વૃત્તિનાં નીચી કોટીનાં માણસોમાં જ ફસાઈ રહેતો. મોરાંબાને અનેકવિધ દુઃખ દેનાર અને તેમનાં પદોમાં અવારનવાર જે ફૂર અને ધાતકી રાણુને સંબોધવામાં આવે છે તે જ આ રાણો વિક્રમ.

બાળપણથી મીરાને કૃષ્ણની-તેના ગિરિધારીની-સત લાગી હતી. એચિંતું વૈધવ્ય આવી પડ્યું એટલે મીરાના હૃદયમાં ધીમે ધીમે પાંગરેલો અતૃપ્ત સંસારી પ્રેમ તેના ગિરિધારીલાલના પ્રેમ અને ભક્તિમાં રૂપાંતર પામ્યો.....દિવસો વિતતાં મીરાંની પ્રેમ-ભક્તિ રાજમહેલમાં જ ગોંધાઈ ન રહી શકી. મેડતાની માફક ચિતોડના રાજમહેલમાં પણ સાધુ, સંન્યાસી અને વૈષ્ણવ ધાર્મીઓની જમાત જામવા માંડી. સૂર્યવંશી રાણાના રાજમહેલ માટે આ અવનવું અને અજુકતું દેખાયું. રાણાએ મીરાંની પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કર્યો. કલેશ વધવા માંડ્યો; પરંતુ કૃષ્ણુના પ્રેમમાં પોતાપણને સંપૂર્ણ ભૂલી ગયેલી મીરાને તે કાઈપણ ઉપાયે શકી ન શક્યો. છેવટે મીરાને મારી નાખવા તેણે ઉપાયો યોગ્યા; પરંતુ નિષ્ફળ નિવડ્યા. મીરાં રાજના કાવાદાવી અને સંસારની આંટીઘૂંટીથી કંટાળી વૃંદાવન ગયાં-ત્યાં પણ તેમના

હૃદયને શાંતિ ન મળી. છેવટે મેવાડ અને મારવાડ કાયમ માટે ત્યાગી તેમણે દ્વારકામાં વસવાટ કર્યો.

આ સમય દરમિયાન મેવાડ પર ભયંકર આક્રમણે આક્રમણ કર્યો. રાણા સાંગાના હાથથી પરાજિત થયેલા ગુજરાતના મુલતાને જંગી ફોજ લઈ ચિતોડ પર આક્રમણ કર્યું. રાણો હાર્યો. મુલતાને મેવાડને છત્વું-ચૂટ્યું-રંજાડ્યું. તેની મા હાડી કારમેતીએ કહે છે રાખડી મોકલી હુમાયુની મદદ માગી. હુમાયુ ચિતોડ તો ન આવી શક્યો; પરંતુ ગુજરાત પાછા વળતા મુલતાને રસ્તામાં હરાવ્યો. થોડાક સરદારોની મદદથી વિક્રમ પુનઃ ચિતોડમાં આવ્યો; પરંતુ પ્રજા વિક્રમથી કંટાળી ગઈ હતી. લાગ જોઈ, વિક્રમના પિત્રાઈ, દાસીપુત્ર વનવીરે તેને મારી નાખ્યો અને ચિતોડની માદીએ ચઢી મેઠો. હાડી કારમેતીનો સૌથી નાનકડો પુત્ર ઉદયસિંહ (રાણા પ્રતાપનો પિતા) ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દાસી પન્નાની આજ્ઞાકીયી વનવીરના હાથમાંથી બચી ગયો.

કરુ છે આ અરસામાં યુદ્ધો અને દુષ્કાળથી પીડાએલી પ્રજાના અતિશય આગ્રહથી રાણાના નામે મીરાંયાને પુનઃ મેવાડ પધારવા વિનંતી કરવામાં આવી. મીરાં દ્વારકાનાથની આજ્ઞા લેવા મંદિરમાં ગયાં અને ભગવાને તેમને મેવાડ ન જવા દેતાં પોતાના અંગમાં સમાવી લીધાં. તાત્પર્યે કે મીરાંયા મેવાડ ન ગયાં પરંતુ અદૃશ્ય થઈ ગયાં-કે, અદૃશ્ય રહ્યાં.

ઇતિહાસની આટલી આછી પાતળી સામગ્રી મીરાંયાના જીવન માટે અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે.

દંતકથાઓ અને ચમત્કારો

મીરાંયા વિષે ધણાંએ ધણું લખ્યું છે. દરેક સંત યા ભક્ત-કવિ માટે અને છે તેમ મીરાં વિષે પણ અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. દંતકથાઓની ભીતરમાં બહુ અસ્પષ્ટો પણ, સત્ય રહેલું છે. રાણો ઝેર મોકલે ને તે અમૃત થઈ જાય, સાપ મોકલવામાં આવે અને મીરાંને કાંઈ ન થાય, પર્વત પરથી રાણો મીરાંને

પાણીમાં ફેંકી દે ને મીરાં બચી જાય, એક વિષથી સાધુ મીરાંની ભક્તિ આગળ એક જ નજરમાં શુદ્ધ કાર્યન જેવા હૃદયવાળો બની જાય એ બધી આધુનિક માનસને ન પચે તેવી વાતો હોઈ શકે; પરંતુ હાલનો માનસશાસ્ત્રી કિંવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આવી વાતોને એકદમ અસંભવિત માની છોડી દે, તેમ પણ નથી. કાચ અને ટાંકણીઓ ચાવી ખાનારા, અને અગ્નિ પર આલનારા સાધારણ કાઠીના હૃદયોગીઓ આજના જમાનામાં મળે છે. પ્રભુપ્રેમની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલાં મન અને શરીર જે ઉન્નત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સ્થિતિમાં ઉપયુક્ત ચમત્કારો સંભવી શકે કે નહિ તે માનસશાસ્ત્રીઓએ જરૂર વિચારવા જેવું છે. દાંતકથાઓની ઓથે રહેલું અદ્વય સત્ય કદાચ તેમને જલ્દી લાધી શકે.

ઈશ્વર

ન્યારથી મનુષ્ય પોતાને મનુષ્ય તરીકે ઓળખવા માંડ્યેક છે ત્યારથી તેણે ઈશ્વરને શોધવા પણ પ્રયત્ન કર્યાં કર્યો છે. સંસારના બધા દેશોમાં કોઈ ને કોઈ વખતે એ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પ્રમાણિત કરવા અસાધારણ મનુષ્યો જન્મ્યા છે અને દાખલા દલીલોથી ઈશ્વર છે એટલું એ જ નથી સમજાવ્યું; પરંતુ તેને પ્રાપ્ત કરવા યથાશક્તિ-મતિ રસ્તાઓ ચીંધ્યા છે. એ રસ્તાઓને લોકો ધર્મને નામે ઓળખે છે. ધણાં માણસોએ એ રસ્તાને માત્ર નામથી જ સ્વીકારી લઈ તેને અડવા વિના પૂજ્યા કર્યો છે. ફટલાકોએ તેના પર પગ મૂકી તેનો સ્પર્શ કર્યાં પછી સ્વીકાર્યો છે. ફટલાક અંચળ વૃત્તિના લોકોએ તેને સ્પર્શી ધૂળ સમજી તેનો ત્યાગ કર્યો છે; ત્યારે કોઈ મહાત્માઓએ અનંત જાણતા એ રસ્તા પર પગ જમાવી પ્રયાણ કર્યું છે અને અનેક કષ્ટો વેઠી છેવટે એ રસ્તા ક્યાં જાય છે તે જાણી લીધું છે અને તેને અંતે જે છે તે તેને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

એ પથિકો પેગમ્બર, સંત યા ભક્તને નામે પંકાયા છે અને વગોવાયા છે.

લકિત

ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા આવા જે અનેક રસ્તાઓ છે તેમાંના એક રસ્તો લકિતમાર્ગ છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર અને સામાન્ય બુદ્ધિથી પર એવા એ રહસ્યમય ઈશ્વરને લકિતે પોતાના અસીમ પ્રેમથી સગુણુ બનાવી, આકાર આપી બુદ્ધિથી ગમ્ય બનાવ્યો છે. નિર્વેધ પ્રેમના અનંત આનંદમાં લકિત-મનુષ્યે પોતાની સાંસારિક ભાવનાઓ, લાગણીઓ તથા શક્તિઓ તેને અર્પી છે અને તેને અદ્ભુત, અલૌકિક બનાવી રામ, કૃષ્ણ, શંકર, વિષ્ણુ, અંબા, હનુમાન, બુદ્ધ, જીવ ઇત્યાદિ અનેક રૂપે, તેને-ઈશ્વરને-તે મહાન શક્તિને-પૂજી છે, પોતાની કરી છે, પ્રાપ્ત કરી છે.

વૈદિક કાળ પશ્ચાત, સનાતન ધર્મપ્રેમીઓ ઉપનિષદોના પરમાત્માને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના ત્રિમૂર્તિ સ્વરૂપે અલગ અલગ પૂજવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે સનાતનીઓ શૈવપંથ અને વિષ્ણુપંથ એમ જે મુખ્ય પંથોમાં વિભક્ત થયા-ખરી રીતે અને ખોટી રીતે.

ઈસ્વીસનની બારમીથી ચૌદમી સદી દરમિયાન વિષ્ણુના વિવિધ અવતારોને લોકલ્લેખમાં ચિત્રીકરણપણે સ્થાપવા મહાન વૈષ્ણવાચાર્યો ઉત્પન્ન થયા. દક્ષિણમાં રામાનુજ, માધ્વ અને વલ્લભ, પૂર્વમાં ચૈતન્ય અને જયદેવ અને ઉત્તરમાં રામાનંદ.

આચાર્યોની સાથેસાથ, હિંદુસ્તાનના સુભાગ્યે સર્વસામાન્ય જીવન જીવતા લકિત કવિઓ પણ ઉત્પન્ન થતા ગયા અને આચાર્યોએ પ્રકટાવેલી જ્યોતને ઝગડળી કરી મૂકી. તેમાંથી થોડાક તે, લકિત તુલસી, સુર, કમ્પીર, નામદેવ, નરસિંહ, મીરાં.

વિષ્ણુના અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણ વધુ લોકપ્રિય થયા છે. મથુરા-વૃંદાવનમાં ગીતા ભાષ્યનાર ભગવાન કૃષ્ણની લકિત પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત હતી; પરંતુ અંગાગના ગૌરાંત્ર પ્રભુ ચૈતન્યદેવ અને તેમના શિષ્યોએ જ કૃષ્ણ લકિતને એક અજન્મ વેગ આપ્યો અને મથુરા-વૃંદાવનની નાની સીમાઓ તોડી તેને

નિઃસીમ બનાવી. ત્યારે વક્ષમે તેને બહુ વિસ્તૃત કરી. આનો અર્થ એમ પણ નથી કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ પહેલાં પૂજતા જ નહતા. ભાગવતધર્મ નિઃસંદેહ જીવતો હતો. દર્ષાતતઃ ગુજરાતના આદિ કવિ અને ભક્ત મહેતા નરસિંહે, ચૈતન્ય કે વક્ષભ બન્ને આચાર્યોમાંથી એકેના ય શિષ્ય અન્યા વિના, વૃંદાવનીય કૃષ્ણ-ભક્તિને પોતાની સ્વતંત્ર રીતે જીવું જ સ્વરૂપ આપ્યું હતું.

નરસિંહ પછી આવ્યાં મીરાં.

મીરાં પણ કોષપણ આચાર્યનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યાં વિના, બધા વૈષ્ણવાચાર્યોને સન્માનતી, પોતાની રીતે જ કૃષ્ણને પૂજવા માંડી અને અંતે તેના કૃષ્ણને, તેના ભગવાનને, પામી.

રાધાભાવ ગોપીભાવ

વિષ્ણુના અંશરૂપ ભગવાન કૃષ્ણને પરમાત્માનું મૂર્તસ્વરૂપ માની તેની જ ભક્તિ કરવાના વૈષ્ણવાચાર્યોએ માર્ગ દાખવ્યા તેમાં શ્રી ચૈતન્યે શ્રી કૃષ્ણને રાધાભાવે-ગોપીભાવે પૂજવા પ્રચાર કર્યો. પુરુષની લાગણીઓ કરતાં સ્ત્રીની લાગણીઓ વધુ કામળ છે અને તેમાં સ્ત્રીની પુરુષ પ્રત્યેની લાગણીઓમાં વિશેષ કામળતા છે અને તેથી સ્ત્રીભાવે ભક્તિ તથા ભક્તના હૃદયમાં છૂપાએલો ભગવાન વધુ સહેલાઈથી ગ્રાહ્ય થાય છે તેવું પ્રતિપાદન કરી તેમણે દરેક વૈષ્ણવને સ્ત્રીભાવે-ગોપીભાવે, શ્રી કૃષ્ણને ભજવા શીખવ્યું. કૃષ્ણ એક જ પુરુષ છે. પરમ પરબ્રહ્મ અનંત આનંદમાં બંસી બગવતો જીવો છે. એ બંસીનો અવાજ સાંભળવા પોતાના સુપુત્ર આત્માને જાગૃત કરવો અને તે બંસીનો સુર સાંભળી તેના નાદે ડોહવું, તેના તરફ ચક્ષુઓ વાળવાં અને અંતે જોલોકમાં તેની બંસીના તાને ડોહતી અને નાચતી અસંખ્ય ગોપીઓને બેઠી તેમની વચમાં જીભા રહેલા એ કનૈયાને પ્રાપ્ત કરવો એ જ કૃષ્ણભક્તિનો, પ્રેમભક્તિનો, પરમ આનંદ, એ જ મોક્ષ. 'પાગલ' હરનાથ ઠાકુરજીએ એક સ્થળે જણાવેલ છે કે, પ્રકૃતિઓ મહાન છે તેમની શક્તિ અને માયા, અપરંપાર છે. વિશ્વસંચાલનની એ

સર્વોપરી શક્તિઓ છે. એક કૃષ્ણ સિવાય દરેક વસ્તુ દરેક વખતે પ્રકૃતિઓના તાત્કાલિક જ રહે છે. એક દિવસ ભગવાન શંકરની વિરૂદ્ધ વરદાન માટે વ્યાસજી ભાગીરથી ગંગાને પ્રાર્થના કરવા માંડયા ત્યારે ગંગાજીએ કહ્યું મારામાં અને પાર્વતીમાં કાંઈ જ ફેર નથી. પાર્વતી શંકર વિરૂદ્ધ વરદાન આપી શકે તો હું આપી શકું તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિઓ તેમનાં અનેક સ્વરૂપો અને શક્તિઓમાં એક જ છે—એક જ પ્રકૃતિ, એક જ શક્તિ; અને તેથી જ એક બંગાળી ભક્ત કહે છે કે કૃષ્ણપ્રેમ પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવો હોય તો તમારે કોઈપણ સ્ત્રીનો આશરો લેવો જોઈએ—માતા, બહેન, પત્ની યા વધુ.

પંચતરવોના કારણભૂત પુરુષ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરતો કૃષ્ણ એ એક જ પુરુષ અને અન્ય આત્માઓ એ ગોપીઓ એવું એક વખત સ્વીકાર્યા પછી ભગવાન ચૈતન્યનો ઉપદેશો શ્રાવણ સમજવો બહુ સહેલો છે.

શુદ્ધ પ્રેમ પરકીયા પ્રેમ

શુદ્ધ પ્રેમ સિવાય ભક્તિ શક્ય નથી; પરંતુ આ શુદ્ધ પ્રેમ શું છે? વૈષ્ણવાચાર્ય રાધાના કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમને શુદ્ધ પ્રેમ માને છે.

વૈષ્ણવોના મુખ્ય ગ્રંથ ભાગવત પુરાણમાં રાધાનું નામ સુદ્ધાં નથી.^૧ રાધા પાછળથી આવી છે, પરંતુ જે રીતે આવી છે તે જ રીતે, કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવાનું એક માત્ર ઉત્તમ સાધન છે. કહે છે કે રાધા પરણેલી હતી—કૃષ્ણને નહિ, અન્યને. પરંતુ તેનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ, વિષય—લાલસા રહિત, અશરીર પ્રેમ હતો, આત્માને ઢંઢોળતી આત્મવેદના—આત્માનંદ.

શરીરની વાસનાઓથી પર, શરીરમાં જ હવતા અસ્પર્શ પરંતુ સ્નાનુભવી આત્માની જેમ, કૃષ્ણ પ્રત્યેનો રાધાનો વિશુદ્ધ

૧. ઇ. સ્વ. પહેલી સદીના ઉત્તરાધમાં રાધાનો ઉલ્લેખ કરતો એક પ્રાચીન લેખ મળે છે.

પ્રેમ જ મોક્ષમામી છે. સંસારના બંધનોમાં જકડાયેલી અને શારીરિક ધર્મોથી ખીમ્મની પરંતુ આત્મથી શ્રી કૃષ્ણની એવી પરકીયા પ્રેમવૃત્તિ એ આ પ્રેમનું લક્ષણ છે. રાધાનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ 'પરકીયા' પ્રેમ હતો. રાધા સ્ત્રી હતી એટલે કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવા માટે રાધાનો પ્રેમ જ માત્ર એક આદર્શ છે અને દરેક કૃષ્ણ-ભક્ત, સ્ત્રી કે પુરુષ, તે ભાવે કૃષ્ણને ભજે છે અને જીએ છે.

સૂરીવાદ કૃષ્ણભક્તિ

મહાકવિ ન્હાનાલાલ સૂરીવાદને કૃષ્ણભક્તિ સાથે સરખાવે છે. તેઓ કહે છે 'સૂરીવાદમાં પ્રભુને પત્ની માની પત્નીભાવે ભક્તિ કરાય છે.' પરંતુ એ દષ્ટિએ સ્ત્રીઓ ધર્મરતે નથી ભજી શકતી કારણ કે 'પતિની પત્ની હોય પણ પત્નીને વળી પત્ની કેવી? સૂરીવાદ માત્ર પુરુષોને માટે જ છે સ્ત્રીવર્ગ એ ત્રહી-આચરી ન શકે તેટલી એમાં અપૂર્ણતા છે.

'કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રભુને પતિ માની સૌ પતિભાવે ભક્તિ કરે છે...પણ એમાં ય તો સૂરીવાદના જેવી જ અપૂર્ણતા છે. સ્ત્રી-વર્ગ કૃષ્ણભક્તિ સમજી શકે અને પ્રભુની પતિભક્તિ આચરી શકે; પણ પુરુષો પોતે સ્ત્રી શી રીતે થાય...જતાં એ ઉભયમાર્ગમાં મહાસત્યો છે જેને દુનિયાનો ઇતિહાસ સમર્થન આપે છે તેમ ધર્મશાસ્ત્રી Science of Religion પણ પોષે છે. ધર્મનાં ખીજ હેયામાં છે, ભક્તિ તે સ્ત્રીની કલા છે, પ્રભુનાં પરમ દર્શનને અર્થે ભક્તિ સમાન અન્ય સાધન નથી !'

મુસલમાનોના સૂરીવાદ અને કૃષ્ણની ભક્તિ એ ઉભયનો પાયો પ્રેમની મસ્તી ઉપર છે. કૃષ્ણભક્તિવાળા 'પરકીયા' પ્રેમમાં વિરહ છે, વેદના છે અને પ્રિયતમને પ્રાપ્ત કરવાનો એકસરખો તલસાટ છે. એ તલસાટમાં જ એક પ્રકારનો શુભ આનંદ છે. પ્રિયતમની પ્રાપ્તિ માટે બધું ય કરી છૂટવાની એમાં ધૂન છે અને એ ધૂનથી જ ભગવાન, અંતે, પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થૂલ વાસના રહિત 'પરકીયા' પ્રેમનો પ્રચાર કરનાર ચૈતન્યદેવ કે જયદેવનાં મીરાંત્રા અનુયાયી નહોતાં. ગીતગોવિંદ અને ભાગવત તેમણે નહોતાં વાંચ્યાં એમ તો કહેવાય જ નહિ. વૃંદાવન જઈ જીવ ગોસાંઇ કે રૂપ ગોસ્વામીને તે મળી આવ્યાં તે પણ કપૂલ. પરંતુ તે કોઈ પણ આચાર્યની દીક્ષા લઈ તેના સંપ્રદાય પ્રમાણે ચાલ્યાં નથી.

મીરાંત્રા પ્રેમ

છતાં તેમનો કૃષ્ણપ્રેમ પૂર્ણપણે ચૈતન્યની જેમ 'પરકીયા' હતો. ફેર માત્ર એટલો કે પ્રભુને સર્વનો માનવા કરતાં પોતાની એકલીના પતિ તરિક્ક જ મીરાંત્રે તેનો વધુ વિચાર કર્યો છે. કૃષ્ણની વિરહવેદનામાં તે તલસે છે; પ્રેમ વેદનામાં તે ઉન્મત્ત બને છે, આત્મવેદનામાં તે રડે છે. પોતાનો હોવા છતાં પોતાથી દૂર રહેનાર તેના ગિરિધર ગોપાલને અનેક રીતે રીઝવતી, આકંઠ કરતી પ્રાર્થના કરતી તેને પોતાની પાસે ખેંચી લાવવા મીરાંત્રા અહર્નિશ મથી રહે છે. એક વખત તેની સાથે ખોલવાના તેને કોડ છે. કોઈ વખત તે અતિનિરાશિત થઈ જાય છે તો કોઈ વેળા તે આશાભરી વાટ જુએ છે. કોઈવાર તે આત્માનંદમાં મસ્ત બની ડાલે છે—અને ગાય છે તો કોઈવાર ચૂપ થઈ આંસુ સારે છે. પરંતુ તેના ગિરિધારી તેનાથી દૂર જ રહે છે. મીરાંત્રા ધીરજ નથી છેડતી. કોઈકવાર તેના પ્રભુ પ્રત્યે તેને રાગ ઉભરાય છે, કોઈકવાર ઉપાલંબભર્યા શબ્દો ય ઉચ્ચારી દે છે પરંતુ તેના પ્રત્યેક શબ્દની પૂઠે તેના અચળ પ્રેમ ઝગપી રહે છે.

પદાવલીની મીરાંત્રા અને મીરાંત્રા પ્રભુ

મીરાંત્રા કનૈયાને પોતાનો પતિ માની ચૂકેલી છે. તેની 'પ્રીતિ પુરખત્રી' છે. સંસારી લાગણીઓથી તે તેને યાચે છે, પૂજે છે. તેને શ્રંગાર સજ્જવે છે. ભોગ ધરાવે છે. માય છે ને નાચે છે. 'પચરંગ ચોલા' પહેરી તે 'ઝીરમીટ' રમવા જાય છે. કૃષ્ણ કનૈયા અધાંતો નથી એમ તે નથી કહેતી; પરંતુ તે એનો પોતાનો છે

એવું દડપણે માને છે ને હવે છે. કોઇનો 'પિયા પરદેસ' વસે પરંતુ તેનો પિયા તેના હૃદયમાં વસે છે. 'પ્રેમ બહોનો મદ પી-પી' દિન-રાત તે મસ્ત બની ફરે છે. તેનો કૃષ્ણ સચણુ છે ને નિર્થુ-ણુ ય છે. ગોપીઓનો છે ને પોતાની એકલીનો છે. તે લૌકિક છે અને અલૌકિક છે. તે હસાવે છે ને રડાવે છે. તે તેને પ્રેમની કટારી મારે છે ને દુઃખમાં ય દે છે. માઝમ રાતની તેની મોરલી તેને સુતેલીને જગાડી દે છે. આળસ્વરૂપે કૃષ્ણ આળકુમારી મીરાંના વચ્ચે ખેંચે છે અને તેને લેહ લગાડે છે. મોટા થતાં મોહનાં આણુ મારી નાગરનંદ નાસી જાય છે અને મીરાં તેના મુકુટ પર મોહી જતી વિચારમાં પડે છે. સમય જાય છે, કુંગરિયા પર ત્રીણા મોર ખેલે છે. સાવનડી અઢરીયા અરસે છે અને કાનુડાના મુખડાની જેને માયા લાગે છે તે મીરાંને, કૃષ્ણના ન દેખાવાથી 'દરસ બિન' નૈન દુઃખવા લાગે છે. 'પાનાં જ્યૂં પીગી' પડે છે અને લોકે કહે છે પિંડ રોગ લાગ્યો છે. મીરાં દર્દીવાની બને છે પરંતુ કોઇ તેનું દર્દ જાણી શકતું નથી 'આખળ વૈદ' ને બોલાવે છે પરંતુ તેના રોગને કોઈ પારખી શકતું નથી: તેને તેના કનૈયાને એકતાર હાજરાહજૂર બેરો છે, બોલાવવો છે ને તેની સાથે બોલવું છે. તેને મળવા માટે તેણે જાને જાને લાંબણો કરી છે. પરંતુ કનૈયો આવતો નથી, બોલતો નથી.

આમ, પિયા બીન એનો દેશ સૂતો પડે છે. રાત અને દિવસ તે તેના વિરહમાં ઝુરે છે. કનૈયા કાજે તેણે 'સમ મુખ' છોડ્યાં છે તેનું તડપતું હૃદય અંતે પુકારી ઝેડે છે—એસી લગન લગાય કહાં તું જાસી.....

હામ હારે એ મીરાં નહિ. કનૈયાની વાટ બેતી બેતી તે આખાં બેસી રહે છે...કોઇકતાર તેને હરિના આવવાનો અવાજ સંભળાય છે ને તુરત તે પિયુને મળવા દોડે છે પરંતુ તે ક્યાં દેખાતો નથી. ફરી નિરાશા સાંપડે છે. સામેના ઝાડ પર 'પિયુ'-'પિયુ' પોકારતા પવૈયા પર તેને સ્ત્રી-સલ્લમ દેખ પ્રમટે છે.

પરિયાની 'રાજેલી પાંખ' મરડી નાંખવા તે તત્પર થાય છે પરંતુ પિયુ પિયુ પોકારતો પરિયો પોતાના પિયુનું ઠેકાણું જાણતો હશે એવો વિચાર આવતાં તે તેની ખુશામત કરવા માંડે છે. તેની પાંખોને સોને મદાવવાની તે લાલચ આપે છે પરંતુ પરિયો તેના ગિરિધર ગોપાલનો સદેશો કે રહેઠાણુ દેખાડ્યા વિના જીડી જાય છે.

નિરાશિત થઈ મીરાં સુષ્ઠ જાય છે. સ્વપ્નામાં તેને કૃષ્ણ દેખાય છે. અત્યાનંદમાં નાયતી તે ઝખકી જીંડે છે. સ્વપ્ન જીડી જાય છે. મીરાંની આંખોમાંથી આંસુની માળા મૂંઠાવા માંડે છે. બધી સખીઓ જીવિને પોતાનો પ્રિયતમ ગુમાવે છે ત્યારે પોતે જીવિને પ્રીતમ ગુમાવે છે !

કનૈયો શુદ્ધ છોડતો નથી. મીરાં પણ શુદ્ધ છોડતી નથી. ગિરિધર ગોપાલને ખોલવું નથી અને પ્રેમદીવાની મીરાંને તેને ખોલાવવો છે. પાછી પૂજા, અર્ચન, ભોજન ચાલુ રહે છે. શ્રીત અને નૃત્ય કૃષ્ણને રીઝવવા ચાલુ રહે છે. એટલે, રાણો બગડે છે. ઝેર મોકલે છે, સાપ મોકલે છે, પરંતુ રાણાજીને તો મીરાં ગોવિંદના ગુણુ ગાવાનો જ નિર્ણય સંભળાવતી રહે છે ! રાણાનો વધુ ક્રોધ વધતાં મેવાકને ડાખો મેડી મીરાં પશ્ચિમમાં જાય છે. જેના કારણુ સખસુખ છોડ્યાં છે એ કનૈયો તેના જનમમરણુનો સાથી છે ! તેને કેમ બૂલાય ?

પાંસીવાલા આજ્યો મ્હારે દેસ ! મીરાં જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં કનૈયાને આવો આર્તનાદ સંભળાવે છે પરંતુ તે નથી જ આવતો. છતાં કાનુડો મીરાંના કલેજની કોર છે. નંદલાલને તે પોતાના નયનોમાં ખેસાડે છે અને તેને અવિરત પૂજતી રહે છે. પગે ધૂધરૂ બાંધી, લોકલાજ છોડી મીરાં નાચે છે. અરે ! તેની ચાકર રહેવા તૈયાર છે; પરંતુ અધમઉદ્ધારણુ હરિ નથી હા કહેતો નથી ના કહેતો. ખોલતો જ નથી.

પરંતુ તેને ખોલાવ્યા વિના મીરાં રહેવાની નથી.

કહ્યું લગનકી પ્રીત મીરાં જાણે છે. છેવટે રંગભેરંગી ચૂંદડી ત્યાંગી એ કાળો કામળો ગ્રહણ કરે છે. જેને દૂળે રંગ જ ન લાગે. નહિ, નહિ, તેનાથી ય આગળ વધે છે. ચૂડિયાં ફેડી, માંગ વિખેરી, આંખોનાં કાજલ ઘોષ નાખી, ચીર ફાડી અને ગળામાં કંથા કરી વિંટાળી વૈરાગ્ય બનવાને નિશ્ચય કરે છે.

અરે! એ પણ નહિ. 'અપણે હાથ' 'અગર અંદણ' ની ચીતા રચી પોતે 'લસમકી ઢેરી' થઈ જવા તૈયાર થાય છે; પરંતુ પાછો વિચાર આવે છે; તેના કનૈયાને એક પણ વખત ખોલ્યા વિના લસમ થઈ જવું? નહિ.

અખોલા લીધેલા કૃષ્ણ (ગિરિધરજોપાલની મૂર્તિ) પાસે તે પુનઃ આવે છે. તેને જોઈ રહે છે અને એ મોહિની મુરતને જોતાવેંત મીરાંનો અધો રોષ ગળી જાય છે. કૃષ્ણના મોંઠા પરથી નજર હટાવી મીરાં તેના ચરણ લણી દષ્ટિ ઊનારે છે—આ જ, આ જ ચરણથી ગંગાએ પ્રકટીને લગીરથ કુળને તાર્યું! આ જ ચરણના પ્રતાપે કંઠાળ સુદામા કોટચાધીશ બન્યા અને એ જ ચરણોએ અહમ્યાને ઉદ્ધારી! મીરાંનું મન અને હૃદય પુનઃ એ જ ચરણકમલમાં લપટાઈ જાય છે.

પછી તો મીરાં, લોકોને દિલ ખોલી દીવો પ્રગટાવવા કહે છે. આ જ કાયામાં વાડિયો છે ને માંહે મોર ઝીંગોરા કરે છે. આ જ કાયામાં સરોવર છે ને માંહે હંસ કહ્નોલ કરે છે. આ જ કાયામાં હાટડિયો છે ને માંહે અપરંપાર વણજ વેપાર કરવા મીરાં સર્વેને ઉશ્કેરે છે.

અને એટલા માટે જ પોતે જોવિંદાને વળુમોલે લઇ બેસી છે. કાઈ કનૈયાને સરતો કહે છે, કાઈ મેધિા, કાઈ હલકા, કાઈ બારે પરંતુ મીરાંએ તો વૃંદાવનકી કુંજ ગલનમેં ઢોલ બજાવીને ખરીલો છે. એ ખરીલેલા નટખટને મીરાં પુનઃ અગાઉની જેમ નહવડાવે છે. શૃંગાર સજે છે અને શાળી પીરસી ઠાકારને

બોલાવે છે. પ્રેમના ખાસી પ્રભુને કંગાળ દાસી મીરાં, આસુદી-પૂરી વિનાની સૂડી થાળી પર આમંત્રણ આપી પોતાની આથા પૂર્ણ કરવા પ્રાર્થે છે.

પરંતુ પ્રભુ ગિરિધર નામર પધારતા નથી. બોલે તો શાના જ ?

સમય વલ્લો જાય છે.

કાળાનાં કડણુ હૈડાં મીરાં સારી રીતે જાણે છે છતાં હરિને પોતાની બાહડલી ગ્રહવા એકસરખી યાચના કરતી રહે છે. મીરાં થાકતી નથી. પણ શરીર હવે થાકવા માંડે છે. કનૈયાને ચરણે પડી તે અરજ કરે છે કે હરિ વિના કુણુ મતી ? પરંતુ હરિ અબોલા તોડતો નથી. હાજર-નાજર કદકી ખડી રહેલી મીરાં દિનાનાથને પલકે ભવાડી પોતાને જોવા વિનવે છે. સઘળાં સગાને દુઃખન, અને એકલા હરિને જ સાજન બનાવી બેડેલી મીરાં સમુદ્રની વચમાં ડોલી રહેલી એક નાવમાં બેઠી છે. દિવસના નિદ્રા નથી. રાતના ચેન નથી. હિયામાં વિરહના આણુથી ધાયલ થઇ ખડી ખડી સૂકાઈ જાય છે. પત્થરની અહલ્યા તારી તો પોતાનામાં કેટલો ભાર હતો ? પરંતુ મારો વહાલો કૃષ્ણ, કંઈજ ન બોલવા નિર્ણય કરી મૂર્તિમાં બેસી રહ્યો છે.

પિયા કારણુ મીરાં પીળી પડી ગઈ છે, “ આંગણિયારી મુંદડી ” હાથે આવે તેટલી તે સૂકાઇ ગઈ છે. બલે શરીર સૂકાઇ જાય—શુદ્ધ લીધી છે તે લીધી છે—દેહ પાતયામિ કાર્ય” સાધયામિ યા !

છતાં મીરાંને પ્રભુ તેને ‘ દરસણુ ’ નથી આપતો.

જળ વિના કમલ, અને ચંદ્ર વિનાની રાત હોય તેવી કૃષ્ણ વિનાની મીરાં આકુળબ્યાકુળ દિનરાત કૂચા કરે છે. બૂખ નથી લાગતી. નિદ્રા નથી આવતી. મોઢેથી કાઠને કહેવાતું નથી કેમ કહેવું તે તેને આવડતું નથી. શું કરવાથી આ દિલની તપત

ખૂએ ? પોતાને વધુ ન તરસાવવા અંતરજામીને પગે પડી જનમ-જનમની દાસી પર કૃપા કરી તેને મળી જવા મીરાં આકંઠ કરી મૂકે છે. પણ...કનૈયો નથી બોલતો.

દેવળ જૂનું થવા આવે છે. કાયાનો ગઠ ડોલવા લાગે છે. ઠાંત પડી ગયા છે. હંસલો ઊડવાની તૈયારી કરી રહ્યો હોય છે. મીરાં વધુ શ્રદ્ધાથી, વધુ આર્દ્ર કંઠે એવર્ષન ત્રિરિધારીની પ્રાર્થના કરે છે; તુમ ખીન મેરી કૌન ખખર લે ? દ્રૌપદીની લાજ રાખી હવે મારી રાખો.....

કનૈયો થાકે છે—અબોલા રહી રહીને. છેવટે નંદનંદન ત્રિરિધારી, મીરાંના ઓમળિયા, એક શુભ દિવસે તેને ઘેર આવે છે. મીરાંના તનનો તાપ મટે છે અને હૃદયમીલ મંત્રલ ગાય છે. તેના હૃદયમાં 'આણુંદ' જ્વાલ છે. મીરાં પાગલ બની ઊઠે છે. તેનો આંખો હર્ષાશ્રુથી વહેવા માંડે છે 'આપણા' પ્રભુને મળતાં મીરાં મગન થઈ જાય છે કારણ કે તેના આ ભવનું દર્દ મટી જાય છે.

મીરાં ગાય છે:

ચંદ્રૂં નિરખી કમોદણિ કૂલૈ
હરખી ભયા મેરી કાયાલ
રગરગ સીતલ ભઈ મેરી સજની
હરિ મેરે મહલ સિધાયાલ
સખ ભગતનકા કારજ કીન્હુ
સોઈ પ્રભુ મૈં પાયાલ
મીરા બિરહણી સીતલ હોઈ
દુઃખ દુંદ દૂર નસાયાલ.

ખરેખર! સુખ-દુઃખના હંદને જીતી, મીરાં, રાધાભાવે, 'પરકીલા' પ્રેમે તેના પ્રભુને પામે છે.

સ્વીકાર

મીરાં પદાવલિઓમાં દેખાતી, આવી મીરાંને નવલના પ્રકરણોમાં ખાંધવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્ન વાચકનું હૃદય એક સરખું ખેંચી શકે તો તેનું ખાસ કારણ મીરાં છે અને મીરાંના લખાવનાર આ પુસ્તકના ચેતનાપ્રેરક પ્રકાશક શ્રી. નંદલાલ ખોડીવાળા છે, હું નહિ.

બ્યાકરણની વ્યવસ્થિત વાડોને હંમેશા કૂઠાવી જનાર મને કબ્જમાં રાખી સીધા રસ્તા પર મૂકી મારી સાથેસાથ દોડવા માટે આ પુસ્તકનાં પ્રૂફ જેનાર અને કેટલાક મહત્વના સુધારાવધારા સૂચવનાર પ્રો. મુરલી ઠાકુરનો, અને મીરાં-સાહિત્ય એકઠું કરી આપનાર શ્રી. અરવિંદ શાસ્ત્રીનો હું અહુ ઝણી છું.

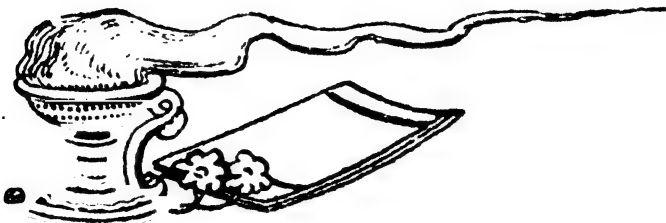
મેં ઘણાં પુસ્તકનો આધાર લીધો છે તેમાં મુન્શી પ્રેમચંદ્રની એક વાર્તા પણ આવી જાય છે. છેલ્લાં પ્રકરણોમાં એક અજત્યનો વધારો શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્યને આભારો છે.

એન. એમ. ઠક્કર કંપનીવાળા શ્રી. નંદલાલભાઈ તો મારા પ્રત્યેક લખાણના જવાબદાર બની ગયા છે.....

બનતાં સુધી મીરાંનાં પદો રાજસ્થાની રંજમાં રાખવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૂન, ૧૯૪૫
ગોપાલ નિવાસ,
મુંબાઈ-૨.

રામચંદ્ર ઠાકુર

આ નવલકથા લખવામાં લેખકને
આધારભૂત થયેલાં પુસ્તકોની સૂચિ

ગુજરાતી

૧ સાહિત્યમંથન	શ્રી. ન્હાનાલાલ દ. કવિ
૨ મીરાંબાઈ ઉપેદ્ધાત્ કા. દો. ભા. ૭	રા. રા. તનસુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાડી
૩ ભક્તમાલા	નાભાળ કૃત
૪ મીરાંબાઈ	નાગરદાસ ઇ. પટેલ
૫ મીરાં અને નરસિંહ	ન્યાયમૂર્તિ હરસિંહભાઈ વ. દિવેટિયા
૬ મીરાંચરિત્ર	કવિ દયારામકૃત
૭ ભજનમાળા	મ. રામચંદ્ર નગુષ્ઠે (પ્રકાશક)
૮ ખૂહત્ કાવ્યદોહન ભા. ૨-૭	હનકારામ સૂ. દેસાઈ
૯ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ (ભાષાંતર) ગ્રં. ૧-૨	કર્નલ નં. ટૉડ
૧૦ નરસૈયો ભક્ત હરિનો	શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુન્શી

હિંદી

૧૧ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ	મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા
૧૨ મીરાંબાઈકા જીવનચરિત્ર	મુન્શી દેવીપ્રસાદ મુંસિંદ
૧૩ મહિલા મૃદુવાણી	મુન્શી દેવીપ્રસાદ મુંસિંદ
૧૪ મીરાંબાઈકી પદાવલી	શ્રી. પરશુરાસ ચતુર્વેદી એમ. એ., એલએલ. ખી.
૧૫ મીરાંબાઈકી શબ્દાવલી	શ્રી. ખાલેશ્વરપ્રસાદ
૧૬ શિવસિંહ સરોજ	શ્રી. શિવસિંહ સૈગર

- ૧૭ હિન્દી સાહિત્યકા ઇતિહાસ પંડિત રામચંદ્ર શુક્લ
 ૧૮ મીરાં મન્દાકિની શ્રી. નરોત્તમદાસ સ્વામી
 એમ. એ.
 ૧૬ મીરાંબાઈ, સહજેબાઈ,
 દયાબાઈકા પદસંગ્રહ શ્રી. વિચોગી હરિ
 ૨૦ સસસરોગ પ્રેમચંદુ
 ૨૧ ભક્તાંક ગીતાપ્રેસ, મોરખપુર
 ૨૨ મીરાં-કી-પદાવલી સદાનન્દ ભારતી

મરાઠી

- ૨૩ ગાથાગમ્યક ગ્રન્થક હરિ આપ્ટે

સંસ્કૃત

- ૨૪ મીરા લલરી પંડિતા સૌ. કામારાવ

અંગ્રેજી

- ૨૫ ધ સ્ટોરી ઑફ મીરાબાઈ બાંકે બિહારી
 ૨૬ મોનોગ્રાફ ઑન મીરાબાઈ એ. એસ. મહેતા, બી. એ.
 ૨૭ કલાસીકલ પોએટ્સ ઑફ ગુજરાત ઇ. એમ. ત્રિપાઠી
 ૨૮ માઇલસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લીટરેચર ડી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી
 ૨૯ શીલીશબ્દસ સેક્રેટ્સ ઑફ હિન્દુઝ એચ. એચ. વ્હીલરન
 ૩૦ સૌગ્ધ ઑફ મીરાબાઈ આર. સી. ટંકન
 ૩૨ ઑડ નંબર 'ધ કલ્યાન-કલ્પતર' (મોરખપુર)

भीरां प्रेमदीवानी

अनुकंभणिका

अंकसंख्या	विषय	पृष्ठ
	प्रकाशकनुं निवेदन	६
	भूमिका	१०
१	वरदान	१
२	परणी न गर्ह	१२
३	गिरिधारी	१६
४	वाह अने विवाह	२६
५	ये कोणु छे ?	३६
६	छंदयमंथन	४८
७	कुलदेवी	५८
८	अंतःपुरमां	६४
९	प्रभुनी भीरां	६६
१०	सोळागरात	७४
११	स्वप्न-सत्य	८०
१२	तमे दुःभी छे ?	८६
१३	आतुं नाम प्रेम ?	१०३
१४	दीपक पुआये	११६
१५	एवन दुःभ नथी	१२६
१६	कुलघातिनी	१३५
१७	भूतिया भडेलमां	१५०
१८	तुं-हदा, मारी जहेन ?	१७३
१९	राकुनुं छंदय	१८७
२०	प्रेम पराजय	२०५
२१	आ न प्रजभूमि	२१२
२२	.....ये आवरी ?	२२६
२३	प्रभुपंथे	२४१
२४	वहेम, कलेश ने क्रोध	२५४
२५	मा! पात्री आव	२६५
२६	हुं, विक्रम	२६१
२७	भेल	२६६
२८	भीरांके प्रभु गिरधर नाजर	३०३

परिशिष्ट-भीरांभाषनां लोकप्रिय लजनोना सयंछ ... १

ચિત્રપરિચય

ચિત્ર	પૃષ્ઠ	ચિત્રકાર
'એરે તો ગિરધર ગોપાલ' મુખચિત્ર (ત્રિરંગી)		શ્રી. કલુ દેસાઈ
મીરાં પરણે છે	આટ'પ્લેટ	શ્રી. ર. મ. રાવળ
આરતીમય મીરાં	"	"
લોભની અંતિમ ધડી	"	"
ગિરધર આગે નાચૂંગી	"	શ્રી. કલુ દેસાઈ
દેવડિયો સાપ	"	શ્રી. ર. મ. રાવળ
જીવા ગોંસાઈનું મિલન	"	"
દારકાધીશને ચરણે	"	"
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરનામર (ત્રિરંગી)		"

કવરચિત્ર

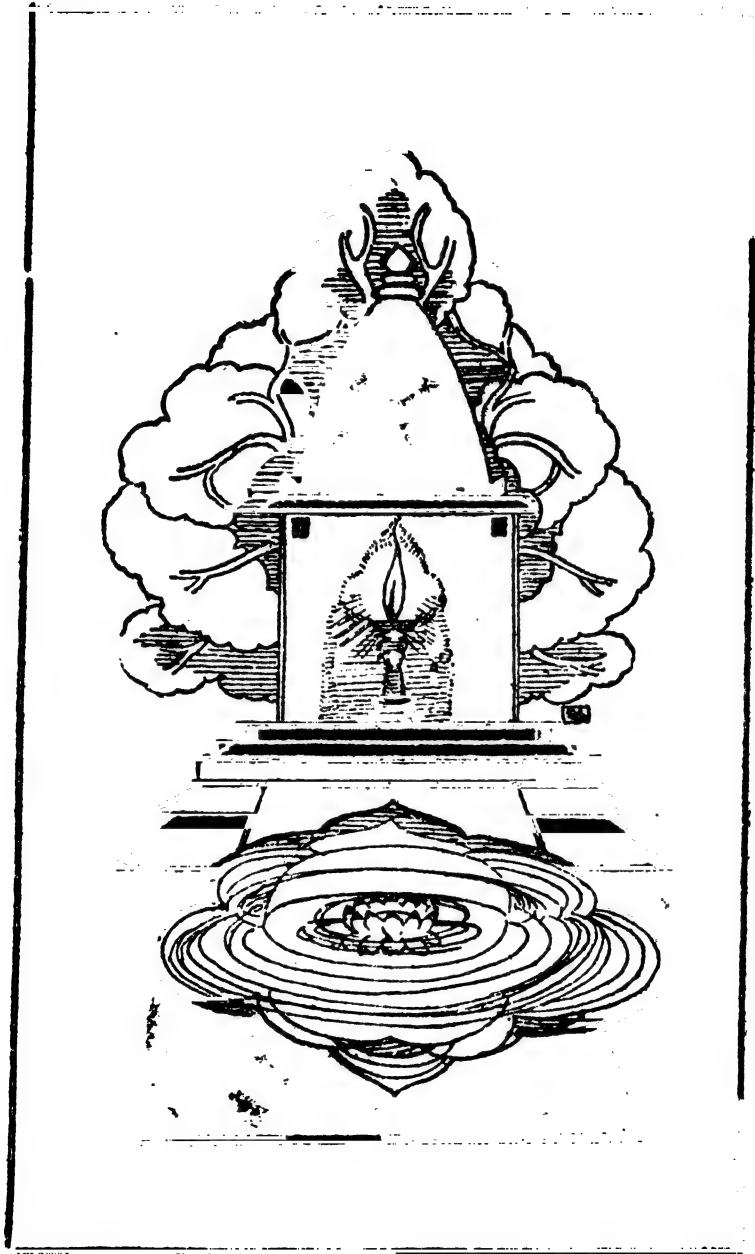
પૂજન	મુખપૃષ્ઠ (ત્રિરંગી)	શ્રી. કલુ દેસાઈ
------	------------------------	-----------------

ફલેપ ચિત્રો (આગળનાં)

આરતી	(ત્રિરંગી)	શ્રી. કલુ દેસાઈ
ફલેપ ૧ થી ૫	આટ'પ્લેટ	અંક્રઆર્ટ સુવિટોન ('મીરાંબાઈ'નાં કેટલાંક દૃષ્યો)

ફલેપ ચિત્રો (પાછળનાં)

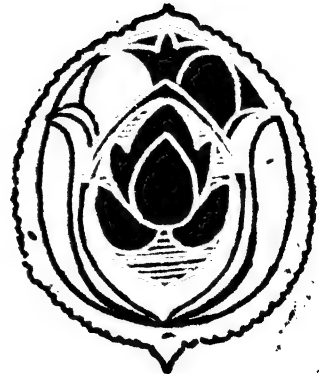
આરતી	(ત્રિરંગી)	શ્રી. કલુ દેસાઈ
ફલેપ ૧ થી ૫	આટ'પ્લેટ	અંક્રઆર્ટ સુવિટોન ('મીરાંબાઈ'નાં કેટલાંક દૃષ્યો)

भीरं प्रेमदीवानी

: लेखक :
रामचंद्र नारायण ठाकुर
जेम. जे.

ઓ આવે હરિ હસતા

(રાગ: ગોડી.)

ઓ આવે હરિ હસતા, સજની, ઓ આવે હરિ હસતા;
 મુજ અખલા એકલડી ભણી, પિતાંબર કેડે હસતા,
 સજની૦ ઓ૦

પચઈગી પાઘ કેસરીયા રે વાધા, કૂલડાં મહેલે તોરા;
 મારે આંગણીએ દ્રાખ બીભેરાં, મેવલે ભરાયું તારા ખોળા,
 સજની૦ ઓ૦

મીત કરે તેની પૂઠ ન મેલે, પાસેથી સે નથી ખસતા;
 મીરાંબાધ કેમલુ ગિરધરના ગુણુ, હારેવાલો દૃઢયકમળમાં વસતા,
 સજની૦ ઓ૦

મેડતાના રાવ દુદાજના રાજમહેલમાં મોટી ધાંધલ મચી રહી હતી. નમણી જીવાન દાસીઓ અને ગંભીર પ્રૌઠ દાઇઓએ મહેલને ખૂણે ખાંચરે, ઉપર નીચે, અધી બાબુ ધાંધલમાં દોડદોડ કરી મૂકી હતી.

પહેલી દાસી પૂછતી—મળ્યાં ?

બીજી હાંકતી હાંકતી જવાબ દેતી—ના.

અને તરત પાછી એ બન્ને દોડવા માંડતી.

આખરે, મહેલની સૌથી જૂની અને સૌથી વૃદ્ધ દાઇ રતને આકીને ચોકની વચ્ચે વચ્ચે ઊભી રહી જૂમ પાડી.

“મીરાં બા ? ઓ...મીરાંબા ?”

તુરત મહેલની પચાસે દાસીઓએ રતનનો બોલ ઝીલી લીધો અને એક પછી એક બૂમાબૂમ કરતી દોડવા લાગી—મીરાંબા—ઓ મીરાંબા ! આ બોલાવે છે !—મીરાંબા !

પરંતુ,

ખાસ્તાં પાંચ વરસનાં મીરાંબાનો ક્યાંઈ પત્તો ન લાગ્યો. ઉપર અરખામાં હંસા ઠકરાણી અતિશય કોષમાં ઊભાં હતાં. રતનદાઈ ચાકી, વીલે મોંઢે, અંતે તેમની પાસે આવી ઊભી રહી.

‘મળી ? આ તે કાંઈ છોકરી છે ?’ ચીઠાઈને રતનને જોઈ ઠકરાણી બોલ્યાં. રતન ચૂપ રહી.

અરખા નીચે, મેડતાના રાજમહેલના મુખ્ય દરવાજા પાસે વરઘોડા લગભગ આવી પહોંચ્યો હતો. મેડતાના મોચી મહાજનનો સાત વરસનો એકનો એક છોકરો એક નાનકડા ટટ્ટું પર એસી પાંચ વરસની લાડીજીને લઈ વાજતે માજતે પોતાને ઘેર પાછો જતો હતો. વરરાજા કંઈ અણુજાજતું પરાક્રમ ન કરી એસે, તે માંદે ટુની બંને બાજુએ વરરાજાના એ કાકાઓ તેનાં બાવડાં ઝાલી ચાલતા હતા. ટુની પાછળ પાછળ આવતા આનામાં ધુંધટો કાઢી એકેલાં પાંચ વરસનાં વહુરાણી જરૂર-કંઈ ખાતાં હતાં, કારણ, તેમનું મોંઢું બંધ હતું અને તેથી તેમના હૃદયની કોઈ લાગણી વ્યક્ત કરવાનો સમય હતો નહોતો આવ્યો. વરઘોડા આગળ વાગતાં વાજાં પરણું પરણું કરતાં તરણુ હૃદયોને અને સમસ્ત વાતાવરણને વિચિત્ર આનંદના ઉમળકાથી ભરી દેતાં હતાં.

‘મૂઠ’ રતનદાઈનો મૂળ વાંક હતો. રાજના સો સો વાર ‘મૂઠ મૂઠ’ શબ્દો સાંભળવા છતાં રતન મરવાનો જરાય વિચાર નહોતી કરતી. આજે સહવારના એ ‘મૂઠ’ રતને મીરાંબા આગળ મોચીના વરઘોડાની વાત કરી હતી, એટલે સહવારથી જ મીરાંબાએ હંસા ઠકરાણીને પજવવા માંડ્યાં. કાણુ જાણુ રતને શું મીરાંને સમજાવ્યું હતું કે વરવહુ જોવાની મીરાંએ એક સરખી જીદ લીધી હતી.

અને હવે, જ્યારે વરઘોડા રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો હતો, ત્યારે હંસા ઠકરાણીની એકનીએક દીકરીનો ક્યાંઈ પત્તો લાગતો ન હતો. ઠકરાણીનો ક્રોધ છેવટે ફાટી નીકળ્યો અને વર્ષો એ મૂર્ધ રતન પર. મીરાંના આપને પણ જાતીએ રાખનાર વયોવૃદ્ધ રતનદાઈમાં પુરાણી રાજપૂતીની ખુમારી અને સહજ વિનોદવૃત્તિ પણ હતાં. તેનો પ્રભાવ હરેક પર હતો. રાવ, ઠાકોર કે ઠકરાણીના ગમે તેવા ક્રોધને સહન કરી લેવાની તેનામાં ફાવટ હતી. વરઘોડા જોવાનો સમય હાથથી જતો હતો. પોતાની દીકરીનો સ્વભાવ પોતે અરાંખર જાણતાં હતાં, એટલે, હંસા ઠકરાણીએ ક્રોધમાંને ક્રોધમાં મોઝી વાર (કે હજારમી વાર !) રતનદાઈને તેને ગામ આવ્યા જવા કહ્યું અને કોણ જણે ખીણુ ઘણુંય કહ્યું; પરંતુ નીચે વરઘોડાનાં વાજાં એટલા જોરથી વામવા માંડ્યાં હતાં કે ઠકરાણીનો અવાજ તેમાં ડૂબી ગયો અને ક્રોધમાં માત્ર તેમના હોઠ જ ફફડતા જણાયા. રતન નીચું માથું કરી ઝંખી રહી હતી. એકાએક તેની નજર એક જગા પર પડી તેણે અમઠી માથુ ઊંચું કર્યું અને જોસથી કાંઈ કહેવા માંડી; પરંતુ વરઘોડાનાં વાજાંમાં તેનો પણ અવાજ ડૂબી ગયો અને તેના હોઠ જ માત્ર હાલતા દેખાયા.

ઠકરાણીની નજર પુનઃ રતન પર પડતાં તેમને અહુ જ ક્રોધ ચડ્યો. સમજી ખેઠાં કે રતન ડોસલોનું આ ક્રોધ નવું તોફાન છે એટલે જોરથી બોલ્યાં—“કેમ, ભસતી કેમ નથી ? બોલતાં નથી આવડતું શું ? અવાજ કાઢી બોલને ?”

“આ” રતને હોઠ ફફડાવ્યા ! તે આગળ પણ ખોલી; પરંતુ રતનનું બોલવું ઠકરાણી સાંભળી શક્યાં નહિ અને ઠકરાણીના શબ્દો તે સમજી શકી નહિ. ઠકરાણીનો ક્રોધ વધુ ભયંકર સ્વરૂપ ન લે એ વિચારથી રતન, ઠકરાણી તરફ થોડાક હાથના ધસારા કરી ઝંખાની ખીણુ બાજુએ સહેજ મલકાવું

મોહું કરી જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી, એવી શાંતિથી ઊભી રહી અને વરઘોડો જોવા લાગી.

હંસા ઠકરાણીના કોષની અવધી આવી ગઈ. ત્રાડ પાડી એ મૂર્છ ડાકરીને કંઈ કહે તે પહેલાં અચાનક તેમની દૃષ્ટિ તેમના યગ પાસે પડી. પોતે ઊભાં હતાં તેથી એક જ હાથ દૂર અરખાના ખૂણામાં અરખાની બહાર ડોકું લટકાવી 'પાંચ' વરસની મીરી ક્યારની ય વરઘોડો જોવામાં તક્ષીન બની ગઈ હતી.

ઠકરાણાં એકદમ ચૂપ થઈ ગયાં. વધુ બોલ્યા વિના તેઓ પણ વરઘોડો જોવા લાગ્યાં.

અરખાને બીજે છેડે ઊભી રહી રતન ડાસલી ધીમું ધીમું જણાવણી હતી—કેડમાં છોકરાં, ને શોધવા નિકળ્યાં છે ગામમાં! પરંતુ સારું થયું તેના શબ્દો કોઈ સાંભળી શક્યું નહિ.

એડતાન રાવ દુદાણ એટલે પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત. પોતાના મહેલની વચ્ચેવચ્ચ એક સુંદર નાનું મંદિર બંધાવી અંદર નાનકડા ગિરિધારીલાલણી સુંદર મૂર્તિ પધરાવી હતી. રાવ દુદાણ વિષે કહેવાતું કે:—

દુદાણના હાથમાં જ્યારે માળા ન હોય ત્યારે તલવાર રહેતી અને એ વખતે ભયથી દુનિયા કાંપી ઊડતી.

દુદાણના હાથમાં જ્યારે તલવાર ન હોય ત્યારે તુલસીની માળા રહેતી અને એ વખતે દુનિયા પ્રેમભક્તિથી મદ્મદ્ બની જતી.

એડતાનું રાજ સ્થાપનાર પરાક્રમી રાવ દુદાણના એ પુત્રો પણ પરાક્રમી હતા. મીરાંના પિતા ઠાકોર રતનસિંહ અને તેમના મોટાભાઈ વિરમસિંહ, તુલસીની માળા કંડમાં નાખી, ધરમની તલવાર હાથમાં લઈ દુશ્મનોને બેગન કરવા રાજસિમાડે ગયા હતા. પરમવૈષ્ણવ દુદાણની પાસે તેમની અદારે ય વરણુ બેખટક પ્રેમથી ચાલી આવતી હતી. ભગવાન પ્રેરિત પ્રેમનું રાજ્ય

રાજપૂત ધરમી દુદાઇના રાજમાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેથી જ, મોટી મહાજન વહુને લઈ ગામમાં પેસતાં રાવ દુદાઇના આશીર્વાદ લેવા રાજમહેલ આગળથી નિકળ્યો હતો.

“ રાગને ઘોડુલા પરથી ના ઉતારશો ” વૃદ્ધ દુદાઇએ આશીર્વાદ મોકલતાં સાત વરસના વરરાગને પોતાની પાસે લાવવાની મના કરતાં કહ્યું “ ઘોડે ચઢેલો વરરાગ, રાગ છે. ”

નજરાણું ન્યોછાવર થયું. આશીર્વાદ, દરેક પ્રજાજનને મળતા હતા તેમ મળ્યા અને વરઘોડા અત્યાનંદ અને હર્ષમાં ડોલતા જનૈયાઓ સાથે મહેલ આગળથી પસાર થઈ ગયો.

ત્યારે જ,

મીડો, અતિ મીડો, દાદા દુદાઇની આંખમાં ઝટ આંસુ લાગી દે તેને મીડો અવાજ, ઉપર ઝરખામાંથી સંભળાયો.

“ રતન, ઓ રતન મારું માથું કાઢ ! ”

ઝરખાના બાકારામાં ફસાએલું માથું અંદર ખેંચી લેવા ફાંફાં મારતી નાનાકડી મીરાંએ ખૂમ પાડી.

દુદાઇએ તુરત ઉપર જોયું. રતનના હોસકોશ ઊડી ગયા; પરંતુ મીરાંનું મોંદુ એવું ખરાબ રીતે ફસાએલું ન હતું. રતન અને હંસાબાએ સંભાળપૂર્વક મીરાંને ઝટ બહાર કાઢી. રતને મીરાંને ઊઠાવી લીધી અને ઠકરાણી એક રોષભરી દષ્ટિ એમની ખેડી પર નાખી ઝરખાની બાર ચાલવા માંડી. પરંતુ મીરાંના, અલ્પસમભુ નાનાકડા હૃદયમાં વરઘોડાને જોઈ એક પ્રચંડ તોફાન ઊઠ્યું હતું અને તે તેના મોંદા પર સ્પષ્ટ તરવરતું હતું. માને જતી જોઈ મીરાં રતનના હાથમાંથી ભુસ્કો મારી નીચે ફેલી પડી અને કોષમાં ડગલાં ભરતી ચાલી જતી માની-પછવાડે દોડી તેના ઘેરવાળા રેશમી ધાધરાને નાનાકડા હાથમાં પકડી ખેંચતી ખેંચતી પોતે પથુ સાથે સાથે દોડવા માંડી.....

“ આ...બોલને, પેલા ઘોડા પર કોણ હતું ? ”

“વરરાજ.” ક્રોધને જરાય ઠડો પાડવા વિના ઠકરાણી ચાલતાં ચાલતાં બોલ્યાં.

“અને મ્યાનામાં કોણુ હતું?” હજાર પશો પૂછવાની તત્પરતાથી મીરાંએ હંસાને ખીલો પ્રશ્ન કર્યો.

“વહુરાણી” જરા ક્રોધની માત્રા ઓછી કરતાં ચાલતાં ચાલતાં હંસા બોલી.

“વહુરાણી? એટલે શું?” માની સાથે ધાધરા પકડી દોડતી દોડતી મીરાં બોલી.

“વરરાજને પરણે તે.”

“પરણવું એટલે શું, આ?”

“વરરાજની વહુરાણી બનવું તે” ક્રોધ સમાવતાં હંસા બોલી.

“આ, તો તું પરણી છે?” દોડતી મીરાંએ તુરત પૂછ્યું.

“બધી સ્ત્રીઓ પરણે” પોતાના ક્રોધ પર પોતે જ હસતી હોય તેમ હસી પડતાં હંસા બોલી.

“હું સી છું?”

“કેમ?”

“આ, મારે પરણવું છે”

“કેમ?” એકદમ અટકી જતાં હંસા બોલી.

“તું કેમ પરણી છે?” રહેજ હાંફતાં હાંફતાં મીરાં બોલી.

પાંચ-છ વરસની ઊંઠરીને શું સમજાવવું? કેવી રીતે સમજાવવું? પરણવું એ કોઈ નાનીસુની વાત હતી કે સાત વરસના વરરાજને પાંચ વરસની વહુ પરણે એ દેખીતી રમત જતાં, રમત ન હતી. આ બધી ઊંડી વાત આ રમતીઆળ ઊંઠરીને કોણુ સમજાવે? મીરાં ધૂની હતી. એક વખત લીધેલી ધૂન ઊડતી નહિ. હંસા એ સારી રીતે જાણતી હતી. એટલે તેણે વધુ બોલ્યા વિના પાછું ચાલવા માંડ્યું પણ મીરાં એની માને એમને

એમ છોડી દે તેવી નહતી. તેના ચણીઆને છોડ્યા વિના તેની સાથે ખેંચાતાં ખેંચાતાં તે ખેલવા માંડી—

“બા, મારે પરણવું છે.”

હંસા પુનઃ ખચકાષ ઊભી રહી ગઈ; પરંતુ પાછી તુરત ચાલવા લાગી. મીરાંએ રટણ ચાલુ રાખ્યું “સાંભળતી નથી બા ? મારે પરણવું છે—હમણાં જ પરણવું છે—જા મારા માટે વરરાજા લઈ આવ !”

“તારા બાને આવવા દે, પછી પરણજે.” જરા ઉતાવળે આલતી હંસાએ કહ્યું.

“ના, હમણાં જ પરણવું છે,” માની સાથોસાથ દોડતી મીરાં નિશ્ચિત અવાળે ખોલી.

“રજપુતની છોકરીને પરણવું રહેલું હશે; પરંતુ રાડોડની છોકરીને પરણવું રહેલું નથી—સમજ્યાં બા ?”

પણ મીરાં કાંઈ ન સમજી અને ધાધરાની પકડ પણ ન છોડી. દોડતાં દોડતાં વધુ આગ્રહથી મીરાં ખેલવા લાગી, “બા તું જ મને પરણાવ. તું છે, દાદા છે. જા, વરરાજા લઈ આવને !”

“અણી, હું વરરાજા ક્યાંથી લઈ આવું ?”

“ગમે ત્યાંથી લઈ આવ પણ હમણાં જ લઈ આવ.”

છોકરીની શુદ્ધ વધતી ચાલી. માનો કંટાળો વધતો ગયો. જેમ જેમ ઠકરાણી ઉતાવળાં પગલાં ભરતી હતી તેમતેમ મીરાં ધાધરાને છોડી તેની ચૂંદડી પકડી ખેંચતી—ખેંચતી સાથોસાથ દોડતી હતી. મીરાંબાની પૂંડે રતન ડાશી પણ ધીમી પગથીએ ચાલી આવતી હતી. પરંતુ અધી દાસીએને તેણે ઇશારાથી આગળ જતાં ચોકી લીધી હતી.

એક ખંડ વટાએ. બીજો વટાએ પરંતુ મીરાં ગાય પછવાડે ભેટાં મારતી તેમને ચઢેલી નાની વાછરડીની જેમ ખૂમે મારતી દોડતી હતી. તેની ધૂનમાં સાચી લગન લાગતી હતી—સાચી જીવંદા હતી.

એને વરરાજ સાથે રમવું હતું.

છેવટે, હંસાબા હાર્યા. કંટાળ્યાં. એમને ખાત્રી થઈ કે મીરાં વરરાજ લીધા વિના નહિ રહે. તેઓ ખેંચાતી મીરાં સાથે કૃષ્ણમંદિર આગળથી પોતાના આવાસ તરફ જતાં હતાં. એવામાં એકાએક તેમને એક વિચાર આવ્યો. તુરત મંદિર આગળ અટકી ગયાં અને મીરાંને ઊડવવા ગુસ્સો પી જતાં બોલ્યાં, “ પેલો રહ્યો વરરાજ-જા. બસ ! ”

કૃષ્ણમંદિરમાં ભગવાન ગિરિધારીલાલજીની હસતી મૂર્તિ તરફ આંગળી ચીંધી, મીરાંની આંગળીમાંથી ચૂંદડી ઊડવતાં હંસા બોલી. મીરાંએ ચૂંદડી છોડી નહિ પરંતુ તેનું ધ્યાન એકાએક મૂર્તિ તરફ ગયું. એમ તો દાદાજીના બોળામાં બેસી મીરાંએ મૂર્તિને ઘણી વાર જોઈ પ્રણામ કર્યાં હતા; પરંતુ વરરાજ તરીકે તેને તે આજે જ જોવા માંડી. તેને વરરાજ સાથે જલ્દીથી પરણી જવું હતું. વરરાજ સાથે જલ્દી રમવું હતું.

વરરાજ મળી ગયો. કોઈ નવો નહિ-જૂનો, જાણીતો, બહુ જાણીતો વરરાજ મળી ગયો. તેના હૃદયમાં કોઈ વિચિત્ર આનંદની લાગણીઓ ઉછળવા લાગી. આનંદ એકદમ અસીમ બની ગયો. હાથ ઊડવવા ફાંફાં મારતી માતાના હાથને એકવાર વધુ જોશથી પકડી રાખી આનંદવેદી મીરાં બોલી બેઠી—

“ બા, તો જો કહી દઉં છું. આ વરરાજ મારા અને હું તેમની વફૂરાણી હાં ? ”

“ હા, ભઈ હા. કહી દીધું ને ! ”

મીરાંનો કોઈપણ પ્રકારે હાથ ઊડાવવા ઠકરાણી બોલી. મીરાંના હાથ છૂટી ગયા. ઓચિંતા ક્ષણવાર અત્યાનંદમાં આવી જતા અવિશ્વાસભર્યા અવાજે, મીરાં માને પાછી પકડી રાખી બોલી—“ બા, જોજો હો, આ વરરાજ મારા જ. ખીજા કોઈના

નહિ. તારા નહિ. ભાના નહિ. દાદાના નહિ. જન્મભલ ભાર્ષના*
નહિ. મારા, મારા એકલીના.'

“હા રે હા.” માએ હાથ ઊડાવી દેતાં બહુ કંટાળી ઠહું.

પરંતુ આ દરમિયાન મીરાંની દષ્ટિ ગિરિધારીલાલ પર એસી ચૂકી હતી. માતાના છેલ્લા શબ્દો તેણે સાંભળ્યા ય નહિ. હંસા ચાલી ગઈ; પરંતુ મીરાં મંદિરના ગર્ભદ્વાર પાસે ધીમે ધીમે આવી ઊભી રહી. તેનું હૃદય, મન, આંખ બધું એક બની હસતી મૂર્તિ-ગિરિધારીલાલ પર ચોંટી ગયાં.

છંટે ઊભેલી રતન મીરાંયા ન જાણે તેમ દૂરથી એટીટરો મીરાંને જોવા માંડી.

ધીમે રહી મીરાંયાએ તેમના નાનકડા હાથે પેટી મ્યાનામાં બેઠેલી વહુરાણીની માફક કપાળ પર ઓઠણી ખેંચી લઈ આખું મોંદું ઢાંકી દીધું. લાજ ડાઢી રહ્યા પછી, આખું માથું, ‘જાણે સરમમાં’ નીચું નમાવી દીધું:—પરાપર પેલી મ્યાનામાં બેઠેલી વહુરાણી જેમ.

અને પછી,

ધીરે ધીરે, ત્રાંસી આંખે, એકસરખું, એકસરખી હસતો મૂર્તિ તરફ પારીક ઓઠણીમાંથી મીરાં જોઈ રહી.

વરરાજ હસતા હતા.

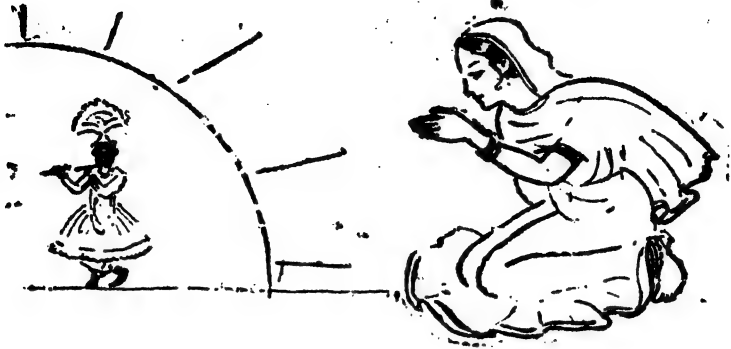
વહુરાણી હસવા માંડી.

ધીરે, ધીરે.

* મીરાંના કાકા વિરમસિંહનો ઊકરો. જે પાછળથી અકબર સામે અપૂર્વ વીરતાથી લડતાં દગાથી અકબરની ગોળીએ માર્યો ગયો.

૨

પરણી જ ગઈ

“બાપજી, જરા અંદર પધારો...”

ઉરકેશએલા ચંદનસિંહે મહારાવી મૂકે તેવી ધાંધલમાં રાવ દુકાને જણાવ્યું. રાજમહેલના અંદરના યોગાનમાં દુકાજી તેમની હંમેશની ખાસ મંડળીમાં ખેસી લાગવત સાંભળી રહ્યા હતા. જુદાવનની કુળમલીઓમાં કાનુડાની સાથે રાવ રમી રહ્યા હતા એવામાં આ કમખખત ચંદનસિંહે તેમને ખેંચી લીધા. દુકાજી રહેજ ચિહ્નડાયા; પરંતુ અંત:પુરનું આવાહન જોઈ ઉતાવળથી ખોલી પડ્યા—“શું છે ત્યા ?”

“ અન્હાતાર—મીરાંબાનું લમ થાય છે...”

“હે!” એકી સાથે બધા સંભળનારા ખોલી ઊડ્યા. પાંચ-૭ વરસનાં મીરાંબાનું લમ ? એકએક, એચિંતું મેડતાની રાજકુંવરીનું લમ મેડતાના રાજમહેલમાં થાય અને મેડતાના રાવને

ખખર સુદાં ન હોય ? મેડતિયા સરદારો તરવાર પર હાથ મૂકી
 ઊભા થઈ ગયા. દુદાણ, વૃદ્ધ દુદાણ, બાળકની જેમ ઉતાવળે
 પગલે અંતઃપુરમાં ગયા. દરવાજામાં પેસતાં જ વૃદ્ધ રતન સ્હામે
 મળી “ અક્ષી રતન ! આ ચંદનીઆનું મગજ ફરી ગયું છે કે શું—
 શું બધી રહ્યો છે ?..... મીરાંબાનું લગ્ન છે ? ”

ધુંધટ કાઢીને આડું નેષ ઉભી રહેલી રતને હકારમાં માથું
 હલાવ્યું. દુદાણ સ્તબ્ધ બની ગયા—ખરેખર ગભરાયા. ચંદની
 સાથે સાથે તેમને રતનનું પણ ફરેલું જ લાગ્યું. રતન ચૂપચાપ
 તેમને ગિરિધારીલાલના મંદિર પાસે લઈ ગઈ.

દુદાણને હવે ખખર પડી.

હતાં, મીરાંબાઈનાં ખરેખર લગ્ન હતાં.

હતાં જ ?

અરે, થઈ ગયાં હતાં.

ગિરિધારીલાલના નાનકડા મંદિરમાં, નાનકડી મીરાં નાની
 મોટી ઊંઠરીઓ વચ્ચે ખેંચેલી હતી. પુરાહિતની ઊંઠરી હતી અને
 રતનની ઊંઠરીની ઊંઠરી. સરદાર શાઈલસિંહની ઊંઠરી અને
 સરદાર રામપ્રતાપની ઊંઠરી.

આખા રાવણાની ઊંઠરીઓ કેવી રીતે આવી અને કેલે
 બોલાવી તેની અહોરાત જાગતી રહેતી રતનને ય ખખર ન
 પડી. ઊંઠરીઓએ મીરાંને ક્યારે ચણગાર સળખ્યા, ક્યારે ફૂલ
 તોરા અને આભૂષણો મૂર્તિ માટે તૈયાર કર્યાં, ક્યાંથી મીઠાળ
 આપ્યું અને ક્યાંથી લગ્નવેદીનાં ઇંધન આપ્યાં, ટોલ ને જૂંઘળ
 ક્યારે આવી ટપક્યાં અને ગોરબાનું પાઘોડું ક્યારે ખેંચાઈ ચાલ્યું
 આપ્યું—અરે આવી સુંદર તાણ વરમાળા કેમ આવી ક્યાંથી આવી
 એ પ્રશ્નો વિચારતા દુદાણ એક તરફ અને લાજ કાઢી ઊભેલાં
 હંસાખા ખીણ તરફ જોઈ રહ્યાં,—મોહું ફાડી, મોહું વકાસી.

* લગ્નપ્રસંગે વાચવું વાલ્ય, ધણીવાર દરજીઓ જ વગાડે છે, યા ટોલી કે-
 નોબતીઆઓ.

મંદિરમાં બીરાળેલા રાવ દુદાળના પ્રાણાધાર મનમોહન ગિરિધારીલાલ તેમનું 'પાપાણી' હાસ્ય હસી રહ્યા હતા.

કોના તરફ ?

લક્ષ્મીની વેદી તરફ ? મીરાં તરફ ? મોહું ફાડી જિભેલા દુદાળ તરફ ? કે પછી ક્રોધમાં રાતાં પીળાં ચમ્ર રહેલાં ઠકરાણાં તરફ ? કોણ જાણે. પણ હસી રહ્યા હતા જરૂર. અને, લક્ષ્મી ગીતો, નાદાન છોકરીઓ જેમ સમજ્યા વિના, સાચાં જુઠાં, અરધાં મીઠાં અરધાં કાલાં ગાય છે તેમ ગાઇ રહી હતી.

નાની છોકરીઓને મન આ સાચી રમત હતી.

નાની નાની મીરાંને મન એ સાચી વાત હતી.

ગઇ કાલે મહેલ આગળથી પસાર થએલી પેલી મ્યાનાવાળી વહુની પેઠે એણે એંચીને ઘૂમટો કાઢ્યો હતો અને, એકીટ્ટે ત્રાંસી આંખે નાનકડી મીરાં જોઇ રહી હતી... પેલા હસતા ગિરિધારી તરફ... આપનું પાધોદું માથે મૂકી બેઠેલી પુરોહિતની છોકરી હસ્તમેળાપ અને સપ્તપદી સુધી તો જેમતેમ શાઓનું ગાકું ગબડાવી લાવી હતી; પરંતુ પ્રશ્ન હવે એ હતો કે પરણેલાં ગિરિધારી-મીરાંનો વરધોડો કેમ કાઢવો ? પેલી મ્યાનાવાળી વહુની જેમ મીરાંખાને સાસરે તો વળાવવાં જ જોઇએ, નહિ તો લક્ષ્મી પૂરું થયું કેમ કહેવાય ? મહેલની બહાર પડતું મૂકી મરી જવાની ઘડીક આપી મીરાંએ રતન પાસે ચૂપચાપ મ્યાનો અને એક એવેત ઘોડો તૈયાર રખાવ્યાં હતાં; પરંતુ મીરાંના વરરાજા પેલા હસતા ગિરિધારીને ઘોડા પર કેમ બેસાડવો ?

ગિરિધારીના હસતા હાસ્યમાં ગિલકુલ ખોવાઈ મએલી મીરાં તરફ રાવ દુદાળ હેતાળ આંખે જોઈ રહ્યા. પોતાના પ્રભુને પોતાની પૌત્રીએ વરરાજા બનાવ્યા જોઈ આ પરમ વૈષ્ણવની આંખને ખૂણે આંધુ જલકાયાં-હળવે રહી, બોલ્યા વિના, આગળ આવી તેમણે ધીમેથી મીરાંને ઉઠાવી હૃદય સાથે આંખી દીધી.

“મારો બેટોજી શું કરે છે 'દ્યા' ?”

“દાદાજી ! હું પરણી ગઈ. મને નજરાણું કરો.”

“અરે નજરાણું તો વરવહુએ મને કરવું જોઈએ ?”

“ક્રમ ?”

“રાજ મારું છે.”

“ઓ-હો, તો-લ્યો.”

એટલું કહી સ્કવારે દાદાએ આપેલો હીરાહાર મીરાંબાએ પોતાના કંઠમાંથી કાઢી મેંદી મટયા હાથમાં રાખી દુદાજીના મોંદા આગળ ધર્યો—“સ્વીકારો.”

“અલી આ હાર તો મેં આપ્યો છે !”

“તો આ વેઠ લો-દામણી, જૂમણાં...આ બધું...”

“ના, ના, ના બેટમજી એ બધુંય મેં આપ્યું છે !”

“તો પછી શું આપું ?”

“મારા ગિરિધારીલાલને પરણી લીધા છે તે પાળ આપ.”

“અરે રામ ! આતું બોલાય દાદાજી ? જો જો હોં—એ તમને નહિ મજો.”

“કાં ?”

“એટલું શ...?” એટલું કહેતાં મીરાંની નજર છેટે ખૂણામાં વાઘણુ જેવી જીભેલી હંસા બા પર પડી. તરત દાદાજીના મજાને તેણે જોરથી પકડી લીધું અને દુદાજીના કાન આગળ નમી ધીમે અને બેઠેલા અવાજે બાકી રહેલું વાક્ય કહેવા માંડી: “એટલી શ સમજણુ નથી પડતી ? હવે એ મારા વરરાજી કહેવાય—આજથી એ મારી એકલીના.”

દાદાએ તરત બેઠેલ અવાજે મીરાંના કાનમાં કહ્યું: “પણુ લાભ્યો છું તો હું !”

“પણુ પરણી છું હું” મીરાંએ ધીમેથી દાદાના કાનમાં કહ્યું.

આ પછી એક એકના કાનમાં શું ધુસપુસ વાતો થઈ તે ક્રોધમાં મુઠીઓ વાળી રહેલી હંસાખા જાણી ન શકી; પરંતુ થોડીક જ ક્ષણોમાં આ ધુસપુસ થયેલી વાતોનો ભરમ ફૂટી ગયો— તેના સસરા તેની છોકરીથી ય આગળ વધી ગયા. મંદિરની આગળ મ્હાનો અને ઘોડો લઈ આવવામાં આવ્યાં. રાજમહેલની તમામ દાસીઓને બોલાવવામાં આવી ગિરિધારીલાલજીની પાલખી શ્વેત ઘોડા પર પધરાવી. સુદ્ધો રાવ પત્થરના હસતા વરરાજને દોરવા લાગ્યો. દાસીઓએ ગીતો ગાવા માંડ્યાં. ધડીકમાં આમ અને ધડીકમાં તેમ નમી પડતા વરરાજને વૃદ્ધ રાવ દોરતો હતો અને તેની પછવાડે પછવાડે મ્હાનામાં મીરાંબાઈ સાસરે જતાં હતાં.

મંદિર આગળથી વરઘોડો નીકળી પાછો મંદિર આગળ તે આવી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો હંસાખાને કંઈ કંઈ થઈ ગયું; પરંતુ ભક્તિધેલો સસરો અને વરધેલી મીરાં માટે કંઈ પણ બોલવું તેને નિરર્થક લાગ્યું. બન્નેનાં મગજ, બન્નેના વિચારો, બન્નેનું હસવું તેમને એક જ રંગે રંગાએલાં લાગ્યાં.

પરંતુ તેમના ક્રોધની અવધી તો ત્યારે આવી કે ત્યારે મીરાંબા વરઘોડાને અંતે માના પગમાં પડવા આવી. આ અસહ્ય હતું. આશીર્વાદ લેવા પગ આગળ નમેલી મીરાંને હંસાખાએ આવેશમાં ઉચકી લઈ શયનભવન તરફ ચાલવા માંડ્યું.

રતન દાઈ પછવાડે દોડી અને હંસાખાના હાથમાંથી મીરાંને બળાતકારે ખેંચી લઈ ભોજનગૃહ તરફ જવા લાગી. હંસાખાને ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે મીરાંએ આખા દિવસથી ખાધું નથી અને હવે સમજાયું કે તે કેમ આખો દિવસ ભૂખી રહી હતી. મન તો થયું કે તેને ભૂખી જ સુવાડવી—પરંતુ રતન, દાઈ હોવા છતાં ઠકરાણી હંસાખાને તેની આગળ નમતું આપવું પડતું હતું. સારું હતું કે જ્યમજ તેના મોસાળે ગયો હતો નહિ તો કાકા કાકાનાં હોવા છતાં સગાં લાગતાં આ ભાઈ બહેને કંઈ જૂઠું જ તોફાન કયું હોત.

જમીને મીરાં જ'પી નહિ. માને મનાવતાં એકની એક લાડલી બેટીને વાર ન લાગી. લગ્ન પછી થું કરવું અને કેમ રહેવાના પ્રશ્નોએ હંસાઆને પાછી અર્ધજાડી કરી મૂકી. જિંદગીના મોટા પ્રશ્નો એક નાદાન ઊકરીને કેમ સમજાવવા? હંસાઆ મીરાંની એક સરખી બઠબઠ સહન ન કરી શકી અને સાથો-સાથ ક્રોધ પણ ન દેખાડી શકી. હંસા હારી, થાકી, છેવટે મીઠી મીઠી વાતો કરવા માંડી અને મીરાંનું ધ્યાન ગિરિધારીલાલ અને લગ્ન પરથી ખસેડવા લાગી. અંતે મહા મુશીબતે, મહા પ્રયત્ને મીરાંને ઊંધાડી.

“ વડુ શા ! મીરાંઆ પોઢી ગયાં ? ”

બહારના ખંડમાં ધીમે પગલે પ્રવેશ કરી ઊભા રહેલા દુદાજીએ સંભળાય તેવી રીતે પરંતુ ધીમે અવાજે પૂછ્યું.

“ હાં બાવા શા ” એટલું કહેતાં હંસાઆએ ઝટ ઊભા થઈ દરવાજા ઉઘાડી દીધા અને લાજ કાઢી ઊભાં. જેને જેવા માટે આંખો ટમટમી રહી છે એવા દાદા દુદાજી મીરાંના પલંગ તરફ હળવે પગલે વળ્યા. હંસાઆએ મીઠો ઠપકો આપતાં કહ્યું, “ બાવા શા એ મૂર્ખાંને આપ લગવાનની પ્રતિમા સાથે રમવા દો એ...”

“ હાં, હાં બેટા—હાં. બોલશો નહિ. લગવાનની સાથે એ રમતી હતી કે લગવાન એની સાથે રમતા હતા ? કે પછી મારો શામળીઓ ગિરિધારી આપણા બધાં સાથે રમતો હતો ? કંઈ કહેવાય નહિ બેટા, કંઈ કહેવાય નહિ. હું ત્યારનો વિચાર કરું છું કે આ થું છે ? ચાલીશ ચાલીશ વરસથી જેના પગમાં માથુ મૂકી જેને મેળવવા ફાંફાં મારી રહ્યો છું એ જ મારા વાલીજાને આ ઊકરી પરણી ગઈ ? એને પોતાનો કરી દીધો ? બેટી મા, ખરું કહું ? લગવાનના રસ્તા અલૌકિક છે. જેમને એ લાખ્યા છે તેમના મોંઢા પર પ્રભુપ્રેમ ઝમમગી રહે છે. જૂઓ, અહીં જૂઓ. આજ શાના મોંઢા પર નવું જ તેજ ઝગકે છે. અનંતપ્રેમની દીપ્તિ

તેમના મોંઢા પર છવાઇ ગઇ છે. ભગવાનના આશીર્વાદ છે, ખેટા આ છોકરી અલૌકિક યશ—”

“બાવા શા...” કંઈ વિરોધનું કહેવા હંસાખાએ મોંઢું ઊઘાડ્યું; પરંતુ તે પહેલાં તે વયોવૃદ્ધ વડીલ બોલી ગઇયો: “બોલશો નહિ ખેટા, ભગવાનની સાથે રમનાર અલૌકિક જ હોય. મને જરા જોવા દેશો ?”

હંસાખાએ તુરત રસ્તા કપ્યો.

મેડતાનું રાજ્ય સ્થાપનાર પરાક્રમી રાઠોડ વીર રાવ દુદાઇ હાથમાં માળા ફેરવતાં પલંગની એકદમ પાસે જઈ નિદ્રામાં હસતી મીરાંના મોંઢા તરફ થોડી ક્ષણ જોઈ રહ્યો અને પછી આંસુ ભરી આંખે બોલ્યો:

“ખેટી મા—જૂઓ, જૂઓ. મારા ગિરિધારીલાલે પોતાનું હાસ્ય તેના હોઠમાં ભરી દીધું છે. પોતાનું લાવણ્ય તેના મુખડામાં મૂકી દીધું છે. જુઓ ખેટીમા, ભગવાનના તેજે તપતી આ છોકરીને એ નટખટે પોતાની કરી છે—જીવો મારી મા, ધણું જીવો—ધણું જીવો.”

એટલું કહી દુદાઇએ નાનકડી મીરાંના નાનકડા પગ ધ્રજતે હોઠે ચૂમ્યા—ઢાંક્યા અને ગિરિધર ગિરિધર કહેતા, માળા ફેરવતા અહાર નીકળી ગયા.....આંખો લૂછતાં અને માથું હલાવતાં.

હંસાખાને હવે પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ કે ડોસાનું અરેખર ખસી ગયું છે.

નાનકડા ગિરિધારી પેલા શ્વેત ઘોડાપર ખીરાં સાથે બેસી જમનાના કડિં કડિં જતા હતા અને ખીરાં તેમની પૂકે તેમની કમ્બર પકડી ધડીકમાં આ આભુ તો ધડીકમાં પેલી આભુ લપસતી વાતો કરી રહી હતી.

“હેં ગિરિધારી ત્યારે ખારી આ તો તને કૃષ્ણુ કૃષ્ણુ કહે છે!”

“હું કૃષ્ણુ યે છું ને તારા દાદાનો ગિરિધારી ય છું.”

“અં—હં. ખારા દાદાનો નહિ હવે તો તું ખારા ગિરિધારી.”

“કમ ?”

“અરે ! એટલું ય સમજતો નથી ? આપણાં લમ યમ ગયાં ને ! હવે તું ખારા—ખીરાનો ગિરિધારી. કખૂલ છે કે નહિ ?—કર કખૂલ.”

“કખૂલ.”

“જ્યે ! હવે કેવું બોલે છે ? ખેં તો નક્કી કર્યું હતું કે જ્યે તું ન બોલ્યો હોત તો...”

“ તો શું કરત ? ”

“ અરે ભારત રે ! ખૂબ ભારત ! તે કંઈ તને એમ છોડી દઉં તેવી હતી ? હું બટલની દીકરી જેવી નથી. એ ગાંડી એક દિવસ વરબહુ રમતાં હતાં. રમતાં રમતાં તેનો વર ચિહ્નકાંચ ચાલવા માડ્યો અને તે મૂર્છા કંઈ ખોલી નહિ—વરને જવા દીધો. હું જે લેની જગ્યાએ વહુ હોત તો જેમ લેત કે તે કેવો જાત ? ”

“ હું જે એ વરની જગ્યાએ વર હોત તો પછી તને ભારત. ”

“ તો તેથી શું ? માર ખાત, પણ વરને ન જવા દેત. ”

“ આ ઘોડા પર બેસી નહાસી જાત. ”

“ આ તો દાદાજનો ઘોડા છે ! ”

“ તે શું મને ન લાઈ જાત ? જરૂર લાઈ જાત. ”

“ તો શું દાદાજ સાથે પણ—આમ, ફરવા જાય છે ? ”
મીરાંએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ હા, રોજ ફરવા જાઉં છું; પરંતુ દાદાજને ખબર પડતી નથી. ”

“ તું બહુ મીઠું બોલે છે. ”

“ તું પણ બહુ મીઠું બોલે છે. ”

“ વારૂ, હું તને છોડીને જાઉં તો તું શું કરે ? ”

“ તું જાય જ નહિ ને ! ”

“ કેમ ? ” મીરાંએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ હું નહોતો બોલતો ત્યારે તું રડતી હતી અને હું હસતો હતો. હું જાણું છું તું ન જાય. ”

“ ખરેખર હું ન જાઉં, તું મને બહુ ગમે છે અધાં જૂઠું કહેતાં હતાં કે તું પત્યગરો છે. ”

“હું નથી.—મને ખનાવી દીધો છે. તું માને છે મીરી કે હું પત્થરનો છું ?”

“જરાય નહિ. બધાં મૂરખ છે.”

“બધાં મૂરખ છે” કૃષ્ણ ગિરિધારીએ કાણુ જાણે શું હસતાં હસતાં કહ્યું.

“લલા જાને ! તું પત્થરનો હોય તે! આમ બોલે ! દાદાજી મ નથી માનતા.”

“તું મને બાહુ ગમે છે” માખણચોરે કહ્યું.

“તું પણ” એમ કહી ચિત્તચોર નાનકડી મીરાંએ જોસ-પૂર્વક કૃષ્ણને પછવાડેથી દબાવી લીધો. વહાલનું જોશ અજબ હોય છે.

પરંતુ તેથી તે નાનકડો કૃષ્ણ ઘોડાપન્નું સમતોલપણું ગુમાવી બેઠો અને બંને જણુ ઘોડાપરથી નીચે ગમડી પડ્યાં.

“અરે વાહ ! મને વાગ્યું કેમ નહિ ?” મીરાંએ આશ્ચર્યથી ઊભા થતા કૃષ્ણને પૂછ્યું.

“મારી સાથે છે ને વળી તને વાગે ? ઝિબી યા.” હજુ સુધી જમીનપર પડી રહેલી મીરાંને બેડી કરતાં ગિરિધારીએ કહ્યું. મીરાં ઊભી થઇ અને બંને એક એકનો હાથ પકડી ચાલવા માંડ્યાં. જમના મીડે રણુકે વહી રહી હતી. નદીને પેલે પાર દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં મહેલોની હારમાળા દેખાતી હતી. તે તરફ જતી ગાયો અને વાહરડાં મેં ફેરવી આ બંનેને ચાલતાં જોઇ રહ્યાં. એક મોટા મહેલ તરફ આંગળી ચીંધી મીરાં બોલી.

“પેલું તારું ઘર ?”

“હા, એ મારું ઘર, તેં કેમ જાણ્યું ?”

“જો પાછો. તને કેટલી વખત કહું ? હું તારી વહુને ! મને તારા ઘરની ઝૂ ખબર પડે; પરંતુ હું ગિરિધારી ! દાદાજી તે કહેતા હતા તું ઇંદાવનમાં રહે છે.”

“ તે, આ વૃંદાવન જ છે ! ”

“ એમ ? તો ખતાવ, ક્યાં છે નંદ્યશોભ ? ”

“ તારે તેમને જોવાં છે કે રાસલીલાને ! જમનાની પેલી બાબુએ ધર છે. આ બાબુ હું છું. તારે ક્યાં જવું છે ? ”
મીરાં આ સ્વાલથી તેના સ્હામું જોષ રહી. નટખટે વહાલથી મીરાંનો હાથ પકડી ખેંચ્યો અને બોલ્યો :

“ આમ આવ, બેસ. ”

મીરાં ખેસી ગઇ. તેણે આસપાસ જોયું. તેનું નાનું હૃદય કોઇ અનેરા આનંદથી છલકવા લાગ્યું. પથરોનો ગિરિધારી અત્યારે તેના જોવો શરૂ થતો જંગતો જણાતો હતો. રાધાકૃષ્ણની મધુર મધુર વાતો અત્યારે તેને શ્રવતી થતી જણાતી હતી. નદી, વૃક્ષો, ફળ, ફૂલ દાદાશ્રમે કહ્યું હતું બરાબર તેમ જ દેખાતાં હતાં. એક વિશાળ આડની છાયામાં તે ખેડી હતી. પૂછડાં વીંઝતી ખાયો અને માને ખેટવાં મારતાં વાછરડાં રહી રહી મીરાં-ગિરિ-ધારીને જોઈ રહ્યાં હતાં. મોર, પપીહા અને અન્ય પક્ષીઓએ ધીમે ધીમે મીડો ક્યારવ શરૂ કરી દીધો હતો. એવામાં એક મીડો અવાજ સંભળાયો—કુહૂક. મીરાંએ જાણે જોયું. તેમના માથા પર આડની ડાળીઓમાં એક નહિ અનેક કાચલો ખેડી હતી. પોપટ, ચક્રવાક અને મેના જે ડાળી પર તે બેસ્યાં હતાં, તેમના પર ઝૂંટતાં આનંદમાં એક એકને બોલી રહ્યાં હતાં. મીરાંએ બે હાથની તાળીઓ પાડી થોડીવાર તેઓને જોવાં કર્યું પછી બોલી :
“ દાદાશ્ર કહેતા હતા એ જ આ કદંબનું આડ ને ? કહેતા હતા એની નીચે ખેસી તું હમણાં મોરલી વગાડે છે ! ”

“ એટલે તો ખેડો છું. ખેસ મારી પાસે. ”

“ પરંતુ રાધા! ક્યાં છે ! મારે જોવી છે. ”

“ તને દાદાશ્રમે નથી કહ્યું કે હું મોરલી વગાડું, ત્યારે જ રાધા ને ગોપીઓ આવે છે. ”

“ અરે હું મૂર્ખાં, ભૂલી ગઇ. હેં ગિરિધારી તો પછી વગાડને મોરલી. ”

“ તું મારી પાસે બેસે તો વગાડું. ”

“ લે, આ બેડી. ”

“ એમ નહિ, મને અડીને, વળગીને. ”

“ પછી રાધા આવશે તો ? ”

“ આવવા દે ને ! બલે જૂએ. તું મને પરણી ખરી કે નહિ ? ”

“ હારતો. ”

“ બસ તો તું હવે મારી ગોપી. ”

“ મારા ગિરિધારી. તું કેટલું મીઠું બોલે છે ! મેડતામાં ક્રોધ આવું નથી... ” પરંતુ મીરાં આગળ બોલે તે પહેલાં તો હસતા નાનકડા કૃષ્ણે બંસી હોડ પર મૂકી ને એક ચૂર છેડ્યો... જવાબમાં વાતાવરણે ધીમે ધીમે રંગ બદલ્યો... પવન ઝાડપાનને મીઠું મીઠું નચાવવા માંડ્યોઃ બગીચાનાં ફૂલ મહેંકવા લાગ્યાં. કાલિન્દીનાં પાણીની લહેરો મીડી મીડી મોરલીની ધૂને નાચવા માંડી. મીરાંના હાથ અને પગમાં સળવળાટ થવા લાગ્યો. એકા-એક પૂર્વ ને પશ્ચિમ, ઉત્તર ને દક્ષિણથી ઝંઝરના મીડા હુમકા સંભળાવા લાગ્યા. મીરાંએ ચમકી ચારે બાજુ જોયું. તેના જેવી, તેના જેવડી છોકરીઓ ધીમે પગલે હસતી, ચીડતી, ચીડાવતી આગળ આવવા લાગી. મીરાંની આંખમાં ઘેન આવવા લાગ્યું. મોરલીના તાને તેનું શરીર ડોલવા લાગ્યું. જોતજોતામાં કૃષ્ણને ને કદંબ ઝાડને ગોપીઓએ ઘેરી લીધું. ગોપીઓ પાછળ ગોપ આવી. મૃદંગ પર ઘરડી ગોવાલણોના હાથ પડવા લાગ્યા. તા તા થૈ, તા તા થૈ, રાસ શરૂ થયો, ઝીલાવા લાગ્યો. પગના હુમકા, હાથની તાલી, દાંડિયાના આઘાતો એકધૂન, એકરસ, એક-તોફાનમાં જણે ઓતપ્રોત થવા માંડ્યાં.

કૃષ્ણની રાસલીલા મંડાઇ. કૃષ્ણની આસપાસ તેની બંસી સર્વથી જાગી સૌથી મીઠી વાતી હતી. મીઠી મીઠી ગોપીઓના મીઠા મીઠા સરોને દેખાવી દિક્પાલો અને વસુઓ, યક્ષો અને કિન્નરો જાણે વાદળોની પાછળ ભરાઈ જઈ વાદળોને નચાવવા લાગ્યા.

“મીરાં એસ નહિ, નાચ, તું ગોપી છે.” કૃષ્ણે ખૂમ પાડી.

“પરંતુ મને નાચતાં નથી આવડતું.” મીરાંએ નિરાશ થતાં કહ્યું.

“ગોપી થઇને નાચતાં નથી આવડતું ? અરે, ચાલ હું શીખવાડું.”

કૃષ્ણે જિભા થયા. નૃત્યનો પ્રારંભિક અભિનય હજુ તો કરે તે પહેલાં સૌથી મોટી ગોપી આગળ ધસી મીરાંને કુંડાળામાં લઇ ગઇ. મોરલી ખાંધી વાગવા માંડી. પેલી મોટી ગોપી હસતાં હસતાં બોલી “હજુ મને ન ઝોળખી હું રાધા. મને પણ પહેલ પહેલાં નાચતાં નહોતું આવડતું; પરંતુ મોરલી વાગતાં હું જિભા થતી અને તરત, આપોઆપ મારા પગ અને હાથ કંપવા માંડતા.”

“મારા પણ કંપે છે.” મીરાં તુરત બોલી પડી.

“બસ ત્યારે તું નાચે છે એમ જ સમજ લે.”

“એમ !” એટલું કહી મીરાં આસપાસ જોવા લાગી તો કુંડાળામાં એ ક્યારની ય ધૂમતી હતી. તેના હાથ અને પગ મોરલીના નાદે અને મોરલીની ધૂને અનેક વળાંક લેતા હતા. તેના શરીરમાં કાઈ અજબ ચેતના પ્રસરી રહી હતી. રાસનો વેગ વધવા માંડ્યો. રાધા જોરથી ધુમરીઓ લેતી ગઈ. મીરાંએ પણ પોતાની ગતિ વધારી. ધીમે ધીમે તે એટલી વધી કે નૃત્ય, નાચ, સંગીત ને અભિનય એક થઈ ગયાં. પૃથ્વીને બ્રહ્માંડ તેને ફરતાં દેખાયાં, વધુ ગીત, વધુ લય, વધુ મસ્તી, ફરતાં હતાં.—મીરાં પોતાની જાતને હાથમાંથી સરકતી અનુભવવા લાગી.

તેણે સમતોષપર્ણું ગુમાવ્યું, કાળુ ગુમાવ્યો. એક મહાન ચકાવામાં તે જાણે એકલી ચકાવે ચઢી તેણે જોરથી ચીસ પાડી, “ગિરિધારી ! ગિરિધારી ! બસ. બસ. મારાથી નથી સહન થતું. નથી નચાતું નથી...નથી...”

કહેતાં કહેતાં તે ધબ ધબને કૃષ્ણના ખોળામાં પડી, થોડીવાર રહી મીરાંએ સ્થેજ આંખો ઊઘાડી અને જોસથી કૃષ્ણને વળગી પડી, ફરતું બહાંડ આસ્તે આસ્તે શાંત થયું. મીઠો મીઠો પવન અને ગુલાબ ચંપાના ઊંડના એક એક સાથે ધસાવાથી થતા બહુ ધીમા ધીમા અવાજ તેને સંભળાવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે મીરાંએ આંખ ઊઘાડી. પેલું પત્થરનું હાસ્ય હસતો ગિરિધારી તેના ગાલ પર હાથ ફેરવતો જોઈ રહ્યો હતો. ધીરથી જાભી થઈ મીરાંએ આસપાસ દષ્ટિ નાંખી.

ગોપી ન હતી. ગોપ ન હતા. મૃદંગ ઝંઝ વગાડતી વૃદ્ધ ગોવાલણુ અને દૂર દૂર મોં મલકાવના ખેડૂતો-કોઇ ન હતું.

“બુચ્યા !” મીરાં એકદમ અલગ થઈ જઈ ત્રાડકી ઊડી. “દાદા ખરું કહેતા હતા-તું નટખટ છે. ક્યાં ગઈ રાધા ?”

“જવા દે, એને. રાધા સાથે બહુ નાચ્યો. હવે હું તારી સાથે નાચીશ. આવ, પાસે. તને મોરલી શીખવાડું.” કહેતાંકે નાનકડા કૃષ્ણે મીરાંને જાતી સરસી ખેંચી લીધી અને પોતાની એંઠી મોરલી મીરાંના મોઢે મૂકી. હળુપ હાંપી રહેલી મીરાંએ મોરલીને ઝટ ખેંચી લીધી અને કૃષ્ણને હળવો ધક્કો માર્યો.

“ચલ, હું મારે હાથે એકલી શીખીશ. તારી મોરલીથી બધાંને નાચવું પડે છે !”

“અને પછી પડે છે-” ખંધા કૃષ્ણે કહ્યું.

“હાં.” મીરાંએ જણાવ્યું. “મારે નાચવું જ છે, પડી જવું નથી.”

“પરંતુ તું પડી તો મારા ખોળામાં ને ?-મેં બચાવી ન લીધી ?”

“તો શું તું દર વખતે મને બચાવવા આવીશ ?”

“દરેક ગોપીને બચાવું છું.”

“તું આખો એક ને હજાર ગોપીઓને કેમ બચાવી શકે ?
—ખરે જૂઠા !”

“તો પછી આપી દે મારી મોરલી.”

“નહિ આપું—તારી વસ્તુ એ હવે મારી વસ્તુ છે, તું મારો વર છે.”

“આપે છે કે નહિ ?” એમ કહેતાં કૃષ્ણે જોરથી મોરલી ખેંચી લઇ મીરાંને ધક્કો માર્યો.

“ભ્રમો રહે, એ મોરલી મારી છે. હું તારી વહુ છું. રતન કહેતી હતી. દરેક વસ્તુ વસ્તુ બન્નેની હોય છે.—” કહેતાં કહેતાં જોરથી કૃષ્ણને ધક્કો મારી મીરાંએ તેની મોરલી ખેંચી લીધી; પરંતુ તેણે એટલા જોરથી ખેંચી કે મોરલી સાથે તે જમીન પર પડી અને સાથેસાથ કૃષ્ણે જાંચો જાછળ્યો અને નીચે જાડે વહેતી કાલિ-દીમાં પડ્યો. મીરાંએ એક કારમી ચીસ નાંખી. —ગિરિધારી—મારા ગિરિધારી ! જંગલ પહાડમાંથી વળતો પડ્યો આવ્યો, “ગિરિધારી—મારા ગિરિધારી !” એણે એટલા જોરથી ચીસ પાડી હતી કે પોતે જ તેનાથી ડરી ગઇ અને આંખો બંધ કરી દીધી. ચીસનો પડ્યો ધીમે ધીમે શમી ગયો એટલે ધક્કા ધક્કા થતી છાતીને દબાવી તેણે હાથે-રહી આંખો ઉઘાડી.

તેની આંખોએ અજબ કૌતક જોયું. પોતે પોતાના પડાંગ નીચે પડી છે ને હાથમાં એક નાની મોરલી પકડી છે. સ્વપ્ન હતું ?

ના.

હા.

મીરાંની ચીસથી હંસાયા ગભરાઇ ખેડાં થઇ ગયાં અને જૂઠા પાડી—“શું છે મીરી ? શું થયું ખેટા ?”

મીરાં સ્તબ્ધ બની ગઈ. એ ક્યાં હતી ? શું થઈ ગયું ? હંસાયા ઝડ પલંગ પરથી હેઠાં ઉતર્યા; પરંતુ તે પહેલાં મીરી જોસથી ઝોભી થઈ અને બહાર નાડી.

“મીરી-મીરી-ઝોભી રહે ! અરે રતન ! કોણ છે ? દોડો...”
હંસાયા ચીસ પાડતાં પાડતાં મીરાં પૂઠે ધાયાં. ઠાસીઓ અને વડારણો ઝખડી ઝખડી ઝોભી થઈ ગઈ અને આંખો ચોળતી આંધળી વગરના દેહે હંસાયા પગવાડે દોડવા લાગી. હંસાયા દોડતાં દોડતાં ગિરિધારીલાલના મંદિર આગળ આવી અટકી ગયાં. મંદિરના દરવાજા ઉઘાડી મીરાં ગિરિધારીલાલને જોસથી બાઝી પડી ટુસકાં ટુકી રડવા લાગી.

હંસાયાની પૂઠે હાંફતી હાંફતી ઝોભેલી રતનને યાદ આવી ગયું કે ગઈ રાતે જન્મતી વખતે રતને કૃષ્ણ અને મોરલીની અનેક વાતો મીરાંને કહી હતી અને ગિરિધારીલાલની મોરલી લઈ જ સુઈ રહેવા મીરાંએ કરેલી જીદ હંસાયાને યાદ આવી.

એ જ મોરલીને પકડી મીરાં ગિરિધારીલાલની આગળ ધ્રુસકા લઈ રહી હતી.

“બોલ ગિરિધારી, બોલ. તું મને માફ કરીશ કે નહિ ? હવે કોઈ દિવસ તને ધક્કો નહિ મારું-બોલ. હું તને બોલાવીશ. તારે બોલવું જ પડશે. હવે હું તારી વડુ છું. તને માફ કરું છું. બોલ ગિરિધારી બોલ. હું તને બોલાવીશ-જરૂર બોલાવીશ.”

હંસાયાનું મન ભરાઈ આવ્યું. આગલી રાતે એકની એક છોકરી ઉપર બહુ સખ્તાઈ વાપરી હતી, તેનું જ આ પરિણામ છે સમજી લગવે રહી તેઓ મીરાં પાસે આવ્યાં અને વહાલથી મીરાંને ઝેલની છાતી સરસી ચાંપી લીધી. મીરાં એકદમ યાદી ગઈ હતી. યાક અને ઝાંઘનું ઘેન ચદતું હતું.

“આ, બુલ મારી છે. મેં એને જોરથી ધક્કો માર્યો અને ગિરિધારી કાલિન્દીમાં પડી ગયો...”

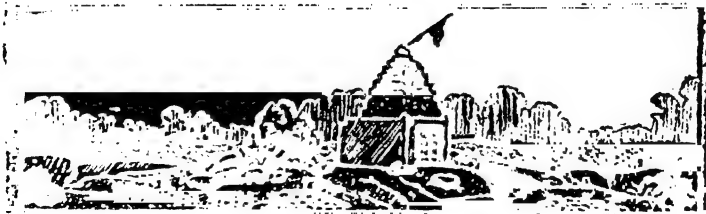
શયનગૃહ તરફ ચાલ્યાં જતાં હંસાયાના ખભા ઉપર પડી પડી મીરાં અર્ધઘેનમાં બોલી રહી હતી. તેના શબ્દો સંભળાતા

બંધ થયા ત્યારે એક વિશાળ સ્થંભ પછવાડે અત્યાર સુધી પીડા કરી બિભા રહેલા દુદાગ્ર ધીમે રહી હસતા ગિરિધારીલાલ તરફ દુર્ગ અને પાસે આવી પ્રણામ કરતાં બોલ્યા:

“વાહ મારા વાલીડાં! આ અભણને તો તેં તરવાર પકડતાં જ શીખવાડી? પિસ્તાળીસ વરસના સતત અનુભવ પછી પણ આ દુષ્ટ હાથને માળા ફેરવતાં ય ન આવડી! પછી એ હાથની સેવા તું શેં સ્વીકારે? પરંતુ મારી છોકરીના હાથના ધક્કા તને મીડા લાગે છે! વાહ મારા પ્રભુ! વાહ! રમ. બધાંની સાથે રમ. મારી સાથે ન બોલવાનું રમ. મીરી સાથે બોલવાનું રમ; પરંતુ આજે તને કહી દઉં છું. હું હારીશ પરંતુ એ તારી આગળ નહિ હારે. તને તે બોલાવશે. જરૂર બોલાવશે. તેના હૃદયમાં તું રમતો થયો છે. રમ, રમતો રહે-રમતો રહે મારા નાથ-મારા ગોવિંદ!”

અને મંદિરના ઉંખરાને આંસુથી નવડાવતો મેડતાનો મહાપન્નકમી વૃદ્ધસિંહ દુદાગ્ર ગિરિધારીલાલના પ્રેમમાં ઝૂકી રહ્યો.

૪

વાદ અને વિવાદ

“અહીં, તને પુરુષ થવું ગમે કે સ્ત્રી?” તોફાની કાશીએ પૂછ્યું.

“મેર રાંડ! એવું તે પૂછાતું હશે!” પદમાએ છાથકો કરતાં જવાબ આપ્યો.

“હવે રાખ! ખબર છે મોટી બોળી બની ફરે છે તે. આવું આવું સાંભળવામાં જાણે કંઈ મજા જ આવતી ન હોયને!”

“મ્હં તું. મને તો કાંઈ જ સમજ નથી મડતી.”

“પદમટી! મીરાંબા પાસે રાતદિવસ રહેવાથી જે મીરાંબા થવાતું હોત તો હું ય રાતદિવસ તેમની પાસે રહું છું, હું ય દાસી છું ને તું ય દાસી છે; પરંતુ હું મીરાંબા નથી અને થવું ય નથી.” તાણ્ય અને યૌવન વચ્ચેના ઉંબરા પર પગ મૂકી ઊભેલી તોફાની કાશીએ મોંઢેથી ઠરેલ પરંતુ હૃદયમાં ગલગલીયાં અનુભવતી પદમાને ડોક વાંકી કરી કહ્યું. બન્નેની આંખમાં યૌવનની મસ્તી જગદારા મારતી હતી. પહેલે દિવસે ચોરી કરવા નીકળેલો ચોરનો બેટો જેમ અનહદ આનંદ અને ભય એકસાથે અનુભવે તેવી સ્થિતિ બન્નેની હતી. એટલું કે કાશી બોલકણી

હતી, પદમા અપ્રોલા. બન્ને મીરાંબાની છાયાઓ હતી. માત્ર પૂજ વખતે જ મીરાંબાથી દૂર રહેતી. વર્ષો તો જલદીથી વહી જાય છે; પરંતુ છોકરીઓનાં વર્ષો કેમ જલદીથી વહી જાય છે તેનો તોડ કોઈએ કાઢ્યો નથી. આ કાશી અને પદમા દસ વરસ પહેલાં નાની બચુકડીઓ નાનકડી મીરાં સાથે રમતી હતી. આજે દસ વરસ પછી તેમની ખુમારી એવી છે કે જાણે તે કદાપિ બચ્ચાં જ ન હતાં. એ જ વિશાળ મહેલ છે. એજ મારવાડી અને ગુજરાતી જ્ઞેન શિષ્ટીઓના નમૂનારૂપ આંખો ખેંચી રાખે તેવી બારીક કોતરણીઓથી ભરેલું અંતઃપુર છે. એ જ ઝરખા છે અને મંદિર પણ તે જ છે. છતાં છોકરીઓ બદલાઈ છે. તેમનું શરીર, તેમનું મુખ, તેમનું રૂપ, તેમની આંખ, જી હા, સાવ બદલાઈ ગયાં છે. રોકી શકાય નહિ તેવી મસ્તીમાં તેઓ હમ્મજમે છે. એક નાનકડા ઝરખામાં ફૂલની માલાઓ ગૂંથતી રતનની આ ખે બાણેજો વાદવિવાદ કરી રહ્યાં છે. વખત થયો છે મીરાંબા સાથે બહાર જવાનો, છતાં કાશી વાતે ચઢી જાય છે.

“હાની મર કાશલી !” પદમાએ અંતે ગજરાઈ આસપાસ બોધ કર્યું.

“તું મર હાની—ડરપોક.” કાશીએ નાક કુન્નાવી કર્યું. “હોઈ પર કંઈ, હૈયામાં કંઈ! મારો મેરૂ જ્યારે મને મળવા આવે છે ત્યારે જાનેમાને રાંડ તાકીને તો તું જોઈ રહે છે! એ તો મેરૂ મારા કમ્બમાં છે અને તારામાં એકલું રૂપ જ બચ્યું છે નહિ તો મારા મેરૂને તેં ક્યારનોય ધરમાં ઘાલી દીધો હોત.”

“ભૈસાબ તારૂ પજે પકું છું. હવે મોંહુ વરા કર.” મહારાએલી પદમા બેઠી થઈ જતાં બોલી: “આપણે સાત તો ચે ઠાસ. મોટાઓની માફક આપણાથી ન યોગાય”

“શિકાતરી! વાત બદલતાં કેવી આવડે છે?” એટલું કહી કાશીએ પદમાનો હાથ ખેંચી નીચે બેસાડી “કરું જોઈ, તને મારો મેરૂ ગમે છે?”

“બધું પાછી એની એ વાત !” જૂઠો કંટાળો દેખાડતાં પદમા બોલી.

“આ ઉમ્મરેય આવી વાતો ન થાય તો પછી પળિયાં આવે ત્યારે થાય ?”

“મારે નથી સાંભળવી” પાછી બીજી થઈ જતાં પદમા બોલી.

કાશીએ વધુ ઝટકા આપી તેને ખેંચી બેસાડી—“રાંડ, મનમાં તો તને મારી વાતોમાં બહુ મજા પડે છે અને ઉપર ઉપરથી ઉંઠ—આંઠ ? સાંભળ, તું મેરૂ ઉપર જ લઈ નથી, મેરૂ જેવા મમે તે જવાન ઉપર તું લઈ બની જવાની—એટલું જ કે એવા વાલમાએની નજરે તું પડવી જોઈએ; પરંતુ ખાટલે ખોડ એક જ છે.”

“શું ખોડ છે ?” છલુકો કરી સીસહજ ઉત્સુકતાથી પદમા બોલી પડી.

“તે દેખાવ એવો કર્યો છે—મીરાંબા જેવો. જીવાન છતાં ગંભીર, ગુણુ છતાં છેડી, રૂપ છતાં અગગી, મધુર છતાં અખોલ. ઉપર ઉપરના દેખાવે તો તું મીરાંબા, બિલકુલ મીરાંબા છે.”

“તારી છલપર તંગલાએ પડે કાશલી ! તું અન્નદાતારની મરકરી કરે છે ?”

“જ'ખણી ! હું મીરાંબાની વાત નથી કરતી. મીરાંબા જેવી તું ફરે છે તેની વાત થાય છે. મીરાંબા જેવી તું એકલી એકલી રહે છે ને ફરે છે. એટલે પેલો રંગલો, માનીયો, ચંદનીયો બધા ભાગતા ફરે છે. ખાઈ મીરાંબાની વાત જુહી છે. દસ દસ વરસથી ખડે પગે આપણે જેતાં આવ્યાં છીએ કે એ જ મૂર્તિ આગળ એ જ મીરાંબા, સવાર, બપોર, સાંજ જ્યારે વખત મળે ત્યારે વાતો કરતાં હોય છે—જાણે ભગવાન અખઘડી તેમની સાથે વાતો કરશે પણ એમ તે પત્થરના ભગવાન વાતો કરતા હશે ?”

“અલી તને પગે લાગું...તું...” પદમા એકદમ ગલરાઈ તે કાશીને બોલતી બંધ કરવા વિનવવા લાગી.

“મીરાંબા પગે લાગી લાગી ને એકને બોલાવવા રાતદિવસ એક કરી રહ્યાં છે ત્યારે હું, બોલતીને તું બોલવા બંધ કરે છે !”

તું મીરાંયા જેવી જરાય નહિ થાય. સાંભળ પદમડી ! સાત તો પશુ તું છે મારી મશીઆઈ ! આપણે મીરાંયા સાથે જ મોટાં થયાં; પરંતુ તેમનું મન સમજતાં સમજતાં હંસાયા ગયાં, રતન આપણ સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને, રાવદાદાને ઘણી ખમ્મા હજો, એમની ય કમ્મર વાંકી વળી ગઈ પશુ હજી મીરાંયાને સમજી શકતા નથી.”

“આટલી વાત તેં સાચી કહી.” પદમા ઠાવકુ મોઢું રાખી બોલી “ભણાવ્યાં એટલાં પુસ્તકો મીરાંયા ભણ્યાં. વહીવંચાઓ પાસે ઇતિહાસ અને ચારણો પાસે ચરિત્રો સાંભળ્યાં, કથા વારતા સાંભળી, નાય શીખ્યાં, ગીત શીખ્યાં, મહારાણી ખનવા જે શીખવું જોઈએ તે બધું શીખ્યાં—પશુ કોણ જાણે ભગવાનની મૂર્તિ પાસે જતાં શું થઈ જાય છે—મીરાંયા મીરાંયા રહેતાં જ નથી.”

પદમાની આ વાત સાંભળી કારી છંછેકાઈ અને બોલી: “એમના મનની વાત એ જાણે કે પથ્થરરૂપ ગિરિધારી જાણે.”

“હાય હાયરે ! તારી જીભમાં કાંટા કેમ નથી વાગતા ભગવાનને આવું કહેતાં ?” પદમા દાંત ભીંસતા બોલી.

“રાંડ ! મીરાંયા જેવી રૂપરૂપને અંધાર ભરજોખનાઇવાળી સુલકખણી રાજકુંવરી, સવાર, બપોર ને સાંજ લળી લળી નમતી આવે, છતાં માત્ર દાંત કાઠી હસી રહેલા ગિરિધારી ભગવાન, એના ભાવને ય ન જાણે, એને ય ન જાણે અને તેની સાથે ન બોલે કે ન રમે તો પછી એ ખરેખરા પથ્થર કે ખીજા કાંઈ ?”

અજ્ઞાન કારીના શબ્દોમાં પદમાને થોડુંક સાચું જણાયું. પ્રેમદેવી મીરાંની સ્લામે ભગવાન હસતા હતા જરૂર. પરંતુ પ્રત્યક્ષ નહોતા થતા અને તે ય આજકાલની વાત થોડી છે ! પૂરો એક દસકો વહી ગયો. એ એક જ દસકામાં શું શું થઈ ગયું ?

મારવાડના ત્રણ રાજકુંવરો. નવલખા, નવલોહિયા, જોધા-જોધે જોધપુર સ્થાયી. તેમના પુત્ર વીકાજીએ ખીજાનેર બાંધ્યું

અને ખીજા પુત્ર વીર વૈષ્ણવ દુદાણએ મેહતાની ઠકરાતની પુનઃ સ્થાપના કરી મજબૂત કરી. તેમના આગ્યા પછી મેહતામાં કાં શરવીરો કાં બકતો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. બત્રીશલક્ષણા એ પુત્રો દુદાણને બગવાને આપ્યાઃ વીરમસિંહ અને રત્નસિંહ. વીરમસિંહને જન્મ્યા જયમલ, રત્નસિંહને બગવાને આપી મીરાં. બન્ને લાઇઓ રણક્ષેત્રમાં અને બન્ને લાઇ બહેન દાદાણની છત્રછાયા નીચે રમવા માંડ્યાં. વીરમણ પડ્યા અને લાઇનું વેર લેવા મીરાંના પિતા કુંવર રત્નસિંહે રણક્ષેત્રમાં જ ધર ક્યું. પતિવિયોગમાં ખૂરતી હંસાબાએ મીરાંને દાદાણના હાથમાં સોંપી આ દસકામાં જ પરલોક પ્રયાણ ક્યું. છેલ્લાં આઠ વરસથી જયમલ મોસાળમાં જ મેટા થતો હતો, એટલે મેહતાના મહાલયમાં વયોવૃદ્ધ દુદાણ અને ગિરિધરદેવી મીરાં જ પ્રમુખપણે વિહરતાં હતાં. બન્ને એકલાં અને બન્નેને ગિરિધરલાલની લગન ! મીરાંને જે જોઈતું હતું તે દાદાએ આપ્યું; પરંતુ વન ઉપવન, ચાંદ તારા, ફળ ફૂલ, યૌવન, તનમનાટ, આબૂપણ, આવરણ બધું ય મીરાંને કૃષ્ણ અને ગોપીઓનાં દર્શન માટે વધુને વધુ ખેંચતાં રહ્યાં. પાણીમાં રહેતા કમળની માફક, કમળ પર રહેતા જલ્મિંદુ જેમ, મીરાં સંસારમાં સંસાર સાથે રહી અલિપ્ત રહેવા લાગ્યાં.

છતાં મીરાંબાઈ હસતાં હતાં.

અને જ્યારે તે હસતાં હતાં ત્યારે સૌંદર્ય હસતું હતું. પ્રેમ હસતો હતો. નિર્દોષ આનંદ હસતો હતો. રાજકુંવરી મીરાંએ દસકામાં આટલું મેળવ્યું હતું. એટલે કાશી જેવી બધી દાવડીઓ અને સરદાર કન્યાઓ એ હાસ્ય અને સૌંદર્ય વેડકાઈ જતું હતું તેમ માનતી હતી. મીરાંબા તેમની સાથે રમતાં હતાં, રમાડતાં હતાં, છતાં અંતે છોડરીઓ નિરાશામાં જ માથું ધૂણાવતી. રજ-પૂત કન્યા મીરાં જ્યારે ધનુષ્યગાણ લેતી ત્યારે રણુભેરીઓ વાગતી. અભિસારિકા મીરાં જ્યારે પ્રભુ મંદિરે જતી ત્યારે ઘંટા ઝાંઝર બજતાં. પ્રેમમયી મીરાં જ્યારે બજન ગાતી ત્યારે વીણા-

વાણ છેડાતાં; પરંતુ તે પ્રત્યેક કાર્યમાં મીરાંનું હૃદય અને મન કાંઈ ઊંડાણમાં સરકી પડતાં. તેના હોઠ પર હાસ્ય અને આંખમાં દુઃખ ઉતરતાં. હૃદયની ધેદના ગીતમાં ઝણઝણતી અને હોઠ પર તરવરતી.

ગિરિધારીની મીરાંએ દસકામાં આ પણ મેળવ્યું હતું.

મીરાંબા જે કંઈ કરે છે તે જ સારું છે એમ માનનારી બીરૂ પદમાએ મસ્તીખોર કાશીને આખરે ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું.

“ તારામાં મીરાંબાનું રૂપ હોત તો તું શું કરત ? ”

“ શું કરત ? ”

પુલ્હનો હાર બાબુ મૂકી દર્ષ આગળ નમતાં કાશીએ કહેવા માંડ્યું, “ ચૌદ ચોકડીનું રાજ કરત-અને જે જીવાન છોડી અથવા ઈચ્છે એકએકથી ભાગતાં કરતાં રહેત તેમને ફાંસીએ ચઢાવત અને તારા જેવી મોઢે કંઈને પેટમાં કંઈ જેવી બગલોએને વાધડાં આગળ ફડાવી નાખત—”

“ હાય આપ રે ! વંતરી ! આટલું બધું બોલતાં તને કાણે શીખવાડ્યું ? ”

“ મારા મેરૂએ ” આંખો નચાવતાં કાશી બોલી.

“ હે ? ” આંખો ફાડી પદમા બોલી.

“ ગમાર ! મારા મેરૂ પાસેથી શીખી ! સમજી ? એટલે તો કહી રહી છું કે તને પુરુષ થવું ગમે કે સ્ત્રી ? ”

“ પુરુષ ” થોડીક વાર વિચાર કરી પદમા બોલી.

“ રોઈ ઊઠયા !—તને શું થવું ગમે સ્ત્રી ? પુરુષ ? હટ્ ! મને તો સ્ત્રી જ થવું ગમે ” કાશીએ છાતી કાઢી ત્રાંસી આંખે બેધ દસાથી કહ્યું.

“ કાચલી, જરા ધીમું બોલ. કહે તો—પુરુષ થવું કેમ ન ગમે ? ” પદમાએ જરા ગંબીર બની પૂછ્યું.

“ગમાર રે ગમાર ! પુરુષ વ્હાય આલલા જેટલો ઊંચો અને ભગવાન જેટલો મોટો હોય પણ નમવાનો આખર સ્ત્રીને ! મારો મેરૂ મારા વિના પાણી નથી પીતો. કારણુ ?—અણુ છે ?—હું સ્ત્રી છું એટલે. પુરુષ હોત તો મારા સ્કામું ય કાઠ જેઈ રહેત ?”

“અણ્યો સ્ત્રીનો અવતાર !—પરવશ ! પારકો.”

“ખરી વાત. તારા જેવી અબુધ માટે તો અણ્યો સ્ત્રીનો અવતાર.”

“લેસાખ; તારે પગે પકું. હવે યસ કર. આ આજે કુંગરીના કૃષ્ણમંદિરમાં જવાનાં છે—યાદ છે ? મૂદંગ દાણુ વગાડશે, અને વીણા ?”

અને સખીઓ કંઈ યાદ આપ્યું હોય તેમ એકાએક ઊભી થઈ ગઈ અને જેવી પગ ઊપાડવા ગઈ કે તેમના પગ જમીન સાથે ચોંટી ગયા. તેમની સામે બેંસ જેવડા ડોળા કાઢતી રતન ડોશી ક્યારની ય કમ્મરે હાથ રાખી ઊભી રહી હતી.

—ના, હજુ તે મરી નહોતી ગઈ. જીવતી હતી. વર્ષો પૂર્વે રાવ દુદાજીનાં મહારાણીએ મરતાં મરતાં રતનને પોતાની પાસે ખોલાવી કહ્યું હતું—“રતની, મહારાજને ખાવે પીવે જરાય દુઃખ ન પડે—સંભાળજે.” એટલે રાજભક્ત રતન દાઇને દુદાજી ખાતર જીવતું પડ્યું હતું. કમ્મર વાંકી થવા આવી હતી—પરંતુ થોડીક. હાથ ધ્રુજતા હતા, પરંતુ થોડાક. માથું સફેદ વાગથી ધરકું થયું હતું પરંતુ થોડુંક. હજુ વૃદ્ધાની આંખો શકરા જેવી હતી.

“રાંડો” રતન ડોસી ખૂમ પાડી ઊઠી. “પેટનાં છો એટલે સમજો છો મૂકી દઇશ ? ટાંટીયા તોડી નાંખીશ—”

રતન એટલું કહેતાં કહેતાં અટકી ગઈ... ધીમે ધીમે, મધુર, સુમધુર, અતિ મધુર, અતિપરિચિત અવાજ હવાને બેઠી રતન દાઇના કાનમાં રેડાવા લાગ્યો—અવાજના સ્પર્શ જ ડોસીની આંખો ખેંચાઈ—શરીર ટટાર થયું અને અવાજ જ્યાંથી આવતો

હતો તે દિશ્વા તરફ ધૂળતા પરંતુ મજબૂત પગે ધીમે ધીમે મૂકવા લાગી.

નાનકડા મંદિરના ગુખજથી ઘેરાઈ, વીણામિત્રિત ધ્વનિ
ક્રમશઃ સ્પષ્ટ થવા માંડ્યો—

દરસ બિન દૂખન લાગે નૈન !
જખસેં તુમ બિધુરે પિય ધ્યારે,
કખહું ન પાયો જૈન ॥
શબ્દ સુનત મેરી છતિયાં કાંપે,
મીઠે લાગેં જૈન ।
એક ટકટકી પંથ નિહારેં,
ભય છમાસી રૈન ॥
બિરહ-બિથા કાસોં કહું સજની,
બહુ ગય કરવત નૈન ।
મીરૌંકે પ્રભુ કખહુંં બિલોગે,
દુઃખ મેટન સુખ હૈન ॥

મીરાં કે પ્રભુ ?

હારતો. મીરાંના એકલીના પ્રભુ-એ ગિરિધરગોપાલને મીરાં
ઠપકાથી રીઝવતી મીરાં, વિયોગિની મીરાં, આઈ રહી હતી. મંદિર
પાસે આવી ઊભી રહેલી રતન ડોસી પોતાની આંખો લૂછતાં
લૂછતાં ગણગણી: ‘દરસ બિન દૂખન લાગે નૈન!’ પરંતુ આંખોનું
પાણી અટક્યું નહિ. હૃદયને વલોવતી મીરાંની પ્રાર્થના હંમેશાં એક
નેવું ગીત બની જતી. મીરાંનો અવાજ તેની વૃદ્ધ આંખોને
લીલી જ કરી દેતો. એને છૂપાવવા ડોસીએ આમતેમ જોયું અને
બાબુમાં ઊભી રહેલી કાશીને જોઈ દમાએલા અવાજે પરંતુ
ચીડાઈને બોલી—“કાશલી! તવવાર વેલમાં મૂકી દીધી?”

“ક્યારની ય મૂકી આવી માશી...”

“રાંડ બુઝી! તેં મૂકી હતી કે હું મૂકી આવી હતી... મને
શું સમજે છે...”

પરંતુ ડોશીના શબ્દો પૂરા થતા પહેલાં તો કાશી અને પદમા જીવ લઈ નાહાં. જરા છેલ્લે ઝિમેલી રતને, પછી દૂર, ગિરિધારીના મંદિરમાંથી સૌંદર્ય અને તેજની મૂર્તિ અહાર નીકળતી જોઈ—અને ચૂપ થઈ ગઈ. અ હા હા હા ! મીરાંયાનું આટલું રૂપ ! હમણાં હમણાં રતનને હડકવા લાગ્યો હતો. મીરાંને જોતાં તેનું પેટ ભરાતું જ નહિ. અસ, જોઈ જ રહેતી. મજા કે સમસ્ત મારવાડમાં મીરાં જેવી રાજકુંવરી ન થઈ હતી કે ન ચવાની હતી !

મીરાંના મોંઠા પર શાંતિ હતી, મધુર હાસ્ય હતું. રતન તેમને બીની આંખે જતાં જોઈ રહી પછી પેતાના જ શબ્દો પર હસવા માંડી અને બોલી: “બુટ્ટી તો ખરી જ તો—હે ગિરિધારી ! સિત્તેર વરસે જોગિયું અદલતો હોત તો જાયાની માફક મારી મીરાંયાની સાથે સાથે ફરત.”

“સિત્તેર વરસે જવાન થવું છે રતની !”

વૃદ્ધ દુદાજીનો ઘેરો પરંતુ રહેજ મરડરીબર્યો અવાજ સંભળાયા. રતન દાઈ, સિત્તેર વરસે ય આધું ઓઠી, સજ્જડ થઈ ગઈ અને પછી કાંપતી જીમે બોલી “અન્નદાતાર...મેં કહ્યું ...આજની ઉછાંછળી છોકરીઓનો મને જરાય વિશ્વાસ નથી આ કાશી અને પદમા.....એટલે...”

રતન આગળ ન બોલી શકી. આટલી ઉમ્મરે ય રતન શરમાઈ, ડ્રી, ઝિલી રહી. “નીચે ખેસ.” એટલું કહી વૃદ્ધ ધીમે રહી ગોપાલગિરિધારીના મંદિરની પગથાર પર બેઠા અને ઘેરે અવાજે ધીમેથી રતનને ઉદ્દેશી બોલ્યો—“પછી કાંઈ ખચર પડી ?”

આજ્ઞાધીન રતન થોડેક છેલ્લે જમીન પર બેસી અને એક નાના દીવાની વાટ ખંખેરતાં બોલી—“ના, અન્નદાતાર !”

“હું !” વૃદ્ધ દુદાજી વિચારમાં પડતાં બોલ્યા: “આજે પેલાં રાજકુંભારોનાં ચિત્રો દેખાડ્યાં હતાં ?”

“હા, અન્નદાતાર.”

“પછી ?”

“મીરાંબાએ તો એક પીંછી લીધી અને આખો દિવસ એ અધાં ચિત્રોની ખોડખાંપણુ દૂર કાઢવામાં કાઢ્યો. એકેય ચિત્રને જોઈ-તેમણે પૂછ્યું નહિ કોણુ છે, કેવો છે ! આપણ ! મીરાંબાને સમજવું મારે મન ભગવાનને સમજવા જેટલું અધરું છે.”

વૃદ્ધ દુદ્ધાળ રતનના છેલ્લા છબ્દો પર ધીમે રહી મંદિરના અર્જુનદ્વાર તરફ ફર્યા અને હંમેશ મુજબ માથું નીચું નમાવી દેતાં ખોડ્યા, “વાહ રે, મારા વાલીડા, વાહ ! તને કોણુ સમજી શકે ? મારી ઠોકરી વિના નંદલાલ, તમને કોણુ સમજી શકે ?”

પરંતુ, ડોસાના વાલીડાએ જવાબ ન આપ્યો.

એ તો પોતાનું હંમેશનું મધુર હાસ્ય હસતાં ઝોમો રહ્યો હતો.

૫

એ કોણ છે ?

ચતુર્થજાણના મંદિરથી થોડેક દૂર, નગર બહાર એક જૂના કૃષ્ણમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો. નગરની કુવારિકાઓ આસ દિવસોએ અહીં ભેગી થતી અને ઉગ્રાણીઓ કરતી. પ્રત્યેક મહિનાના પ્રારંભમાં અહિં દર્શન કરી જવાનો મીરાંઆએ નેમ લીધો હતો. અહીંના કૃષ્ણ ભગવાન કાળા તો હતા જ, મંદિર પણ કાળું હતું... મંદિર પછવાડેની નાની ટેકરી પણ કાળાશ તરફ ઢળતી હતી અને છતાં આ કાળાં, કામણુ કરતાં હતાં. મંદિરની સ્કામે પથરાએસો બગીચો તેનાં હળવા રંગનાં વિવિધ પુષ્પોથી મંદિરને અનેરું આકર્ષણ અર્પતો હતો અને તેથી આશામયી કલાભોગી કુમારિકાઓનું આ માનીતું સ્થળ હતું.

આને મીરાંઆ આવવાનાં હતાં તેથી મંદિરનો કાળો મંડપ રૂપરૂપની સફેદ કુમારિકાઓથી ઊભરાઇ જતો હતો. મંદિરના ગર્ભોદ્ધાર પાસે માથું નમાવી મીરાં બેઠાં હતાં. વૃદ્ધ પૂજારી અને જુવાન કુમારિકાઓ નમેલી આંખે રાજકુંવરી મીરાંને જોઇ રહ્યાં હતાં. તોફાની કાશીએ ધીમે રહી તરવાર બાજુએ મૂકી દઈ વીણા હાથમાં લીધી.

પદમાએ તરવાર બાજુમાં મૂકી મૃદંગ હાથમાં લીધું... વીણાના મંદમંદ સૂર અને મૃદંગપરની ઢળવી થાપો કુમારિકાઓના હાથને સચેત કરવા માંડ્યાં.

“ખસો મારે નૈનનમે નંદલાલ !”

ધીમે ધીમે મીરાંબાનો સ્પષ્ટ અવાજ વીણાના તારોને ઝણઝણવતો સંભળાવા લાગ્યો. સખીઓએ, આશ્ચર્યમય અને આતુર આંખે મીરાં તરફ મીટ માંડી. પુરોહિતની છોકરીએ વાત ફેલાવી હતી કે મીરાંબા જ્યારે ભગવાનની ભક્તિમાં મુગ્ધ અને છે ત્યારે આપોઆપ ગાવા માંડે છે અને જે કંઈ ગાય છે તે કોઈનું ગાએલું નથી હોતું. તેમની એકાંતપ્રિયતા અને તેમના ઓછા બોલવાનું કારણ, તેમનાં ગીતોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. કુમારિકાઓની સાથે સાથે, પરણી ગએલી પરંતુ દૂર દૂરનાં સાસરાંથી પિયેર આવેલી સખીઓ પણ એ સંભળવા આતુરતાથી આવી હતી.

કૃષ્ણની મૂર્તિ સ્થાપે આંખ મેળવી બેઠેલાં મીરાંબાનો અવાજ ફરીથી સંભળાયો:

ખસો મેરે નૈનનમે નંદલાલ !

મોહની મૂરત, સાંવરી સૂરત, નૈના અને ખિસાલ
અધર સુધારસ મુરલી રાજત, ઉર ઐજંતી માલ ॥૨૧॥
હુદ્ર ઘંટિકા કટિતટ શોભિત, નૂપુર સખ્દ રસાલ
મીરાં પ્રભુ સંતન સુખદાઈ, ભગત બહલ ગોપાલ ॥૨૨॥

છોકરીઓએ રાજકુંવરી મીરાંને પોતાની જાતને ગાવામાં ભૂલી જતાં જોઈ. એ જ કૃષ્ણ જ્યારે તેમને જોતો હતો અથવા તો તેઓ તેને જોતાં હતાં ત્યારે તેમના મોંઢા પર એ વ્યથા, એ રંગ નહોતો દેખાતો જે મીરાંના મોંઢા પર ચમકતો.

એ ચમક અત્યારે વધારે જણાતી હતી. અધાંની આંખ અનિમેષ અને મીરાંના મુખાર્વિંદ પર ચોંટી હતી. ગીતે બ્રૂખ ઉઘાડી. બધીય સખીઓ વધુ આતુર અને જોઈ રહી. કેવળ કૃષ્ણની મૂર્તિને જ જોઈ રહેલી મીરાં રહેજ ડાલવા લાગી હતી. ધીમી ધીમી વીણા ડાલવાની રહી હતી. તેના હોઠ ફરીથી ઉઘડયા:

કાંઈ કહિયો રે પ્રભુ આવનકી ।
 આવનકી મનસાવનકી ॥
 આપ ન આવૈ સિખ નહિં ભેજે
 બાણુ પડી લલચાવનકી ।
 એ દોઉ નૈણુ કહ્યો નહિં માનૈ
 નદિયાં બહૈ જૈસે સાવનકી ॥
 કહા કહું કહુ નહિં બસ મેરો
 પાપ નહિં ઉડ જવનકી ।
 મીરાં કહૈ પ્રભુ કબહૂં મિલોગે
 ચેરી ભઘ હૂં તેરે દાવનકી ॥

મીરાંના પરવાળાચ્છા હોડમાંથી શબ્દો ઝરતા હતા અને સખીઓ ઝીલતી હતી. સંગીત, શબ્દ, તાલ, રસ, અર્થાં હુંલે ચઢ્યાં હતાં—એવામાં પુરોહિતની છોકરીએ અને પદમાએ એક સાથે ઢરમી ચીસ પાડી. કાશી વિદ્યુતવેગે ચીણા નાખી તલવાર લઈ બમી યઈ ગઈ. બધી છોકરીઓ બેચાડળી બની મંદિરની જમણી બાણુ ભેઠ રહી. મીરાંએ ચમકી તે તરફ ભેઠું. એક વિકરાળ સિંહ છઞંગ મારી મીરાં પર ઠેકયો હતો. છોકરીઓ ડઝાઈ આઘીપાઘી ખસી પડી.

કાશી પદમાએ તલવારો ખેંચી. પરંતુ હણુ તેમની તલવારો સિંહ પર પડે યા સિંહ મીરાંને પંગમમાં લઈ લે તે પહેલાં બે તીરોએ જૂદી જૂદી દિશાએથી સિંહને ભેદી નાખ્યો. મીરાં બે ડગલાં પાછળ હડી ગઈ. ત્રાડ મારી સિંહ જમીન ઉપર પછડાયો પરંતુ બેભો ધાય તે પહેલાં કાશી પદમાની તલવારો સિંહની ગરદન પર ડૂરી વળી.

તેમની તલવારો હતી ?

ના. તેમની તલવારો તો તેમના હાથમાં જ હતી ! સિંહની ગરદન પર પડી ચૂકેલી બે તલવારો પારકી તલવારો હતી. બે જીવાન રજપૂતોની.

મીરાં અને આખો સખી સમૂહ અવાક બની ઓગિતા આવી ઊભેલા જીવાનોને જોઈ રહ્યો. આ બધું એટલી ઝડપથી બની ગયું હતું કે વિચારની પણ તક નહોતી રહી.

મીરાં ધડીભર એ તલવારોવાળા એ નવજીવાનો તરફ જોઈ રહી. એક મોટો હતો. એક નાનો હતો. નાનો નવજીવાન મોટા નવજીવાનને બોલ્યો:

“રાડોડના તીર પહેલાં સિંહના પેટમાં તમારું તીર પેકું છે એટલે તમે હમારા મહેમાન!”

મોટાએ સ્મિત કરી જવાબ આપ્યો:

“પરંતુ સિસોદિયાના કરતાં રાડોડનું તીર સિંહના પેટા-ળાને આરપાર ભેદી ગયું છે—તમે વીર છો.”

“વીર છો તે આનું બોલો છો.” નાના રાડોડે પ્રશંસા કરતાં કહ્યું; પરંતુ મોટા સિસોદિયો જોઈ રહ્યો હતો, મીરાં તરફ—અને મીરાં, સિસોદિયા પરથી નજર હટાવી મરેઝા સિંહને જોઈ રહી હતી.

એવામાં મીરાંના ધ્યાનને ભંગ કરતો એક ધીમે અવાજ આવ્યો:

“બહેન!”

મીરાંએ ચમકીને પોતાના જમણા હાથ તરફ ઊભેલા મોટા સિસોદિયા તરફ જોયું. તરત જ, મુઘ્ધ બનેલા સિસોદિયાએ નકારમાં આંગળી હલાવી મીરાંને તેની ડાબી આંતુએ જોવા ઇશારો કર્યો. મીરાં નાના રાડોડ તરફ ફરી.

નવલોહિયા. નવમૂઝિયા રાડોડે ફરીથી આશાભરી આંખોએ કહ્યું, “બહેન! તે મને ઓળખ્યો નહિ? હું—જયમલ.”

“જયમલભાઈ!” મીરાંએ હેતથી તેનો હાથ પકડી લેતાં કહ્યું. મીરાં અત્યાનંદમાં આવી ગઈ. આઠ વરસ બાદ જવાન થએલા, સગા કાકાના ઊકરને આજ પહેલો વાર બરાબર

જેયો. બાળપણનાં ભેરૂં. એકએક પર બસીમ પ્રેમ. હંસાબા મર્થો ત્યારે રડતી મીરાંનો હાથ પકડી સાથે રોનાર જયમલ અને જયમલનો પિતા રણક્ષેત્રમાં અધ્ધરને વર્ષા ત્યારે છૂપાં આંસુ સારતા જયમલનો હાથ પકડી ગિરિધારીના મંદિરમાં કલાકો સુધી આશ્વાસન આપી બેસી રહેનાર મીરાં જ. સર્માં જ જન્મવા સર્ગએલાં આ ભાઇ-બહેન પૂર્વજન્મની કાષ્ટક ભૂલે થોડાંક છેટે હતાં છતાં બન્ને વચ્ચે અનહદ પ્રેમ હતો અને તેનું મૂળ કારણ પેસો મંદિરવાળો ગિરિધારી અને ગિરિધારીવાળો દાદો દુદાણ હતા. મીરાં અત્યાનંદમાં આવી બોલી: “ભાઇ-મોસાળથી ક્યારે આવ્યા ?”

“અપ્પઘડી ચાલ્યો આવું છું. મેડતામાં સિંહો પેંધા પડવા માંડ્યાં છે શું ?”

“મેડતાના સિંહરાજ તેને જવાબ આપવા બિલા જ છે !” મીરાંએ વહાલથી બોલતાં કર્યું, “ભાઈ તમે ન આવ્યા હોત તો બે-ચાર નિર્દોષ કુમારિકાઓનું લોહી ભગવાન સમક્ષ છંટાત-અરે, હું તમને બિલકુલ ઝોળખી જ ન શકી ?”

“મને ય ઝોળખવાની જરૂર છે ! નિર્દોષ કુમારિકાઓને અચાવવામાં મેં પણ થોડો મેવા અર્પી છે...” વાચાળ સિસોદિયો વચમાં જ કામણુ કરતાં બોલ્યો. અંત:પુરમાં જ વિહરનારી કંવરી, જેનું મોંદું જવલ્લે જ જેવા મળે તેને અનાયાસે જેતાં સિસોદિયો સુધસુધ ભૂલ્યો. જે રીતે મીરાં બોલી હતી, જે રીતે મીરાં બોલી હતી... સિસોદિયા જીવાન માટે બહુ બહુ હતી.

માત્ર પુરાણીની કથાઓથી જ સાંભળવા મળે એવી એક તક તેને મળી હતી. કલ્પનાસુંદરી તેની રહામે ખડી હતી. લજ્જવતી, શીલવતી, રૂપવતી. અલબ્ય તકને તેને જતી નહોતી કરતી.

મીરાંએ જમણી બાબુ તરફ બોલેલા મોહક સિસોદિયા તરફ નજર કરી. જીવાન સિસોદિયો ભગવાનની મૂર્તિને ઢાંકતો;

ભગવાન અને પોતાની વચ્ચે ઊભેલો મીરાંએ જોયો. જવાન નિઃશંકે જ્યમલથી મોટો હતો. ઊંચો, સુંદર, સમાંગી, હસમુખો એવા જુવાન પુરુષ સાથે આવેો નિકટ પરિચય મીરાંને આ પહેલો હતો. સંજોગો એવા હતા કે અખોલા ન રહેવાય. છૂટથી ખોલવામાં મર્યાદા-ભંગ હતો. મીરાં સિસોદિયાને ઝટ જવાખ ન ઈઈ શકી. સિંહના શત્રુએ તેને રસભંગ કરી હતી. નિર્મળ પ્રેમ પ્રેરતા કૃષ્ણમંદિર આગળ સિંહના શત્રુથી મીરાં નિઃશંકે રુચિભંગ ધઈ. જુવાનને જોઈ જાણે ભાવનાભંગ થવા માંડી. ગભરાયા વિના, શાંતિથી રાજપૂત કુંવરી સિંહને જોઈ રહી હતી; પરંતુ સિસોદિયાનું મીઠું દાસ્ય, તેની નાની વાંકડી મૂછો, અને નવયૌવનાને પરાણે આકર્ષતી તેની આંખોમાં ચમકતી લાપરવાહી મીરાંઆને પોતાની તરફ ઘડીભર ખેંચી શકી. સિસોદિયાના હસતા મોંઢા પછવાડે તેને પોતાનો મંદિરવાળો કૃષ્ણ છૂપાઈ ગએલો દેખાયો. મીરાંને તે ન રુચ્યું. નગર રહેજ નીચી કરી યાત્રુમાં ઊભેલા ભાઈ પાસે રહેજ સરકી મીરાંએ જવાખ વાળ્યો,

“મારો જીવ ખચાવવા એ પ્રયત્ન હોય તો—ઉપકાર.”

“અને એમ ન હોય તો ?” સિસોદિયાએ વધુ મન મોકળું કરવા હસીને પૂછ્યું.

“મંદિરમાં ખેડેલા ભગવાનનો ઉપકાર—એમણે મને લશ કાષ્ટના ઉપકારમાં નાખી નથી.”

રાડોડ ભાઈ સન્મુખ રાડોડ બહેનને પરાયા સાથે વાત કરવામાં મર્યાદાભંગ થતો જણાયો. સિસોદિયા કોઈ રાજવંશી હતો—મોંઢું જ કહી દેતું હતું; પરંતુ મીરાં ભગવાનને નમન કરી ભાઈ તરફ ફરી અને ખોલી—“ચાલો.”

“મહેમાનને વિવેક ક્યાં વિના ? તમે ચાલવા માંડો—હું હમણાં જ પૂકે આવું છું.” જ્યમલ ખોલ્યો.

મીરાં જ્યમલ સાથે વધુ રકઝક કર્યા વિના સીધી ચાલવા માંડી અને પેલમાં આવી ખેડી. ગભરાયેલી અન્ય સ્ત્રીઓ પણ

સ્વસ્થ બની ચાલવા માંડી. કાશી પોતાની વીણા મંદિરમાં બૂલી જઈ વેદમાં બેઠી હતી પરંતુ યાદ આવતાં ન્યારે તે વીણા લઈ આવી ત્યારે તલવાર મંદિરમાં મૂકી આવી. પદમા પોતાની ચૂંદડીને છેડો આંખળતાં આંખળતાં બળદનું પૂંજડું આંખળતી, મીરાંબાને નેઈ રહી. પુરોહિતની છોકરી મંદિરમાં પડેલી કાશીની તલવાર ઊઠાવી ધડીકમાં સિસોદિયા અને ધડીકમાં મીરાંને બેતી બેસથી દોડતી દોડતી વેલ પાસે આવી ઊભી. કાશીએ બેરથી તેને ઝૂંટવી લીધી.

કાશીના શરીરમાં ગાંડપણ આવ્યું હતું. લોહિને શ્વાસ બેસબેર ક્રિયા કરી રહ્યાં હતાં. સિંહનું મરતું, સિસોદિયાનું આવતું, મંદિરમાં જ બેગાં થતું તેને મન ભાટ-બારોટની અદ્ભુત કથાઓ કરતાં પણ વધુ ચમત્કારિક પ્રસંગ હતો. તેની આંખો ને તેનું હૃદય અનેક વાતો કહેવા તડપી રહ્યું હતું. પદમા, પુરોહિતની પુત્રી, અન્ય સાહેલીઓ, સહચરીઓ અને દાસીઓ આંખેથી અનેક વાતો એક એકને વગર ઇશ્વારે કરી રહ્યાં હતાં. મીરાંબાએ, સહજ કુતૂહલથી એક વખત મંદિર તરફ, ભાષને બેવા નજર કરી અને પછી વેલની એક નાનકડી ચાંલકીને અડકી બેઠી. ઉકળતા હૃદયને બેસથી દખાવી, રાખતાં કાશીએ ગાંઠ વાળી કે બસ, કાલથી ગિરિધારીલાલના મંદિરમાં પૂજાપાઠ પોતાને જ કરવાં પડશે. પદમાએ મનમાં નક્કી કરી લીધું કે પોતે જ મંદિરને તાળું લગાડી આવશે. મીરાં વિષે બધાંએ અનેક તર્કો કરવા માંડ્યા; પરંતુ મીરાંબા સમક્ષ મોંદું ઉઘાડવાની કામની હિંમત ચાલી નહિ-કાશીની પણ નહિ.

સૌથી વિશેષ તરંગે ચઢ્યો હતો સિસોદિયા. કાણુ હતો એ ?

“આપે હમુ કહ્યું નહિ-આપનું શુભ નામ ?” જયમલે સિસોદિયાને પૂછ્યું.

“બેજરાજ” સિસોદિયાએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો, એ જ લાપરવાહીથી.

“યુવરાજ ભોજરાજ ? રાણા સાંગાના વીર પુત્ર ? પધારો ! પધારો ! યુવરાજ !—તો અત્યાર સુધી આપ. મારી પરીક્ષા કરતા હતા ?” જયમલ જરા ક્ષોભ અને ગભરાટથી બોલ્યો.

“ના, વીરને શોધતો હતો. આપના જેવો વીર મારી પડખે હોય તો દુનિયાના કોઈ પણ ભાગને હું છૂટી લઉં. રાડોડ-સિસોદિયા ઘણી વાર મળ્યા છે; પરંતુ આ મળ્યા તે ભગવાન કરે દુનિયા જોઈ રહેશે.”

“વધુ પડતી પ્રશંસા થઈ જાય છે યુવરાજ ! સિંહના કાળ થયું એ જ ક્ષત્રિયનો સાચો ધર્મ છે—એમાં શું મોટી વાત ?”

“એમાં જ બહુ મોટી વાત છે—ખેર, આગળ જોવાશે. મારે હમણાં જ ચિતોડ રવાના થવું છે.” એટલું કહી યુવરાજ વાતે વળગ્યા. યુવરાજને મન થયું કે મીરાંઆઈ વિષે જેટલું પૂછાય તેટલું પૂછી લઉં—આકાશ વાટે ઊડી રાચ્યાને મળું અને તેમની અનુમતી લઈ પાછો આકાશમાં ઊડી અહીં આવું અને મીરાંને હાથ પકડી પાછો ચિતોડ ઊડી જઉં. ભોજરાજના મન, તન,— અણુ અણુમાં મીરાંના નશાના ચિહ્ન પ્રજ્વળતા રહ્યાં.

તેને જરૂર જરૂર, જરૂર કંઈ થઈ ગયું હતું.

સરહદ પર મોગલોના એક નાનકડા ઝુંડને હંકારી ભૂલો પડેલો ભોજ, અહિં કેકાણે આવી પહોંચી, પાછો ભૂલો પડ્યો. પહેલાં તો જાન હતું પોતે દુનિયામાં છે ને આસપાસ દુનિયા છે પરંતુ આજે જ તેને ખબર પડી પોતે છે જ નહિ અને છે તો ખબર નથી પોતે કાણુ છે—ક્યાં છે—કેમ જાય છે અસ, એટલું જ કે જાય છે.

જયમલે મીરાં વિષે ઘણું ઘણું સંભળ્યું હતું; પરંતુ ભગવાન પછવાડે જાનચૂક થયેલી મીરાં વધે કે મીરાં પછવાડે જાનચૂક થએલો આ યુવરાજ વધે તેનું તે નિરાકરણ કરી શક્યો નહિ.

છતાં ભોજરાજ તેને પસંદ પડ્યો અને તેને મેવાડ તરફ વળાવી દાદા દુદાણને ખુશખબર સંભળાવવા ઉતાવળે પગલે મહેલ તરફ વળ્યો-ત્યાં મીરાં તેના ગિરિધારીલાલના એ ચરણ પકડી નીચું મોઢું કરી બેસી રહી હતી.

રાત પૂરી જામી ચૂકી હતી. મીરાંએ હળવે રહી આંખો ઊંચી કરી અને ગહગહ કંઠે કાઠ ન સાંભળે તેમ કહેવા માંડી :

“ગિરિધારી ધણું કર્યું, ધણું કહ્યું, પરંતુ મારી વિનંતિ તે ન જ માની ! દયા-માયા-સ્નેહ તેની શું તને જરા પડી નથી ? ખોલ દયામય ! એક વખત ખોલ ! મારી સાથે તું ખોલે છે કે નહિ-હું તને ખોલાવીશ. ખોલાવ્યા વિના નહિ રહું. ઉત્તર આપ. એને તેં કેમ મોકલ્યો ? એ કાણ છે ? કેમ આવ્યો છે ? મારી તારી વચ્ચે તેને કેમ મૂકવા ઇચ્છે છે પ્રભુ ? કે શું-આખર એ જ તારી ઇચ્છા છે ? ગિરિધારી ! હું છું માનવી, અપળા ! હું કેટલું સહન કરી શકીશ ? ક્યાં સુધી સહન કરી શકીશ ? એને દૂર રાખ-મારાથી દૂર રાખ મારા પ્રભુ-દૂર રાખ.”

કહેતાં કહેતાં મીરાંએ ભગવાનના ચરણ ચૂમવા લોહિકૂટમા હોઠ નીચે નમાવ્યા.

પરંતુ નક્કટ ગિરિધારી, તેના સ્થિર હાસ્યથી હંમેશ મુજબ, હસી રહ્યો.

“બા, હવે બધાયે ફાંફાં છે-કુંવરજી નથી માનતા.”

“શું કહે છે ઉદા? ભોજ માનતો નથી?”

“ના બા. છુંદિ નહિ, માલવા નહિ, અંબર નહિ, સાંભર નહિ.”

“એક એક કુંવરી સિસોદિયા કુટુંબને શોભાવે તેવી છે, રાજમાતા આશ્ચર્ય દર્શાવતાં બોલ્યાં, “છતાં ભોજ કુંવરને એક પણ ગળે ઝેતરતી નથી!”

“બા કોઈ એમ માનીને જ બેસી જાય કે દુનિયામાં માત્ર એકલું મેડતા જ છે તો પછી બા એને એમજ સમજવા દેવું કે...”

“શું સમજવા દેવું?” રાજમાતા કારમેતીજીએ એટલા જ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“...કે દુનિયામાં એકલું મેડતા જ ગામ છે, બીજું અધું ઉજ્જડ, વેરાન છે!”

ઉદાએ ઠાવકુ મેટું રાખી, ઠાવકા કટાક્ષ કરતાં કહ્યું. રાજ-
માતા ગંભીર બની સાંભળી રહી હતી. ઝોચિતું તેમણે પૂછ્યું,
“કુંવરીનું નામ તેં શું કહ્યું?”

“મીરાંબાઈ—મેડતાના રાવ દુદાબાની પૌત્રી—વળી રાઠોડ,
પછી પૂછવું જ શું?”

“કાંઈ નહિ.” માએ માયું હલાવ્યું.

“ચિતોડ પર રાઠોડોએ ક્યાં કાંઈ કર્યું જ છે?” પૂર્વનું વેર
તાણું કરવા રહેજ કટાક્ષ કરતી ઉદા બોલી. રાજમાતા ચમકી
અને રહેજ ઉતરતે લાવે બોલી: “રાઠોડોએ કુંવરીઓ આપી
સિસોદિયાની રાજમાદી છીનવી લેવા ઝોણું નથી કર્યું.”

“પરંતુ આપા રાવળ અને ખૂમાનના વંશજોને શ્રી
એકલિંગજી આવજનો સાચ છે, નહિ તો.....”

“આ પલુ આ દુદાજી તો પૂરા વૈષ્ણવ છે અને દાદાજી*ય
પરમ વૈષ્ણવ હતા...” જરા મોટી ઉમ્મરની અને થોડીક દૂરની
બોજની વિધવા લાભી રૂપાએ બચાવમાં કહેવા માંડ્યું.

“લાભી ભગત ભગતમાં ય ફેર હોય છે. ભગવાનનું ધ્યાન
ધરતા ઠંડા પાણીમાં એક પગે ઊભા રહેતા બગલાઓ ય ભગત છે.”

“બુલ થાય છે, ઉદાયા!” સાચા બોલી પરંતુ સાદાબોળી
લાભી તુરત બોલી પડી. તે સમજી, ઉદાયા દુદાજીને નિર્માલ્ય
ભગતડા સમજી બેઠી છે. એટલે જરા વધારે ભારપૂર્વક બોલવા
માંડી “મોટી બુલ થાય છે. રાવ દુદાજી માટે તો અહિંમાં ય
બોલાય છે કે તેમના હાથમાં જ્યારે માળા નથી હોતી ત્યારે
એક જ વસ્તુ હોય છે...”

“કઈ?” ઉદા દાદી પર આંગળી ટેકવી વ્યંજમાં બોલી.

“તક્ષવાર.” બોળી લાભી ગંભીરાઈથી સ્હમ્મવત્તાં બોલી.
“મેડતાને મેડતા બનાવનાર રાવ દુદાજી એકલા ભગત નથી બા;

* રાણી કુંબ. રાણા સંગનો દાદો.

સાચા ભગત છે. ટુંદાવનના કૃષ્ણને માનનારા અને કુરુક્ષેત્રના ય કૃષ્ણને માનનારા. અધર્મ દેખી ભાષને ય ખાંપી નાખતાં વાર ન કરે.”

“તો મીરાં ય તેવાં જ હશે તો—ખાંપી નાખતાં વાર ન કરે.” ઉદાએ તેના કટાક્ષપૂર્ણ સહજ સ્વભાવથી કહ્યું: જાણે કે દુદાણનાં સંતાનો ખૂની હોય !

“લોહી તો એ જ ને!” બોળી ભાભી એટલું બોલી એકએક કાંઈ સમજી હોય તેમ એકદમ ચૂપ થઈ ગઈ. તેને લાગ્યું તેના સરળભાવનો ઉદા ઉધો અર્થ કરશે.

“હાસ્તો !—લોહી તો રાઠોડનું ને !” ઉદાએ તરત વ્યંગ કર્યો.

“બા સિસોદિયા રાજવંશમાં રાઠોડ રજપૂતાણીઓનાં લોહી રેડાયાં છે—અને છંટાયાં પણ છે.” બોળી ભાભી આવેશમાં આવી ગર્વભર્યા અવાજે બોલી.

“તે કાણુ ના પાડી શકે તેમ છે—નીચે માથે કળુક કરવું પડશે”

મારવાડના રાવ રિડમદ્દે પોતાની એક કન્યા મેવાડના રાણાને આપી હતી અને તે ભરજીવાનીમાં વિધવા થતાં તેના બાલકુમારને સંભાળવા તેઓ મેવાડ આવ્યા હતા અને પછી મેવાડના ભાવિ બાલરાણાને દૂર કરી પોતે મેવાડની ગાદી પચાવી પાડવા અટપટ કરતાં સિસોદિયા વીર ચંદ્રે તેમને મારી નાખ્યા હતા એ ઘટનાનો ઇશારો કરતાં ઉપર પ્રમાણે ઉદા બોલી.

વીર દુદાણ એ જ રિડમદ્દેનો પૌત્ર હતો. બોળી ભાભી આથી જરાય પાછી ન પડતાં જુસ્સાથી રાજમાતાને ઉદ્દેશી બોલી “બા, ઘેર ઘેર લાકડાં જ બળે છે; પરંતુ એ જ લાકડાંમાં ચંદન પણ હોય છે. પારખી લાવવું જોઈએ.”

“ઓ...હૈ ! તો ભાષયા લાકડાંમાં ચંદન જોતવા બેડા છે !”

“જોતી કાઠ્યું છે, બા !” ભાભી જરા વધુ જુસ્સાથી બોલી. રાજમાતાએ વાહવિવાદને ત્યાં જ અટકાવી દીધો.

“ હૂર્મે ! હૂર્મે ! ” કરતાં રાજમાતા બિભાં શ્યાં અને સંખ્યાનો વખત નહક આવતો હતો તેથી કુળદેવીના મંદિર તરફ વળ્યાં. માને ઊઠરીની ભૂલો નથી જણાતી. રાજમાતાને ય ઉદા વિષે કંઈ વાંધાભર્યું ન જણાયું; પરંતુ વિધવા વહુના શબ્દો ય તેમને સાચા લાગ્યા. ભોજ પરણે એ સૌથી વધારે મહરવની વાત હતી. યુવરાજ છતાં મેવાડની ભાવિ મહારાણી અને તેથી રાણી હજુ ભોજ નહોતો લાગ્યો. રાણા સાંમાના ત્રણે પુત્રો ભોજ, ઠર્યું અને રત્નાસિંહની મા અત્યારની રાજમાતા ન હતી પરંતુ મારવાડપતિ રાવ ભેધાજીની પૌત્રી ધનયાષ્ટ હતી. રાજમાતા કારમેતી આથી ભોજની સાવકી મા હતી છતાં તે પોતાની શોક્યના મરણ યાદ વિક્રમ વએરે પોતાના પુત્રો અને ભોજ વચ્ચે બેદલાવ નહોતી રાખતી. કુળદેવી દૂર્મા પર તેમની અત્યંત આસ્થા હતી એટલે ભોજરાજની ઈચ્છા જલ્દી સફળ થાય એ શુભ લાવનાથી રાજમાતા કુળદેવીને રીઝવવા સીધી મીઠર તરફ ચાલવા માંડી; પરંતુ તોફાની ઉદા મા સાથે ન જતાં ભોજરાજના ખંડમાં આવી પહોંચી.

ખંડમાં પમ મૂકતાં વેંત બોલકણી બોલી ઊઠી,

“ ભાઈ શા, મીરાં આવ્યાં છે ? ”

“ હે ? ” વિચારમાં બોવાઈ ગએલો ભોજ એટલું કહી એકદમ બિભો થઈ ગયો; પરંતુ બહેનની મસ્તીબોર આંખો બેધ નિશ્વાસ નાંખતાં બેસી ગયો.

“ ઓ...હો ! વાત અહીં સુધી વધી ગઈ છે ? ” ઇસાથી ભોજ પાસે આવતાં ઉદા બોલવા માંડી. “ હોવ જ ભાઈ !— વૈષ્ણવી છે. મેડતાને મેડતા બનાવનાર રાવ દુદાજી એકલા ભગત નથી સાચા ભગત છે. એમની પૌત્રી કાંઈ માંજી જાય તેવી થોડી હશે ? ”

ભોજ બહેન તરફ દુર્લ્લેહ કરી ચૂપ રહ્યો.

“વૃંદાવનના કૃષ્ણ અને કુરુક્ષેત્રના ય કૃષ્ણને માનનારાં સાચાં ભગત છે એ !”

કાષ્ઠને હાંડવા ઉઠા જરા ઊંચે અવાજે બોલી. પણ, બોજ મૌન રહી.

“કેટલી સુંદર ! સાચી વૈષ્ણવી જ આવી મોહિની...”

“બહેન ! મારું માથું દુઃખે છે.” ઉઠાને મૂક કરવા બોજ ચિડાઈ બોલ્યો.

“બસ ! એકલું માથું જ ! આશ્ચર્ય છે તાવ મુઠાં પણ નથી આવ્યો તાવ આવવો જ જોઈએ. મહાપ્રવેતા કાઠંબરીમાં...”

“બહેન-તું અહિંથી જા.” એકદમ કંટાળી બોજ બોલ્યો.

“વગર કહે. હવે બહેનની થોડી ટિંમત છે ? પારકી ધરમાં આવશે એટલે ધરની પારકી જ થવાની તો ! હવેથી અમારું કહેવું તમારું માથું જ દુખાડશે !”

“ઉઠા, ઘાગે છે આજે તું લડવા આવી છે-લડ. લે, આ સાંભળવા બેઠો. બોલ શું કહે છે ?—મીરાં ! હા. મીરાં. પરણીશ તો એને-નહિ તો કાષ્ઠને નહિ. બસ ?”

“બસ.”

“શીળું કાંઈ પૂછવું છે ?” બોજ કોવથી ઊભો થઈ ઉઠાને હાથ પકડતાં તેની સ્થામું જોઈ બોલ્યો—“હા, હા, હા. એનો વિચાર કરતા હોતો. એનો જ વિચાર કરું છું. એનો જ વિચાર કરીશ.”

જાણે બોજની પાદપૂતિ કરતી હોય તેમ થોડુંક સ્મિત ફરકાવતાં ઉઠા સાથે જ બોલી: “અને પરણીશ તો એ અને નહિ પરણું તો એ; પરણ્યા પહેલાં અને પરણ્યા પછી-એનો જ, માત્ર મીરાંનો જ વિચાર કરીશ !”

“હા.” બોજે ગર્જના કરી તેનો હાથ છોડી દેતાં કહ્યું-

“ચંદન લેપ લાવું ? તવે તાવ ચંદન માંડ્યો છે.”

ઉદાએ જાણે કાષ્ટ મંભીર વાત હોય તેમ ભોજના કપાળ પર હાથ ચૂકી ખોટા દેખાવ કરતાં પૂછ્યું. ભોજ હોઠ ભીંસી બહેનને જોષ રહ્યો. પોતાનું માથું દબાવતી ઉદાના હાથ તરફ તેની નજર ન ગઈ.

ઉદા હંમેશાં બાઇઓને ચીઠવતી. એની એ આદત હતી. ઉદા હંમેશાં જડખાંતોડ બોલતી-એ એની ઉણપ હતી. આકી હંમેશાં એ હસમુખી અને ટીખળી દેખાતી. ભોજનું મોઢું પોતાના બાણી ફેરવી તે બોલી: “ચાર ચાર દિવસથી તમે દૂર્ગા આરતી વખતે નથી આવતા. રાજમાતા કેટલી ગુસ્સે થાય છે? તમને તો ખબર છે, આરતી વખતે ન જનું પોતે કેટલું અપ-શુકનિયું માને છે!-ચાલો.” એટલું કહી ભોજનો હાથ ખેંચતી ઉદા ચાલવા લાગી. ભોજ જવાબ વાળ્યા સિવાય ચાલવા લાગ્યો. ઉદા થોડીવાર તેના મોઢા સ્હામું જોષ ચાલતાં ચાલતાં પાછી બોલવા માંડી: “હું બાઇ, ખરું કહેજો. શું મીરાંય તમને આટલા યાદ કરતી હશે?”

ભોજ અચકાઈ ઊભો રહ્યો; પરંતુ જવાબ ન આપી શક્યો. એ પોતાની વ્રાત જાણતો હતો, મીરાંની નહિ.

x

x

x

ન્યારે એકબાણુ બહેન બાઇને આમ પૂછી રહી હતી, ત્યારે...

ખીજ બાણુ, બાઇ બહેનને પૂછી રહ્યો હતો.

જયમલ, મીરાંને.

અને મીરાં બોલ્યા વિના બેસી રહી હતી. મીરાંને દેહ આપવા રતન ધૂજતે હાથે તેનાં ઝાંઝર ઠીક કરતી બોંધ પર બેઠી હતી અને જયમલ, બુદ્ધિઅગથી શક્ય તેટલું, બહેનનું અગાધ હૃદય ઉકેલવા પ્રયાસ કરતો હતો.

મીરાંને કાષ્ટ ઓળખી શક્યું ન હતું. મા, બાપા, કાકા, સ્તન કે કાશી-કોઈ નહિ. પછી મુદ્દસાઅમાં જ મસ્ત રહેનાર જીવાન જયમલ તો શું જ સહમજી શકે?

મીરાં શાંત હતી—શાંત પડેલા અગાધ સમુદ્ર જેમ. એટલી શાંત કે સપાટી પરની ઝીણીઝીણી કહેરો મુઠ્ઠાં અદૃશ્ય હતી.

વાત એક જ કુંડાળામાં ફરી રહી હતી.

ભાઈ પૂછતો હતો: કુમાર ગમે છે ?

બહેન વિચારતી હતી: શા માટે ગમવો જોઈએ ?

રતન સમજી રહી હતી: શા માટે ન ગમવો જોઈએ ?

x x x x

દસ દિવસ પછી મીરાં એ જ સ્થળે એવી રીતે બેઠી હતી. એટલું કે આ વેળા તેનું માથું નમેલું હતું. આંખમાં રાત દુદાજી બેઠા હતા અને દેખાય નહિ પરંતુ સાંભળી શકે તેવી રીતે, થોડેક દૂર રતન બેઠી હતી.

વૃદ્ધ દાદાજી બોલી રહ્યા હતા.

“ બેટા, આપણાં મોટાં ભાગ્ય ! વર્ષો પછી પાછા રોકોડ— સિસોદિયા રાજવંશો વધુ નજીક આવશે. રાણા સંમતી હાલ નાનુક સ્થિતિ છે. યુવરાજ બોળે પરણવાની હક લીધી છે. ન કરે જોવિંદ ને રાણાજીને રણક્ષેત્રમાં ઓવારણા લેવાય છે. બોળરાજ કુંવારા હોઈ મેવાડની ગાટી પર મોટી વિડંબના ઊભી થાય, ધર્મ- સંકટ છે બેટા, એક સ્ત્રી માટે મહાન રાજ્યની પણ પરવા ન કરનાર રાજકુંવર જેવો તેવો ન હોય. બેટા, જોવિંદએ પોતાનું વહાલ બરાબર દેખાડ્યું છે. મારી બેટી રાજરાણી બનવા લખાઈ છે ! જોવિંદની આજ્ઞા છે, રાજરાણી બને. ”

મીરાં ઊભી ન થઈ ગઈ. બોલી ય નહિ.

“ તો બેટા, આવેલું માગું ન નકારાય. તમે તૈયાર છો...”

દાદાએ સ્હેજ આગળ નમી બહુ પ્રેમપૂર્ણ અવાજે પૂછ્યું. જો કે, તેમાં વિચોગનો આધેરોક કંપ જણાતો હતો.

મીરાંએ માથું ઊંચું ન કર્યું; પરંતુ વિચારમંથનમાં પડેલી મીરાં સ્વસ્થ બની અને ધીમે રહી અવિચળ બાવે બોલી:

“દાદાજી ! મારે પરણવું જ લોછએ ?”

“ ખેટા !” વૃદ્ધ મીઠે અવાજે આશ્ચર્યથી કહેવા માંડ્યો,
“ દરેક કુંવારિકા પરણે છે !”

“ મારાથી નહિ પરણાય. ” પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં, માયું બિનું
કર્મા વિના મીરાં બોલી.

“ ખેટા ! એ શું બોલ્યાં ? દરેક કુંવારિકાનો ધર્મ છે. ”

વૃદ્ધ દુદાજી સહેજ ધૂજી, આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા.

“ પરંતુ હું કુંવારિકા નથી. ”

“ શું બોલ્યો ખેટા ! શું કહે છે ? ”

વૃદ્ધ આંખો ખેંચી, ગભરાઈ જઈ બોલી બિંક્યો.

“ હા, દાદા. હું કુંવારિકા નથી. પરણેલી છું. ”

“ ક્યાં ?—ક્યારે ?—કોને ? ”

વૃદ્ધ દુદાજી, વૃદ્ધ રતન અને દૂર ચૂપચાપ આવી બેસી
રહેલો જયમલ ઉચ્ચાર કર્યા વિના આશ્ચર્યથી પૂછી બિંક્યાં. એવે
વૃદ્ધે ધૂજતે હોઠે પૂછ્યું—“ કોને મીરી ? ક્યાં ? ”

“ સામેના મંદિરમાં—આર વરસ પહેલાં. ગિરિધારીને. ”

વૃદ્ધ ધડીબર ધંબી ગયો. મીરાં ગાંડી તો નહોતી ઘઈ ?
પછી ધીમે રહી, મીરાંનો હાથ હેતથી પોતાના હાથમાં
લીધો અને પંપાળતા પંપાળતા બોલ્યા “ ખેટી મા, એ વાલો-
ડાના દાસ થવું કોને તા ગમે ? હેયામાં વસેલો એ, દરેકનો નાથ
છે, પ્રાણુ છે, પતિ છે. પરંતુ આ સંસાર છે. સંસારની વહેલ
ધર્મ અને ફરજરૂપી ચક્રોથી ચાલે છે. પરણવું કુંવારિકાની ફરજ
છે. પરણી ગૃહસ્થાશ્રમ માણવો પરણેતરની ફરજ છે અને ગૃહ-
સ્થાશ્રમદ્વારા સંસારને સુખી કરવો સ્ત્રીનો ધર્મ છે. ધર્મ અને
ફરજ વિના સંસાર ચાલે નહિ. માણુસાઈ મરી જાય. એવિંદાએ
સંસારમાં સંસારીયાં મૂક્યાં છે, માણુસાઈ સફળ કરવા—મીટાવવા

નહિ. નહિ ખેટી મા, પરણવું ભગવાનનો આદેશ છે: પુરુષને અને સ્ત્રીને. તમારે પરણવું જોઈએ. એક રાખ્યને છિન્ન બિન્ન થતું ભંચાવવા—મૃત માતાના અને પિતાના આત્માને પૂરી મુક્તિ આપવા તમારે પરણવું જોઈએ—હા. કહો ખેટા.....”

“દાદા! પરંતુ હું કોઈને સુખી ન કરી શકી તો?”

“હરિ, હરિ, ખેટા! ગોવિંદાની લાડલી ખીજને સુખી ન કરી શકે? તો તો પછી નદીનાં પાણી વ્યવળાં વહે. મૈરે હિમાલય ચળવા માંડે—સમુદ્ર માઝા મૂકે—ન માનું. જરાય ન માનું. ...તો પછી તૈયાર છો ખેટીમા?”

“આપને જેમ થોડ્ય લાગે તેમ કરો.”

મ્મયું ઊંચુ કર્યાં વિના, દાદાની મીરી, પૂર્વવત્, ખેડાં ખેડાં ખોલી. મીરાંની પીઠ પંપાળતો દાદાજીનો વૃદ્ધ, પ્રૂજતો હાથ લંબાયો અને મીરાંને દાદાજીએ છાતી સરસી આંપી લીધી.

જોનારાએ જોયું હોત તો જણાત કે રાવ દુદાજીની જ આંખોમાં આંસુ ન હતાં—રાજભક્ત રતન પણ ગુપ્ત રીતે રડતી હતી. માત્ર જયમલ જ આનંદમાં ફરતો ખહાર આસ્થો ગયો હતો—વધાઈ કહેવા.....

* * * *

હો ગયે શ્યામ દૂજકે ચંદા ॥

મધુખન જાય રહે મધુખનિયા,

હમ પર ઠારો પ્રેમકો ફંદા ॥

મીરાકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,

અખ તો નેહુ પરો કછુ મંદા ॥

તે રાત્રે થયનઆરતી પછી મીરાં તેના ગિરિધારી પાસે ખેસી ગણમણી રહી.

પરંતુ ખીજનો ચાંદ ખનેલા ગિરિધારી રોજ હસતા હતા તેમ હસી રહ્યા. બાર બાર વરસથી રાત અને દિવસ ગોવિંદાના

ચરણમાં માથું મૂકી મીરાંએ પોતાને એક વખત દર્શન આપવા અસંખ્યવાર પ્રાર્થના કરી હતી; પરંતુ મીરાંનાં બિનાં આંસુઓમાં પોતાના ચરણ પખાળતો ગોપાલ ગિરિધારી આર આર વરસ રાજ હસતો હતો તેમ હસી રહેતો.

મીરાંએ આજે ૪ ગોવિંદળનાં ચરણ આંસુઓથી ધોવાં અને બીની પાંપણો ઊઠાવી આર્દ્રસ્વરે કહેવા લાગી,

“ તારી ઇચ્છા છે તો હું પરણીશ...પરંતુ ગિરિધારી એટલું તો સમજાવ, શા માટે ? ધર્મ શું ? ફરજ શું ? એક જ વખત, એક જ ક્ષણ મારી સમક્ષ આવી ખોલ—પછી નિંદગી ભર તું કહીશ તેમ કરીશ. માત્ર એક વખત તારા મધુર શબ્દ સાંભળવા દે ! એક વખત ખોલ સખે ! એક વખત ! એક જ વખત !”

પરંતુ ગિરિધારી ન ખોલ્યો.

પત્થરની મૂર્તિ હૃદયમંથન હાર્ય, પૂર્વે વેરતી હતી તેમ, વેરતી રહી અને ઘેલી મીરાં ગિરિધારીના ચરણો અમુથી ભાંગવતી રહી. કહાયિત એ નરમ થાય—માની જાય, ખોલે, પરંતુ.....
પરંતુ.....

૭

કુલદેવી

દસ દિવસ તો ગયા, બીજા દસ દિવસને વીતતાં વાર ન લાગી અને મેવાડની જન મેડતાની રાજકુંવરીને લઈ વાજતે ગાજતે રાજમહેલમાં પહોંચી ત્યારે લોકોએ જણ્યું, કુંવર ભોજ મેડતિયાં મીરાંબાઇને લઈ આવ્યા.

રાણા સાંભાની હાઠ ગુજરાતથી પંજાબ અને સિંધથી બંગાળ સુધી સંભળાતી હતી. તેની શક્તિ આગળ પરદેશીઓ ઝાંખા પડ્યા હતા. તેની વીરતા આગળ ભલભલાનાં પાણી ઉતરી ગયાં હતાં. રાજપૂતાનાનો એકએક રાજપુત્ર તેમના પર ઓવારી જતો; પરંતુ મોગલોનાં નવાં ધાડાં અને પઠાણોનાં જૂનાં ઝુંડ રાજપૂતાનાની સીમા પર દેકારા હઈ બિજગી રહ્યાં હતાં. રાજકુટુંબની બીતરમાં ભયંકર કુસંપ પેઠો હતો અને રાણાની ધાકને લઈ વધુ શાંત રહેતું હતું છતાં, તેમનું સ્વાસ્થ્ય અને અન્ય બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં મેવાડની સ્થિતિ નાજુક હતી. સરહદ પર ધમસાણુ ચાલુ હતાં.

રાણે સાંગે પુત્રના લગ્ન માટે ચિતોડમાં જ હતો; પરંતુ તેનો છવ સરહદો પર ભટકતો હતો.

એટલે રાણાની નાણુક સ્થિતિની ખાસ ધ્યાન રખાઇ છતાં યુવરાજનો લગ્નમહોત્સવ જાનો ન રહ્યો. ભાટ, ચારણુ ને કવિ, સરણુધર્મિયા અને રાજવાલોએ, ધાંધલ ન કરવાની ખાસ આજ્ઞા હતી છતાં, ધાંધલ કરી જ મૂકી. આનંદોત્સવની સીમા રાખવા છતાં પ્રજાજનોમાં ન રહી. ઊંચીનીચી આડીતેડી ફાટતી ઉદા ભાભીને જેવા તુલખાપડ ચર્ધ રહી હતી.

વયોવૃદ્ધ રાજમાતાના ચરણુમાં નમેલી મીરાં ન્યારે જીભ યવા માંડી તે વખતે ઉદાએ ભાભીને પેટભરી જેઈ લીધી. રાઠોડો પ્રત્યે ઉતરતું જેવાની તેની આંખોએ ઉતરતી આંખે જ મીરાંને જેવા માંડી; પરંતુ ન્યારે મીરાં તેને બેટી ત્યારે તે લાગણી અદસ્ત ચર્ધ ગઇ. આશ્ચર્ય ચયું. મીરાં જાદુગરણી હતી? મીરાંની આંખો ને એના મોંઠા પર અજબ ચમક હતી. રાજપરિવારમાં જેઓનો સ્વભાવ અંતઃપુરમાં નવા આવનાર પ્રત્યે દુરમન ચઇ જવાનો જ પડી ગએલો છે તેવી નવી જૂની અને નાની મોટી સર્વે સ્ત્રીઓ મીરાંના રૂપ અને વિનયમાં ભોંઠાં પડી ગયાં. મીરાં રજપૂતાણી ખરી પરંતુ અહંકાર નહોતો દેખાતો. ક્ષાત્રતેજ ખરું; પરંતુ ખુમારી નહિ. આ તે કેવી રાજકુમારી!

પોતાના કરતાં ખીન્ન વધાંમાં કંઈ ઉણપ અને ઝાઝાપણું જેવાની આદતવાળી રાજમાતા પણ ધડીવાર ચૂપ રહી; પરંતુ ભોજ જેના પછવાડે છેકથી ગયો હતો તે છોકરી સોના-હીરાની હોવાને પ્રેમએ એવી તેમની કલ્પનાને કંઈ આઘાત જરૂર પહોંચ્યો. મીરાંમાં શું હતું? રાજમાતા વિચાર કરવા લાગી. પોતાની જીવાનીમાં પોતે મીરાંથી જરાય કમ ન હતી. મીરાંથી ઝાંખી પડેલી રાજમાતાએ એવી રીતે પોતાના મનને વાળ્યું. છતાં તેમને મીરાંને મમી. અલખત, સૌથી વધારે ખુશી થઇ હતી એક ખૂણામાં સંતાઇ બેસેલી વિધવા ભાભી રૂપાં.

સાંજ પડવા આવી હતી. દૂર્ગા આરતીનો સમય થયો હતો. રાજકુટુંબને મળ્યા પછી મીરાંને તેમના રંગમહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. જ્યાં પદ્મા અને કાશી ગિરિધારીના પહેરા ભરતાં એક ખંડમાં રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

હાસ્તો ! ગિરિધારી વિના, પોતાના ગિરિધારી વિના, મીરાં સાસરે આવે ? ના...મીરાંને પરણી હસ્તા ગિરિધારીને ય સાસરે આવવું પડ્યું હતું.

નિયમ મુજબ મીરાં પૂજા તૈયાર કરવા માંડી પડી અને છેટે જાભાં જાભાં પદ્મા-કાશી જાભાં પડી મદદ કરવા લાગ્યાં. તેમના મનમાં ગભરાટ હતો કે કદાચ યુવરાજ ઓચિંતો આવી જશે તો તેમની મીરાંબાને ભજન કરતાં જોઈ શું સમજશે ?— સાસરિયાની પહેલી રાતે ?

રાજમાતાના મહેલમાં કુલદેવી દૂર્ગાનું સ્થાપન હતું. નિયમિત તેની પૂજા થતી હતી અને કુલદેવતા એકલિમજ મહાદેવની સાથેસાથ શુભકાર્યમાં કુલદેવી દૂર્ગાની પૂજા અને આશીર્વાદ પણ લેવાતાં.

સંધ્યા દર્શનની તૈયારી થઈ. રાજકુલનો નિયમ હતો કે નવવધુએ પહેલે દિવસે કુલદેવીને પ્રણામ કરી સંસારનો પ્રારંભ કરવો. સમય થતાં વિવિધ શાલુમારો સજેલી રાજકુલની બધી સ્ત્રીઓ મંદિર તરફ આવવા માંડી. રાજમાતા અને બટકબોલી ઉદા પણ આવી પહોંચ્યાં. ન દેખાઈ માત્ર મીરાં.

“ જાઓ મેડતીજને* કુલદેવીના આશીર્વાદ માટે બોલાવી આવો.”

રાજમાતાએ ઉદાને જોઈ આજ્ઞા કરી. ઉદા બે ત્રણ બાબીઓને લઈ કુમક કુમક ચાલતી મીરાંની નવી હવેલીમાં પહોંચી.

સમય થઇ ગયો હતો એટલે મીરાં ગિરિધારીલાલની સેવામાં મથગુલ થઇ ગઇ હતી. ઉદા આવી પહોંચી પરંતુ તેનું ધ્યાન એમના ભણી ન ગયું. ઉદાએ ઝીણી આંખે જોયું અને પછી મીરાંનું ધ્યાન ખેંચવા જરા જોરથી પગ પછાડતી થોડાંક ડગલાં આગળ આવી ગઇ. પરંતુ મીરાંનું ધ્યાન પૂજામાં જ રહ્યું. ઉદા જરા વધારે પગ પછાડતી મીરાંની એકદમ નજીકમાં આવી ગઇ. મીરાં હચમચ ન ચલી. ઉદાનું મન રહેજ ધવાયું. પરંતુ સંયમ રાખી ધીમા અવાજે બોલી: “ભાભી શ્વા ! રાજમાતા બોલાવે છે.”

“મને ?-ક્યાં ?” આશ્ચર્યમાં ચમકી મીરાંએ ઉદા ભણી જોયું. અને પછી ધીમે રહી બોલી: “પધારો.”

“તમને કાંઈએ કહ્યું નથી ?” જોડું આશ્ચર્ય દેખાડતાં માર્મિક બાવે ઉદા બોલી, “ખરું જ તો ! તમને કાલ્યુ સમજાવે ! કાંઈ નહિ. રાજમાતા આપને કુલદેવીના આશીર્વાદ લેવા બોલાવે છે—પધારો.”

“અહેનજ હું ગિરિધારીલાલની પૂજા કરવા બેઠી છું.” જરા સંકોચમાં પરંતુ વિનયપૂર્ણ મૃદુ અવાજે મીરાં બોલ્યાં.

“એટલે...તમારાથી નહિ અવાચ...નહિ ?” રહેજ હસવાનો ડોળ કરતાં ઉદા બોલી.

“મેં હમણાં જ પૂજા શરૂ કરી છે. પૂરી પૂજા કર્યાં સિવાય મેં કદાપિ આસન છોડ્યું નથી.”

“મતલબ કે તમે નહિ આવો. કંઈ નહિ.” જૂડું હાર્ય હોઈ પરંતુ રમાડતી ઉદા એટલું બોલી અને પછી પોતાની ભાભી કમલાકુંવર તરફ મોં ફેરવી બોલી, “કુલદેવી કરતાં ગિરિધારીલાલની મૂર્તિ વધુ દેખાવડી છે—નહિ ?”

કમલા ગભરાઇ ગઇ અને પોતાની જાતને સંભાળતી બોલી, “અહેન આ તમને ગમે તે જગને ગમે !”

“તમને મારા ગિરિધારીલાલ પસંદ છે ?” બોળા ભાવે, પ્રોત્સાહિત લઘુ મીરાંએ ઉદાને પૂછ્યું.

“કેમ નહિ ?” ઉદાએ ચટ, પરંતુ માર્મિક જવાબ વાળ્યો
“તમને ગમે છે એટલે મનેય ગમે છે.”

“એમ તે કહેવાય ઉદા બા !” ખીજી બાબીએ ટકાર કરી.

“કેમ નહિ ?” વ્યંગભર્યા બનાવટી આશ્ચર્યથી ઉદા બોલી, “મેડતીજીને ગિરિધારી ગમે છે. મારા ભાઈને મેડતીજી ગમે છે અને મને મારો ભાઈ ગમે છે. એટલે મને ગિરિધારી ગમે જ ને ? ચાલો ત્યારે ભાભીશા, જે ગિરિધારીલાલ, અમારેય દર્શનનો સમય થયો છે.” એટલું કહી હાથને જરા વૃધારે લાંબા કરી પ્રણામ કરીને ઉદા, બાબીઓને લઘુ ત્વરિત પગલે મા પાસે ચાલી ગઈ.

“એકલાં કેમ ? મેડતીજી ક્યાં છે ?”

આશ્ચર્ય પામતાં રાજમાતાએ જરા સત્તાવાહક અવાજે ઉદાને પૂછ્યું.

સ્ત્રીમંડળ ચમકીને રાજમાતા તરફ જોવા માંડ્યું. ઉદાએ તણખાને ભડકા કરવા ઠંડે અવાજે કહ્યું :

“બા, મેડતીજી નહિ આવે.”

“નહિ આવે ?” રાજમાતા જીએ અવાજે બોલ્યાં. સ્ત્રીઓએ શ્વાસ જીંચા લઈ લીધા.

“હા બા, એ ગિરિધારીલાલની પૂજા કરવા બેડાં છે. કહે છે કે નહિ આવું.”

“કહે છે કે નહિ આવું ?” રાજમાતાએ રાડ પાડી.

“હા બા, એ નહિ આવે. ગિરિધારીલાલની મૂર્તિ આપણી કુલદેવી કરતાં વધારે દેખાવડી છે-કેમ બાબીશા ?” ઉદાએ કમલાને પૂછ્યું. કમલા તતક્ષણ ચર્ષ ચૂપ રહી ગઈ. ઉદા બોલવા માંડી,

“બા, ગિરિધારીલાલને ઊંડી કુળદેવીને નમવા કોણ આવે ?”

“ચૂપ રહે ઊંડરી !” રાજમાતાએ ગર્જના કરી.

તણખાનો ભડકો ચર્ષ ચૂક્યો.

દાંત ક્યાવી રાજમાતા બોલવા માંડી, “ સિસોદિયાની કુલદેવીને મેડતીજી નહિ નમે એમ ? સિસોદિયાની કુલવધૂ બની આ રાજગૃહમાં પગ મૂકનાર કોઈ પણ રાજકુમારીએ હજુ સુધી કુલદેવીને પગે લાગવાની ના નથી પાડી અને આ, આજનાં આખ્યાં, દૂરથી જ ના કહી દે છે ? મહારાજ !-” દેવીની પૂજા કરતા વૃદ્ધ પૂજારી પાસે આવી રાજમાતાએ અતિશય ક્રોધમાં કહ્યું, “આરતી શરૂ કરી દો અને ઉદા, બોલાવો રાજકુમાર ભોજને-અમધડી...”

“પરંતુ માતાજી...” ઉદા વચમાં બોલવા માંડી-જાણે નિર્દોષ બની મીરનિા બચાવ કરતી હોય ને ? પરંતુ, રાજમાતાનો ક્રોધ પ્રબળી ઊડ્યો હતો. રાજમાતા તરીકેનું ગુમાન ! રાજા સાંમાની પત્ની હોવાનું અભિમાન ! અને આખા સીમંડળમાં અતિમાન ! તેવીની આજ્ઞા લોપનાર આ આજકાલની ઊકરી કાણુ ? રાજમાતાને પોતાનું સ્વમાન, સત્તા, ધવાર્તા દેખાયાં. કુલદેવીને પ્રણામ કરવા ન આવવા કરતાં પોતાની આજ્ઞા ન માનવા માટે રાજમાતાને મીરાં પર વધારે ક્રોધ ચઢ્યો. ક્રોધે સાન બૂલાવી, જાન બૂલાવ્યું. તેમણે જોરથી ખૂમ પાડી નિશ્ચલાત્મક અવાજે કહ્યું, “ જાની રહે ઊકરી ! સિસોદિયાની કુલદેવીને ન નમનાર સી મારા રાજમહેલમાં ન જોઈએ.”

બધાં સમસમી ઊઠયાં.

ઉદા ય.

“જુઓ ઊ શું ? આરતી શરૂ કરો.”

રાજમાતા ફરી ત્રાકુહી અને વૃદ્ધ પૂજારી ગભરાતાં ગભરાતાં અંત્રે બોલી આરતી પેટાવવા લાગ્યા.

૯

અંત:પુરમાં

બાંધાના કેદ બિતરી ગયો.

કુલદેવીની વાતને રાજમહેલમાં અને રાજમહેલની વાતને રાજ દરબારમાં પ્રસરતાં વાર ન થઈ. લગ્નોત્સવમાં રંગે ચઢેલા બાટ ચારણો અને ગવૈયાઓ એકદમ ચૂપ થઈ ગયા. કસુબલ રંગે બૂલતા સામંતો સડાક થઈ સીધા બેસી ગયા.

રાણો સાંગે શાંત થઈ ગયા. વાત એકાએક કેમ બહાર આવી ગઈ? દાસદાસીઓની છબો કાયમ કાબૂમાં રહેતી છતાં વાત આટલી ઝડપથી કેમ પ્રસરી? તો પછી દિવા હેઠળ અંધારું કેમ ફર્યું છે? રાણાએ શાંતવૃત્તિએ ગૃહના કુળેતાને મનમાં જ દબાવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. જે ગૃહમાં એકતા ન હોય, એ સ્ત્રીઓ યા બે પુરુષો એક જ છાપર નીચે એક ન રહી શકે તે ધરની હરતી ક્યાં સુધી? રાણાને નવવધૂના કરતાં જૂનાંઓ માટે વધુ દુ:ખ બેઠું; પરંતુ નીજની વાત તેમણે છૂપાવી દીધી.

હૃદયમાં ગ્રહાંતા ક્રોધ અને કલેશ એકદમ દબાવી દીધાં. તેઓ શાંત બેસી રહ્યા.

તેમનો બીજો પુત્ર રત્ન પણ શાંત રહ્યો; પરંતુ તેમનો ત્રીજો પુત્ર વિક્રમ શાંત બેસી રહે તેવો ન હતો. ભરદરપ્યારમાં રાણાજીને શાંત થવું પડે એ નીચું બોવા બરાબર કહેવાય અને પુત્રો છતાં, એકલિંગજીના દિવાન* રાણાસાંગાને નીચું બોવું પડે તે તેમના પુત્રોને ડૂબી મરવા જેવું જ કહેવાય. આઝાધીન છતાં વિક્રમે ક્રોધ ભરેલી આંખે યુવરાજ બોજ તરફ જોયું. યુવરાજ હજીસુધી આભો બની શાંત બેસી રહ્યો હતો.

ન્યારે તમામ રાજદરબાર શાંત થઈ ગયો, ત્યારે બોજ તલવાર લઈ એકદમ ઊઠ્યો અને પિતાજીને નમન કરી અંત:પુરમાં ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડ્યો.

“હાં, હાં. જરા ધીમે. લગ્નને પહેલે જ દિવસે સિસોદિવાની કલવધ પર યુવરાજે ક્રોધ કરવો એ મહાન અપશુકન કહેવાય!” બળતામાં ઘી હોમનારી ઉદા, બોજરાજ અંત:પુરમાં પેઠા કે તરત રહામે મળી અને બોલી. બોજ તેને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના માતાને મળવા ચાલતો થયો. ઉદા એક વાત માટે આશ્ચર્ય પામી. ભાષને ખબર આપવા પોતે જ આવતી હતી અને તે ક્યાંથી ખબર મેળવી ચાલ્યો આવ્યો ? માની આજ્ઞા પાળવામાં ઉદા જરા આશુપાશુ જેતી હતી તેને લઈને તો આમ નહોતું થયું.

“અપશુકન ! હં, જાણે સિસોદિવાની કુલદેવીને ન નમવું એ તો અપશુકન જ નથી !”

બોજરાજ ચાલ્યા ગયા પછી તેમની પૂઠે આવી ઝભો રહેલો વિક્રમ બહેન તરફ નજર કર્યા વિના તેની પાસે આવી તેના બોલેલા શબ્દો ચાવતાં બોલ્યો. બહેને ચમકીને

* ચિતોડના કુલદેવતા એકલિંગજી. ચિતોડના રાણાઓ પોતાને શ્રી એકલિંગજીના દિવાન માને છે.

વિક્રમ તરફ જોયું. તેની આંખોમાં અપાર ક્રોધ હતો. યુવરાજ ભોજ સાવકો ભાઇ હોવા છતાં વિક્રમને તેના પ્રત્યે ભક્તિ હતી. ભોજની થયેલી કફેડી સ્થિતિ તેની પોતાની કફેડી સ્થિતિ થયેલી જણાઇ. ઉદાએ તેને ચીડવવા કહ્યું:

“તે તમે કેમ તપી જાઓ છો ?—જાઓ, દરબારમાં બેસો.”

“કયે મોંઢે બેસવું ?”

“મોંઢાને શું થયું છે ?” નિર્દોષભાવ દેખાડતાં ઉદા બોલી. “દિવાનજીનું મોંઢું પડી ગયું છે.” વિક્રમે દાંત ભીસી કહેવા માંડ્યું, “પહેલે જ પગલે મહારાજાનું મોંઢું નીચું કરી નાખનાર આ કુલવધૂ શું નહિ કરે ? આજે કુલદેવીને નમવા ના પાડે છે. કાલે કુલદેવતાને નમવા ના પાડશે.”

“જે જેની ભક્તિ, ભાઇ !” ઉદાએ જાણે મીરાંનો અચાવ કરતી હોય તેવા ભાવે કહ્યું. રે નજુંદ !

“કુલદેવતા એકલિંગજીનું અપમાન કરનારને હું જાતે કાપી...”

“હે...હે...હે ! ભાઇભાભીના ઝગડામાં આપણાથી માથું ન મરાય. જાઓ, દિવાનજી પાસે જાઓ.”

એટલું કહી ભાઇભાભીના ઝગડામાં માથું ન મારવાનું કહેનાર અહેન, વિક્રમને દરબાર આજી વાળી ભાઇભાભીના ઝગડામાં જોડું માથું મારવા કુલદેવીના સ્થાનપર આવી પહોંચી.

રાજમાતા ક્રોધથી ધ્રુજતાં હતાં અને માનું સંપૂર્ણ આચ્છાદન કરનાર પુત્ર ભોજ નીચું માથું કરી સાંભળી રહ્યો હતો. ઉદા દૂર જ રહી ચૂપચાપ સાંભળવા માંડી. રાજમાતાએ છેલ્લી આજ્ઞા કરી:

“કાં તો એ અહિંયાં નહિ, કાં તો હું નહિ. બનાવી આપ એ રાહોડ પુત્રીને જૂદા મહેલ-એના અને એના ગિરધારી માટે.

અને તું છુટી કહેણ મોકલાવ કે ચૌહાણી અમને મંજૂર છે. મને એ ભગતની ભગતાણી ખેટી ન ખપે.”

એટલું કહી ક્રોધમતિ ક્રોધમાં રાજમાતા પૂજરી તરફ ફર્યા અને ચ્હીડાઈ પડ્યાં: “કેમ મહારાજ ? આજે ઉપવાસ કર્યા છે કે શું ? આરતી કેમ મંદમંદ થાય છે ?”

ગભરાએલો પૂજરી આરતી ખરાખર ઉતારતો હતો, છતાં રાજમાતાના ધૂળરાથી વધુ અભિનય દર્શાવવા લાગ્યો. દારી દોલણોએ શંખધ્વની અને આરતીનાં વાદ્યો વધુ જોરથી વગાડવા માંડ્યાં અને ધમાલમાં દેવીને નમી આઘાત અનુભવતો યુવરાજ ભોજ પોતાના મહેલ તરફ ચાલવા માંડ્યો.

ઉદાએ ભોજને જોવા ખાલુમાં ફરી જોયું તો વિક્રમ દરખારમાં જવાને બદલે પોતાની પાછળ જ આવી ઊભો હતો. ઉદા ખોટ્યા વિના ત્યાંથી ખસી અને ઉતાવળે જતા ભોજરાજની પૂઠંપૂઠે તેની નજર ન પડે તેટલું અંતર રાખતી તેના ખાનગી મહેલમાં આવી પહોંચી અને પોતાને કોઈ ન દેખે તેવી રીતે એક ખૂણામાં લપાઈ જઈ ભાઈભાભીની હારણત જોવા ઊભી રહી.

યુવરાજ ભોજ જ્યારે ગાનતાનના રંગે ચઢેલા દરખારમાં ખેડો હતો, ત્યારે પ્રત્યેક ક્ષણ તેને ખેંચાએલી લાગતી હતી. તેનું હૃદય મીરાં પાસે જવા શરીરમાંથી ઉછળી ઉછળી બહાર પડતું હતું. મીરાં પછવાડે યુવરાજ દિવાનો થઈ ગયો હતો એમાં તો જરાય શંકા નહિ. એનું માથું ગગનમાં હતું. એના પગ સ્થિર નહતા. એના હાથ કોઈ વસ્તુને મેળવવા અધીરા બની તડપતા હતા. પરંતુ જ્યારે દેવીવાળી વાત તેણે સાંભળી ત્યારે પિતા આગળ ઝંખવાણા પડી કુલદેવીના મંદિરમાં રાજમાતા આગળ માથું ઊંચું નહોતો કરી શક્યો. ભોજ વીર હતો પરંતુ પ્રેમમાં ભાન ભૂલેલાનું આંધળાપણું અને તેની કમળેરી તેના હૃદયમાં હતું. પત્નીને મળવા તેનું હૃદય બહુ તડપતું હતું જે કે હવે

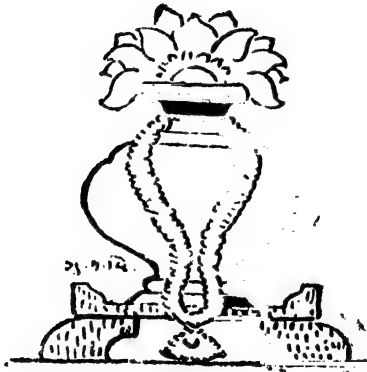

એક ખીજા જ કારણસર, રાત થવા પહેલાં, તે પત્નીને મળવા જતો હતો.

તેના પગ બેરથી ઉપડતા હતા. તેના મુખ પર આંહત હૃદયનો ક્રોધ હતો. સુવરાજે જુરસાબેર પોતાના શયનમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો પરંતુ.....

અટકી ગયો.

અંધપ્રેમની સહાનુભૂતિ તેના હૃદયમાં ઉછળી આવી. થોડીક ક્ષણુ તે તેમ જ ઊભો રહ્યો. પછી, નિશ્ચય કરી તલવારની મૂક પર હાથ રાખી જે ખંડમાં મીરાં પૂજા કરતી હતી તેમાં ધસી ગયો..

૯

પ્રભુની મીરાં

એ કાએક ભોજના પગ ચટકી ગયા. અંધારામાં ચૂપ-કાથી જોઈ રહેલી ઉદા ચમકી ઊઠી. ભોજ દરવાજામાં આંખો ખેંચી ઊભો હતો. પદ્મ અને કાશી તલવાર ને ગરદન ઝુકાવી ઊભી રહી.

એ હાથમાં આરતી લઈ મીરાં ગિરિધારીલાલની આરતી ઊતારી રહી હતી. મીરાંના મોઢા પર રમતા આરતીના પડછાયા એક અજબ પ્રભાવ નાખ્યે જતા હતા. મીરાં અધખીડી આંખે ડાલી રહી હતી અને ભગવાન ગિરિધારી તેને હસતા હસતા જોઈ રહ્યા હતા.

ભોજ આંખો ખેંચી જોઈ રહ્યો—ખાસ કરીને પેલા ગિરિધારીને: ન જાણે કેમ, તેને ગિરિધારીનું હસવું ન કુચ્ચું !

અદેખાઈ ?

એ દાસીઓ મંદમંદ અવાજે ધંટા અને શંખ વગાડી રહી હતી, સુગંધીત દ્રવ્યોવાળા ધૂપ, દીપ અને પુષ્પહાર સુવાસ ફેલાવી રહ્યા હતા. એક ધૂન-નશી, ચઢાવવું વાતાવરણ જામી રહ્યું હતું. ભોજે કુલદેવીની ધોધાટમય આરતી જોઈ હતી અને જાણે તેથી

દેવી અતુપ્ત થઇ, ક્રોધમાં લાલ થઇ ગએલી તેને ત્યાં જણાઇ હતી. જ્યારે અહીં મસ્ત બની લાન ભૂલેલી મીરાં તરફ તેના હસતા ગિરિધારી કોઈ જુદી જ અસર ઉપજાવતા હતા.

પ્રેમી દીવાનો હોય જ છે. ભોજને આરતીમય બનેલી મીરાં સુંદર, અતિસુંદર જણાઇ. મીરાંની તન્મયતા અને આરતીની આલામાં ચમકતું તેનું મુખ ભોજને આવતાવેંત થંભાવી શક્યાં.

યુવરાજનો ક્રોધ કંઈ નરમ પડ્યો. આરતી ચાલતી હતી— આરતી પૂરી થઇ. મીરાં ધીમે રહી આરતીને બાબુએ મૂકી અને નક્કટ હસતા ગિરિધારીના ચરણ આગળ માથું નમાવી મૂકી પડી.

થોડીવાર મીરાં એમ જ પડી રહી. પછી, આંખો ઉઘાડી જેવી તેણે આરતી પર નજર નાખી તો આરતીની બાબુમાં જ કોઈના બે પગ જોયા.

ચમકીને મીરાંએ ઊંચે જોયું, કમરે હાથ દઇ યુવરાજ ભોજ તેની અડાઅડ ઊભો હતો. તરત મોઢા પર ઝોઢણી ખેંચી મીરાં ઊભી થઇ ગઇ અને બે હાથ જોડી નત મસ્તકે સ્વામીના પ્રજ્ઞની રાહ જોવા લાગી.

સખ્તાઇ અને ક્રોધ ભોજના મોઢા પરથી સરી જતાં જણાયાં. થોડીવાર ભોજ મીરાંને જોઇ રહ્યો. દરબારમાં ઉઠાળા મારતું હતું તેમ ભોજનું હૃદય ફરીથી ઉઠાળા મારવા માંડ્યું. મીરાંએ સ્હેજ નજર ઊંચી કરી અને ખચકાઈ. મેડતાના કૃષ્ણમંદિરમાં બન્યું હતું તેમ, અહીં પણ યુવરાજ ભોજ પોતાની અને તેના ગિરિધારીની વચમાં ઊભો હતો. ભોજે ધીમે રહી તેના બે હાથ પકડી લીધા. દાસીઓ બધી બહાર ચાલી ગઇ. સંતાઈ ગએલી ઉદા ય પાનીયેથી ઊંચી થઈ અંધારામાં પડતી એક નાની પ્યારીમાંથી ધડકતે હૈયે જોવા માંડી.

ભોજે ધીમે રહી, પરંતુ, મક્કમ અવાજે મીરાંને પૂછવા માંડ્યું,

“વૈષ્ણવ છે. ભગવાનના આગળ ઊભાં રહ્યાં છે. સાચું કહેા, કુલદેવીને નમવાની તમે ના પાડી હતી?”

મીરાં મર્મહત બની બોજ તરફ જોઈ રહી. પતિના મોંઠા પર સહાનુભૂતિ અને એક પ્રકારનું ઝડૂન તેને દેખાયાં. હળવે રહી તે બોલી:

“જી ના. પરંતુ.....”

“પરંતુ શું?”

“પૂજામાં એકા પછી તેને પૂરી કર્યાં વિના હું ઊઠતી નથી-નિયમ છે.”

“મારે માટે પણ નહિ?”

“આપની આજ્ઞા હોય તો અધુરી પૂજાએ ઊભાં થઈ જવું મારે ધર્મ છે—પરંતુ મને બોલાવવામાં આવી હતી તે આપની આજ્ઞા ન હતી.”

“જો આવેલું બોલતાં તો નથી? વારુ, કુલાચારને માનવે એ પણ ધર્મ જ છે.”

“મેં દર્શને આવવાની ના નથી પાડી. પૂજા પૂરી કરી આવવા ધન્ય હતી. અગર આજ્ઞા હોય તો આપની સાથે હમણાંજ ...”

“નહિ. હવે કુલદેવીનાં દર્શને જવાનો કાંઈ અર્થ નથી.”

“કુમ ? અર્થ તો દર્શન કરવામાં છે !”

“ના. હવે તો સારા નગરમાં વાત પ્રસરી ગઈ હશે કે તમે કુલદેવીને નમવા ના પાડો છો. દર્શન કરવા જશો તો ય નિરર્થક છે. પ્રસરેલી વાત ખોટી નહિ ઠરે.”

“તો પછી આપ જ આજ્ઞા કરો...”

મીરાંએ અસહાય બની શરમમાં માથું નીચું કરી દીધું. યુવરાજે એકાએક જોરથી મીરાંના હાથ દબાવ્યા. મીરાંએ નજર

નીચી જ કરી દીધી—તેનો ગિરિધારી હસતાં હસતાં આ ખેલ જોઈ રહ્યો હતો. મીરાંએ અચાનક મૂર્તિ તરફ જોયું અને શરમમાં મોઢું ફેરવી દીધું.

યુવરાજ તેને શયનમંદિર તરફ ખેંચી ગયો.

“વાહરે! મેડતીજી, વિલાધરીઓ ય તારા આગળ જખ મારે. મારા વીરાને જોતજોતામાં બકરી બનાવી દીધો!”

ઉદા જાણે પોતાને સંભળાવતી ધીમે રહી બડબડી અને કોઈ ચોર રસ્તે લાઇલાલીની ખેંચઢીલ જોવા ફાંફાં મારવા માંડી પરંતુ શયનમંદિરમાં ડોકાયું કરવા તેને કોઈ ચોરખારી ન જડી. આખરે થાકી શયનમંદિરના મુખ્ય દ્વાર આગળ ખેસી ગઈ. ખેસી રહી.

+

+

x

દરખારની ઘંટા બજી ત્યારે ઉદાને ખેડાં ખેડાં અર્ધાં પ્રહર વિતી ગયો હતો પરંતુ ઉદાએ લાઇની ચોકી છોડી ન હતી. રાજમહેલમાં બહુ નાજુક સ્થિતિએ ધાંધલ મચી ગઈ હતી. મહારાણા રહેજ દુઃખી હતા. વિક્રમ આડળો જીનો થઈ ગયો હતો. રાજમાતાએ માત્ર અગ્નિમાં પડવાનું જ બાકી રાખ્યું હતું. નવવધૂ-વરની આખરી આવકાર ક્રિયા હજી નહોતી થઈ છતાં વર કે વધુ બન્નેમાંથી એકે ય શયનમંદિરની બહાર નહોતાં આવતાં. શું નક્કરટાઈ!

રાજમાતાથી વધુ ન રહેવાયું. ક્રોધવિવશ લાલ લાલ આંખો દેખાડતી તે આખરે શયનમંદિર આગળ આવી ઊભી. ઉદાએ ઊભાં થઈ આગને લડકા કરવા કંડે પેટે કહેવા માંડયું:

“આલો મા—હવે કંઈ પણ કહેવું મીથ્યા છે.”

“પરંતુ રાજકુલના આચાર હજી બાકી રહ્યા છે.” રાજમાતાએ ગર્જતાં કહ્યું કે જ્યેથી અંદર ખેઠેલાં વરવહુ સાંભળી શકે. ક્રોધએ સાંભળ્યું નહિ. ઉદાએ એ જોઈ માને વધુ ઉરકેરવા કહ્યું:

“કુલદેવીના આચાર પૂરા કર્યાં નથી તો પછી કુલના આચારનો મોહ શો ? બા, ચાલવા માંડો અહીંથી. લાભી, લાભીને જીતી ગઇ. એક પ્રહરથી અહીં પગથિયાં પર એડી છું પરંતુ બન્નેમાંથી એકે ય બહાર આવવાની ઈચ્છા નથી કરતું. શરમ ને લજ્જાની ય અવધી આવી ગઇ !”

“પરંતુ હજી ભોજન...”

“પ્રેમનાં પાગલોને તે વળી ભોજન કેવું ? એક જીવ્ય ભાવના ભુખ્યાની દાસી છે. ખીજે પ્રેમ પિપાસાનો ગુલામ છે- એમને તે વળી ભોજનની જરૂર હોય ? ચાલો, આપણે તો મનુ-ખ્યાચાર પ્રમાણે પેટ ભરીયે ?”

“અહેન એક વાત તો હમણું જ...” વિક્રમ ગર્જના કરી બોલવા માંડ્યો. તે રાજમાતાની પછવાડે જ આવી ઊભો હતો. ઉદા તેને અટકાવતાં વચમાં જ બોલી ઊઠી:

“હીશ્શ્શ્શ્ ! ઉતાવળે બોલવામાં કંઈ ફાયદો નથી. એમને કંઈ સંભળાશે નહિ. નહિ તો, એમની વાતો એકાં એકાં મેં સાંભળી ન લીધી હોત !”

રાજમાતાને ચાલ્યાં જવું જ ઠીક લાગ્યું, કુલની ખાતર નહિ, સ્વમાનની ખાતર. રાજમાતા ચાલવા માંડી.

કોધમાં પગ પછાડી વિક્રમ ત્યાં જ ઊભો રહ્યો હતો. ઉદાએ હળવે રહી તેનો હાથ પકડ્યો અને તેને માની પૂઠે ખેંચવા લાગી.

વર ભોજરાજ જરૂર વહુ પછવાડે ભાન ભૂલી ગયો હતો. પરંતુ મેડતીજી, વર પછવાડે ભાન નહોતી ભૂલી. ગર્હ. અડધા પ્રહરથી યુવરાજ ભોજ મીરાંને ભાન ભૂલાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો પરંતુ બધું મિથ્યા થયું.

મીરાંની આંખમાં અને તેમના હોઠ પર અજબ આકર્ષણ હતું—માત્ર દૂરથી જોવા માટે. તેમના મુખાર્વિંદ પર અજબ તેજ હતું—માત્ર દૂરથી અંગવા માટે.

રૂપધેલો, ચૌવનધેલો ભોજરાજ મીરાંની પાસે જ ખેઠો હતો. છતાં પોતાને તે છેટા સમજતો હતો. વધૂ પાસે જવા તેને કાઈ રોકતું હતું; અને તેથી તેની વધૂ નિકટ જવાની ઈચ્છા વધુને વધુ તીવ્ર થતી હતી.

મીરાંના તેણે હાથ પકડ્યા, શરીર ઢંઢોળ્યું, બોલ્યો, હસ્યો છતાં ભોજરાજને, મીરાં તેના જીવતા જગતા શરીરમાંથી ક્યાંઈ દૂર નહાસી ગએલી દેખાઈ. દેખાવા છતાં, અનુભવાય છતાં મીરાં ન પકડાય તેવી હતી.

અરધા પ્રહરમાં ભોજરાજ ખરેખર બદલાઈ ગયો હતો. મીરાંના શબ્દોમાં સરળતા હતી. નિર્દોષતા હતી. નિર્ભયતા હતી. અરધા પ્રહર પછી ભોજરાજને મીરાં નિર્દોષ અને ખીજાં બધાં દોષિત જણાયાં. મીરાં ખરી અને ખીજાં ખોટાં. મીરાં જાંચી ખીજાં બધાં નીચાં.

ધેસો, ખરેખર ઘેસો !

યૌવનના નશામાં રત થએલી તેની આંખો મીરાં તરફ ઉત્કંઠાથી મંડાઈ રહી હતી; પરંતુ તેના શરીરનું ચેતન અને ઉત્કંઠા પત્થર પર પછડાતા નિરર્થક પાણીની માફક અથડાઈ પાછાં વળતાં હતાં. મીરાં, ભોજને જોતી હતી પરંતુ જે રીતે તે જોતો હતો તેમ નહિ. મીરાંના હાથ પકડતાં તે હાથ ખેંચી લેતાં નહોતાં. મીરાંને સ્પર્શતાં તેઓ નવવધૂને સહજ સંકોચ જરૂર દર્શાવતાં પરંતુ દૂર જાણાં થઈ જતાં નહોતાં. એટલું જ નહિ, પોતાના પૂછેલા દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુ જ મીઠા અવાજે ધીમે ધીમે આપતાં હતાં.

ભોજને તે દરેકમાં નવયૌવનના ઉમળકા કરતાં પત્નીનો ધર્મ વધુ દેખાતો હતો. યૌવનની તાલાવેણી નહોતી, નવપ્રસ્ફુરિત અજ્ઞાત યૌવનાની પ્રેમ ઉભા નહોતી.

ભોજનનો સમય થઈ ગયો. શયનમંદિરમાં જ ભોજન આવ્યાં. મીરાંએ સ્વહસ્તે કુંવરને ભોજન પીરસ્યું—નવવધૂ પાંખો લઈ બેઠાં. કુંવરે હાથ પકડી નવવધૂને પોતાની પાસે ખેંચી લીધી. ખાધું, ખવડાવ્યું.

છતાં,

ભોજને તે દરેકમાં નવયૌવનાના ઉમળકા કરતાં પત્નીને ધર્મ વધુ દેખાતો હતો. તેનો વહેમ ખોટો નહતો. મીરાંના પોતાનો ધર્મ અમલવતાં હતાં. પતિને રાજી રાખવો પોતાનો ધર્મ છે માટે તેઓ તેને રાજી રાખતાં હતાં. ખોલતાં હતાં. ચૂપ થઈ જતાં હતાં.

ભોજન પૂર્ણ થયું.

રાત ખાસી વીતી ચૂકી હતી. કદાપિ નીરસ ન થનારી સોહાગની એ પહેલી અમૂલ્ય રાત, વીતી ચૂકી હતી. કુંવર ભોજનું હૃદય થનગથનગથન થનગી રહ્યું હતું. એક, રાજપુત્ર. બે, ભર-યુવાની. ત્રણ, રૂપસુંદરી સાથે એકાંત અને ચાર, પ્રથમ રાત. એટલે ભોજે મીરાંની જૂદી જ કદપના કરી હતી. મીરાંના શબ્દો અને મીરાંનો સંક્રોધ તેણે સામાન્ય સંસારીની જેમ કદપ્યાં હતાં... પરંતુ, બધું, બધું જ ફેકટ, નિરર્થક । મીરાંએ જૂઠા હાવલાવથી કુમારની રસવૃત્તિ તોષ ન કરી. રજવાડી શબ્દ વિવેકથી સ્વામિને આસ્માનમાં ન ઊડવા દીધો. ભોજન પહેલાં કુમારના ચરણસ્પર્શ કરી મીરાંએ કુમારની મોજડીયો કાઢી દૂર મૂકી પરંતુ તે પત્નીનો ધર્મ છે એ હિસાબે. ભોજન પછી મેંદી રંગેલા હાથે મીરાંએ કુમારને તાંબુલ આપ્યાં પરંતુ તે પત્નીનો ધર્મ છે એ હિસાબે.

મીરાંના અંબાર વેરતા રૂપમાં સર્વસ્વ ભૂલેલો યુવરાજ તેના ક્ષણિક નશામાંથી આખરે જાગૃત થયો. તેને પોતાનું પુરુષત્વ અને રાજપૂતી ખુમારી ધરાએલાં જણાયાં. છતાં ય અધપ્રેમે બુદ્ધિને એકદમ પાસે ન આવવા દીધી. મૃગજળ પછવાડે દોડતો મુસાફર પડે, જાગૃત થાય, પરંતુ લોભવશ થઈ પુનઃ દોડવા માંડે તેમ કુમારે મીરાંને તેની ગુપ્ત સુપુત્રિમાંથી જાગૃત કરવા, થાકીને ફરી એક પ્રયત્ન કરી જોયો.

“મેવાડ નથી ગમતો લાગતો ? ” તેણે બહાલથી પૂછ્યું:

“ રાજસ્થાનના હૃદયને હાતલાગી જ ઊવેજે.” મીરાંએ એટલો જ મીઠો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“એટલે ?”

“મારવાડ લુગ્નઓ છે તો મેવાડ, રાજસ્થાનનું હૃદય છે.”

“મહિયરને ઉવેખો છો ?-કે, સાસરિયાની ખોટી પ્રશંસા કરો છો ?”

“ધેર ધેર જે કહેવાય છે તે કહું છું.”

“કહો જ છો-માનતાં નથી.” રાજકુમારે મીરાંને હાંહેડવા પ્રયત્ન કર્યો.

“આપ એમ કાં ખોલ્યા? મહારા હૃદય સુધી...”

મીરાં આગળ ખોલતાં અચકાઈ.

“હું નથી પહોંચ્યો એમને?” કુમારે પ્રોત્સાહિત થઈ ખોલવા માંડ્યું; “પરંતુ તમે પહોંચવા જ ક્યાં દો છો?”

મીરાં ચૂપ રહ્યાં. શાંત કુમારને પોતાના શબ્દો અસ્પર્શ્ય બની ઊડી જતા જણાયા. તે ચાક્યો. મૂઠ બની વિચાર કરવા લાગ્યો. આટલી સુંદર, આટલી યુવાન ક્ષત્રિયાણી છતાં આટલી શાંત કાં-આટલી નિર્લેપ કેમ ?”

“તો પછી હું નથી...ગમતો લાગતો !” કુમારે નિરાશ થતાં કહ્યું.

“સૂર્યવંશી સિસોદિયા રાજકુમારને કાંઈ અતિ લાગ્યવંતી...”

“બસ, બસ, બસ-બસ. ‘જે કહેવાય તે’ કહો છો-માનતાં નથી. અને આટલું જાણવા માટે મારે પોતાને આપના હૃદય સુધી પહોંચવાની જરૂર પડ્યું નથી.” કુમાર વચમાં જ ખોલી પડ્યો.

“હું આપને દુઃખ આપું છું ? મીરાંએ કુમાર સામે પ્રથમવાર સીધી નજર મેળવતાં પૂછ્યું. કુમારે તરત ઊંચે જોયું તો મીરાંની આંખમાં નિવિંકાર-સરળતા હતી. સાચી વિસ્મૃતિ હતી.

“જરાય નહિ.” કુમાર ઝટ પાસે ખેંસી જતાં આશાભેર ખોલ્યો.

“કહેવાય છે મેવાડીયો મીડી મશ્કરી કરવામાં મશહુર છે એટલે મેં...” મીરાંએ શરમાઇ માથું નીચું નમાવ્યું. કુમાર હવે વધુ સહન કરવા અશક્ત હતો. તેણે ઝડપથી મીરાંને ઝાલી અને છાતી સરસી દ્યાતી.

મીરાંએ વિરોધ ન કર્યો.

પરંતુ એક પળમાં જ યુવરાજ ભોજનો ભુરસેા નરમ થઇ ગયો.

મીરાંના સ્પર્શે તેને લાગ્યું: મીરાં પત્નીની ફરજ યજ્ઞવતી હતી. યૌવનની તાલાવેલી અને મીડી ખેચેની-ન હતી, નજ હતી. તેને હવે ખાત્રી થઇ કે પોતાની અને મીરાંની વચમાં કોઇ ઊભું હતું. મીરાંમાં એ ઉત્તેજન ન હતું એ રંગ ન હતો.

કુમારે હળવે રહી મીરાંને પોતાના બાહુમાંથી મુક્ત કરી અને પુષ્પાચ્છાદિત, રત્નજડિત સોનેયા પલંગમાં ધીમે નિશ્વાસ નાખી પડ્યો. મીરાં ઝટ પંખો લઇ પવન નાખવા માંડ્યાં.

ભોજને વધુ ખાત્રી થઇ: મીરાં પત્નીનો ધર્મ યજ્ઞવતી હતી. ‘જે કહેવાય’ તે કહેતી હતી. ‘જે સમજાવ્યું’ તે કરતી હતી.

કુમારે થોડીક ક્ષણમાં ઊંઘી જવાનો ડોળ કર્યો. મીરાં પતિના લટકતા પગ પથારીમાં હળવે રહી મૂકી ઊભી થઇ અને ગિરિધારીલાલના ખંડમાં ચાલી ગઇ.

તુરત જ કુમાર ઊભો થઇ ગયો. કોણ હતું એ, જે મીરાં ને પોતાનાથી દૂર રાખતું હતું? કુમાર બહેમાયો હતો. પ્રેમનું એ ભયંકર સ્વરૂપ જાગૃત થયું. રે રે! પ્રેમને આંખો અને જીવાનીને સુદ્ધિ હોત તો ?...

પલંગ પાસે આમથી તેમ ભોજરાજે થોડીવાર આંટા માર્યા કર્યા. સ્ત્રીચરિત્રની કેટલીક પુરાણકથાઓ એકાએક તેના અગજમાં ઉભરાઇ જવા લાગી.

ઝડપથી માથા પાસે રાખેલો એક નાનો જમૈયો ભોજરાજે ખેંચી બાથમાં સંતાડ્યો અને દબાતે પગે શયનમંદિર તરફ વળ્યો તો...

મીરાં ગિરિધારીલાલના ચરણુ આગળ માથું ઢાળી નિદ્રાવશ થયાં હતાં. બે લીની શમાઇઓ અજવાળું આપી રહી હતી. કુમારે ચીડાઇ આખા ખંડમાં નજર ફેરવી અને પછી મીરાંના ગિરિધારીલાલ તરફ જોયું.

જોયું, અને એક ડગલું પાછળ હટી ગયો.

નકકટ ગિરિધારી તેની રહામું જોઈ હસી રહ્યો હતો. કુમારે એક જ ક્ષણમાં જોઈ લીધું તેનો હરીફ ડાણુ હતો.

કુમારે એક દીર્ઘશ્વાસ નાખ્યો, થોડીવાર નિદ્રાધીન મીરાંના મુખને તે અવલોકી રહ્યો અને પછી ધીમે પગલે પોતાના પલંગ પાસે આવી, હૃદયમાં ધૂંધવાઇ રહેલા ક્રોધને ડાણુ જાણે શા કારણથી દબાવી, બેસી રહ્યો.

ના. જાંધ્યો નહિ.

“છોડા, છોડા. મને છોડી દો !” છાતી સાથે એકદમ
ભીંસાએલી મીરાંએ અકળાઈ જઈ કહ્યું.

“સુંદરીને ક્રોધ પકડે તે છોડી દેવા માટે નહિ.” તે બોલ્યો.

“નિર્ધર !” મીરાં બોલી.

“આજે ખબર પડી ?” તે બોલ્યો.

“ક્રોધ જેઈ જશે.” મીરાં ગલરાઈ.

“જોવા દે !” તે હસ્યો, “ જોનારાઓ એ સિવાય બીજું
કંઈ કરી શકતા નથી.”

“નિર્ધર !” મીરાં બેઆકળી બની બોલી.

“હવે ખબર પડી ?” તે હાંસરૂંઠાં બોલ્યો. “હટક બેઠિં મારા હાથમાંથી...”

“એમ ? નિબુર હું કાઈ દિવસ તમારું...”

એટલામાં તે તેણે હાથની પકડ છોડી દઈ મીરનિ હળવે ધક્કો માર્યો. મીરાં હાંફતી, જમીનપર પટકાઈ પડી. તે મોહું ફેરવી બેઠો. મીરાં ધીમેથી ઊભી થઈ તેની પાસે આવી, બેઠી, અને તેના ખભા ઉપર મીઠા રોપથી હાથ મૂક્યા. તેણે ગુસ્સેથી તેના હાથને દૂર કરવા ઝટકા માર્યો; પરંતુ મીરાંએ તેને વધારે બેસથી પકડ્યો. તેણે વધુ મોહું ફેરવી લીધું. મીરાં રહેજ તેના મોઢા આગળ નમી અને બોલી:

“પુરુષો આટલા રિસાળ અને ક્રોધી શા માટે હશે ?”

“તારા જેવી સુંદરીના આવી રીને ખબે હાથ વળગાડવા.”

મીરાં વીજળીની જેમ તેની પાસેથી ઊભી થઈ ગઈ. તેના સ્હામું બોચા વિના અને બોલ્યા વિના.

ગિરિધારી પણ ઊભો થઈ ગયો.

થોડીક ઘણું માટે ગિરિધારી મીરાંની પાસે ઊભો રહી બોવા લાગ્યો. મીરાંએ તેના સ્હામું ન બોયું. ગિરિધારીએ મોહું મક્કાબ્યું. ધીમે રહી પાછો નીચો બેસી ગયો. ધીમે રહી તેણે મોરલી કાઢી અને ધીમે રહી મોઢે મૂકી.

વેરણ મોરલી !

ત્રણ લોકને ય ચકડોળે ચઢાવનાર, ઋષિમુનિઓનાં વ્રત તોડનાર અને ઘેલી ગોપિકાઓને સાનભાન ભૂલાવી કૃષ્ણ પાસે ખેંચી-લાવનાર મોરલી ધીમે ધીમે વાવા લાગી. સંગીતના મીઠા સૂરે તાલ ઝીલાવા માંડ્યો. આસપાસ, પશુ, પંખી, ફૂલ, ફળે તાલ ઝીલવા માંડ્યા. પ્રત્યેક ચલિત વસ્તુઓનું હલનચલન તાલખંધ થવા માંડ્યું. કોઈ ભરાઈ ઊભી થઈ ગયેલી મીરાં તેમાંથી છૂટી ન શકી. ધીમે ધીમે મોરલીની ધૂનમાં તે પણ વહેવા લાગી. ડોલવા લાગી. સ્વત્વ ગયું, ક્રોધ ગયો, ક્રોધમાં છૂપાએલો પ્રેમ

પ્રકટ થયો. તેના હૃદયની ઝોકેઝોકે રક્તવાહિની, ઝોકેઝોકે ઊર્મિ તેના કંઠે બણી આવવા લાગ્યાં—કંઠ છૂટ્યો. આંખો બંધ કરી ડોલતી મીરાં ગાવા લાગી ઊભાં ઊભાં નહિ. ડોલતાં ડોલતાં, નાચતાં નાચતાં:

તો સોં લાગ્યો નહુ રે ધ્યારે નાગર નંદ-કુમાર !
 મુરલી તેરી મન હરયો, બિસરયો ઘર-બયોહાર ॥તોસોં॥
 જખતેં શ્રવનનિ ધુની પરી, ઘર આગણા ન સુહાય !
 પારધિ જયૂં ચૂકે નહિ, ઝિગી બેધી દર્ધ આય ॥૧॥
 પાની પીર ન જનઇ જયોં, મીન તડડં મરિ જય !
 રસિક મધુપકે મરમકો નહીં, સમુજત કંમલ સુભાય ॥૨॥
 દીપકકો જો દયા નહિ, ઉડી ઉડી મરત પતંગ
 મીરાં પ્રભુ ગિરિધર મિલે જૈસે પાણી મિલિ ગયો રંગ ॥૩॥

ગિરિધારી મ્હાત્ થયો. મોરલી બંધ કરી ગાતી મીરાંને તેણે ઉમળકાથી પકડી લીધી.

“સખી કેટલું મીઠું તું ગાય છે ?”

“તારી મોરલીને લખ—સખે !” મીરાં મસ્ત બની ખોલી.

“મોરલીને લખ તું મીઠું ગાય છે કે તારે લખ મોરલી મીઠી વાગે છે ?

“મને ન પૂછ.”

“કાં ?”

“તારી પાસે આવ્યા પછી હું બધું ભૂલી ગઈ છું...”

“એક વાત નથી ભૂલતી !”

“કય ? ન મળવાનું ?”

“ના, લઈવાનું.”

“એ તો સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે. સ્ત્રી ન લહે તો પુરુષ સુધરે કેમ ?”

“ત્યારે, મને સુધારવા આ બધું છે ?” કનૈયાએ મીરાંને ચૂંટી ખણ્ણતાં કહ્યું.

“હા અને હજાર વાર હા.” મીરાંએ જરા ખસી જતાં કહ્યું.

“મતલબ કે પુરુષો વાંકા છે.”

“તું તો છે જ. બોલતે વાંકા. ચાલતે વાંકા. સમજતાં વાંકા. સમજવતાં વાંકા. કનૈયા તને સુધારવા કેટલી સખીઓએ મોતાનાં જીવન વ્યતીત કર્યાં ? પરંતુ તું—વાંકા તે વાંકા.”

“એટલે, હવે તું સુધારવા આવી છે, એમ ને ?”

“અચપણથી તો મથી રહી છું છતાં હજી તું...અરે કનૈયા ! ખરેખર તું કેટલો મોટો થઇ ગયો છે !”

“અને તું ? જાણે છે કેટલી મોટી થઇ છે ?”

“હાં રે ! બહુ મોટી થઈ ગઈ છું, નહિ ? મને નથી ગમતું...”

“કાં ?”

“મને લાગે છે તું મારાથી દૂર દૂર થતો જાય છે.”

“સાસરે આવેલી છો ને ? થાય જ.”

“ને હું જ પહેલી થોડી સાસરે આવી છું ? રાધા ન હતી ? અન્ય સખીઓ સાસરે ન હતી ? તેમનાથી તો તું દૂર ન રહ્યો !”

“હું કાઈનાથી દૂર નથી રહેતો.”

“આ હા હા !” મીરાં કટાક્ષમાં બોલી ઊઠી.

“સખી ! મનથી મને દૂર માનનારાના હૃદયની હું વધારે નજીક હોઉં છું.”

“અરે રે ! તું ન જ સુધર્યો ! તારું બોલવું હું ક્યારે સમજીશ ? નાનો હતો ત્યારે પણ જે બોલતો હતો તે નહોતી સમજતી. હવે મોટો થયો...”

“કહે કે જીવાન થયો છું.”

“જવાન થયો છે તો યે જો બોલે છે તે નથી સમજતી.
ગિરિધારી ! તું શું છે ?”

“આ મારી મોરલી જોઈ ?—તે છું. તેવો છું. વગાડો તો
સંગીતના સુર, ન વગાડો તો છિપ્રવાણું લાકડું.”

“પણ હું તો તારી મોરલી સાંભળી શકું છું.”

“એટલે જ તું મને જોઈ શકે છે.” કનૈયો બહાલથી તેના
હાથ પકડી બોલ્યો:

“ન્યારે તું મોરલી નહિ સાંભળી શકે ત્યારે હું દેખાઈશ
પણ નહિ”

“ના, ના, સખે ! ના. એમ ના બોલ. મને ન છોડીશ
કનૈયા ! આપણે તો બાળપણનાં સાથી, બચપણથી
સાથે ઉછર્યા...”

કનૈયો હસી પડ્યો, એકદમ જોસથી. અને એકાએક તેણે
મોરલી મોઢે મૂકી. સૂરો હવામાં ગૂંજતાં જ મીરાંના શરીરમાં
વિદ્યુત સંચાર થયો. હૃદયને વીંધતી મોરલીએ તેની આંખમાં
આંસુ આણ્યાં અને કદંબના ઝાડ નીચે બેઠેલા કનૈયાના પગમાં
બેસી પડી.....

સાંવરા મહારી પ્રીત નિલાબયો ७ ॥

યે છો મહારા ગુણુ રા સાગર

ઐગણુ મહારં મતિ જાબયો ७ ।

લોકન ધીજૈ (મહારી) મન ન પતીજૈ

મુખડારા સખદ મુણાબયો ७ ॥૧૭

મૈ તો ઢાસી જનમ જનમકી

મહારે આંગણુ રમતા આબયો ७ ।

મીરા કે પ્રણુ ગિરિધર નાગર

બેડો પાર લગાબયો ७ ॥૧૮

કનૈયો વહાલથી ગાતી મીરાં પાસે બેસી ગયો અને બોલ્યો:

“ મીરી તને આલું ગાતાં કેમ આવડે છે ? ”

“ ગોપાલ તને આલું વગાડતાં કેમ આવડે છે ? ”

“ તું છે એટલે ”

“ હું પણ તારી નિકટમાં હોઉં છું ત્યારે જ ગાઇ શકું છું. ખબર નથી પડતી કેમ ગાઉં છું—ગવાઇ જ જવાય છે. મને લાન આવે છે ત્યારે ગીત પૂરું થઇ જાય છે. હુમ્મ્યા ! તું જ ગવડાવે છે અને તું જ પૂછે છે. ”

“ સાસરામાં ગાતી રહેજે. ”

“ તને મારા સાસરિયાંની આટલી કેમ ચિંતા થાય છે ? ”

“ જો પાછી ગુસ્સે થઇ ? ”

“ તારાથી તો હાથ જોડ્યા. ”

“ માત્ર શબ્દો. જોડતી તો છે નહિ. ”

“ લે ! ” મીરાંએ ધમ દમ હાથ પછાડ્યા. કનૈયાએ ઉછળી તેને ચૂમી લીધા. મીરાંએ તરત ખેંચી લીધા અને આંખોને ખૂણેથી ગંભીર બની જોઈ રહી. કનૈયા પાસે આવ્યો. મીરાંએ મોહું ફેરવી લીધું.

“ ગાઇશને સખી ? ”

મીરાંએ તેના લણી જોયા વિના ‘ના’ માં માથું ધુણાવ્યું.

“ કેમ ? ” અવાજ કાઢ્યા વિના હળવે રહી મીરાં તરફ ઢળતાં કાનુડો ખોલ્યો.

“ તું નથી ત્યાં અવાજ જ નથી નિકળતો. ” કનૈયા સામું જોયા વિના, અવાજ કાઢ્યા વિના મીરાં ખોલી.

“ પણ હમણાં તો પાસે છું—અવાજ કેમ નથી નિકળતો ” કનૈયાએ અવાજ કાઢ્યા વિના પૂછ્યું.

મીરાં હસી પડી, પછી ગંભીર થઇ ખોલી “ ગિરિધારી ! શું કરું ? ”

“શાનું” અવાજ બદલી કનૈયો બોલ્યો.

“કાષ્ટ કાષ્ટના પછવાડે ગાંડુ અને તો શું કરવું?” હજુ ય સામું જોયા વિના મીરાં બોલી.

“હું શું કરું છું હમણાં? તું તે કર.”

“મને ન ચીડાવ.” જાહેડાષ્ટ મીરાં બોલી.

“હું નથી ચીડવતો.”

“તો પછી?” મીરાંએ આંખો ફેરવી તેની રહામું જોયું.

“કાષ્ટના પ્રેમની આડે આવવું પાપ છે.”

કનૈયો મીરાંનો હાથ પકડી ચાલવા માંડ્યો અને બોલ્યો.

“પ્રેમ એટલે?” મીરાંએ સાથે ચાલતાં ચાલતાં તોફાની ગિરિધારીને પૂછ્યું.

“પ્રેમ એટલે મીરાં. પ્રેમ એટલે ભાજ.”

“મેં પાપ કર્યું છે કનૈયા-હું એમને પરણી છું.”

“તેં એક પ્રેમીની જિંદગી બચાવી છે-હવે એને સંભાળ.”

“પરંતુ કેમ સંભાળું?”

“મને સંભાળે છે તેમ.”

“હું તને પરણી છું.”

“અને તું એને પરણી છે.”

“પરણાવી છે. મેં પાપ કર્યું છે.”

“તેં પૂણ્ય કર્યું છે.”

“એ સારા છે. કુલીન છે. વીર છે. પરંતુ એ શું કરે છે એની મને સમજાણ નથી પડતી.”

“પડશે.”

“હું તેમને દુઃખી તો નથી કરતી?”

“ પ્રેમીને પ્રિયતમાનાં દુઃખ જ સુખ છે.” એક નાની શીતળ ટેકરી પર ઊભાં રહેતાં કનૈયો બોલ્યો અને ગુલાબનું એક તોડેલું ફૂલ તેના અંબોડામાં મૂકી ખીણું ફૂલ લેવા નીચે વળ્યો. મીરાંએ તેના બે ખભા પકડી પોતાના ભણ્ણી ફેરવતાં કહેવા માંડ્યું.

“ તને પગે પકડું છું. મને સમજાવ-હું શું કરું ? ”

કનૈયો ફૂલ તોડવામાં જ રોકાઈ રહ્યો. મીરાં ચીડાઈ ગોલી:

“ સાંભળે છે ? નિર્દય-હું દુઃખી છું, થાકી છું.”

“ ખસ ? તું થાકી ગઈ ? ” એટલું કહી મસ્તીખોર ગિરિધારી એક ફૂલને મીરાંના મોઢા પર હળવે રહી મારી ઉતરવા માંડ્યો.

“ ના. ના. નથી થાકી, ” મીરાં તેની પૂઠે દોડતી તેને પકડવા મથતી બોલવા માંડી “ સાંભળ, ઊભો રહે-સખા, પ્રિયમ ! નાથ ! કનૈયા ! ગિરિધારી ! ગિરિધારી ! ”

મીરાં જેમ જેમ ગભરાઈ ખૂંચે પાડતી દોડવા લાગી તેમ ગિરિધારી આગળ તે આગળ દોડતો ગયો છેવટે કદંબના ઝાડ નીચે તે ઊભો રહી ગયો. મીરાં, દોડતી, હાંકતી, શેતી...બોલતી બોલતી તેના પગ પકડી બેસી ગઈ...અને આંખો મીંચી દીધી.

થોડીવાર શ્વાસ લઇને, મીરાંએ આંખો ઉઘાડો.

ગિરિધારી હસતો હસતો, હંમેશ મુજબ ઊભો હતો.

મીરાંએ ચમકી તેની ખાણમાં જોયું તો.....આરતી વખતે દેખાયા હતા તેમ, બોજના પગ દેખાયા. તેણે તુરત ઊંચે નજર કરી. આંસુ ભરી આંખોમાંથી તેને ઝાંખી ઝાંખી બોજની આકૃતિ જણાઈ.

થાકેલી મીરાંએ વધુ બોલ્યા વિનાં પતિના પગમાં માથું નમાવી દીધું.

નિદ્રામાં સખા, પ્રિતમ, નાથ વગેરે શબ્દો સાંભળી કોપ અને ઝુલમથી આકુળ વ્યાકુળ થઈ ઉભેસો ભોજ, મીરાંના છેલ્લા શબ્દો કનૈયા...ગિરિધારીથી સ્નાત પડી ગયો હતો. મીરાંના ચરણ સ્પર્શે પાગલ પ્રેમીને વિહ્વળ બનાવી મૂક્યો. તેણે મીરાંને હલકા હાથે ઊભી કરી. નત મસ્તકે ઊભી રહેલી મીરાંનું મોહું ભોજે ઊંચું કર્યું.

મીરાં બોલી નહિ.

ભોજ પણ બોલ્યો નહિ. તેણે ધીમે રહી પોતાના શેલાના છેડાથી મીરાંની આંસુવાળી આંખો લૂછી અને ચાલવા માંડ્યો.

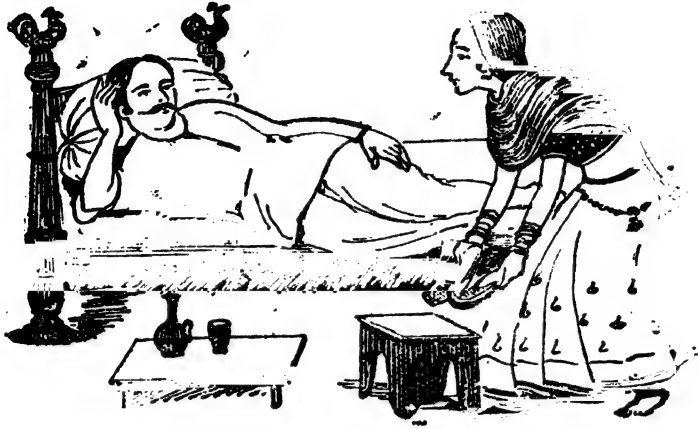
મીરાં સ્તંભીત થઈ તેને જોઈ રહી. શું પોતે રડતી હતી ? તો નહિ ?

ગિરિધારી ચાલ્યા જતા ભોજ અને ઊભી રહેલી મીરાંની

- પીઠ પાછળ હસતો હસતો ઊભો હતો.

એ જ, નક્કટ હાસ્ય.

૨૨

તમે દુઃખી છો ?

“હાથ નોડ્યા લઈ, આ નેગમાયાને! બે મહિના થયા પરંતુ મારી વાલી આમથી તેમ થતી નથી.” ઉદાએ નવી નવી આવેલી પોતાની સૌથી નાની ભાભી, વિક્રમની વડુને બે હાથ નેડી કહ્યું.

“ગયા જનમની કાઈ ભૂલી પડેલી ગોપિકા છે.” મીરાંને મ્હેણું મારતાં મરડાઈમાં નાની ભાભી ખોલી, “યુવરાજને તો તેમણે આંધળા કર્યા જ છે-હોય; પરંતુ આજે યુવરાજ છે તો કાલે રાજકુટુંબ અને પરમે સમસ્ત મેવાડી વીરોનાં હથીઆરો નીચે મૂકાવી દેશે-એવી મહામાયા છે.”

“ભાભી! જરા હળવે બોલો.” ઉદાએ ધીમે અવાજે ભાભીને કહ્યું.

“ તે હું ક્યાં જોઈશું છું?—તમારા ભાઈ કહે છે.”

“ વારુ ખીલું શું કહે છે ? ” જાણે પટાવીને વાત કઢાવતી હોય તેમ ઉદાએ નાની બાબીને મીરાં-ભોજ વિષે પૂછ્યું.

“ તમારા ભાઈ કહે છે કે મેવાડી રજપૂતોના હાથમાં યુવરાણી, થોડાક જ વખતમાં એક એક તુલસીમાળા આપશે અને પછી ગિરિધારીગોવિંદાનાં ભજન યુવરાજને પડખે રાખી ગાશે...”

“ અને નાચશે...” ઉદા વચમાં જ જોલી જાડી “ જેમ હમણાં કોઈ કોઈ વાર ગિરિધરગોપાલની પૂજા કરતાં મેડતીજ નાચે છે તેમ, નહિ ? ”

“ એ તો તમે જાણો ને તમારા ભાઈએ ” નાની બાબીએ પોતાના ખેકાન પર હાથ મૂકી નિર્દોષતાનો અભિનય દર્શાવતાં કહ્યું, “ પરંતુ—કદાચ એમ જ હશે તો.....”

“ તો ? ” ઝીણી આખે ઉદાએ પૂછ્યું.

“ તો પરદેશીએ અને તુરકડાએ હરિગુણની ધૂન સાંભળી રણક્ષેત્ર છોડી જવ લઈ ભાગી જશે અને દિવાનજીનાં ઇકાતેર પેઠી મીરાંબા તારશે ! ”

“ એહ ! વિક્રમલૈયા એમ કહેતા હતા ? ” નાની બાબીને રમાડતાં ધીમે અવાજ કરી દેતાં મસ્તીખોર ઉદા જોલી.

“ ના આ શબ્દો તો બાએ કહ્યા હતા.”

“ ભઈ મેડતીનું કંઈ કહેવાય નહિ ! ગિરિધર ગોપાળ જેના સખકુછ છે તેને શું કહેવાય ! અલી બાબી ! કાલથી તું ય ગિરિ-ધારીલાલને પૂજવા માંડ. તું ય ઇકાતેર પેઠી તારીશ.”

“ તો બહેન બા, તમે તમારા સાસરિયાંની ઇકાતેર પેઠી તારવા નથી ઇચ્છતાં ? તમારા માટે ય એક માળા મારા ભેગી લેતી આવીશ.” ઉપર મુજબ અજ્ઞાનતાનો અભિનય કરતાં નાની બાબી જોલી

“એ લાભી! આ મીરાં નથી હોં! આ તો છે ઉદા. ખગડીને ખગડી તો દાટ વાળી દર્દશ.” દાંત કચકચાવી ઉદા બોલી.

“ના રે નણુંદ આ, હું ક્યાં કહું છું? હું તો તમારા જ બોલેલા શબ્દો બોલું છું. પરંતુ...” નાની લાભી ડરી જતાં બોલી.

“પરંતુ શું?” નાની લાભી રહેજ ધમકીભર્યાં અવાજે બોલી.

“પરંતુ તમારે બોલવું જ હોય તો તમારા ભાષ્યો કાં નથી? અરે, યુવરાજને જ કહોને?”

“શું કહું?” ડાળા કાઢતી ઉદા બોલી.

“શું કહું?...તમને ખબર નથી?” ઉદા કરતાં વધારે આંખો કાઢતી નાની લાભી બોલી “અરે કહેવા જેવું તો તેમને જ છે. રાજદરઆર ખળભળી ભિક્ષો છે, રાજમહેલ કળકળી ભિક્ષો છે ને તમને કંઈ જ ખબર નથી?”

“પણ છે શું મને કહો તો ખરાં?”

“યુવરાજે લાભી માટે રાજમહેલની વયોવય ગિરિધારીલાલ માટે એક નાનકડું મંદિર બાંધવા આજ્ઞા કરી છે.”

“શું કહે છે તું?” ક્રોધથી અંધ થઈ ગએલા અવાજે ઉદા બોલી પડી “હું શું સાંભળું છું? હું ખરેખર સાંભળું છું? લાભી, ઝટ બોલ, રાજમાતાને ખબર છે? તેઓ કંઈ ન બોલ્યાં?”

“નણુંદ આ રાજમાતાને બોલતાં સાંભળીને તો હું તમારી પાસે આવી છું.”

“મા બોલ્યાં? કેવળ, બોલ્યાં?”

“અહુ બોલ્યાં, બહેનજી, દિવાનજીની આગળ રાજમાતા ધણું બોલ્યાં—રડયાં. કહે કે કુલ દેવતાને ન નમનાર નવવધૂ માટે મંદિર બાંધાવવાની આજ્ઞાનો આપ વિરોધ કેમ નથી કરતા? પરંતુ દિવાનજી હસીને રાજમાતાને કહેવા લાગ્યા કે ગોપાલજી ભક્ષેને આપણા મહેલની વચ્ચે વચ્ચે નાનકડા મંદિરમાં પૂરાઈ રહે! જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં વિગ્ન છે!”

“ શું કહે છે ભાભી ! તું શું કહે છે ? દિવાનજીએ એમ કહ્યું ? અને હું, એમની દીકરીને, કંઈ જ ખબર નથી ? વારુ, વિક્રમ-ભાઈએ શું કહ્યું ? ”

“ એ તો હજી ય કહી રહ્યા છે કે યુવરાજ મુહૂર્ત વખતે હાજર નહોત તો પોતે સ્વહસ્તે તે મંદિરનો પાયો તોડી નાખત.”

“ બહી રહે ભાભી. કાં તો તારી ડાગળી ચસકી ગઈ છે કે કાંતો મારી ચસકી છે. હું આ શું સાંભળી રહી છું ? મારા પિતાના મહેલમાં મંદિરનો પાયો નાંખાય ને મને જ ખબર નહિ ? હેં ભાભી, ખરેખર પાયો નાંખાયો ! ”

“ એટલે તો કહું છું ! આપણે બધાં કંઈ કહીએ-કરીએ નહિ, એટલા માટે યુવરાજે પૂર્વ તૈયારીઓ કરી રાખી હતી અને શુભ મુહૂર્ત આવતાં દિવાનજીને હાથે જઈ મંદિરનો પાયો નાંખાવી દીધો. ”

“ અને મારે વિક્રમભાઈ ? ”

“ એ પાછળથી આવ્યા-પરંતુ ઠીક વખતસર આવી પહોંચ્યા હતા. વખતસર ન આવી પહોંચ્યાં રાજમાતા, એટલે તો કહું છું કે રાજમાતાએ પોતાને જણાવ્યા વિના પાયો નાંખવા ભારે ઉકળાટ કર્યો; પરંતુ દિવાનજી હસીને ખેલતા રહ્યા કે ધર્મના કાર્યમાં ઠીલ ન શોભે. શુભ મુહૂર્તને ન વહી જવા દેવાય.”

“ આ હા હા હા ! ના, મને કંઈ થઈ ગયું છે-કે, રાજ-મહેલને કંઈ થઈ ગયું છે ? મારા પિતાજી અને મારા ભાઈ મંદિરો બિલાં કરે ને મને, ઉદાને, એ બધાંની લાડલીને, કંઈ ખબર જ નહિ ? ના રે ભાભી ! ના, ના. બધાંને કંઈ જરૂર થઈ ગયું છે...હેં ભાભી ! વારુ એ તો કહો યુવરાજ ભાભી પર આટલા પ્રસન્ન કેવી રીતે થઈ ગયા ? ”

“ એ પ્રસન્ન થયા હોત તો તો વાત જ શું હતી ? આ તો યુવરાજીને પ્રસન્ન કરવા એ મથી રહ્યા છે.”

ઉદા માથે હાથ દઇ બેસી ગઇ. પોતાને અજ્ઞાન રાખવાના અપમાનથી તેની આંખમાં આંસુ આવું આવું કરી રહ્યાં હતાં. થાકેલા અવાજે છેવટે તે બોલી:

“ ભગવાન જાણે મારા મોટાભાઈ આવા કેમ પાક્યા ? ”

“ એ તો તમારા હૃદયમાં સળગ્યો નથી એટલે શું સમજો ? ”

તુરત પાછળથી કાઠનો જવાબ આવ્યો. ઉદા ચમકી ઊભી થઇ ગઇ અને પૂઠે વાળી જોયું તો તેની ખીજ ભાભી, રત્નસિંહની વહુ, ટાપશી પૂરી ઊભી રહી હતી. તેના હોઠના ખૂણે હજુ મલક મલક હારથ બાઝી રહ્યું હતું.

“ શું સળગ્યો નથી મોટી ભાભી ? ” બ્રહ્મી ચઢાવી ઉદા બોલી.

“ પ્રેમ, નજીક બા પ્રેમ ! જેના હૃદયમાં પ્રેમ નથી સળગ્યો તેને શું સમજાણ પડે ? હું તો તમારા ભાઈને રોજ કહું છું કે ખરો પ્રેમ મોટાભાઈનો કે પરણ્યાને આવે છ મહિના થયા અને એક દિવસ પણ સ્હામું નથી જોયું છતાં યુવરાજ મેડતીજની પાછળ પાગલ ને પાગલ ! આજે મંદિર બંધાવી આપ્યું. ગઈ કાલે નવલખો હાર.....”

“ જ્યાં રહો મોટાં ભાભી ! મને બેસવા દો. મને ધીરથી સમજી લેવા દો. ગઈ કાલે મારા સૌથી મોટાભાઈએ મારી સૌથી મોટી ભાભીને નવલખો હાર જે ખાસ મારા માટે તૈયાર થતો હતો તે ભાભીશ્રીના ગળામાં નાખ્યો ? ”

“ હા, જી. હા. તમારા અને મારા માટે ફરીથી ઘડાશે.” નાની ભાભીએ કહ્યું.

“ એમ વિક્રમભાઈ કહેતા હતા ? ” ઉદાએ નાની ભાભીને દાંત ચીપી પૂછ્યું.

“ ના. એમ તમારા મોટાભાઈ કહેતા હતા ” ઉદાથી મોટા પોતાના પતિ રત્નસિંહને ઉદ્દેશી મોટી ભાભી બોલી.

ઉદાને હજી પોતાની બન્ને ભાભીઓના શબ્દોમાં વિશ્વાસ નહોતો આવતો. તે આમથી તેમ ફરવા માંડી અને અર્ધું પોતાને અને અર્ધું પોતાની ભાભીઓને ઉદ્દેશી યુવરાજ યુવરાણી વિષે બોલવા લાગી.

“...પરંતુ મોટાભાઈ મારા માટે જ ઘડાવેલો હાર એમ ન આપી દે. પંદર દિવસથી તો યુવરાજે મેડતીજી સાથે અબોલા લીધા હતા. તેની પહેરેગીર ભગતડી પદમાએ આકરા સોગંદ પર મને ઠલું હટું કે, ગઈ કાલ સુધી ભાઈ તેમના શયનમંદિરમાં અને ભાભીશ્રી ગિરિધારીનાં ચરણમાં મૃગચમ પર સૂતાં હતાં... ..તો પછી આ...આ નવલખો હાર ભેટ અપાયો કેવી રીતે?”

“નહુંદ આ એને જ કહે છે પ્રેમ...” મોટીભાભી મરડાઈમાં બોલી.

“ધુંવાડિયો?” ઉદાએ ઠાંત કચકચાવી કહ્યું.

“હા.” મોટી ભાભીએ જવાબ આપ્યો. “ધુંવાડિયો પ્રેમ હોલવાય નહિ, ધુંવાડા નાખ્યાં કરે અને અંતે પ્રકટે.”

“મોટાં ભાભી ય મહાચાલાક છે” નાની ભાભી રહેજ પ્રશંસા કરતાં બોલી, “યુવરાજે અબોલા લીધા; પરંતુ તેમણે ન લીધા. એ તો રોજ બોલતાં હતાં તેમ બોલતાં રહ્યાં. બોજન સમયે પંખો લઈ હાજર, સુવા સમયે પંખો લઈ હાજર, રનાન-વિધિ પછી કેસરિયાં દૂધ લઈ હાજર, વાળુ પછી તાંબુલ લઈ હાજર. પરંતુ, રીત એક જ. જલકમલવત! પાણીમાં જ જીવે પણ પાણીથી અલગ.”

“કેવી નફક્ટાઈ.” ઉદા ભીંસેલા દાંતે બોલી.

“અને જતાં લોકો ‘નફક્ટ’ કમળને ઝાંકરને માથે ચઢાવે છે.” મોટી ભાભીએ બળતી ઉદાને બાળવા કહ્યું.

“બધાંને નફક્ટ વસ્તુ જ વધુ ગમે છે.” નાનીએ ધી પૂર્યું.

“એમ ન હોય તો પોતે જ અબોલા લઈ પોતે જ નવલખો હાર આપવા કેમ જાય?” મોટીએ ધુંવાડાને ખંખેર્યો:

પરંતુ ઉદા ભડકો ન થઈ, ધુંધવાતા કોષે બોલી:

“ ભાભી નવલખો હાર ગયો તો ભલે ગયો, મારે તો ખીન્ને ઘડાઈ રહ્યો હશે; પરંતુ મોટાભાઈએ મંદિરનું કેમ, શી રીતે, માની લીધું ? બોલ. ”

“ અને માન્યા પછી ય શું ? મેરુ ગળે પલુ મીરાં વ્યા ન ગળે. ” નાની બોલી.

“ મીરાંભાભીએ શું કર્યું ? ” ઉદાએ એકદમ ઝીણી આંખ કરી પૂછ્યું.

“ મીરાંભાભીએ નવલખો હાર તો સ્વીકાર્યો; પરંતુ સ્વીકારી, હારને ગિરિધારીના ગળામાં નાખી દીધો. ”

“ પછી યુવરાજે શું કર્યું ? ” ઉદાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ યુવરાજ અતિશય ક્રોધમાં ચાલવા લાગ્યા. ”

“ પછી ? ”

“ ઉસ્તાદ મેડતીજીએ દોટ મૂકી યુવરાજના પગ પકડી લીધા. પત્ની પતિના પગ પકડે એ તો સરસ વાત છે; પરંતુ જેવી રીતે તેમણે પકડ્યા, શું કહું નહીંદ્યા..... ”

“ પછી, ભાભી પછી ? ”

“ પછી તેઓ શું બોલ્યાં અને તેઓ શું બોલ્યા તે હું સાંભળી શકી નહિ. ”

“ કેમ ? ”

“ હું ક્યાં પાસે હતી ? બહુ છેટેથી જેતી હતી. ”

“ તો જાનેમાને ભાઈ-ભાભીની વાતો તમે સાંભળ્યાં કરો છો ? ”

“ ઉદાવ્યા જે પૂર્વની યારી પાસે હંમેશાં બેઠાં રહી તમે સાંભળો છો તે જ યારી પાસે હું બેઠી હતી ! મને શું સાંભળાય ? ”

“ વારુ, વારુ. જેયું તો હવું ને ! પછી શું થયું ? ” ઉદાએ હોઠ દ્યાવી ઝેરી આંખે નાની ભાભીને પૂછ્યું.

“પછી ?—યુવરાજ બેસી ગયા. પછી તમારા ભાષના કથન પ્રમાણે પ્રેમમાં સાવ આધિના અનેલા યુવરાજે યુવરાંસીના હાથ પકડી લીધા...અલિનયબોર એ ઘેલી મેડતીજનાં તેઓ આંસુ લૂછતા દેખાયા...અને...આજે ખચર પડી કે મેડતીજ માટે મંદિર કરી આપવા રાજમહેલનાં અધાને ય યુવરાજે આજી પર મૂકી દીધાં.”

“મીરાં ભયંકર છે.” ઉદા લડકા થતાં બોલી બીડી.

“ક્યારે ન હતી ?” મોટી બોલી.

“અરે કુલાંગાર છે કુલાંગાર, ગિરિધારી પાછળ આખા રાજકુલને અરબાદ ન કરે તો મને કહેજો.” નાની બોલી પડી.

“મારા ભાઈ એમ કહેતા હતા—નહિ ?”

“ભાઈ હા. હા. કંઈ મારેથી થોડું કહેવાય છે ? પરંતુ ને ને. મીરાંભાભીને ભોળી, ઘેલી, ગાંડી, ભગતડી ન સમજતાં. આ મૂળ બહુ જાડાં છે.”

“મોટાભાઈ દુઃખી છે, નિરાશિત છે. એ જે કંઈ કરે છે તેનું પરિણામ ભયંકર છે. મેડતીજ સમજે છે શું ?”

એટલું કહેતાં કહેતાં બેઠી ગએલી ઉદા બોલી થઈ ગઈ અને મીરાંની મેડી તરફ જોસભેર ચાલવા માંડી.

“સંભાળજો નણુદલ! ક્યાં તમને ગિરિધારી—ગોપાલની ચેલકી ન અનાતી દે.” મોટી બોલી.

ઉદા એકદમ બોલી રહી. પછી ધીમે રહી મોટીભાભી તરફ ત્રાંસી આંખો ફેરવી બોલી: “ભાભી શા હું મારવાડી નથી, મેવાડી છું.” રાઠોડી લોહી જેના શરીરમાં વહે છે એવી મોટી ભાભીને એટલું મ્હેણું મારી ઉદા ચાલવા માંડી.

ભાષના શયનગૃહ પાસે આવી પહોંચતાં ઉદા લપકીને એક આજી થઈ ગઈ કુંવર ભોજરાજ જોસભેર અંદરથી બહાર નિકળ્યા અને રાજદરબાર તરફ ચાલવા માંડ્યા. જેટલા જોરથી તેમના પગ

જમીન પર પછડાતા હતા, જે ગુસ્સાથી તેમના હોઠ રહેજ અંદરની બાજુ વળ્યા હતા, જે ક્રોધથી તેમણે ઘોડા પર સવાર થતાં ખાસદારને તમાચો માર્યો, અને જે ઝડપથી તેમણે ઘોડો ભગાવ્યો એ બધું, ડરી ડરીને છૂપાતી લપાતી જેતી ઉઘાને ભયંકર દેખાયું. ભાભીના મીઠા માદક કાપલ ટૂંકાઓને બદલે એણે વિપરીત વાત જેઠ. એનું હૃદય એક પ્રકારનો ભય, આનંદ અને સંતોષથી ભરાઈ ગયું. એને લાગ્યું ભાઈ હજુ સંપૂર્ણ પારકી-જણીના હાથમાં ન હતો.

ઉદા બિલકુલ સ્વસ્થ બની અને મીરાંખાના આવાસમાં પેઠી.

પેઠી અને આભી બની જેઠ રહી.

મીરાંખા કૂલનો નાનો ચંદરવો ગૂંથી રહ્યા હતાં. ગૂંથી રહ્યાં હતાં અને ગાઈ રહ્યાં હતાં. ઉદા ફિક્કું, ખોડું, બનાવટી હસતી હસતી ધીમે ધીમે મીરાં પાસે જઈ બેઠી.

મહારી સુધ જ્યૂં જનો જ્યૂં લીજો ॥

પલ પલ ઊભી પંથ નિહાળું, દરસણ મહુને દીજો
 મેં તો હું બહુ ઐગુણવાળી, ઐગણ સખ હર લીજો ॥
 મેં તો દારી ચારે ચરણકંવલકી, મિલ બિછડન મત કીજો
 મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરિ ચરણે ચિત દીજો ॥

“કટલું મીડું ગાઓ છો ભાભી શા ! મહારી સુધ જ્યૂં જનો જ્યૂં લીજો ! મારા ભાઈ પાસે પંચ આમ જ ગાઓ છો કે ?” જૂડું હસતાં ઉદા બોલી.

“એમને આ લજન બહુ જ ગમે છે ” મીરાં રહેજ શરમાતાં પરંતુ ઉત્સાહભર્યા અવાજે બોલ્યાં, “અબધડી સાંભળીને ગયા. -મને ખાસ સંભળાવવાનું કહ્યું હતું.”

“તેમાં આટલો ક્રોધ ચઢ્યો હતો.” કૂલની ચાદરને આંમ-ળાએથી રમાડતી ઉદા બોલી. એના શબ્દોમાં સાપનો દૂરથી આવતો કૂંકાડો હતો. મીરાંખા ચમકી પડ્યાં.

“ક્રોધ ચઢ્યો હતો ? એમને ? અહિંથી તો હસતા હસતા ગયા.....”

“આપે ક્રોધ દિવસ, એક પણ વખત એમની આંખોમાં ધારીને જોયું છે ? એમના હસતા હોઠ પર એક વખતેય નજર ફેરવી છે ? એમના હૃદય પર એક વખતેય હાથ મૂકી ધમકારા સાંભળ્યા છે ? ભાભી હું તમારા જેટલી સંસારથી વિરક્ત નથી. પરંતુ બેહાથ જોડીને કહું છું—સાંભળશો ? હમણાં જ યુવરાજ ક્રોધે ભરાઈ શયનમંદિરમાંથી ચાલ્યા જતા મને રહામા મળ્યા. જે યુવાન શયનમંદિરમાંથી હસતો હસતો બહાર આવે પરંતુ ઉંઝરાની બહાર પહેલો પગ મૂકતાં જ અતિશય ક્રોધથી ચાલવા માંડે તેના હૃદયમાં કેટલું દુઃખ હોવું જોઈએ ?”

“તમે શું કહી રહ્યાં છો ઉદા યા ? હસતાં હસતાં તમારા ભાષ મને ફૂલો આપી રહ્યા હતા અને હું ગાધ.....”

“ભાભી” ઉદા વચમાં જ બોલવા માંડી “જે યુવાનના હાથમાં હંમેશાં તલવાર જ રમતી હોય તેના હાથમાં ફૂલો રમવા માંડે, ઘોડાની પીઠ પરજ બેસી રહેનાર વીર સુવાળી ગાદીઓ પર બેસી એકીટશે પત્નીને જોતાં તેને ફૂલો આપતો રહે, ક્રોધને હાસ્યમાં અને હાસ્યને ક્રોધમાં એક જ ડગલામાં જે યુવક ફેરવી દે તો તેને શું સમજવું ? જેટલો પ્રેમ મારા ભાઈ તમારા પર રાખે છે તેટલો પ્રેમ તેમણે પત્થર પર રાખ્યો હોત તો તેય બોલતો થયો હોત. તેમના હૃદયને શાંતિ અને મનને ચેન નથી. તેઓ દુઃખી છે. બહુ, બહુ દુઃખી છે. એક રજપૂત પુરુષની ખરી શક્તિ છે તેના ધર્મ અને તેની સ્ત્રી. મારા ભાઈ અનેથી વચિત રહ્યા છે અને તેનું કારણ તમે છો—તમે. ભાભી જે સ્ત્રી પોતાના પતિને સુખી નથી કરી શકતી તેનું જીવન ધૂળ છે; પરંતુ જે રજપૂતાણી મેવાડની કુલવધૂ બની પોતાના પતિને દુઃખ જ આપ્યા કરે છે તેને તો માત્ર એર જ ખાવું ઘટે છે. બિચારો પતિ સીઆઈ સીઆઈ મરતાં તો બચે !”

એટલું કહી ક્રોધમાં કાંપી રહેલી ઉદાખા મોહું ફરવી ચાલવા માંડી. મીરાંબા પહેલાં આશ્ચર્ય, પછી સહાનુભૂતિ, પછી ગ્વાનિ અને દુઃખ અનુભવતાં સમસમી ઊઠ્યાં. કોઈને ય દુઃખ દેવું તેઓ ઇચ્છતાં જ નહતાં. પોતાને હાથે કોઈ પણ દુઃખી થાય એ વિચારેજ આ પ્રેમવત્સલા પ્રેમસખી સમસમી ઊઠતી. તો પછી આ તો તેનો પતિ હતો જેને સુખી કરવો પોતાનો ધર્મ સમજતી હતી! આ પણ સુધી એ માનતી હતી કે પોતાનો પતિ સુખી છે, પરંતુ—આ ઉદા શું બોલી ગઈ? મીરાંના મનમાં એકદમ ઊઠેલા તરંગો અટકી ગયા તે દોડી અને ઝપાટા ભેર ચાલી જતી ઉદાને એ હાથે પકડી લઈ મોલી:

“ઉદા બા, ન જાઓ, મારી ભૂલ થઈ છે. મોટી ભૂલ થઈ છે. મારા લીધે તેમને બહુ દુઃખ છે એવું તો તેમણે જરા ય ઉચ્ચાર્યું નથી. કે નથી એવું કોઈ દિવસ વતન દાખવ્યું. મને જે ગમે તે કરવા તેઓ હંમેશાં તૈયાર રહે છે...અને...” મીરાં અટકી ઉદા રહામું જેવા લાગી. ઉદાએ એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો. માત્ર જેતી હતી તેમ ક્રોધમાં જેમ રહી. મીરાંએ ઉદાની ક્રોધી આંખોમાંથી તેનું હૃદય ઉકેલતાં પૂછ્યું:

“એ ખરેખર બહુ ક્રોધમાં ચાલ્યા જતા હતા?—તો નિશ્ચય દુઃખી હોવા જેમણે, બહેન બા કહો એમને એવું શું દુઃખ છે જે હું જાણી શકતાં નથી? શું કરું તો એમનું એ દુઃખ મટે? હું એમને જરૂર દુઃખી નહિ થવા દઉં.”

“ભાભી મારા આગળ આટલાં ગળગળાં થવાને બદલે મારા ભાઈ રહામે આટલાં ગળગળાં થતાં હોવ તો દસ પાંચ વરસ એમના જીવવાનો તો અમને વિશ્વાસ રહે!”

“હું શું કરું બહેનબા? સત્વર કહો.”

“તમે નાનાં નથી ભાભી શા. મૂર્તિ સાથે અપ્ટરબ્રદર રમવામાં ભલે તમે નાદાન જેવાં દેખાઓ; પરંતુ માણસ હોવ તો

તમારા પતિના મનને અને હૃદયને શાંતિ યાચ તેવું કરો. સ્ત્રીનો પતિ એ જ તેનો ખરો પરમેશ્વર અને તેની તનમનથી ભક્તિ એ જ તેનો ધર્મ. પ્રેમનો આટલો મહિમા તમે ગાઓ છો પરંતુ તમારાં ભજનોમાં શું એવું ક્યાંયે નથી આવતું, કે જે અત્યંત પ્રેમથી ઝૂરતું હોય તેને દુઃખ ન આપવું ?” કહી ઉઠા ઝટ ઈર્ષ્યાથી ગઈ. મીરાં ચૂપચાપ ઊભાં રહ્યાં—થોડીકવાર અને પછી ફૂલની ચાદર લપેટી બાણુ મૂકી દીધી.

*

*

*

ભોજનાદિ પછી શયનમંદિરમાં બીજાના ચદ્રમાને બેસતા પલંગ પર પડેલા યુવરાજ ભોજ એકદમ ઊભા થઈ ગયા. કોઈ દિવસ નહિ અને આજે, આ વખતે મીરાં આસ્તેથી તેમના પલંગ પાસે આવ્યાં અને નમન કરી ઊભાં રહ્યાં. કુંવરનું હૃદય આનંદથી ઉછાળા મારતું ગળામાં આવી અટક્યું. મીરાંબાએ હળવે રહી તેમની મોજડીઓ દૂર કરી અને પંખો લઈ તેમના પગ પાસે બેઠાં. કુંવર એવો અવાક થઈ ગયો હતો કે અસાનંદની કંપિત મસ્તી અનુભવતો પલંગમાં જ પડ્યો રહ્યો. ઊભો ન થયો.

“આપ બહુ દુઃખી છો ?” મીરાંએ બહુ જ ધીમેથી કહ્યું. તેના અવાજમાં દુઃખ સ્પષ્ટ હતું.

“હું ? કાણે કહ્યું ?”

“હું આપને દુઃખ આપું છું. હું શું કરું તો આપ સુખી થાઓ ?”

કુંવર પલંગમાં બેઠો થઈ ગયો અને આશ્ચર્યથી મીરાંને બેવા માંડ્યો. શું કહેવું ? જે સ્ત્રીની પાછળ પોતે ગાંડો બન્યો છે, જે સ્ત્રી પોતાની પત્ની બની ચૂકી છે તે પૂછે છે હું શું કરું તો સુખી થાઓ ! કુંવર ભુલ્લિવાન હતો પરંતુ ઉત્તર ન જડ્યો. એક જ વાક્યમાં ખરું દુઃખ ન કહી શક્યો. તેણે હળવે રહી મીરાંનો હાથ પકડતાં કહ્યું :

“હું દુઃખી નથી.”

“આપ છો.” મીરાંએ દઢતાથી ઉચ્ચાર્યું.

“કાણે કહ્યું ?”

“ઉદાયા કહે છે, ભાભીએ કહે છે—‘આ કહે છે.’”

“તમે ખધાંને પૂછી આવ્યાં ?”

“ના મેં સાંભળ્યું.”

“તમે ખરું માનો છો ?”

“આપ આરા કરો. હું શું કરું તો આપ ખરેખરા સુખી થાઓ ! આપને સુખી કરવા એ મારો ધર્મ છે.”

બેજાને છેલ્લું વાક્ય ન રુચ્યું; પરંતુ મીરાંના કંઠમાં સાચી કિલ્લકતા, દુઃખ હતું. કુંવર હસી પડ્યો. ધીમે રહી મીરાંના હાથ લીધો અને પોતાના માથાપર મૂકી કહ્યું “અડીં દુઃખ છે. દયાવો, નિકળી જશે.”

પત્ની પતિનું માથું દબાવવા માંડી. યુવરાજને એક પછી એક તરંગો ઉપજવા માંડ્યા. મનનાં દાખેલાં તોફાન જાણે પ્રચંડ વેગથી ઉમટવા માંડ્યાં. થોડીક ક્ષણો ચૂપચાપ પસાર થઈ. યુવરાજની બેચેની વધતી ગઈ. મીરાંઆના હળવા હાથથી તેના પામલપણાએ માઝા મૂકી.

પતિએ ઓચિંતા ઊભા થઈ જઈ પત્નીના ખભા પકડ્યા અને તેને છાતી સરસી ચાંપી. મીરાંએ આંખો નીચી કરી.

બેજા મીરાંનું મોઢું આવેશથી જાણ્યું કહ્યું અને..... તેનો આવેશ ગળી ગયો. તેને લાગ્યું જાણે અતિવેગથી દોડી પહોંચી સ્થાને અથડાઈ તે પાછો પડ્યો. તેને લાગ્યું મરુભૂમિમાં દેખાતા સ્વર્ગની પાછળ દોડતાં દોડતાં ઠોકર ખાઈ પડ્યો અને આંખ ઉઘાડી ત્યારે ધૂળમાં હોઠ જણાયા. તેને જણાયું કે ભગવાનની મૂર્તિમાં છૂપાએલા જીવતા ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા

મૂર્તિને કોઈ ભેટ અને ભગવાન ન જ મળે તેમ મીરાંને સ્પર્શતાં મીરાં ન મળી.

પત્થર નહિ, પત્ની છાતી પર હતી. એ જ અખંડ સૌંદર્ય હતું. તેના હૃદયની આગ પત્નીના શીતળ સ્પર્શથી વધુ ઉષ્ણ બનવા માંડી. મીરાંની મોહક આંખમાં નિરામયતા, નિર્લેપતા સૌમ્યતા એવા પ્રકારનાં હતાં કે જે વસ્તુ મેળવવાને તે તલસતો હતો તે અદૃશ્ય હતી. જે જોઈતું હતું તે તેની સન્મુખ હતું છતાં તે લઈ નહોતો શકતો.

હાય રે વિધાતા !

મીરાંની આંખમાં અને તેના હોઠમાં પોનાના મુખને શોધવા ભોજ વ્યર્થ ફાંફાં મારવા લાગ્યો.

એકાએક તે ચમક્યો.

મીરાંની એ કીકીઓમાં તેને પેલા ગિરિધારીની હસતી મૂર્તિઓ જણાઈ. તેના હોઠમાં તેને ગિરિધારીના શબ્દોને ગુંગરવ ભરાઈ રહેલો જણાયો. એક પળમાં તેણે મીરાંને અલગ કરી અને ચાલવા માંડ્યો.

મહેલ બહાર બગીચામાં જીવાન પટાવતો એકા હતા—ભોજ સાં આવીને એકો. પટાવતોની આંખો ચમકી. ભોજની આંખો ચમકી—કસુંબા તૈયાર થવા માંડ્યા અને બિંદગીમાં કોઈ દિવસ નહિ તેટલો કસુંબો બધાંની ના ના વચ્ચે ભોજે એટલો પીવા માંડ્યો—એટલો આપવા માંડ્યો કે છેવટે નશાના અતિશય ઘેનમાં યુવરાજ ભોજ હતા સાં જ પડી રહ્યા—સૂઈ ગયા.

આતું નામ પ્રેમ ?

“યુવરાજે ખીલ વાર લગ્ન કર્યા.”

અંત:પુરના એક આથમણ્યા ઝરખામાં ઉગમણું મોહું રાખી અતિશય હાંકતી નાની ભાભી ઉઠાને સંબોધી બોલી.

“શું કહેા છો ભાભી ! તમારું મગજ તો નથી ખસ્યું ? ઉઠા આશ્ચર્ય અને રહેજ ગુસ્સાથી બોલી.

“યુવરાજનું જ ખસ્યું લાગે છે નહિ તો પવનવેગા થઇ વિજળીવેગા હસ્તમેળાપ કેમ કરી નાખે ? યુવરાજે લગ્ન કરી નાખ્યાં, બા.”

“હેર મને જરૂર કંઈ થઈ ગયું છે. ભાભી ! હું ઉઠા-મને ઉઠાને ખબર નથી કે મારો ભાઇ પરણે છે-આને તું પારકીજણી તને ક્યાંથી ખબર...”

“પારકી જણીને મેણું ન મારો નથુંદલણ ! રજપૂતોને રજપૂતો બનાવનાર પારકી જણીઓ જ છે-મા બહેન તો પછી.”

“અર્ધાંચે મારી સાથે કંઈ તરકટ માંડ્યું છે—જરૂર માંડ્યું છે. મને આએ ન કહ્યું, પિતાએ ન કહ્યું એક માત્રું જ મને આળવા કહે છે.”

નીચે ખેસી જતાં ઉદા એટલું બોલી રડી પડી એને અખર નહિ અને યુવરાજનું લગ્ન થાય!—પોતે એકલી મોઢું-પદ લેવા યુવરાજનું ખીજી વાર લગ્ન કરાવવાની છાને છાને માથાઝીક કર્યા કરે અને કોઈ ખીજી જ વ્યક્તિ યુવરાજનાં લગ્ન કરી દે એ તેની આત્મીયતા પર નહિ અસ્મિતા પર ધાવ હતો. તેના બોટા આત્મગૌરવ પર જલદ ફટકા. એટલે જ તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. સાસરેથી પોતે જલ્દી ચાલી આવી હતી તે શું, રડવા ?

નાની ભાભી કંઈ ક્ષોભ પામી. તેણે હસતાં હસતાં ઉદાનો હાથ પકડ્યો અને ખેંચતાં બોલી:

“બીટો. રાજમાતા અને દિવાનજીને તો હજી કહેવાનું છે.”

“હું ?” ઉદા આંખો ફાડી ભાભી થઈ ગઈ, “તેમને અખર નથી ?”

“ના, મુદ્દલે ય નહિ.”

“તો તને અખર કેમ પડી ?”

“પારકી જણી છું એટલે ?”

“સીધો જવાબ આપે છે કે નહિ ?”

“કાલે રાતના તમારા ભાઈ યુવરાજ ઝાલાવાડ તરફ ગયા અને મન્દારકુવર કન્યાને લઈ જાય તે પહેલાં ત્યાંને ત્યાં જ લગ્ન કરવા રાજપુરોહિતને ય સાથે લઈ ગયા.”

“તને અખર કેમ પડી ?”

“મેં બનેને ચૂપકીથી વાત કરતાં સાંભળ્યા—અને જતાં જોયા. જતાં જતાં તમારા ભાઈએ મને સમ દીધા, કે ઝાલાવાડથી મારા માણસ આવે નહિ ત્યાંસુધી કોઈને વાત ન કરવી.”

“પરંતુ આટલી ધાંધલ કરવાનું કારણ શું ?”

“બહેન બા ! દૂધનો બબ્બો છાશ ફૂંકીને પીએ; પેટનો બબ્બો ગામ બાળે; પરંતુ દિલનો બબ્બો કુદુંબ ડૂબાડે !”

“તું બકે છે ભાભી—બકે છે.”

“હાં. બહેનબા, હ મહિનાથી યુવરાજ મેડતીજીથી સાવ નિરાશ થઇ ગયા હતા એટલે એમણે કન્યાનું હરણ કરી આટલી ઝડપથી ચૂપચાપ લગ્ન કરી નાખ્યાં. આ, આબ્બા દેખાય.”

“ઉત્તમ ! અત્યુત્તમ ! પણ ભાભી કુદુંબ ડૂબાડવાનો સવાલ ક્યાં આવ્યો ? દુઃખી કન્યાનું હરણ કરવું એ તો રાજપૂતોનો ધર્મ છે.”

“પ્રભા કુંવરીનો પ્રેમ મન્દારરાજકુંવર પર છે પરંતુ તેના વડીલોને તે ગમતો નહતો અને મન્દારકુંવરને તેના પાડી શકે તેમ પણ નહતું. એટલે તમારા ભાઇએ યુવરાજને સમજવી યુક્તિ શોધી—લગ્ન થવા પહેલાં જ કુંવરી સાથે લગ્ન કરી નાખવા તેમને પ્રેર્યાં.”

“મારો વિક્રમ—મારો ભાઇ !”

“પરંતુ કુંવરીની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ લગ્ન કરી યુવરાજ તેને અહીં લઇ આવે છે એટલી ઉણપ તો રહી ગઈ.”

“એમ કોણ મારા ભાઈ કહેતા હતા ?”

“હોય ? એ તો હું કહું છું.”

“બહુ સારું ભાભીશા. હવે પછી કોઈના મોઢે કુલ ડૂબાડવાની વાત ન કરતાં. આ તો કુલ જીવાડવાની વાત થઇ છે. એ ભક્તાણીથી સિસોદિયો રાજવંશ જીવતો રહે એ આકાશને બાથમાં લેવાની વાત હતી. બહુ સરસ થયું. ન્યારે ન્યારે હું કહેતી હતી ત્યારે ભાઇશ્રી ખીજ રાજકુમારીને પરણવાની દાંત ક્યકચાવી ના પાડતા હતા. છેવટે તેમને આ ઉદ્ધાનું કહેલું કરવું

પડ્યું ને ! શરમથી મને જણાવી શક્યા નહિ હોય. હશે, અમધડી મંગળ વધાઇ આખા રાજમહેલમાં ફેલાવી દઉં છું.”

એટલું કહી ધાંધલ કરતી ઉદા અંદર દોડી ગઇ અને રાજમાતાના આવાસ ભણી પગલાં ભરવા માંડી.

ઉદાએ અક્ષરશઃ વીજળી વેગે રાજમહેલમાં મંગળ વધાઈ ફેલાવી દીધી. પ્રભાકુમારીના નામ પર ધણીને સંતોષ થયા. કેટલાંકને દુઃખ થયું. સિસોદીયાનો વંશજ એક પર ખીજી કરે તે અભ્યુક્તું નહતું; પરંતુ એક પત્નીને લઈ અતિશય દુઃખ પામી તે ખીજીને બળાતકારે અને વળી ચોરીચૂપકીથી પરણે એ નિઃમંદેહ વિચારવા જેવું હતું.

છતાં રાજમાતાને ટાઢક વળી. એમણે સત્વર રાજકર્મ-ચારીઓને ખોલાવી નવવધૂને સત્કારવા તડામાર તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આખા રાજમહેલને કલા પછી જેને મળવા તે ઊંડુ ઊંડુ થઇ રહી હતી તે મીરાંને મળવા ઉદા મીરાં પાસે આવી પહોંચી. ખકરીને કાપતાં ખાટકીને આનંદ થાય, મનુષ્યને તાવતાં શેતાનને આનંદ થાય, એવો જ આનંદ ઉદાના ઉરમાં ઊભરાતો હતો.

લકતાણી મીરાંને મંગળ વધાઇ સંભળાવી ઉદાને જેવું હતું, મીરાંના મોઢાંપર દુઃખના કેવા ઓછાયા ઊતરે છે—કેવી લાચાર, કેટલી દીન તે દેખાય છે ! તેણે મીરાંને પોતાના પગ પકડી રડતી, રાજમાતાના પગ પકડી ક્ષમા માગતી અને યુવરાજની ચરણરજ લઈ પ્રેમભીક્ષા માગતી કહી દીધી હતી. પોતાના સિવાય મીરાંયાને ખબર ન પહોંચાડવા તેણે દરેકને તાડી દ કરી હતી અને મીરાંની નજર સાથે નજર મેળવી કહેવાની હીંમત ઉદા સિવાય ખીજી કોઈમાં હતી પણ નહિ.

ગિરિધારીની મૂર્તિથી થોડેક છેટે મીરાંયા ભાગવત વાંચવામાં લીન હતાં. ઉદાને આવેલી જોઈ પદમા અને કાથી બહાર

ઊભાં રહ્યાં. ઉદાનાં પગનાં ઝાંઝરાએ મીરાંને ધ્યાનભંગ કરી. તેણે પોથીમાંથી જાણે જોઈ સ્મિત કરતાં કહ્યું: “આવો ઉદાયા”.

“લાભી, તમારી ભકિત કૃણા.” જુસ્સો દયાવી સ્મિત કરતાં ઉદા બોલી.

“કાં બહેનશી !”

“હવે તમારે મારા ભાઈની જવાબદારીની ચિંતા નહિ કરવી પડે. આજથી તમારે તેમના બોજન વખતે પાંખો ઢાળવો નહિ પડે અને તેમના શયન વખતે ખોટું ખોટું બહુ રહેવું નહિ પડે. ધન્ય છે તમારા ભગવાનને, એણે ખરો ચમત્કાર દેખાડી દીધો—જય ગિરિધારીશાલશની.” એટલું કહી તેણે ગિરિધારી ભણી જોયું અને એ હાથે નમસ્કાર કર્યાં. નથુંદને સત્કારવા મીરાંયા ઊભાં થઈ ગયાં હતાં. તેમણે ચમકી ઉદાને પોતાના ભણી ફેરવી લીધી અને જરા એવેન બનતાં બોલી, “બહેનશી! મને મૂરખીને કંઈ સમજાયું નથી પડતી. મેં કાંઈ બૂલ તો નથી કરી—હું ક્ષમા માગું છું.”

ઉદાને મીરાં પર ક્રોધ ચઢી આવ્યો; પરંતુ તરત શમાવી એ જ કટાક્ષમાં બોલી: “અરે ક્ષમા તો મારા ભાઈએ માગવી જોઈએ કે એમણે અત્યારસુધી તમને હેરાન કર્યાં કર્યાં. છતાં હવેય એ સમજ્યા તે સારું થયું. તેમના જીવને ધ નિરાંત વળી.”

“તેમને નિરાંત વળી ?” મીરાંએ એકદમ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું. તેના મોઢા પર હરખ છવાયેલો દેખાયો. ઉદા આંખો ખેંચી મીરાંને જોઈ રહી. “કુટલાય દિવસથી તે એવેન રહેતા હતા. મારી સેવા મને નિષ્કૃણ થતી જણાતી હતી. હવે તેમના મોઢા પર આનંદ જણાશે.”

“જણાશે જ તો. પરંતુ પૂછ્યું નહિ લાભી, શા માટે આનંદ જણાશે ?”

“ભૂલી ગઇ. જ્યેં ને ? કહો અહેનજી, એવું શું થયું છે કે તેમના હૃદયને આનંદ ઉપજ્યો છે ?”

“લાભી ! પરણવા જનારના હૃદયમાં હંમેશા આનંદ ઉછળે છે. જીવનનાં સુખદ સ્વપ્નામાં તે જાગે જાગે વિહરે છે. જીવનનાં કપરાં દુઃખો પણ પરણવા જનાર થોડીક વાર ભૂલી જાય છે. યુવરાજ પરણવા ગયા છે.”

“પરણવા ?” મીરાંએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું

આ જ શબ્દ સાંભળવા ઉદા તણપાપડ થઇ રહી હતી પરંતુ તેણે અચાનક જ્યેં કે મીરાંના મોંઢાપર જેટલો તે ધારતી હતી તેટલો આઘાત ન જણાયો. તે આઘાત કરવા તેણે મર્માહત ભાવે કહેવા માંડ્યું, “કન્યાનું હરણ કરી પરણી જવા યુવરાજ ગયા છે. હવે તો પરણીને આવતા હશે.”

મીરાં ઉદાને જોઇ રહી. ઉદા વેધકદષ્ટિથી મીરાંને જોઈ રહી હતી. મીરાંએ હાથમાં રહી ગયેલું ભાગવતનું પાનું પોથીમાં મૂકી દીધું. તેમને અનુત્તર જોઈ ઉદાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “કમ લાભી ?”

મીરાંએ પોથી લપેટતાં કહ્યું “ભગવાન એમને સુખી રાખે !” “હે ?” ઉદા ડોળા કાઢી મીરાંના નિર્દોષ સ્મિત તરફ જોઇ રહી. મીરાંએ એટલું કહી વધુ બોલ્યા વિના પોથી ઊઠાવી ગિરિધારીલાલની મૂર્તિ પાસે ગઇ અને તેમની બાજુમાં લાકડાની ઘોડી પર મૂકી દીધી. ઉદાને મીરાંના અસ્પષ્ટ શબ્દોથી કંઈ ન વળી. દુઃખાવેલો ક્રોધ બહાર ઉછળી આવ્યો. આ તે કેવા પ્રકારની સ્ત્રી છે ? જે પતિ પોતાની પાછળ દિવાનો છે તે બીજાને પરણી જાય છે ને આને કંઈ જ થતું નથી?—નથી ક્રોધ, નથી આંસુ ? ઉદા ક્રોધમાં મીરાં પાછળ ધસી અને ઝટકથી પોતાની પાસે ખેંચી બોલી, “કમ લાભી ! ફરી ગયું લાગે છે શું ?”

“કમ અહેનજી ?” મીરાંએ વધુ સ્મિત કરતાં કહ્યું

“તમને શું મસ્કરી લાગે છે ? હું સાચું કહું છું.”

“તમારા શબ્દોને હંમેશા હું સાચા જ માનું છું.”

“ભાભી, સાંભળવાનું તો હજી મેં કહ્યું નથી. રાજમાતાએ નિશ્ચય કર્યો છે આવનારી રાજકુંવરીને યુવરાણી બનાવવી— સમજ્યાં, મેવાડની ભવિષ્યની મહારાણી.”

“ભગવાન એને સુખી રાખે—બહુ સુખી રાખે.”

ઉદા ડહાઈને એક પગલું પાછળ ભીની રહી. કાં તો મીરાં પાગલ થઈ ગઈ છે કંતો પોતે પાગલ થઈ ગઈ છે. મીરાં એક પ્રકારની ધૂનમાં રહેતી તે ઉદા જાણતી હતી. તેમાંથી તેને ઢંઢાળવા શબ્દોને સ્પષ્ટ કરી તે કહેવા માંડી: “ભાભીશા, આનો અર્થ સમજ્યાં ? તમારે સ્થાને એ નવી રાજકુંવરી આવશે. માત્ર આવે અને કુળદેવીને નમન કરે એટલી જ વાર છે !”

“ભલે આવે !” મીરાંએ વધુ સ્મિત દર્શાવતાં કહ્યું.

“ભલે આવે ?” ઉદાએ ડાળા ફાડી જાંચે અવાજે પૂછ્યું. “અરે વાહ ! ધન્ય છે ભાભી રાઠોડોની છાતીને. હાથ જેડયા. ભાભીશા—જે હાથ અને ત્રીજું મસ્તક.”

“ભગવાન તમને સુખી રાખે !”

હેં ! ઉદા ચમકી એક ડગલું ફરી પાછળ હઠી ગઈ. જેનું પોતે સર્વનાથ થતું ઇચ્છતી હતી તેને મીરાં સાચા આશીર્વાદ આપતી હતી ?

ઉદાનું ફરી ગયું. તેનો ક્રોધ એમનો એમ રહ્યો. તેનાં કટાક્ષ જાગૃત થતાં થતાં સૂકા ગયાં, મનની મનમાં રહી ગઈ. મીરાંને શું થઈ ગયું ? એના શબ્દોમાં માધુર્ય હતું, એના અવાજમાં નિર્દોષ પ્રેમ અનુભવાતો. મીરાંને કેમ કંઈ થતું નથી ?—કેમ કંઈ થતું નથી ? ઉદાના હૃદયમાં અવિરત ભિક્ષા આ પ્રશ્ને તેને ગૂંઘળાવી ચૂકી. તેનું મગજ ખરેખર ફરવા લાગ્યું વધુ યોગ્યા વિના તેણે ખરેખર જે હાથ અને ત્રીજું માથું

મીરાં આગળ નમાવ્યું અને નિશ્વાસ નાખી બોલી, “ભગવાન તમને સુખી રાખે !”

મીરાંએ વહાલથી તેના જોડેલા હાથ પકડી લીધા. ઉદાસે ચોંકી તેના લણી જોયું; પરંતુ મીરાંની આંખમાં ઝેરને બદલે અમૃત વરસતું જોઇ, દુઃખ, રાગ અને દ્વેષને બદલે મસ્તી અને શાંતિ જોઇ ઉદા પોતાને કાળુમાં રાખી શકી નહિ. તેના નિર્મળ હાસ્ય વેરતા હોઠને દેખી તેણે એક ધીમી ચીસ નાખી અને હાથ ખેંચી લઇ ખંડ બહાર નાડી.

મીરાંએ એ જ હાસ્ય ભગવાન ગિરિધારી લણી ફેરવ્યું. તે પથુ હસતા હતા. મીરાં ધીમે રહી તેમની સામે બેસી ગઇ. તેના એક ગાલ પર એક અશ્રુ આવી બાઝી ગયું; માત્ર ગિરિધારી જ સાંભળે એવી રીતે તેણે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું, “ધન્ય હો પ્રભુ ! મારા હૈયા પરનો એક મોટો બોબો તેં દૂર કર્યો. હું એમને જરાય સુખી નહોતી કરી શકતી. એટલું કરજે દીનાનાથ આવનાર રાજકુમારી તેમને હંમેશાં આનંદમાં રાખે. તેમને આનંદમાં જોઇ મને આનંદ થશે.”

શરમ અને ગ્લાનિમાં નીચું માથું કરી દરવાજા બહાર બિલાં રહેલાં પદમા અને કાશી મીરાંબાના સ્નેહો આજી આજી સ્ખલણી રહ્યાં હતાં તેમણે વિહ્વળતાથી મીરાંબા તરફ જોયું.

x

x

x

ભોજરાજ પરણીને આવ્યા. નવવધૂને લઇને.

નવવધૂનાં ધામધૂમથી ઓવારણાં લેવાયાં. કુલદેવીને નમસ્કાર થયા. રાજમાતાએ નવવધૂને વધુ લાડ કરી સન્માની. મીરાંના નામ માત્રથી તેમને તિરસ્કાર અને ક્રોધ ઉપજતો હતો, જેને શમાવવા તેમણે વધુ આવેશથી નવવધૂને પોતાના પ્રેમથી અભિષિક્ત કરી. રાજકુટુંબ અવાક બની આ સાસુવહુની જોડેલીને જોઇ રહ્યું. બધાને દર્શાવવા તેમણે દરેક વાતમાં વધુ આનંદ અને વધુ ઉમળકા દેખાડવા માંડ્યો.

તેમણે રાજકુટુંબનાં બધાં આગ્રહપૂર્વક ઓલાવ્યાં હતાં, માત્ર મીરાંને બાદ કરી. દરેકના હૃદયમાં મીરાં પ્રત્યે એક ગુપ્ત સહાનુભૂતિ જાગૃત થવા માંડી હતી.

એવામાં બધાંને આશ્ચર્યમાં મૂક બનાવી દેતી મીરાં વરવધૂને સન્માનવા વણુઓલાવ્યે આવી પહોંચી. તેણે કુલ-દેવીને નમસ્કાર કર્યાં. મોંદુ ફેરવી ઊભેલી રાજમાતા અને મોંદુ વકાસી ઊભેલી પીઠ વડીલ ઓંઓને પ્રણામ કરી તે નવવધૂ પાસે આવી.

ભોજ અને વિક્રમ મોંદા પર સખ શાંતિ જાળવી રાખી ઊભા રહ્યાં.

પરંતુ જે પ્રેમજાલાવથી મીરાં નવવધૂને ભેટી અને તેને સન્માની તે જોતાં યુવરાજ ભોજ મનમાં ને મનમાં સળગી ઊઠ્યો. હૃદયનો ગુપ્ત રોષ ધટવાને બદલે વધુ પ્રજ્વળવા માંડ્યો. પરંતુ હોઠ ન ઉઘડ્યા. પગ ન ઊપડ્યા. ઊભા હતા તેમ, યુવરાજ ઊભા રહ્યાં.

મીરાં આગ્રહપૂર્વક નવવધૂને પોતાની સાથે લઈ પોતાને મંદિરે આવી. આગ્રહપૂર્વક તેને ભોજન કરાવ્યાં અને આગ્રહ-પૂર્વક જાતે પતિમંદિરે તેને મૂકી આવી. નવવધૂ પહેલી નજરે જ મીરાંની આગ્રાધીન બની ગઈ હતી. મીરાંના પ્રેમભર્યા શબ્દોથી તે બધાંને છોડી મીરાંને વળગી પડી.

શયનમંદિરમાં નવવધૂને મોકલી દીધા પછી મીરાં આનંદ-બેર પોતાના બંડ ભણી જતાં હતાં, તેવામાં તેમણે કોઈની જોરથી ચીસ સાંભળી:

“ સખર ”

મીરાંએ ચમકી શયનમંદિરના બંધ બારણાં તરફ જોયું. અંદરથી તરત અવાજ સંભળાયા.

“ તલવાર ખેંચ ! ”

“નાદાન ! મોતના મુખમાં આવ્યો છે ?” ખીજે અવાજ આવ્યો.

“ના. ના.” એક સ્ત્રીની ચીસ સંભળાઈ.

મીરાં દોડતાં ખીજે દરવાજેથી અંદર ગયાં. તેમણે જોયું કે નવવધૂ એક યુવાન રાજપૂતના, જોરથી હાથ પકડી તેને લઢતાં રોકી રહી હતી અને તેની સ્કામે ભોજરાજ આશ્રય અને ક્રોધમાં તસ્વાર ખેંચી ઊભો હતો.

“અહેનજી !” બચાવો.” ચીસ પાડી નવવધૂ મીરાંને વળગી પડી.

કોણ જાણે પણ, ભોજરાજ મીરાંને જોઈ ક્ષોભ પામ્યો.

“કોણ છે તમે ?” મીરાંએ પેલા નવજૂવાનને પૂછ્યું.

“હું છું—મન્દારકુમાર. મારી લવિષ્યની પત્નીને બળાતકારે અહીં ખેંચી લાવનાર દુરાત્માનો અંત કરવા અહીં આવ્યો છું.”

“નાથ !” મીરાંએ ભોજ તરફ મોંઢું ફેરવી પૂછ્યું.

“અહેનજી !” નવવધૂ પ્રભા વચમાં રડી પડી.

“શું છે ?” ભોજે નવવધૂને સખાઈમાં પૂછ્યું.

નવવધૂ ધૂજતા હાથે મીરાંને વળગી પડી અને મન્દાર-કુમારને ઉદ્દેશી એકશ્વાસે કહેવા લાગી. “એ ખટું કે અમારાં બંનેનાં દિલ અને મન એક હતાં—અને હજી છે. અહીં ન લાવવામાં આવી હોત તો અમારાં બંનેનાં લક્ષ્મ નિશ્ચય થઈ જત પરંતુ હવે નિરર્થક.” એટલું કહી તે ઝૂંટી અનેલા મન્દાર તરફ આંખ ઊઠાવી કહેવા લાગી “રાજપુત્ર ! હું ક્ષત્રાણી છું. જેને પરણી એજ પતિ. મનસા, વાચા અને કર્મણા પત્ની બની રહેવા પ્રાણ ત્યાગીશ. પરંતુ હવે મને ન ખોલાવો. જાઓ મન્દારરાજ ! શરમ છે તમને કે એક સ્ત્રીના તુચ્છ પ્રેમ ખાતર તમે તમારી ફરજ ચૂકી આવ્યા છો. મને વિધવા કરવાથી તમે ફરીથી લક્ષ્મ કરી શકશો ?”

“ના. પરંતુ મારું વેર લેવાશે.” દૃઢ નિશ્ચય કરતાં મન્દારરાજ બોલ્યો, “હું અહીંથી એમ ને એમ નહિ જાઉં. જેણે મારી જિંદગી ધૂળ જેવી કરી મૂકી છે, તેને હું મારી નાખવા આવ્યો છું, મારી નાખી, પછી હું જન્મશ.”

“મને ધર્મનો સાદ હતો-બોલાવ્યો અને ગયો.” બોજે ઘેરે અવાજે કહ્યું.

“મને પ્રેમનો સાદ હતો” એવા જ અવાજે મન્દારકુમાર બોલ્યો ને પછી એક કદમ આગળ આવી બોલ્યો, “પ્રેમને મારી નાખનારા બેવકૂફો પ્રેમ જીતાતો નથી કે કપાતો નથી. બોજરાજ ! હું કુંવરી પ્રભાને ચાહું છું.”

“હોંશિયાર ! મારી સ્ત્રીને ચાહનારને હું કાપી નાખીશ.” બોજે ગર્જના કરી.

“મારી પ્રેમિકાને પરણનારના હું ટૂંકડા કરવા જ આવ્યો છું.”

“શાંત, કુમાર ! જરા સખૂર ! જરા ધીરજ !”

આગળ વધતા મન્દારરાજને રોકી મીરાં બોલી. પછી તે બોજરાજ તરફ ફરી અને મૃદુ વચને બોલી, “નાથ ! પ્રેમીઓ ગાંડાં હોય છે. ન હોય તો પ્રેમી કહેવાય કેમ ? મન્દારરાજના બોલવા પર આપ ન જુઓ. એમને માફી બક્ષો. ધરમાં આવ્યો તે અતિથિ. અતિથિ મન્દારકુંવરને માનપૂર્વક આપ બહાર પહોંચાડી આવો.”

એટલું કહી મીરાં આશ્ચર્યમાં પડેલા મન્દારકુમાર તરફ ફરી અને બોલી,

“કુમાર પ્રેમની પરાકાષ્ટા લોહી નીતરતી તલવારમાં ન હોય. કોઇની પત્ની પર હાથ ઊઠાવવો અધર્મ છે.”

“અને કોઇની પ્રેમિકાને ઊઠાવી લઈ જવી ધર્મ છે ?” મન્દારકુંવરે ગંભીર અવાજે કહેવા માંડ્યું, “રાણી, ધર્મ એટલે શું ? રાજપૂતનો ધર્મ છે તેની ઈજ્જત અને તેનો પ્રેમ. બન્ને

ગયાં તો પછી આ નશ્વર દેહને તલવારને સ્વાધીન કરી દેવો એ જ પરમ ધર્મ.”

એટલું કહી મન્દારરાજ જીરુસાથી ભોજરાજ ભણી રૂચો અને લાપરવાહીથી ખોલ્યો, “ પત્નીની એથ લેનાર યુવરાજ ! યા તૈયાર.”

“ ખોલવામાં હું માનતો નથી. મર્દ હોય તે તલવાર ઊઠાવે.” ઠાંત ભીંસી ભોજ ખોલ્યો. ભોજના નિશ્ચયાત્મક અવાજે બંને સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ફાળ પડી. ભોજ એ પગલાં આગળ વધી ચૂક્યો હતો. મન્દારરાજનો હાથ હવામાં ઊંચો થઇ ચૂક્યો હતો. બંનેની તલવારો વીજળીની જેમ, વીજળીની ઝડપથી હવામાં ચમકી અને એક કારમી ચીસ સંભળાઇ.

“ ભગવાન ! ક્ષમા ! ”

મીરાં સ્તબ્ધ બની-દોડી. પરંતુ મીરાં રાજકુંવરી પ્રભાને પકડે તે પહેલાં તો પ્રજા આગળ ધસી ગઇ અને બંને કુમારોના ઝટકા પોતાના કુમળા દેહ પર ઝીલી નવવધૂ તત્ક્ષણુ આ દેહ છોડી ચાલી ગઇ.

ભોજરાજ કાંપી ઊઠ્યો. મન્દારરાજ હૃદયદ્રાવક ચીસ પાડી નવવધૂ પાસે ખેંસી ગયો. ઉચ્કેરાટમાં હાંફતો ભોજરાજ તરત કુમાર પાસે આવ્યો અને તેને ખેંચી ઊભો કરી ઘેરે અવાજે ખોલ્યો “ અહીંથી સત્વેર ચાલ્યો જા. તારી ખાતર નહિ, મારી ખાતર નહિ—આ સ્ત્રીની ઈજાત ખાતર.”

મન્દારરાજકુમારે મૃતદેહ રાજકુમારી તરફ આંસુ આળતાં જોયું અને ભોજ તરફ એક તિરસ્કાર ભરી દષ્ટિ નાખી જે રસ્તેથી આવ્યો હતો તે ભણી ચાલ્યો ગયો.

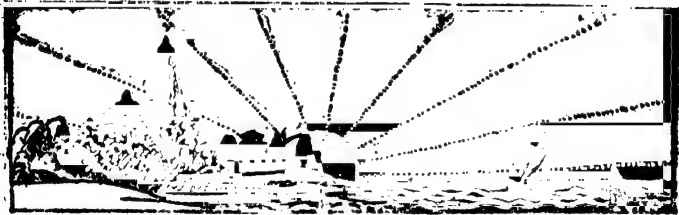
મીરાંએ જતા જતા રાજકુમારને જોઇ લીધો. તેની આંખમાં નરી ઘેલછા દેખાતી હતી. મીરાં વિચારમાં પડી: આનું નામ પ્રેમ !

મીરાંએ પોતાના જોળામાં સૂતેલી નિઃપ્રાણ રાજકુંવરી તરફ નજર કરી. તેના મોઢા પર ધન્ય જીવનનો આનંદ સ્પષ્ટ જણાતો હતો—આનું નામ પ્રેમ !

મીરાંએ એકાએક જાગે નજર કરી. રાજકુંવરીનું લોહી પી શરમથી પાછું ઓઢળતી તલવારને લઈ ભોજરાજ કોઢમાં ધરથર કંપિતો નત મસ્તકે જાલો હતો—આનું નામ પ્રેમ !

મીરાં જોઈ રહી, વિચારી રહી.

ઘડીભર તેના ગિરિધારી બુલાયો.

કુંપતા હાથે ઉદાએ યુવરાજને તિલક કર્યું.

યુવરાજ યુદ્ધે ચઢ્યા હતા. દિલ્હી પર મોગલો તૂટી પડ્યા હતા અને દિલ્હી પડ્યું હતું. ત્યાંના અધ્યાપક પદાભ્યાસે મારવાડ તરફ પાંખ ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનો મહારાજા આગળ ઘૂંટણો ટેકી પોતાનાં રાજ્યો પાછાં લઈ શક્યા હતા. છતાં યવનોનાં હમકલાં પાછાં ધીમે ધીમે થવા માંડ્યાં હતાં. એક મોટા હમકલા સામે લડવા, બધાને અવરોધી ખુદ યુવરાજ પોતે રણે ચઢ્યા હતા.

ઉદાનો હાથ કાઈ દિવસ કાંપે નહિ અને આજ કાંપતો હતો—યુદ્ધે ભાઈ સંચરતો હતો તે વિચારથી નહિ, પરંતુ ભાઈની મુખમુદ્રા જોઈ. એ મુદ્રાપર તેણે અસીમ શોક, ક્રોધ, કંટાળો જનૂન નિહાળ્યાં અને કાંપી ઊઠી. અલખત એક વસ્તુ અત્યારે તેણે ન જોઈ—પેલા મન્દારના રાજકુમારમાં દેખાતી હતી તે ઘેઘાજી.

યુદ્ધે સંચરતા પતિને હર્ષાશ્રુ અને પ્રેમથી વિદાય આપવી તે રાજપૂત સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. પત્નીના હાથે પહેરાએલી

કૂલમાળા અને અક્ષતકંકુથી યુદ્ધે ચઢેલા વીરને અમોઘ શક્તિ અને પ્રેરણા મળે છે. તેના હૃદય અને મનમાં વિજયનું ઘેન અહીંથી શરૂ થાય છે. તે સમરભૂમિમાં જઈ લડે છે અને વિજય જ પામે છે.

કુલાચાર પ્રમાણે મીરાંયા પણ અક્ષતકંકુ અને કૂલમાળા ભરેલા પૂજાથાળથી આવતા દેખાયાં; પરંતુ દિલનો બળેલો યુવરાજ તેમને જોતાં થોભ્યો નહિ. બહેનના હાથે વિજય વૈજયન્તી માલા પહેરી, રાજમાતાને ચરણે પડી, યુવરાજ આસપાસ જોયા વિના ચાલવા માંડ્યો—ચાલ્યો ગયો. વિજયનાં શુભ ચિન્હો લઇ આવેલી મીરાં વિરમય બની, જતા પતિને જોઇ રહી. પતિ તરફથી આવે અનાદર તેણે સ્વપ્ને ય ન્હોતો કહ્યો. રાજમાતા અને ઉદા, ભાભીઓ અને કાકીઓ મોઢું ફેરવી ચાલવા માંડ્યાં. વિશ્વાળ ખંડમાં મીરાં એકલી અટુલી ભીભી રહી. તેણે દેખાય ત્યાં સુધી અદશ્ય થતા પતિની પીઠ જોયા કરી. પછી ચૂપચાપ પોતાના મંદિરમાં આવી અને એ જ પૂજા શ્રીજીને ચરણે વહુ ઉત્સાહભેર ચઢાવી—નમી પડી. તેણે શું પ્રાર્થના કરવા માંડી તે લપાઇને સાંભળતી ઉદા કે વિક્રમની વહુ ન સાંભળી શક્યાં. ખુદ મીરાં પોતે ન સાંભળી શકી.

અહર્નિશ ગિરિધરગોપાલમાં જ નિમગ્ન રહેનાર મીરાં આજે પતિ માટે આટલી વિમાસણમાં કેમ પડી હતી ? મીરાંનું હૃદય ટકટકારા મારતું હતું—ન ઇચ્છવા છતાં તેને લાગ્યું અગ્નિજ્વળતાં પોતાના પતિને એ દુઃખી કરી રહી હતી.

પોતાને લીધે કાંઈ કેમ દુઃખી થાય ? દાદાને સુખી કરવા તે પરણી હતી. પતિને સુખી કરવા તે જ ઇચ્છે તે કરવા તત્પર હતી. પતિને પ્રસન્ન કરવા અન્યોએ જેમ ક્યું તેમ કરતી હતી. છતાં પતિને પોતાના તરફથી દુઃખ હતું—શા માટે ?

મીરાંએ ગિરિધરગોપાળ પાસે જોસી જઈ એ જ પૂછ્યું— શા માટે ?

પરંતુ ગિરિધારીનો તો એક જ જવાબ રહેતો —હસતું.
મૂર્તિ હસતી રહી.

“ અરે નિર્દય ! ન હસ. આ પ્રસંગ બચકર છે. ભાવિ મહારાણાના હૃદયમાં દુઃખ છે અને તેનું કારણ, કોઈને દુઃખી ન કરનાર અને ન જોનાર તારી ભક્ત મીરાં છે. દેખાડ ! રસ્તો દેખાડ ! દુઃખ વિમોચન, કોઈ માર્ગ...કોઈ માર્ગ...”

મીરાંનું હૃદય એમ વારંવાર ધબકારા મારી જાણે ખોલવા માંડ્યું. કોઈ ગૃહ ભય તેના હૃદયને પજવી રહ્યો હતો. ઘેલી મીરાં પ્રેમાત્ બની. હસતા ગિરિધરની આંખો તરફ જોઈ રહી. થોડીક ક્ષણ એમ જ રહી અને પછી એકાએક, ગિરિધારીને જોતી જોતી જાબી થઈ એ ડગલાં પાછળ હડી ગઈ.

એ જ—એ જ ! હસતો ગિરિધારી; એજ તેના પતિના દુઃખનું કારણ. ગિરિધારી એતી અને એના પતિની વચમાં આવતો હતો —કે, પતિ તેની અને તેના ગિરિધારીની વચમાં આવતો હતો ?

મીરાં વિચાર કરતી કરતી પાછળ ડગલાં ભરવા લાગી. પતિની ઉન્મત્ત અવસ્થાના પ્રસંગો એક પછી એક તેને યાદ આવવા લાગ્યા. તેને લાગ્યું કે, તે અથવા તેનો ગિરિધારી પતિના દુઃખનું કારણ છે. તો પછી, બંનેમાંથી એકને દૂર કરવો જ જોઈએ. કોને ? પોતાને કે ગિરિધારીને !

ગિરિધારી ? નહિ, નહિ. એ તો હસતો હતો તેના હંમેશના નિર્બંધ પરંતુ જાંડાં સંવેદનો જગાવતા, પ્રેમાળ પરંતુ ગર્જિત, નિર્દોષ પરંતુ સૂચક હાસ્ય સાથે—મસ્ત બનાવતો અને પ્રેરણા પ્રેરતો.

તો પછી દુઃખનું કારણ પોતે હતી ? હા. પોતે, પોતે અને હજાર વાર પોતે.

શા માટે ?

તે તો વિનયશીલ હતી ! આજ્ઞાકારિણી હતી ! સેવા શુશ્રૂષામાં અહર્નિશ રહેતી ! કોઈ હા ની ના અને ના નીં

હોડોતી કરતી ! મીઠાં મધુર સંભાષણો કરી પતિને રિઝવવા પ્રયત્ન કરતી. ' જેમાં પતિ સુખી તેમાં પોતે સુખી.' રહેવા ખુશી રહેતી અને છતાં ભોજનોજ દુઃખી હતો ?

મીરાં જાણતી હતી—ખૂબ જાણતી હતી કે જેટલો પોતાનો પ્રેમ ગિરિધારી તરફ વહેતો હતો તેટલો જ યુવરાજનો પ્રેમ પોતાના તરફ વહેતો હતો. પિતા, માતા, સ્તેહી, સ્વજન-દરેકની સામે પોતાની પડખે ઊભો રહેનાર તેનો પતિ જ હતો—છતાં તેવાને તે સુખી નહોતી કરતી.

પુનઃ એ જ પ્રશ્ન—શા માટે ?

મીરાં જેવેન યવા માંડી. ગિરિધારીની બરોબર સામે દરવાજાનાં પગથીયાં પર મીરાં કેટલીયેવાર બેસી રહી. તેના મોઢા પર એક જ ભાવ સ્થિર બની બેઠો હતો. વિચારોના ઊંડાણમાં મીરાં ડૂબી ગઈ હતી. એટલે સુધી કે તેનો હસતો ગિરિધારી પણ તેની દષ્ટિ આમળથી દૂર થઈ ગયો. પદમા અને કાશી ગભરાતાં ગભરાતાં મીરાં બા પર નજર રાખી રહ્યાં.

છેવટે એ બંને ય થાક્યાં. એ જ નહિ સૂરજ પણ થાક્યો અને હળવા માંડ્યો. મીરાં એક ઊંડો શ્વાસ લઈ ઊભી થઈ. ધીમે ધીમે પતિના શરમારમાં ગઈ—પતિની પ્રિય બેઠકમાં ઘૂમી આવી—અગીઆમાં વિહાર કરવાનાં પતિનાં પ્રિય મથકો જોઈ આવી. ભોજનગૃહ અને શયનમંદિર કોઈ બાકી ન રાખ્યું. બ્યાનપૂર્વક સ્મરણ કરી તેણે પતિના દુઃખને માપવા પ્રયત્ન કર્યો. તાતી તક્વાર ઉઠા, અને ઝેરી જખમ કરનાર રાજમાતા કારમેતી પાસે જતાં ય મીરાં ચૂકી નહિ. બાલીઓના પગમાં બેસી અને કાકીઓના ચરણ ચાંપ્યા છતાં તેના 'શા માટે' નું કારણ તેને ન જાણ્યું.

મીરાં થાકી. રાત દિવસ અને દિવસ રાત—ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા.

એથે દિવસે રાજમહેલમાં જ નહિ આખા ચિતોડમાં હાહાકાર પ્રસરી રહ્યો. દરેક પ્રજાજનના હૃદયમાં આઘાત અને ભવિષ્યની ધોર ભયંકર આગાહીઓ કેતરાઈ ગઈ.

વાત આમ બની હતી: છાતી પર છ બાલોડાં અને પીઠ પર સાત તલવારના ધા લઈ, દુશ્મનોને રણક્ષેત્રમાં રાણી યુવરાજ બોળ રાજમહેલે પધાર્યા હતા. વિજય વૈજયન્તી માળા હજુ તેમને ગળે લટકતી હતી. માથે ધાલેલી બાપા રાવણની દીધેલી છેંગી* તેની સદીઓ જૂની ઈજ્જત એમને એમ બચાવી આવી હતી. ઓચિંતા ચઢી આવેલા દુશ્મનો સહામે અસીમ વીરતા દર્શાવી ભોજરાજ ઝૂમ્યા હતા. ધારવા કરતાં દુશ્મનનું બળ બમણું હતું. માનવા કરતાં પોતાના સાથીઓ બહુ ઓછા હતા; પરંતુ શિકારને દેખી સિંહ ત્રાટકે એમ ભોજરાજ ત્રાટક્યા.

જાણે હજારો લલવૈયાઓને સ્વહસ્તે મારી નાખવાના હોય તેવા ઝૂન અને તેવા જોરથી તેઓ સૌની આગળ જઈ દુશ્મનો પર ટૂટી પડ્યા. દુશ્મનોએ જલ્દીથી પીછેહઠ કરવા માંડી; પરંતુ કુમારે એકેએકને કાપી નાખવા નિશ્ચય કર્યો અને આજ્ઞા કરી. સાથીઓ-પરિચારકોને પાછળ મૂકી યુવરાજ બોળ દુશ્મનોના જૂથમાં પેઠા અને ભાગતા દુશ્મનોને પકડી પકડી નિર્જીવ કરવા લાગ્યા. જાણે મારવા અને મરવાનો દહ નિશ્ચય કર્યો હોય ! જાણે ક્ષીણ જણાતી રાજપૂત શક્તિને આ એક જ પ્રસંગે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ચમકાવી દેવી હોય-તેવા શૌર્ય અને તેવા જુરસાથી તેઓ લલ્યા. દુશ્મનો મર્યા-જેટલા સામે આવ્યા તેટલા બધા મર્યા. પરંતુ પોતે જીવતા રહ્યા-સખ્ત ધાયલ થઈ.

બધાને સૌથી આશ્ચર્ય તો એ થતું હતું કે રણક્ષેત્રમાંથી રાજમહેલ આવતાં સુધી તેઓ જીવતા કેમ રહી શક્યા. જે જખ્મો તેમને થયા હતા તે એક પ્રહરમાં જિંદગીને અંત

* સુવાળા ચામડામાં સોનેમહેલું વિજયચિહ્ન જે રણક્ષેત્રમાં સંચરતો સિસોદિયા સેનાપતિ પાધડી પર ધારણ કરતો.

લાવવા જેટલા જોઈએ, તે કરતાં વધુ હતા. છતાં યુવરાજ જીવતા રહ્યા.

કપાએલાં આંતરડાંને જાતે પેટમાં ખોસી તે પર શેલાને કસીને જાતે આંધ્યું; છાતી પરનાં એક પછી એક ભાલોડાં જાતે ખેંચ્યાં અને પાલખીમાં પડતાં બેભાન થયા ત્યાં સુધી પોતે જ પગપાળા ચાલ્યા. ભોજના ત્રિચિત્ર વર્તનથી બધાંની સુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ...

આખો રાજમહેલ કકળી ઊઠ્યો. યુવરાજનું ધાયલ થવું શુભશુકન ન હતા. લોદીઓ અને સુલતાનોને બારે શિકસ્ત આપવામાં એંશી એંશી ધા સહન કરનાર રાણા સાંગાને યુવરાજના ધાયલ થવાનો ધા સૌથી વધુ વિષમ હતો. રણુછોડછના નવા મંદિર સમક્ષ પાલખીમાં યુવરાજ સુતા હતા. પગ આગળ વિક્રમ, રતન અને માથા આગળ રાણો સાંગો સ્થિર નેત્રે જોઈ રહ્યા હતા.

પ્રાણુ તૂટવાની તૈયારીઓ થતી હતી. રાણા અને રાજ-માતાને બે હાથ જોડી યુવરાજ પોતાને પોતાના શયનમંદિરમાં સત્વર લઈ જવા વિક્રમને સંકેત કર્યો અને તે બેશુદ્ધ થઈ ગયા...

જ્યારે જગૃત થયા ત્યારે તેમના મોંઢા પર આનંદ છાઈ રહ્યો. જે વસ્તુ માટે તેઓ તલસતા હતા તે તેમને પ્રાપ્ત થઈ. તેમણે જોયું તેઓ મીરાંના ખોળામાં માથું મૂકી સૂતા હતા... તેમણે જોયું મીરાંની આંખમાં એ જ અમી હતી-મોંઢા પર એ જ હાસ્ય હતું. ઊંચા ચઢતા શ્વાસે યુવરાજ મીરાંને જોઈ રહ્યો. દૂર દૂર ઊભેલી ઉદા અને તેથી ય વધુ છેટે ઊભેલી રાજમાતા અને વિક્રમની વહુને ભૂલી મીરાં પતિના શબ્દો સાંભળવા ઉત્સુક બની. પતિના મુખને નીરખી રહી. સુઝાતા દીપકની છેલ્લી ચમક તેની આંખોમાં સ્પષ્ટ હતી. મીરાંને ભોજ અતિમનોહર દેખાયો. ભોજને ય આજે મીરાં કોઈ દિવસ નહિ એવી અતિસુંદર દેખાઈ, થોડીવાર તે ધારી ધારી મીરાંને જોઈ રહ્યા. અનેક ભવની પીપાસા

તૃષાત્ નેત્રિએ, દિવ્યસૌંદર્યને પી પી સંતોષવા માંડી. યુવરાજની આંખો પરથી અંધપ્રેમનું પડળ દૂર થયું. મીરાંને જોતાં જોતાં તેને ખ્યાલ આવ્યો કે પ્રેમ-નિરાશામાં પોતાની જાતને હણી નાખવામાં તેણે પોતાની નિર્દોષ પ્રિયતમાનું સત્યાનાથ સાધ્યું છે.

યુવરાજની આંખો લીની થઈ. ધૂળતા હાથે યુવરાજે મીરાંનેક હાથ જોર કરી પકડ્યો. મીરાંએ શરીર પર એક પણ ફંવાકું ફરકાવ્યા વિના પોતાના હાથને યુવરાજના મસ્તક પર ફેરવવા માંડ્યો.

યુવરાજના હોઠ ઊઘડ્યા; પરંતુ અવાજ ન આવ્યો. મીરાંએ તરત તેના સુકાતા કંઠમાં ગંગાજળ નાંખ્યું.

હજારો વર્ષનો તાપ જાણે અખંડ હિમાલયમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. મીરાંના હાથમાંથી અમૃતની શ્વેતધા સેરો ફૂટી યુવરાજના મસ્તક વાટે તેના સમસ્ત શરીરમાં વહેવા લાગી. યુવરાજનું તર-ફડિયાં મારતું હૃદય, મીરાંની હંમેશાં નિકટ આવવા તલસતું જુવાન હૈયું આજે પહેલીવાર ધારવા કરતાં વધુ નિકટ જણાયું. તેને જીવ્યું સાર્થક લાગ્યું. તેને મરવું સાર્થક લાગ્યું.

ઝગઝગિયાં વાળી આંખે ભોજરાજ, અંતે જોલ્યો... “મીરાં !”

“કહો! શી આજ્ઞા છે.” બહુ, બહુ, બહુ મીઠા અવાજે મીરાં જોલી, “દર્દ બહુ થાય છે?”

“દર્દ? છે જ ક્યાં?”

આંખો ચમકાવતાં ભોજરાજ જોલ્યો. મીરાંના એક જ વાક્યે તેના શરીરમાં સ્ફૂર્તિ મૂકી દીધી હતી. ધાસ ફૂંધી, બધી શક્તિ એકઠી કરી તે જોલવા માંડ્યો, “મીરાં, સમજતો હતો પ્રેમ હું જ કરું છું; પરંતુ પ્રેમને સાચી રીતે સમજી છે તું. જે હું માનતો હતો તે પ્રેમ નથી. જે તું જીવે છે તે પ્રેમ છે. મને ક્ષમા કર મીરાં-તારી ક્ષમા માગવા જ હું જીવતો રહ્યો છું. તું ક્ષમા નહિ આપે તો નરક કરતાં ય મારી ભૂંડી હાલત થશે.”

“ક્ષમા તો મારે માગવી જોઈએ, દેવ! મેં આપને બહુ દુઃખી કર્યા છે.” મીરાં લાગણી વિવશ થઈ બોલી.

“ના. એમ નથી, મેં મારી જાતને દુઃખી કરી છે. મેં મોટું પાપ કર્યું છે, મીરાં! જેનું પ્રાયશ્ચિત તારી ક્ષમા છે.”

“આપે કાઈ પાપ નથી કર્યું.”

“કર્યું છે. હું પરજોષીને પરણ્યો છું. તારા ગિરિધારી માટેનો તારો પ્રેમ ખરો છે. એની વચ્ચે આવી મેં મહાન પાતક કર્યું છે. તું પવિત્ર છે, પૂજ્ય છે. મારો પ્રેમ સંસારી છે, નીચો છે, અધ્રુવ છે. તારો પ્રેમ પ્રેમ છે. ઉચ્ચ, પવિત્ર, ધ્રુવ. મને ક્ષમા કર દેવી.....”

“મને પાપમાં ન નાખો દેવ! પાપી તો હું છું. પતિને દુઃખી કરનાર સ્ત્રી પાપી જ કહેવાય...” કહેતાં કહેતાં મીરાં ગદ્ગદિત થઈ.

“ના, નહિ. એક વખત બોલ-મને ક્ષમા કરો દે.”

“દેવ, પત્નીની ક્ષમા તો પતિના અપરાધ પહેલાં જ સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે-હવે આપ આરામ કરો.”

“તારા બોગામાંય આરામ ન હોય?”

“બસ, દેવ!.....”

“ના બોલ મીરાં. હું ય નહિ બોલું. બસ, મને નિરાંતે જોઈ લેવા દે...પેલું મોંઢા પરનું તારું સ્મિત ક્યાં ગયું?”

મીરાંએ સ્મિત કર્યું. જુઝાતા દીપકની ચમક વધુ તેજ બની. એક હલકો શ્વાસ કાઢી યુવરાજ બોલવા માંડ્યો: “હા, જે ધ્રુવજોષી હતો તે મને મળી ગયું. આ બોગો-આ મોંઢું-આ હાસ્ય, મીરાં! તું સુખી રહે-તું અને તારો ગિરિધારી...”

એકાએક યુવરાજનો અવાજ તૂટ્યો. મીરાં ચમકી. બોળે અવાજ એકદમ ધીમે કરી, અનિમેષ નેત્રે જોતાં, હોઠને ખૂણે સ્મિત લાવી કહ્યું. “વચન આપ મારી પથારી પર હવે રડીશ નહિ.”

જવાબમાં મીરાંના સ્હેજ હોઠ ઢાલ્યા. યુવરાજના મોંઢા પર એક આભા ઊઠી આવી. હોઠ પર પૂર્ણ સ્મિત લાવતાં યુવરાજ અપહયા, “સુખી રહે, તું અને તારો ગિરિધારી-ગિરિધારી, હૃદય-ચોર, ચિત્તચોર ગિરિધારી.....જય એકલિંગજી.”

યુવરાજે કહેતાં કહેતાં આંખો બંધ કરી દીધી. મીરાં મૂંઝ ઊઠી.

જગતનાં હતાં તેટલાં અંધારાં ઊતરવા લાગ્યાં અને તે સૌથી ય ઘોર વિક્રમનો પડછાયો મીરાંને ઘેરો ઊભો રહ્યો. ‘રડીશ નહિ.’ આજ્ઞા હતી. મીરાં ન રડી. એકીટશે તે પતિદેવને નેમ્મ રહી.

વિક્રમ તેમની પછવાડે આવી ઊભો હતો. તેની પાસે ઊભેલી હૃદાયે ચીસ નાખી. રાજમાતા અને ભાભીઓ અંદર દોડી આવ્યાં. પદમા અને કાશી ધ્રુસકાં મૂકી માથું અક્ષણતાં ઝેસી ગયાં, પરંતુ થોડી ઘણુ પહેલાં યોલતા અને હવે અબોલા લઈ લીધેલા પતિને મીરાં નેમ્મ રહી. ધીમે રહી તે ઊભી થઈ અને પલંગને છેડે આવી પતિના પગમાં તેણે મસ્તક મૂકી દીધું. સ્ત્રીઓની રા-કકળ તીવ્ર બની. મીરાં દોટ મૂકી ખંડ બહાર નાઠી અને ગિરિધારી પાસે આવી માથું અક્ષણતાં નિશ્ચેષ્ટ થઈ ધબ્બ લઈ પડી.

થોડીવાર પછી તેને જ્ઞાન આવતાં તેણે ગિરિધારીના ચરણુ જોરથી પકડી લીધા અને તેને હચમચાવતાં આર્તનાદે રડી પડી:

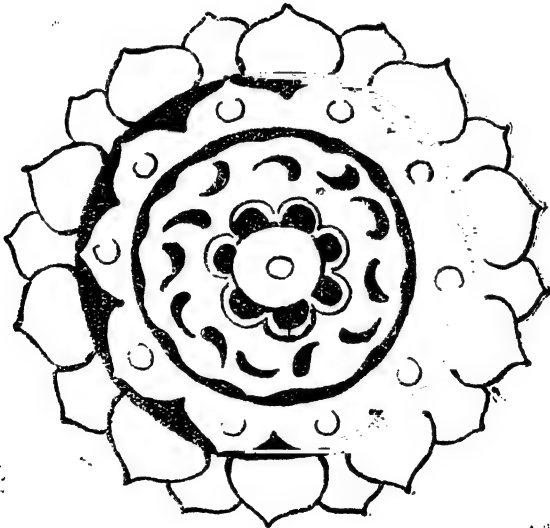
“બોલ નિર્દય! બોલ. એક વખત બોલ. જવાબ આપ, તેં ઝેમના હૃદયમાં આટલો પ્રેમ કેમ પેદા કર્યો-અને આપ્યો તો તે પ્રેમ મારા માટે જ કાં? બોલ નિર્દય! એમને જ પ્રેમ આપવો હતો તો મારો પ્રેમ તેં કેમ તારો પાસે ઝેંચી લીધો?”

મારું હૃદય કેમ ખાલી કરી નાખ્યું? કેમ? કેમ? મનુષ્યના
હૃદયમાં આટલો પ્રેમ સીંચી તું એમને કેમ દુઃખી કરે છે?

બોલ ગોવિંદ! એક વખત બોલ! એક વખત બોલ...
નિર્દય...નિર્દય.”

કહેતાં કહેતાં મીરાં પુનઃ બેશુદ્ધ યદ્દ ગદ્દ અને ગિરિધારીના
ચરણમાં ઢળી પડી.

જતાં, ગિરિધારી હસતો રહ્યો: હંમેશ મુજબ.

“ખુસ કે ?”

ગિરિધારી ખડખડ હસી પડતાં બોલ્યો.

“ મને તારી રીત ગમતી નથી.”

આશ્ચર્યથી જોઈ રહેલી મીરાંએ ગુસ્સાને રોકી રાખી કહ્યું.

“ કહી દેને હું ય નથી ગમતો ! ” મોઢું નીચું કરી ત્રાંસી
આંખે જોતાં કનૈયાએ પૂછ્યું.

“ કહ્યું નથી પણ કહેવું પડશે.” મીરાં છંછેડાઈ બોલી.

“ તો કહી દે-જોઈ તો ! ”

“ તને કોણે નથી કહ્યું કહે જોઈ ?-શરમ નથી આવતી ? ”

“ શરમ ? શાની ? ”

“ કોઈનું હૃદય છીનવી લેવું તે પછી ગમવા ન ગમવાનું
પૂછવું. માણસની નિર્બળતા એનું હૃદય છે. એ ન હોય તો
સંસારમાં દુઃખ જ ન રહે.”

કાલિન્દીને તીરે, ઇન્દિરા અને નલિની કમળોને પગ નીચે દયાવી, ભમરોના ગુંગરવ અને કિલકિલ વહેતા પાણીમાં નાના નાના ફૂદકા મારતી માછલીઓના ધબ્બાકા, મણિ-રત્નમંડિત સુવર્ણ-કંકણોનાળા કોમળ હાથોથી પોતાના કાનમાં જતા અટકાવી, કોષ અને તાપથી તપતી પ્રેમવ્યાકુલ મીરાં, કમ્બરે હાથ ઢાંકે અટકાવી નીચે ત્રાંસી આંખે અને વાંકે મરોડે ઊભા રહેલા હસતા ગિરિધારી તરફથી નજર ફેરવી લેતાં બોલી.

અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહેલો કનૈયો પછી મીરાં પાસે આવ્યો અને તેના રત્નકંઠણ્યુક્ત હાથોને કાન પરથી હટાવી પોતાના હાથમાં દયાવી રાખતાં બોલ્યો,

“હૃદય માણસની નિર્બંધતા છે કે તેની શક્તિ એ મનુષ્યમાં રહેલી માનવતા દેખાડી આપે છે. સખી કોઈનું ય હૃદય કોઈના તાપમાં રહ્યું છે?—અને, રાખ્યું છે તે કોટલી વાર? કેવા અનર્થોને ભોગે?”

“મારા હૃદય પરનો ભાર કેમ હટી ગયો?”

રત્નાળાં કંકણોથી ચમકતા હાથ અર્ધઉઘાડી છાતી પર દયાવી દેતાં આશ્ચર્યથી કનૈયાને જોઈ રહેતાં મીરાં ધીમે રહી બોલી પડી.

“બુઢી!” કનૈયો ઊભો થઈ જતાં બોલ્યો.

“કેમ?” મીરાંએ એટલા જ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“કહેતી હતી ને કે તારું હૃદય મેં લઈ લીધું છે? તે પછી ભાર હૃદય પર જ કેમ આવ્યો અને કેમ હટી ગયો? તારું હૃદય તે તારી પાસે જ છે!”

“વાતોડિયો!” મીરાં છણુકા કરી તેની સાથે ચાલતાં ચાલતાં બોલી.

“પાગલ!”

મીરાં પ્રત્યુત્તરમાં સ્હેજ હસી અને પછી ગંભીર બની થોડાંક ડગલાં ચાલી એકએક અટકી ગઇ. કનૈયાને એ હાથે પકડી લીધી અને એક શિક્ષા પર ખેસાડી પછી ગંભીર છતાં આજ્ઞવતાભર્યાં કંઠે કહેવા માંડી:

“હું શું કરું ગોવિંદ? જીવનના અંધારપટ મારાં ચક્ષુ આગળ પથરાવા માંડ્યા છે. ધૃણા અને તિરસ્કાર, ક્રોધ અને બહેમની ચિત્કારીઓ એ અંધારપટોને ભેદતી સંભળાયાં કરે છે. દુઃખ અને નિરાશા ચિત્કારણ સ્વરૂપે મારા પર ધસમરયાં આવે છે. ધર્મદ્રોહીઓ અને વિધર્મીઓની ભીષણલીલા વચ્ચે પ્રબળતા અત્યાચાર અને અનાચાર ચારે દિશાઓને ઘેરવા માંડ્યા છે. દુઃખ! દુઃખ! અને દુઃખ! જીવન આટલું દુઃખી કેમ છે ગોવિંદ?”

“જીવન દુઃખ નથી તપસ્યા છે સખી! તપસ્વીને તો ટાઢ ને તડકો, ભૂખ ને તરસ, બહું સહન કરવાનું હોય; ક્રોધ યા ઇર્ષ્યા, તાડન કે છેદન સ્વીકારવાનાં જ રહે. જે આ દુઃખોને દુઃખ ન ગણે, સહન જ કર્યાં કરે તે તપસ્વી. તપસ્યાનો અંત એ આનંદની પરાકાષ્ટા છે. પછી તને જીવન દુઃખ નહિ જણાય. નિરાશા ને ધૃણા યા દુઃખ ને દમન કંઈ જ નહિ રહે દુઃખને દુઃખ સમજી ન ભેટ. જીવનને જીવન સમજી વિતાવ.”

“કેવી રીતે?”

“વિના કારણુ ‘હૃદય’ને ગુમાવી બેઠેલાઓના મનને નિર્મળ પ્રેમથી પાંગરતું કર-સખી, જીવનને જીવતું કર.”

“વિના કારણુ નિર્દોષ યુવકોનાં હૃદયવિહારક મરણો વચ્ચે જીવનને જીવતું કરું?”

“મરણુ? પાગલ છો! કેાનું મરણુ? તપસ્યામાંથી ચ્યુત થવું તે મરણુ ન હોય-પુનર્જીવન હોય. તપસ્યામાંથી મુક્ત થવું તે જ પરમાનંદ. પુનર્જીવન માટે શોક કેવો?”

કૃષ્ણ એમ ઉવાચ્યા. મીરાં એકીટશે ગિરિધારીને જ્ઞેષ્ઠ રહી હતી. ગિરિધરગોપાલ ક્રોધ દિવસ ગંભીર થયો હોય તો તે આજે.

‘ઝાઢી’ વાત કાષ્ટ દિ’ કરી હોય તો તે આ પહેલી જ વાર. મરણુને આ લેલો કનેચો પુનર્જીવન કહી રહ્યો છે? જુઝાતા દીપકના અતિભયંકર ઝોળા તેણે હંસાયાના મૃત્યુની આસપાસ ગિતરેલા નોયા હતા. અનેક સુખ દુઃખનો છેલ્લો સરવાળો કરતું મૃત્યુ સ્ત્રીને અને પુરુષને ગુપ્ત રહેલા તેના અસલ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરી દે છે. પતિની પત્ની યા પત્નીનો પતિ, એ એ અંગોમાંથી એક અંગ મૃત્યુ પામતાં બીજા અર્ધા અંગ તરીકે, તે પણ તેના અસલી સ્વરૂપમાં આવે છે અને ત્યારે સુખ કરતાં દુઃખમાં જ તે વધુ ઝૂરે છે. જીવનનો કશુ અંત જ દર્શાવતું મૃત્યુ પુનર્જીવન છે? મૃત્યુ એટલે જીવન? કે જીવન એટલે મૃત્યુ?”

મીરાં એટલું કહી કૃષ્ણ સામે નોષ્ટ રહી. મનમોહનના મનમોહક મોંઢાને નોષ્ટ રહેતાં મૃત્યુનો વિચાર કરવો નિરર્થક હતો; પરંતુ મીરાં વિચાર કરતી રહી.

મહાસમર્થ વીરોની જન્મભૂમિ મેવાડ ન્યાં રાજપૂતોનાં અને સિંહોનાં બાળ પરાક્રમ પીતાં જ ઉછરતાં; ન્યાં સ્વદેશ-પ્રેમ, સ્વમાન અને સ્વપરાક્રમ માટે વીરોએ મૃત્યુની કિંમત સાવ નજીવી કરી દીધી હતી; જેનાં રણક્ષેત્રોમાં સ્વર્ગની અપ્સરાઓ વીરોનાં સ્વાગત કરવા દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ લાખ અને ગીધ, શિયાળવાં, દુશ્મનો અને દેશદ્રોહીઓનાં કાળગ્ન ફેલી ખાવા સંગી સાથીઓને લઈ અષ્ટપ્રહર અડેપગે આતુરતાપૂર્વક ભલાં રહેતાં; જેની પ્રજા કલાબદ્ધ અને શક્તિના ઉન્નત સ્થાને પહોંચી હતી; જેના રાજવંશની પરાક્રમગાથાઓ બાટ, આરણ્ય અને કવિ પંડિતો દિગંતમાં પ્રસરાવી રહ્યા હતા: એવા મેવાડની પોતે યુવરાણી, બાવી મહારાણી, છતાં, પતિના મૃત્યુએ તેની કેવી સ્થિતિ કરી દીધી હતી ?

લગ્ન થયાંને અરધો દસકો ય નથી વિત્યો; પરંતુ પતિ અને શ્વસુર જેવા એ આર અપવાદો સિવાય સમસ્ત રાજકુટુંબ

તેનાથી અળગું રહે છે. કોઈ ચાહતું નથી, કોઈ ખોલતું નથી. અગર કોઈ ખોલે છે તો પોતાના હૃદયમાં જામી રહેલું ઝેર બહાર કાઢવા માનથી. બાપ ભાઈ છે પણ તે દૂર, એટલા દૂર કે નથી જેવા. હતા એક દાદા-પરંતુ તે હતા. અત્યારે નથી. આ વર્ષે મૃત્યુએ પતિને ઝડપ્યો. ગયે વર્ષે તેના બહુ વહાલા દાદાને ઝડપ્યા.

મૃત્યુએ આ ક્યું અને એથી ય વધુ ક્યું. મીરાં મેવાડના ભાવી રાણાને સુખી ન કરી શકી અને મેવાડના ભાવી વારસથી વંચિત રહી મેવાડની પ્રજાને સુખી ન રાખી શકી.

મૃત્યુએ મીરાંને એકલી અટૂલી કરી મૂકી. એવા મૃત્યુને તે પુનર્જીવન કહી શકાય ? છતાં આ કનૈયો પોતાને સમજાવી રહ્યો છે કે પુનર્જીવન માટે શોક કેવો ?

મીરાં, એટલા માટે કનૈયાને જોઈ રહી. •

પરંતુ મીરાંની આંખો વાંચતો કનૈયો એટલું ખોલીને અટક્યો નહિ, આગળ ખોલવા માડ્યો:

“સખી, જીવન અને પુનર્જીવન છે પરમાનંદ પ્રાપ્તિની તપસ્યા. માટે, જા, સખી જા. જીવન જીવ. જે મરે છે તે પરમાનંદ માટે યા પુનર્જીવન માટે જ. તેમાં તે શોક કેવો ? નિરાશા કેવી ? કોઈ મરતું નથી. બધાં જીવે છે, પરંતુ જીવતાં નથી આવડતું. જીવન જીવાય છે હૃદયથી અને હૃદય જીવે છે માત્ર એક પ્રેમથી. અનંત, સ્વચ્છ, ચિરંજીવ અને સર્વ પાપવિમોચન એવા પ્રેમથી. સખી ! જા. જડ થએલાં હૃદયોને જાગૃત કર... જીવ અને જીવાડ. ઊઠ, જાગૃત યા...”

“ ઊભો રહે કનૈયા, ”

એટલું કહી ઊભા થએલા કનૈયાને જોરથી પકડી રાખતાં શાસભેર મીરાં ખોલવા માંડી,

“ આજે તું જે ખોલ્યો છે તે પૂર્વે કોઈ દિવસ નથી ખોલ્યો. પેટને ચીરી લગવતી વસુંધરા તેજનો

અંબાર વેરતાં અકદમ્ય રત્નો વેરે તેમ ઉપરથી કંઈ અને અંદરથી ઓર દેખાવોનાં અકદમ્ય રત્નો તું વેરતો જાય છે અને હું તેના તેજમાં અંગ્રામ જતી, અણુધની જેમ, ધરતીના પત્થર અને પત્થરમાં રહેલા રત્નનો ભેદ પામી શકતી નથી. ન જ સખે, જરા ઊભો રહે. આજે મારે ધણું ધણું પૂછવું છે, ધણું ધણું સાંભળવું છે. મહારા હૃદયના તારો કયા રખન્દનથી ઝણઝણે છે—નથી ખચર પડતી. રક્તવાહિનીઓ શા માટે ધબકે છે નથી સમજતું. મન ચક્રોળે ચઢ્યું છે. ચક્ષુ સમક્ષ રંગબેરંગી દ્રશ્યાવલીઓ ક્ષિતિજમાંથી નિકળી અંતરિક્ષમાં અદ્રશ્ય થાય છે. તું છે છતાં નથી દેખતી. હું છું છતાં નથી જીવતી.....મને કંઈ થઈ ગયું છે મારા ગિરિધારી ! હું કોણ છું ? કેમ છું ? બોલ સખે ! બોલ ! ”

સખા ન બોલ્યો. ઉઠ્ટો મીરાંનો હાથ ઝડપથી તરછોડી કનૈયા નાસવા માંડ્યો. નાસતાં નાસતાં મીરાં તરફ મોહું ફેરવી આંખનું એક મટકું અને હોઠનું એક મરકકું ફેંકી વધુ વધુ જોરથી તે નાસવા માંડ્યો. રત્નમંડિતસુવર્ણ કંકણો અને સુવર્ણગૂંથ્યાં કિંમતી વસ્ત્રોની પરવા કર્યા વિના મીરાં શ્વાસબેર કનૈયા પૂઠે પડી—આજીજી કરતી અને ચીસો પાડતી.

“ ન લાગ, કનૈયા ! હવે તું આજક નથી અને હું આજકની માફક દોડી શકું તેમ નથી. મારી બધી શક્તિઓ હણાઈ ગઈ છે. મારું મન ભારે છે. અનંત આકાશ અને અનંત પૃથ્વી મારી સમક્ષ મૂકે ભયભ્રેરક, પથરાઈ રહ્યાં છે. પશુ, પંખી, વૃક્ષ, પુષ્પ કોઈ કંઈ કહેતું નથી, મૂક ! મૂક ! બધાં મૂક ! ન લાગ સખા. અદ્રશ્ય મા થા. હું ખરું કહું છું—મને તારી જરૂર છે—સખે ! ગોવિંદ ! ગિરિધારી ! હું શું કરું ? હું શું કરું ! —કનૈયા ! કનૈયા ! કનૈયા ! ”

આત્મનાદ કરતાં મીરાં કૃષ્ણતી પૂઠે સાનભાન બૂલી, બધી શક્તિઓ એકઠી કરી પડતી, આખડતી, હાંકતી દોડવા

લાગી—આખરે ચકાવે દોડતી મીરાં એકાએક પેલા વિશાળ કંઈપણ બણી દોડી અને એક મોટી ઠોકર વાગતાં ચીસ પાડી પડી.

“ઓ મા ! ઓ મા ! ઓ મા !”

તમ્મર ખાઇ પડેલી મીરાં ભાન આવતાં ધીમે ધીમે ગણગણવા માંડી. શ્વાસ હેઠો નહોતો એટો. કલાન્ત મુખ પર દુઃખ અને દુઃખજન્ય આંસુ ઉભરી આવ્યાં હતાં. મીરાંએ ધીમે રહી આંખ જીઘાડી તો તેની સૌથી પહેલી નજર પોતાના હાથ પર પડી. રત્નજડિત સુવર્ણકંકણ ગાયબ હતાં. સોનાના બાજુબંધ અને હીરા કંઠી અદૃશ્ય હતાં. વાળ હતા, પરંતુ સુગંધી તેજ પુષ્પવિહીન—સુકા. આખા શરીર પર એક શ્વેત સાડી ડરતી ડરતી તેના શરીરને સંભાળી રહી હતી.

મીરાંને પૂરેપૂરું ભાન આવ્યું. પોતે વિધવા થઇ હતી અને વિધવા થયે આજે મહિનો થયો હતો.

તેના મગજમાં હજુ બલુકારા યુગંતા હતા... જીવન તપસ્યા છે. જીવન જીવ. પ્રેમથી જીવાડ.

પ્રેમ ?

એટલે ?

મીરાંએ એ જ ભાવથી પૂંઠ વાળી જોયું. સમસ્ત રાજકુટુંબથી નકરાએલી, મા સમાન દૂરની એક વિધવા બાબી તેની પીઠ પર બહુ હેતાળ હાથ ફેરવી તેની પાસે બેસી રહી હતી. સહાનુભૂતિભર્યાં વિધવાના મુખને મીરાં થોડીક ક્ષણ અવલોકી રહી. હંસાખાની આંખી તેને તેના મોંઢામાં જણાઇ. ધીમે રહી તેણે ફરીથી ગિરિધારીલાલ તરફ જોયું.

ગિરિધારી, એ જ, હંમેશ મુજબ, હસતો હતો. મીરાં તેને એકાદશે જોવા લાગી. ધીમે ધીમે તે હસતા ગિરિધારીના મોંઢા

तरक वधुने वधु नलक आवी. तेना आसोअव्वासनी गती वधवा
मांडी...तेनी आभनां आसु अरवा मांडयां तेना होठ कपवा
मांडया.....

भाई भडारी हरिण न थूण आत।

पिंड भौंभुं प्राणु पापी

निकस कुँ नहीं जत ॥

गिरिधारी नवाअमां हसतो रबो.

भीरां तेनी आंभोनी वधु नलक आवी अने व्याकुण अनी
भोसवा मांडी:

पट न भोदया भुजां न भोदया

सांज लई परलात।

अभोसला लुग भीतलु लागे तो

काहेकी कुशलात ॥

कनैयो हसतो रबो.

सावलु आवलु होय रबो रे

नहिं आवलुकी आत।

रैलु अंधेरी भीज यमकै

तारा गिणुत निसि जत ॥

नंदकुमार न भोदयो, हसतो रबो.

सुपनभे हरि हरस दीन्हें

भैं न जलुयूं हरि जत।

नै लु भडा रँ उ घ उ आ या

रही मन पछतात ॥

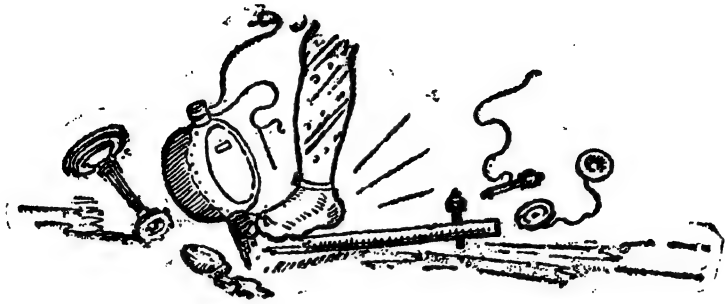
ਨਟਅਟ ਛਸਤੋ ਰਬੀ.

ਲੇ ਖੰ ਕ ਟਾ ਰੀ ਕੰ ਠ ਐ ਝੂੰ
ਕ ਝੂੰ ਗੀ ਅ ਪ ਥਾ ਤ ॥

ਮੀ ਰਾਂ ਯਾ ਕੁ ਯ ਮਿ ਰ ਛ ਖੁੀ ਝੇ
ਯਾਲ ਝੂੰ ਮਿਲਲਾਤ ॥

ਗੋਵਿੰਦ ਛਸਤੋ ਰਬੀ, ਧਮਝੀ ਨ ਮਾਨੀ. ਮੀਰਾਂ ਥਾਝੀ. ਉਪਰ
ਪ੍ਰਮਾਥੇ ਪੁਨ: ਕਛੇਤਾਂ ਕਛੇਤਾਂ, ਗਾਤਾਂ ਗਾਤਾਂ ਮੀਰਾਂ ਲਗਵਾਨਨਾ ਯਰਥੁਮਾਂ
ਲੇਟੀ ਪੜੀ-ਪੜੀ ਰਬੀ.

ગયું, બધું ગયું.

શૌર્ય ગયું, જ્ઞેશ ગયું, ઉદારતા અને દિલાવરી ગયાં, ધર-
ડાઓ ગયા, જુવાનો ય ગયા. જેની શક્તિથી ડરી જઈ મોગલ-
સિંહ બાબર સુલેહ કરવા તત્પર થયો હતો તે, એંશી એંશી
જખ્ખોથી પોતાના શરીરને દીપાવનાર પરાક્રમસિંહ રાણો સાંગો
ખહલોક છોડી ગયો હતો. પરમ વૈજ્ઞવ દુદાજી ગયા હતા અને
તેમની સાથે તેમના પુત્ર રત્નસિંહ અને વિરમસિંહ પણ ગયા
હતા. મેવાડનો યુવરાજ ગયો હતો અને તેની સાથે નાનો ભાઈ
રત્નસિંહ પણ.

છેલ્લાં ત્રણ ત્રણ વરસમાં ધણું ગયું હતું. નહિ, જ્યારથી
મીરાંતું સૌભાગ્ય ગયું ત્યારથી મેવાડ અને મારવાડમાંથી ધણું
ગયું હતું. બાબરની સાથે રણસેત્રમાં ઝબૂખ્યા પછી રાણો સાંગો
ચિતોડ પાછો ન આવ્યો. આવું તો વિજય વરીને આવું નહિ તો
નહિ, એવું આકરું પણ લેનાર રાણા સાંગાએ ચિતોડ બહાર

વનેઉ સ્થળે જ પ્રાણુ ત્યજ્યા. સાંગાના પરાક્રમથી અંજએલા મોગલો ચિતોડ પર ન ત્રાટક્યા; પરંતુ પરાજિત* ગુજરાતનો સુલતાન, ચિતોડને ભસ્મીભૂત કરવા એક પગે તૈયાર હતો. માળવાનો સુલતાન પણ સાંગાએ આપેલી હાર નહોતો ભૂલ્યો. ભોજ ગયા હતા. રત્ન પણ ગયો હતો. એટલે સિસોદિયાની ગાદી પર વિક્રમસિંહ જ્યારે શ્રી એકલિંગજીનો દીવાન બની આવ્યો ત્યારે તેને આ તૈયાર દુશ્મનોનો સામનો કરવા સાવધાની રાખવી પડી.

પરંતુ જનારાઓની સાથે બધું જવા માંડ્યું હતું: શૌર્ય, વીરતા, ઉદારતા, બધું ય...જે જે સદ્ગુણો સાંગાજી અને યુવરાજ ભોજમાં હતા તેનાથી વિપરીત દુર્ગુણો નવા રાણા વિક્રમમાં ભર્યા હતા. દુર્ગુણો ખુશામતને લાવે છે કે ખુશામત દુર્ગુણોને લાવે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ વિક્રમને બંને ય ફાવતાં હતાં. રાજમહેલમાં વિક્રમના ઓળા સાને અસહાયતા હતા. મોટાભાઈ રત્નસિંહ સામે અનેક કૂડકપટ અને અત્યાચાર કરી ગાદીએ આવેલો વિક્રમ પોતાના નાના ભાઈ, (સાંગાજીના સૌથી નાના પુત્ર) ઉદયસિંહ ઉપર પણ સારી નજર નહોતો રાખતો. જોકે ઉદયસિંહ હજુ દૂધ પીતું બચ્ચું હતું; પરંતુ તે બચ્ચું સાંગા જેવા સિંહનું હતું, તે વિક્રમ જાણતો હતો અને તેથી લવિષ્યમાં પોતાની અને રાજગાદી વચ્ચે તે આવી પડે એવો તેને બહુ ગુપ્ત ભય રહેતો હતો.

સણા વિક્રમમાં ખીજ એક ભયંકર ખોડ હતી. રાજપૂત સૈનિકો મોટે ભાગે ઘોડેસ્વાર હોય છે. પાયદળનું એટલું માન નથી. ઊંચી શ્રેણીના સરદારો પાયદળમાંથી ન આવે; પરંતુ વિક્રમે મુસલમાનોનું અનુકરણ કરી હલકા પાછકાને* ઊંચાં

* ઇબ્રાહીમ પૂર્વ દિશા ન ઉલટાઈ, પચ્ચમ મુદાફર ન દે પચાણુ દખણી મહમદ શાહ ન દૌડે, સાંગો હામણ મહૂં સુરતાણુ ॥

પૂર્વમાં ઇબ્રાહીમ, પશ્ચિમમાં મુઝફ્ફર દક્ષિણમાં મહમદશાહ એમ ત્રણેના પગને સાંગાએ બાંધી દીધા હતા કે જેથી તેઓ આગળ વધી ન શકે.

x પાયદળ-સૈનિકોને

૫૬ આપીને પોતાની આસપાસ ખુશામતખોરોની એક જમાત ઊભી કરી. આથી કરીને જેમનાં લોહી અને જેમનાં શૌર્ય પર મેવાડનું રાજસિંહાસન અચલ હતું એવા ચંદાવત શક્તાવત જેવા અન્ય સામંત સરદારોને છૂપો પરંતુ સખત તિરસ્કાર વિક્રમે ઝહોરી લીધો હતો.

રાણાજીને ત્રીજી ઉપાધી હતી પોતાની સર્વ અપુત્ર રાણીઓની. એક પણ રાણીએ તેનો વંશ જાળવવા પુત્ર નહોતો આપ્યો. એટલે,

મહેલમાં અને દરબારમાં કાયમ અસંતોષ રહેતો હતો. સ્વચ્છંદી અને સ્વેચ્છાચારી વિક્રમ ધીમે ધીમે જનવરોનાં દંદ યુદ્ધ અને જનવરો જેવા પહેલવાનોનાં મલ્લયુદ્ધોમાં સમય વિતાવવા લાગ્યો. પરિણામે, સિસોદિયા રાજવંશ જીવતો હતો પરંતુ નિસ્તેજ બની. મેવાડની ધરતી પર ખરેખર આકૃત ઊતરી હતી. પ્રજાનો અલુભનો અને અસંતોષ ક્રમશઃ વધતાં જતાં હતાં અને પ્રસરતાં હતાં. સાચા સરદારો રાણાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. દલકા પાછકા ખોટા સરદારો બનવા માંડ્યા. એથી કરીને રાણો પરાક્રમી હતો છતાં કૃપમંડુકની જેમ ખુશામતખોરોએ ફેલાવેલી પોતાની ખોટી વીરતામાં મસ્ત બની કુમાર્ગ વધતો જ ગયો.

અને, તેના એ કુમાર્ગ પર, અજાણતાં, પરંતુ વધારે ઝડપથી તેને ખેંચી રહી હતી તેની સગી બહેન ઉદા.

એ મહિનાથી ઉદા પિયેર આવી છે. સાસરું ગમતું નથી એમ નહિ, પરંતુ સાસરે કાષ્ટનીય સાથે બનતું નથી. ઉચ્ચ ખાનદાનની ખુમશી આગળ સાસરિયાં ખાસ બોલતાં ય નથી. ક્રોધ અને ગુમાનમાં જીવતી ઉદા, રિસાઈ પિયેર આવી છે અને રાણાની માનિતી બહેન હોઈ મહલાય તેટલું મહાલે છે.

રાજમહેલમાં રાણાને બેચેની વધતાં ઉદા તેમની પાસે દોડી આવે છે. રાજમહેલ બહાર નવો પુરોહિત દયારામ પાંડે તેમના વિભ્રમિત મસ્તકને ઉશ્કેરવા નીચું મસ્તક કરી ઊભો જ હોય છે.

સાસરે ન જનારી ડાહી ગાંડાને જ શીખામણુ આપે ને ? ડાહી ઉદા આજે ગાંડા વિક્રમને શીખામણુ આપવા પ્રવૃત્ત યત્ની છે.

“ શું થયું છે લોકાને ? અંદાવત, શકતાવત, સાંગાવત આવતા નથી ? પૂછું છું તો કહેતા નથી અને નથી પૂછતો તો અંદર અંદર બોલતા રહે છે ! ”

વિક્રમે અકળાઇ જતાં ઉદાને ક્રોધમાં પૂછ્યું.

“ તે બોલે જ ને ! ” જાણી વિક્રમને ઉશ્કેરવા નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ લય્યા કટાક્ષે લાઇ પાસે બેસી તબોલ યનાવતાં ઉદા કહેવા લાગી:

“ લાઇ, બોલનારાઓ પાસે જીભ નથી એમ નથી. મેવાડના સૌથી મોટા એ સામંતો છે. તેમની પાસે ઇજ્જત છે. નિમક-હલાલી છે. રાજગાદી માટે ખપી જવાની તમન્ના છે. એટલે આપને મોંઢે ખૂરું કાણુ બોલે ? ”

“ક્રમ ન બોલે ? હું કહું છું બોલે. આજા કરું છું કે બોલે-ગમે તેવું વિષમ હશે તો ય હું સહન કરીશ. પ્રજા અને સામંતોથી હું ઉજળો છું. એમની ઇજ્જત મારી ઇજ્જત છે. શું દુઃખ છે એમને ? એમને તું બોલાવ ઉદા.”

“ એમને તમારી પાસે બોલાવવાની શી જરૂર છે ? મને આજા કરો હું બોલીશ.”

“ બોલ.” રાણો સહેજ આતુર યત્ની બોલ્યો. પછી રહેજ તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય મોંઢા પર લાવી માથાને તકિયા પર ઢાળી દેતાં બોલ્યો, “ સરદારો એમ જ કહે છે ને કે પાઇકો કેમ સલામાં લરાવા માંડયા છે ? પરંતુ રાણા માટે પ્રાણુ આપવા તત્પર રહેનાર યોદ્ધાઓનો સિસોદિયા રાજવંશુ પ્રાણુને ભોગે પણ સત્કાર કર્યો છે.”

“ એ વાત નથી. ” ઉદા દાંત બીંસી દબતાથી બોલી.

“ તો પછી ? ” રાણો ફરી એસી જતાં બોલ્યો. તેની કુવૂહલવૃત્તિ વધી હતી. સામંતોની તાકાત તે જાણતો હતો અને તેથી તેમના પર સખત અણગમો જતાં અંદરખાનેથી તેમનાથી ક્ષોભ પામતો હતો. તેમની બેદિલીનું તો કોઈ ખીજું કારણ હતું ? તે આશ્ચર્યમાં પાનનું ખીંકું વાળતી ઉદાને જોઈ રહ્યો. ઉદાએ પાનનું ખીંકું ભાઈ આગળ રાખી ભાઈ સામું જાએ જોયું અને જરાક આગળ ઢળી બોલી:

“ લોકો કહે છે મેવાડ પર કુદરતના કોપ કેમ થવા બેઠા છે ? મેવાડના દુરમનોના પાસા કેમ પોખાર થાય છે ? દાંતે તરણું લેનારા સુલતાનો કાં ખોંખારી ઊભા થાય છે ? ”

“ કેમ થાય છે ? ”

“ વિચારો. ભલભલા માંધાતાઓનાં માન ઉતારનાર પિતાજી કાં ચિતોડની રાજગાદી પર પાછા ન ફર્યા ? કાં ટપોટપ રણ્યંકા સરદારો ઊડી ગયા ? મેવાડના રાજવંશી પુરુષો કેમ ધટવા માંડ્યા છે ? કેમ મેવાડની રાજરાણીઓના ખોળા ખાલી છે ? કાંની ચરણુરજ રાજમહેલના રાજવંશને નિર્મૂલ્ય કરવા માંડી છે ? ”

“ કાંની ચરણુરજ ? ” મોઢામાં મૂકેલું પાન એમનું એમ રાખી એકશ્વાસે વિક્રમ બોલ્યો.

ભયંકર તિરસ્કારમાં ઉદા ઊભી થઈ ચાલવા માંડી અને થોડાંક ડગલાં ભરી અટકી ગઈ. પછી એકાએક તેની તરફ ફરી બોલી:

“ મીરાંની—મીરાં ભાભીની. મીરાં ભગતડીની. ગોવિંદ ગિરિ-ધારીની ચરણુરજથી. નટડી મીરાંની...”

કહેતાં કહેતાં તે વિક્રમ આગળ ધસી આવી; પરંતુ હળું તો તે વાક્ય પૂરું કરે અથવા વિક્રમ હોઠ ફડકાવે તે પહેલાં તંબુરાના તાર ઝલ્લઝલ્લી ઊડયા અને એકાએક અસંખ્ય મંજરાઓ, એક નહિ, દસ નહિ, અસંખ્ય, તાલબદ્ધ મૂજ ઊડયાં.

ઉદા ય ધૂણી બીડી.

રાણો બોલો થઈ ગયો. શું છે ? શું થાય છે ?

ઉદાએ જોરથી વિક્રમનો હાથ પકડ્યો અને દાંત ભીંસી બોલી: “ કાણુ છે એ ? ”

“ એ જ તો પૂછું છું—કાણુ છે ? ” વિક્રમે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ લઈંગા લૂંટારુઓ, અલમસ્ત આખલાઓ—ગંદા ભીખારીઓ જેમને કોઈ રોટલાનો ટૂકડો નથી નાખતું તેને મીરાં સંધરે છે. ભક્તિ બા બની ખેડેલાં મીરાં ભાભી પાસેથી ધન લૂંટવામાં ય ભગવાં કપડાં જ પહેરવાની જરૂર છે ભાઈ.” ઉદા જુસ્સાથી બોલી.

પરંતુ તેના જુસ્સાની સાથોસાથ મંજુરા, તંબુરા અને મૃદંગની ધૂન વધવા માંડી. જાણે કે ઉદાના જુસ્સાને પોતાની લયમાં ઓછો કરવા, ડૂબાડી દેવા, માગતી હોય. પરંતુ ઉદા વિક્રમી હતી. ઇશ્વર જાણે શા હેતુથી. કયા અંગત કારણે ઉદાએ મીરાં વિરૂદ્ધ ઝેરીવૃત્તિ કેળવી હતી ? કોઈ અગમ્ય શક્તિ પુરુષને કોઈ કાર્ય તરફ અવિરત ખેંચતી રહે તેમ મીરાંના વિના અપરાધે, વણખોલ્યે ઉદાને કોઈ તેના વિરૂદ્ધ ખેંચતું રહેતું હતું. મીરાં માટે કોઈ, ધૂણા અને તિસ્કાર તેની રજેરગમાં ફરતાં હતાં. તેને અહિર્ગત કરવા આજે ખરી તક સાંપડી. તેણે ઊંચે અવાજે વિક્રમનો હાથ ખેંચતાં કહેવા માંડ્યું,

“ એ છે તમારી ભાભી મીરાં. ન ભાવ, ન માન. દિન—પ્રતિદિન નવા નવા સાધુઓ આવતા જાય છે. રાજમહેલ મહેલ મટી ધૂતારા ઢોંગીઓનો અરૂંખ બનવા માંડ્યો છે અને આજે દેશદેશથી મૃત પતિની સંવત્સરી મનાવવા પતિપરાયણુ મીરાંએ સાધુ, બાવા ને વેરાગીઓને આમંત્રણ આપ્યું છે. શું ઠાક છે ! શું મસ્તી છે ! ચિતોડના મહારાણાને ખબર નથી; પરંતુ મહારાણાના મહેલમાં અલમસ્ત ભામટાઓ એખટક ભેગા થાય છે અને તે બધાની અધિષ્ઠાત્રી બની છે, મેવાડનું રાજકુલ ડબવાગવા પેદા થયેલી મેડતીજી મીરાંબાઈ.”

“ બોલો શ્રી ગિરિધારીલાલજી જી. ”

લજનિકાનો રાજમહેલના પૂણેપૂણને ભરી દેતો અવાજ આગ્યો. રાણો કાંપી ઊઠ્યો.

ઉદા બોલતાં બોલતાં ધ્રુજી ઊઠી. રાણો મોંઢું વકાસી ઉદાને જોઈ રહ્યો. પોતાના સામંતો આટલા જ માટે ઉરકેરાએલા હતા ? પોતે તેમની આંખે ખરાખ ન હતો ? પોતે સારો છે એમ ? ઉદા અવાજ બની ઊભેલા વિક્રમના વર્તનથી સંતોષ ન પામી. જુસ્સામાં વિક્રમને અજ્ઞા તરફ ખેંચી લાવી અને નીચે યોગાન તરફ હાથ કરી બોલી: “ આવો-જુઓ. મેવાડનો કાળ-મેવાડનું પતન જોવું છે ? તો જોઈ લ્યો. પેલી રહી-પતિને ખાનાર, કુલને ખાનાર, માતપિતાને ભરખી જનાર, ગિરિધારીનું નામ લઈ નફરત બનનાર કુલધાતિની મીરાં-” તરત જ મીરાંનો રણકદાર અવાજ સાંભળાયો :

બાલા મૈં ઐરાગણુ હૂંગી ।

‘ સાંભળો છો, દીવાનજી ? ’ ઉદા અટ્ટહાસ્ય કરતાં બોલી.
મીરાં મોઢે અવાજે ગાતી રહી:

બાલા મૈં ઐરાગણુ હૂંગી ।

જિન ભેષાં મહારો સાહિબ રીઝે,

સોહી ભેષ ધરૂંગી ॥

સીલ સંતોષ ધરૂં ઘટ લીતર, સમતા પકડ રહૂંગી ।

જાકો નામ નિરંજન કહિયે, તાકો ધ્યાન ધરૂંગી ॥

ચુરુકે ગ્યાન ધરૂં તન કપડા, મન મુદ્રા પૈરૂંગી ।

પ્રેમ-પ્રીતસૂ હરિ-ગુણ ગાઉં, ચરણન લિપટ રહૂંગી ॥

યા તનકી મૈં કરૂં કોંગરી, રસના નામ કહૂંગી ।

મીરાંકે પ્રણુ ગિરધર નાગર, સાધાં સંગ રહૂંગી ॥

સાધાં સંગ રહૂંગી ?

રાણો વિક્રમ ખીજી વાર કાંપી ઊઠ્યો.

લજન વધુ જોર પકડવા માંડ્યું. મંજરા અને પખવાજને ભેદી મીરાંનો અવાજ રાણાના હૃદયને વિંધવા માંડ્યો. તે વધુ વાર ન થોભી શક્યો. પગ પેછાડી રાણો ઝૂંખામાંથી પીક ફેરવી ચાલવા માંડ્યો અને સીધા યોગાનમાં આવી ઊભો.

આવી ઊભો અને પુનઃ કાંપી ઊઠ્યો. સામે મંદિર સમક્ષ લજનની વધતી જતી ધૂનમાં અને સાથે સાથે એકતાનમાં ઉછાળા ભારતી ઊર્મિઓને વશ થઈ મીરાં ઊભાં થયાં અને પગના કુમકે તથા હાથના લહેકે ગિરિધારીને જોઈ નાચવા માંડ્યાં.

નાચવા? હા નાચવા. હરિ પ્રેમલક્ત લજનિકા લજનની ધૂનમાં રંગે ચઢ્યા હતા. દરેકના હૃદયમાં એક તાન, એક શબ્દ, એક ધૂન ઝણઝણી રહી હતી. જેના પ્રભાવમાં અધાં સત્સંગીઓ આસપાસને ભૂલી એકમન થયાં અને તેવા પ્રતિક્ષપ સર્વની વચમાં, ભગવાન કૃષ્ણ સમક્ષ મીરાં.....

નાચવા લાગી.

મેવાડના મહારાણાનું આથી ભીષણ અપમાન કાઈ હોઈ શકે? ખેડેલા એક એક સાધુ તેને યવનો દેખાયા. માતા એક એક ભગત તેને દુશ્મન દેખાયા. દાંત પીસી તેણે સ્વહરતે એક એકને પકડી દૂર ફેંકવા માંડ્યા અને પછી અધાંને ડારી દે તેવી ગર્જના કરી,

“ અંધ કરો-અંધ કરી દો-અંધ કરી દો.”

થોડીક જ ક્ષણોમાં મંજરાઓ નીચે ખણખણી પડ્યાં. તંબુ-રાના તાર છેલ્લો ઝણઝણાટ કરી સ્થિરથયા અને સર્વ સાધુજાત હાથ જોડી રાણાની તરફ આભી બની જોઈ રહી.

રાણાની આંખોમાંથી અગ્નિ ઝરતો હતો. બરાબર, તેની સ્થામે તેને જોતી મીરાં ઊભી હતી.

મીરાંની આંખમાંથી અમી ઝરતું હતું.

મીરાં ઊભી હતી-ઘાંત, સ્વસ્થ.

ઉરફરાએલો રાણો શિકાર પર તરાપ મારવા જતા વાધની જેમ આંખો ખેંચી ઊભો હતો. મીરાંએ મૃદુ અવાજે કહ્યું:

“ પધારો દીવાનજી ! અમારાં અહોભાગ્ય...”

“ દીવાનજી ? ”

રાણો તાડૂક્યો, “ મહાન્ વીરો અને દુર્ગાંઓને સંધરનાર દીવાનજીના રાજમહેલમાં લડંગાઓ રાગડા તાણે અને તેઓની સામે રાજકુલની એક વખતની લક્ષ્મી પરમ પવિત્ર વૈધવ્યધર્મ ફેંકી નિર્લજ્જ બની નાચવા માંડે અને છતાં હું દીવાનજી ? મને આત્મહત્યા કરાવવા મુંદર રરતો શોષ્યો છે ભાભી ? મેવાડી રાજવંશના આત્મગૌરવને નષ્ટ કરવા આથી સરસ માર્ગ ખીજો એકે ય નથી-ધન્ય છે ભાભી.”

“ આપ શું કહો છો ? ” એટલું બોલી મીરાં દંગ થઇ જોઇ રહી. રાજમહેલમાં છૂટથી લક્ષિત કરવાની રજા તો તેમણે જ આપી હતી. દાન, પૂજ્ય કરવા જે કંઈ મંગાવતાં તેમાં રાણાએ જરા ય વિરોધ નહોતો દર્શાવ્યો. રાજમહેલની બધી સ્ત્રીઓએ મીરાં વિરુદ્ધ એક સ્પષ્ટ પણ નહોતો ઉચ્ચાર્યો-તો પછી ?

“ સિસોદિયાને હાથ અડાડ્યા વિના મારી નાંખવો હોય તો તેને હલકા માણસો સન્મુખ હલકા પાડવો.” ઘાંત કચકચાવી વિક્રમ બોલવા માંડ્યો, “ તમે મને પૂરેપૂરો હલકો બનાવ્યો ભાભી, હવે મને આત્મહત્યા કરવા પ્રેરો છો.”

ક્રોધમાં આકળો ઊતો થતો રાણો બોલવા માંડ્યો.

“ ભાઈ-રાણાજી ! આતું અશુભ ન બોલો.” મીરાં બેબાકળી બની વિક્રમ પાસે દોડી આવી તેનું મોંઢું બંધ કરી દેતાં બોલી. રાણો એક પગલું પાછો હડી ગયો. તે જોયા વિના મીરાં વિનંતિ કરી બોલવા લાગી, “ ગોવિંદલક્ષિત કરવી તે હલકું કામ છે-ભાઈ ? ”

“ના. તલવાર પકડતી મેવાડની રાજપૂતાણી હાથમાં તંબુરો પકડે અને ઈજ્જત સાચવવાને બદલે મંજુરા સાચવી ધૂતારા સાધુઓની વચમાં નાચે તે રાજકુલના ગૌરવને ઊંચે ચઢાવવાનું હશે ?”

મીરાં વિક્રમના ક્રોધને ન સમજી. પ્રભુભક્તિમાં કુલગૌરવને નીચું પાડવું કેવું ?

વિક્રમ મીરાંને ન સમજ્યો. રાજપૂતાણીને સાધુઓ સન્મુખ નાચવું કેવું ?

મીરાંએ સરળ હૃદયે કહેવા માંડ્યું, “રાણાજી ! હરિભક્તિમાં ઊંચે જ ચઢવાનું હોય છે.”

“પરંતુ તમારી ભક્તિથી હું નીચે પડું છું—મારી આંખમાં, મારી પ્રાણની આંખમાં, દુનિયાની આંખમાં.”

ભક્તિના જોશમાં ચઢેલી મીરાં હજી ન સમજી. વિક્રમને સમજાવવા બહુ મીઠા શબ્દોમાં જરા વધુ નજીક આવીને બોલવા માંડી: “દીવાનજી, બધું કારણુ મન છે. પ્રેમથી બધાંને જૂઓ. કોઈ પારકું નહિ દેખાય. ભાવથી ભગવાનને બળે બધાં માણસો સારાં જ દેખાશે. કોઈ હલકું નથી. કોઈ ધૂર્ત નથી. બધાં એક છે. બધાંના ભગવાન એક છે. આવો, અહીં આવો અને થોડીવાર એ એક ભગવાનના ચરણમાં બેસો.”

“નહિ...” રાણાએ ફરી ગર્જના કરી અને છેટાછેટા રહી ખૂણેખાંચરે અલોપ થતા ભયભીત નિર્દોષ ભકતો એકદમ અટકી જઈ કાંપી ઊઠ્યા.

“હું નહિ અને કોઈ નહિ. તમે ય નહિ લાભી, મારી આજ્ઞા છે કે આજ્ઞથી તમે અથવા કોઈ.....”

“ના...ના. રાણાજી ! ન આજ્ઞા કરતા.” મીરાં એકદમ રાણા તરફ આર્તનાદ કરતાં તેને આગળ બોલતો અટકાવી બોલી.

મીરાંને આત્નાદ સાંભળી વિક્રમ ચમકી ઊઠ્યો. મંદિરના દરવાજા બંધ કરવા આગળ ધસતા તેના પગ આગળથી મીરાંએ દોડીને કચકાપ જતા તંત્રુરાને જટ ઊઠાવી લીધા... બાબુમાં પડેલાં મંજરા એકદમ લઈ લીધાં અને રાજની આજ્ઞાથી ધૂણી ઊઠેલી મીરાં ધડીકમાં વિક્રમને અને ધડીકમાં કૃષ્ણને જોતાં ગાવા માંડી:

રાણાજી મહે તો ગામિંદકા ગુણુ ગાસ્થ્યાં ।
ચરણામિતકો નેમ હમારે, નિત ઊઠ દરસન જાસ્થ્યાં ॥
હરિમંદિરમે' નિરત કરાસ્થ્યાં ધૂંધરિયાં ઘમકાસ્થ્યાં ।
રામ-નામકા ઝાઝ ચલાસ્થ્યાં ભવસાગર તર જાસ્થ્યાં ॥
યહ સંસાર ખાડકા કાંટા જ્યા સંગત નહિ જાસ્થ્યાં ।
મીરા કહે પ્રભુ ગિરધર નામર નિરખ પરખ ગુણુ ગાસ્થ્યાં ॥

હેલી લીટી ગાતાં ગાતાં મીરાં હસતા પ્રભુના મુખને મદ્મદિત થઈ જોઈ રહી. તેની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં.

રાણાને જુસ્સો અટક્યો; પરંતુ ધટ્યો નહિ. વિક્રમ ન સમજ્યો. ક્રોધ અને ઘૃણા ભગવાનની સ્થાને પણ તેને ન લઈ ગયાં. અવાજમાં અને મોંઠા પર સખાઈ રાખી મેવાડને મહારાણો દાંત કચકચાવી બોલ્યો:

“ ભાબી, હું રાજપૂત છું. સિસોદિયો છું. ભગવાન એક-લિંગજનો' દીવાન છું. મારો ધર્મ છે તલવાર પકડી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો—તંત્રુરા પકડી નાચવાનો નહિ. આજથી આ રાજમહેલમાં મને પૂછ્યા સિવાય એક સાધુ પણ નહિ આવી શકે.”

રાણાએ આજ્ઞા દરમાવી જ દીધી. અમ્બુભરી આંખે અને વિનંતિભર્યા અવાજે મીરાં વિક્રમ તરફ જોઈ બોલી; “રાણાજી !”

“ બસ. આ મંદિર એ દરેક ભગતડા માટે બંધ ! ”

“ એવી કઠોર આજ્ઞા ન કરો રાજ્યાજી ! ” મીરાં બોલી થઈ જતાં વિનવવા લાગી, “ સાધુ સંતોથી મંદિરને વચ્ચિત ન-કરો. ઘોર અપરાધ થશે ! પાપ થશે ! ”

“ અને આપનું નાચવું પૂર્ય થશે ? તમે ગમે તેવાં પરંતુ રાજપૂતાણી-શરમ છે ! ”

“ શરમ ? ” મીરાં આંસુ લૂછ્યા વિના ચકિત આંખે વિક્રમને નેષ્ટ રહી બોલી.

“ લાખવાર...” પછવાડેથી આગળ ધસી આવી ઉદ્ધ બોલી અને ભાષનાં હાથ ખેંચી અતિશય ક્રોધમાં ચાલવા માંડી. પરંતુ હજી તે પીઠ ફેરવી બંને જણ ચાર ડગલાં ભરે તે પહેલાં તે અવાજ આપ્યો.

શ્રી ગિરધર આગે નાચુંગી ॥

બંને અટકી ગયાં અને ધીમે રહી પાછળ ફરી જોવા માંડ્યાં. નાસતા ભગતો ખૂણેખાંચરેથી ડાકિયાં કાઢી જોવા લાગ્યા. મીરાંનાં મંજીરાઓ મીઠા રણકારા કરતાં તાલ બદ્ધ વાગવા લાગ્યાં. તેના જવાબમાં કોઈ ખૂણેથી છૂપી પખવાજ બોલી. મંદિરની પછીતેથી ઝંઘર બજી—ક્યાંઈથી કરતાલ ગૂંજી—શંખબ્વનિ કુંકારો—અને મીરાં પ્રેમાવેશમાં ડાલવા લાગી:

શ્રી ગિરધર આગે નાચુંગી ।

નાચ નાચ પિવ રસિક રિઝાઈ પ્રેમી જનકું જાચુંગી ।

પ્રેમ પ્રીતિકા બાંધિ ઘૂંઘરુ સુરતકી કછની કાઢુંગી ॥

લોક-લોજ કૂળકી મરબદા યામે એક ન રાખુંગી ।

પિવકે પલંગા જ પોઢુંગી મીરા હરિ-રંગ રાચુંગી ॥

રાણો અને ઉદ્ધ નાચતી મીરાંને ધડીક આશ્ચર્યથી નેષ્ટ રહ્યાં. મીરાંની આંખનાં આંસુ સૂકાયાં હતાં. મોંઘા પર નિશ્ચયતા અને એક પ્રેકારની નચિતતા પ્રસરી હતી. ગાતાં ગાતાં અને

નાચતાં નાચતાં નૃત્યને અંતે મીરાં ભગવાનના દ્વાર આગળ બેસી પડી.

રાણો ન સમજ્યો. ન જ સળ્યો.

મીરાં પાસે આવી રાણો ઝૂનમાં બોલ્યો. “ નાચી રહ્યાં ભાભી! આ છેલ્લી વાર નાચી ચૂક્યાં, સમજી લ્યો. આજથી આ મંદિર ખંધ છે. બહારના માટે અને અંદરના માટે. ”

“ હું તમને મંદિર ખંધ નહિ કરવા દઉં. ”

વીજળીવેગે જીભી થઇ રાણાજીને પકડી લેતાં મીરાં બોલી-મીરાં ઉન્મત્ત દેખાતી હતી. વિક્રમ ડગ્યો નહિ. ઘેરે અવાજે, આંખનું મટકું લાબ્યા વિના મીરાંની આંખ સ્થામે આંખ ધરી દહતાથી તે બોલ્યો: “ હું તમને અહીં જીભાં નહિ રહેવા દઉં. અહીં આવવા નહિ દઉં અને વધારે કરશો તો મંદિરને તોડાવી દઇશ. ”

“ રાણાજી ! ” મીરાંએ એક ઝીણી ચીસ નાંખી દીધી.

“ હાં તોડાવી દઇશ. જેને લઇ મારું કુલ લાજે તે મંદિર, મંદિર નથી પાપનું ધામ છે. ”

“ ગોવિંદ ! ગોવિંદ ! ન બોલો રાણાજી, ન બોલો. ”

“ આજથી આ મંદિર તમે ત્યાગી દો. ”

“ શું કહી રહ્યાં છો રાણાજી ? ”

“ આજા છે-મારી. રાણાની. ”

“ પૂજા વિના હું જીવીશ કેમ ? ”

“ પૂજા ગોવિંદની કરવાની છે કે મંદિરની ? ”

“ પરંતુ આ તમારા વડીલ બંધુના... ”

“ મૃતાત્માનું આકું લેવાનું છોડો ભાભી. જીવતાં જેને રીઝવી ન જાયું તેના મૃતાત્માને રીઝવી શકશો ? ભાભી, ફાકટનાં ભગવાં પહેરેલા બીખારીઓની વચમાં નાચ્યા વિના એકલાં નાચ્યો તો શું વાંધો છે ? ”

“ છે. મારે છે.” ઉદા વચમાં બોલી પડી. “ મહેલમાં નાચશે તો આખા અંતઃપુરને નચાવશે—રાજમહેલમાંથી ય કાઢે દીવાનજી. આ ગોવિંદ ગિરિધારીની રાધા રોગ છે. જને અડશે તેને રોગી બનાવશે. ધીમેધીમે આખું રાજકુટુંબ તેના રંગમાં રંગાઇ ગયું છે—જાદુગર છે આ મેડતીજી. ડાકણ છે. સસરાને ખાધા, સાસુને ખાધી, પતિને ખાધો, પિતાને ખાધા, માતાને ખાધી, હવે તમારો વારો આવ્યો છે. સવેળા ચેતો દીવાનજી ! ભાભી ભક્ત નથી, દુશ્મનોએ પાઠવેલું મનુષ્યરૂપી હલાહલ ઝેર છે. એને સત્વર દૂર કરો નહિ તો રાજકુલ સમેત સારા રાજ્યનો નાશ કરશે—ધૂળમાં ધૂળ બનાવી મૂકી દેશે સર્વસ્વને.”

પાતાળમાં વસતા વાસુકિઓના કુંફાડા પણ આટલા ઝેરી નહિ હોય ! હૃદયનું બધું ઝેર વમન કર્યા પછી ઉદાએ મીરાં તરફ જોયું અને આગળ બોલતાં અટકી ગઇ. વિક્રમ પણ ચમકીને જોઇ રહ્યો.

ઉદાના અવિરત, અસહ્ય શબ્દપ્રવાહમાં મીરાં ક્યારનીયે બેશુદ્ધ ચમ ઢળી પડી હતી. મીરાં અગર ખરેખર દુઃખી હતી તે આજે—એકાકી હતી તો આજે જ.

કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ ઉદા થોડો ક્ષણ જોઇ દોડી ઘૂંટણીએ બેઠી અને મીરાંનો હાથ ઝાઝાવી નાડ જોવા લાગી. વિક્રમ જરા નીચે વળી ઉદાને પૂછવા લાગ્યો—
“ કાંઈ થયું તો નથી ?”

“ થયું હોત તો સારું થાત—આ ભવાડા જોવા તો ન પડત !” મીરાંનો હાથ નીચે નાખી દમ ઊભી ચર્ષજતાં ઉદા બોલી. “આ તો રાધિકાને જરા ચક્કર આવ્યાં છે—અરે ! ભૂલી, સમાધિ ચઢી છે.”

“ પરંતુ તેને અહીંથી .....

“ અરે ખેલ છે ખેલ ! તમારો. નરમ ન થાઓ. લેયા ! આ ભગતડીને હવે મુખ્ય રાજમહેલમાં ન જ રાખો.”

“ તો પછી ? ” રહેજ ગૂંચવાતાં રાણો બોલ્યો.

“ સાધુ લીખારીઓ સાથે બજનો ગામ ગાઈ ભૂત તો થઈ ગઈ છે. નાખો ભૂતિયા મહેલમાં એને અને એના ગોવિંદને. નાચશે, મારો અને મરવું હશે તો મરશે. ”

એટલું કહી ઉદ્ધએ તિરસ્કારમાં બેહોશ મીરાંના મુખ તરફ જોયું, અને અવાજ ધીમે કરતાં બોલી, “ કુલધાતિની—અહા. ”

એકાએક તેની નજર ત્યાંથી હટી મંદિરમાંના કૃષ્ણ તરફ ગઈ.

મીરાંના ગિરિધારીની જેમ આ કૃષ્ણ પણ હસતો હતો—હંમેશ મુજબ. વિક્રમ લણી મીરાં લણી ઉદ્ધ લણી, અને—અંધારામાં લપાઈ બેઠેલા પેલા ચોડાક ભગતો લણી.

“રોજ આ વખતે કોઈની સાથે વાતો કરે છે.”

નવી દાસીએ ગભરાતાં ગભરાતાં કહ્યું. દાંત અને હોઠને બીસી વિક્રમ સોનેમઠયા હિંચકે એસી ચૂપચાપ સાંભળી રહ્યો હતો. તેણે આંખને ખૂંલેથી દયારામ પાંડે તરફ જોયું. પાંડેએ માથું ધૂણાવતાં કહ્યું, “વાત તો ખરી છે હજાર ! કાલે મેં ય મીરાંબાને કોઈ સાથે વાતો કરતાં સાંભળ્યાં.”

“જોયું ભાઈ ?” વિક્રમ પાસે અત્યારસુધી ચૂપચાપ એસી રહેલી લોહીતરસી ઉદા બોલી પડી: “ભૂતિયા મહેલનાં ભૂતોને ય ખાઈ ગઈ આ ડાકણ-જશર કોઈ કિમિયો એની પાસે છે. છ-છ મહિનાથી વિચાર કરું છું કે ભગતડીને કેમ કંઈ થતું નથી ? હમણાં સુધી ખુસ્તમખુસ્તા બધાંની સાથે રહેવાનું હતું એટલે બાઈશાને

મહામૂંઝવણ હતી, હવે ભાવતું હતું તે જ વેદે કહ્યું. એકાંત મળ્યું છે—કોઈ આવે ન જાય. એટલે મનમાનીતો કોઈ ભગત શોધી કાઢ્યો છે અને આનંદ કરે છે.”

“એક મહિનો વધારે આમ વિતશે, તો આ સ્ત્રી મને પાગલ બનાવી દેશે.”

વિક્રમે હિંચકા પરથી ઊઠી જઈ આમથી તેમ ફરતાં કહેવા માંડ્યું. “રહવાર સાંજ શાંતિમાં રહે છે! એકે ય વખત કોઈની સમક્ષ વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. નથી માગતી, નથી ખોલતી. જે આપો તે લે છે, જે ન આપો તેનો આગ્રહ નથી કરતી. કાલે ભોજન ન ગયું તો ભૂખી રહી. આજે મિષ્ટાન્ન મોકલાવ્યાં તો ના ન કહી. હું કહું છું આ સ્ત્રી મને પાગલ બનાવી મૂકશે.” કહેતાં કહેતાં વિક્રમ પાંજા હિંચકે ખેસી ગયા.

“કોઈની ગાંજી જાય તે આ સ્ત્રી નહિ.” ઉદ્ધએ તાંબુલ આગળ મૂકતાં કહ્યું, “કાલે ખાધું નહિ તો જરૂર શી હતી? રાતના આવે છે તે તેનો ભગત—પ્રેમી! લાવતો હશે પોતાની સાથે મિષ્ટાન્ન અને બંને આનંદથી રાત માણતાં હશે. બાકી આ જમાનામાં એમ તો ભૂખ્યું કોઈ ન રહે. એ ડાકણ સતી નથી. સતી હોત તો ક્યારની ય બળી મરી હોત.”

“મને એ જરૂર પાગલ બનાવશે.” હાથની બે મૂઠીઓ હિંચકા પર પછાડતાં વિક્રમ બોલ્યો.

“તો કરો ખત્મ—લો આ તલવાર. ડાકણને મારવામાં હત્યા નથી, પૂરય છે.”

વિક્રમ આંખો ખેંચી બહેનને જોઈ રહ્યો. કોઈ ભયંકર નિશ્ચય કરતો હોય તેમ તેની કપાળ પરની કરચલી સૂચન કરવા માંડી.

“યુવરાજ પ્રત્યેની મીરાંની પતિસેવા તો આપેજ અમને આપના શ્રીમુખે સંભળાવી છે!” મોંઢે ચડેલો પાંડે તક સાધી બોલ્યો. વિક્રમે હોઠ અંદર દાબ્યા અને વેધક દૃષ્ટિથી પાંડેને જોઈ રહ્યો. પાંડે સહેજ સમસમી ઊઠ્યો.

“ મને તો ખાત્રી છે કે જે માણસ સાથે મીરાં વાતો કરે છે તેજ માણસ યુવરાજના આત્મઅધિદાનનું મૂળ કારણ છે.” ઉદાએ સક્રોચ વિના બળતામાં લી ઉમેયું:

વિક્રમના નિશ્ચયને અડગ કરવા છેલ્લું વાક્ય પૂરતું હતું. વિક્રમ ગમે તેવો હતો પરંતુ ભોજ માટે તેની સાચી ભક્તિ હતી. એકાએક વિક્રમના વિકૃત અનેલા મગજે એક વિકૃત વાતને સાફ જોવા માંડી. જોતજોતામાં તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ. વિક્રમને ક્રોધે ભરાતાં આમેય વાર નહોતી થતી. ચોતે મહારાણા તરીકે, મીરાંનું નામ આવતાં, શરમ, આત્મચ્છાનિ અને ધૃષ્ટાથી વ્યાકુળ બની જતો. મહેલનું મંદિર બંધ થવા પછી મીરાંના લકતો પ્રજામાં વધવા માંડ્યા હતા. ભૂતિયા મહેલમાં રહ્યા પછી હજુ મીરાં બા જીવતાં જ છે આ વાત સાધુ સત્સંગીઓ અને પ્રજાજનોનાં હૃદયને શાંતપણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ભરી દીધાં હતાં. ચમત્કારિક અનેકરંગી વાતો પ્રજાજનોમાં સંભળાતી હતી. પરિણામે મહારાણાની સખ્ત જમ્મિ છતાં ગિરિધારી અને મીરાં એક ન એક રીતે ચિતોડવાસીઓ અને અન્ય મેવાડીઓની જીભે રમતાં થઇ ગયાં. આની અસર મહારાણાના મન પર જેવી તેવી ન હતી. ઉદાના અંતિમ વાક્યે તેના હૃદયની ગુમ આગને એકદમ લાલકાવી દીધી. બધાંનાં મગજ કેકાણે આવી જાય તેવી રીતે તેણે ખૂમ પાડી કહ્યું:

“બસ ઉદા-ખબરદાર આગળ બોલી છે તો.”

એટલું કહી વિક્રમ ગાંડાની જેમ જીભો થયો અને ભીંતે ભરાવેલી રાજવંશી તલવારને ભુસ્સાથી ખેંચી, અવાજ ન કરવાની ચોકસાઈ રાખતાં ત્વરિત પગલે ભૂતિયા મહેલ તરફ ચાલવા માંડ્યો. ઉદા અને દયારામ પાંડે ગભરાઇ ચોકુંક છેલ્લું રાખી પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યાં.

ભૂતિયા મહેલ વિશાળ રાજમહેલનો એક ભાગ હતો; પરંતુ ગામમાં ડેડવાડાને જે સ્થાન હોય છે તે સ્થાન ભૂતિયા મહેલનું

હતું. અવકૃપા પામેલા યા બહુ ઉતરતી ડાટીનાં ઢાસઢાસીઓ અપોરના કાંઈકવાર આ મહેલના આગળના ભાગમાં રાંધી ખાતાં પરંતુ રાતના કાંઈ ત્યાંથી નીકળતું નહિ. બહેમ હતો કે મહેલનાં ભૂતો રહેનારને ખાઈ જાય છે. ભૂતિયા મહેલનું નામ અધાં લોક મસ્કરીમાં લેતાં પરંતુ ત્યાં જવાનું થાય તો દરેકના હૃદયમાં તર્ક, કુશંકા અને ગભરામણ થયા વિના રહેતાં નહિ.

ભાભીના ચારિત્ર્ય પર શંકા લાવનાર રાણો અતિ ક્રોધમાં હતો—અને નાગી તલવાર તેના હાથમાં હતી એટલે તેને ભાન ન રહ્યું: પરંતુ ઉઠા અને પાંડે ભૂતોના સ્મરણમાં ધક્કધક્ક થતી છાતીએ ચાલવા માંડ્યાં.

રાણો ભૂતિયા મહેલના દરવાજે આવી પહોંચ્યો. તેનું આવવું એવું એવિંતું હતું કે પદ્મા કાશી ચમકી મમે અને એલે તે પહેલાં રાણે કાશીના મોંઢે હાથ દષ્ટ પદમાને ચૂપ રહેવા ઇશારો કર્યો. બન્ને ઢાસીઓના પગ ગભરાટમાં ધૂંજવા માંડ્યા. રાણો બળતી આંખે, અન્ય ઢાસીઓને ચૂપ રહેવા સકેત કરતો નેઇ રહ્યો અને પછી ધીમેધી, હળવે પગલે મહેલની અંદર પૂજવાળા મીરાંના ખંડ તરફ આગળ વધ્યો. એક ખંડ, બે ખંડ, ત્રીજા ખંડ પાસે આવતાં તેના પગ અટકી ગયા. ભૂતની ખ્હીકથી નહિ. કોઇ સાથેના મીરાંના વાર્તાલાપથી. ખરેખર, મીરાં વાતચીત કરી રહી હતી. તેના અવાજમાં અતિ નિકટતા, પ્રેમનો અત્યંત આવેશ અને ભિંમિ સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. મીરાં ગદગદ કંઠે બોલતી હતી:

“વિનંતિ કરતાં કરતાં થાકી, ક્રોધ કરતાં કરતાં થાકી પરંતુ તું લગીરેય માનતો નથી—કહે, કહી દે શું કરું તો તું રીઝે મારા નાથ?”

“મારા નાથ !” વિક્રમ દાંત બીંસી બડબડ્યો. તેનું હૃદય મીરાંના એ દુષ્ટ નાથનું મોહું નેવા તલપી રહ્યું. તેના હાથ એ નાથની ગરદન દબાવી દેવા સળવળવા માંડ્યા. તેણે કાન દર્ધ,

મીરાંનો ચાર શું કહે છે તે સાંભળવા માથું બીંતને અડાડ્યું. તલવારને જરા જોરથી પકડી. પરંતુ મીરાંનો ચાર જવાબ આપે તેવો કાચો નહોતો.

“બોલ ! શું કરું તો તું રીએ ?” પુનઃ મીરાંએ વિનંતિ કરી.

પેલા હડીલાએ જવાબ ન આપ્યો. વિક્રમે પગની એડીએ ઝાંચી કરી વધુ કાન દીધા.

“હું તને બોલાવ્યા વિના નહિ રહું—મારા એ દહ નિશ્ચય છે. મારે એટલું જ જાણવું છે કે શું કરું તો તારા મધુર મોહક શબ્દો હંમેશાં મને આનંદ આપતા સંભળાયા કરે ? હવે તો દસકાઓ થઈ ગયા. બોલ સખે ! બોલ—એકવાર બોલ—એક જ વાર મને કહે મારા પ્રભુ—મારા નાથ ! તું શું માગે છે મારી પાસે ?” લગભગ રડી પડતા અવાજે મીરાં બોલી.

“તમારું મોત...” વિક્રમે અગ્નિશિખા સમી આંખો દેખાડતા અંદર ધસી જઈ મીરાંને કહ્યું, “અને એ હું આપીશ, અત્યારે. ઊભો રહે જ્યાં હોય ત્યાં.”

“પધારો રાણાજી—શું છે ?” મીરાંએ એકદમ ઊભી થઈ જતાં દરવાજામાં છાતી કાઢી ઊભા રહેલા વિક્રમને પૂછ્યું.

વિક્રમ આંખો ફાડી મીરાં તરફ જોઈ રહ્યો હતો. માણસ ગાયબ હતો અને તેને બદલે બરાબર તેની સામે પેલા નટખટ ગિરિધારી હસતો હતો. વિક્રમે મોટી ફાંજો બરતાં આસપાસ જોયું હાથ નીચે જોયું અને પછી ઝૂની આંખે મીરાં તરફ જોઈ પૂછ્યું, “ક્યાં ગયો એ કૂતરો ? બહાર આવ હરામખોર !”

“આપ કાને કહી રહ્યા છો ?” મીરાંએ વિસ્મય બની નિર્દોષ ભાવે પૂછ્યું.

“કાને ? તમારા પ્રભુને—તમારા નાથને—તમારા એ ચારનો !” મીરાં આશ્ચર્યમાં કંઈ બોલી શકી નહિ.

રાણો મીરાં પર ધસી આવ્યો. તેના ભીંસાતા દાંતના કટ-કટાટ મીરાંએ ચોકખા સાંભળ્યા.

“કાં ચૂપ રહ્યાં પરમ વૈષ્ણવ! ક્યાં છે એ નીચ ! મારે એનું મોઢું જોવું છે—જોઉં તો ખરો કે મેવાડના મુવરાજ કરતાં એ કેટલો સુંદર અને કેટલો પ્રતાપી છે ? બતાવી દો ક્યાં સંતાડયો એને—કોણ છે એ !”

મીરાંનો નિર્દોષ બાવ નિર્દોષ હાસ્યમાં પલટાઇ ગયો. એક ડગલું આગળ જરી તે ગિરિધારીની મૂર્તિ પાસે જઈ અને બોલીઃ “આ રહ્યો એ !”

વિક્રમે તેની વૈરાગિની બળતી આંખો ગિરિધારી તરફ ફેરવી. ગિરિધારી આ વખતે તેને વધુ પડતો હસતો દેખાયો. બહેમમાં તેની કંઈપણ તેજ બની ગઈ. અતિશય ક્રોધમાં તેનો શ્વાસ ચઢેલો હતો. એણે નિશ્ચલ બની મીરાંને પૂછવા માંડ્યું. “તમે વાતો કરતાં હતાં બાબી ! કોણ હતું ? — કોની સાથે વાતો થતી હતી ?”

“આ નટખટ સાથે.” મીરાંએ મુખપર સ્મિત રાખતાં કહ્યું.

“પરંતુ સાથે વાતો નથી થતી, બાબી !” તિરસ્કારમાં રાણો બોલ્યો.

“પ્રાર્થના જરૂર થાય છે, રાણીજી !” મીરાંએ સ્મિત રાખતાં કહ્યું, “હું પ્રાર્થના કરતી હતી.”

અસંખ્ય જીવોને એક જ સ્પર્શે બસ્મિભૂત કરી નાખનાર કોઈ મહાન જ્વાળામુખી મુખ ન મળતાં ફાટે નહિ અને પૃથ્વીના પેટાળમાં અંદરને અંદર પ્રચંડ તાપે બડબડી રહે તેવી સ્થિતિ વિક્રમની થઈ ગઈ. તેનું મગજ ભમવા લાગ્યું. તેને એકેએક ચાંલેલો એકેએક ખૂણો કોઈ સુંદર મુવકવાળો જણાયો; પરંતુ તેની ભ્રમણા તરત જ દૂર થઈ. તેને ગુસ્સાને દબાવી રાખવો પડ્યો. નિરાશિત પરંતુ ધ્રુજતે અંગે, પછી, તેણે અવાજને

ધીમે કરી દષ કહેવા માંડ્યું, “ભાભી એક વાત આપણે બન્ને સમજી લઈએ. આપણે બન્ને આગ અને ધી છીએ, જેમનેા ધર્મ ભેગાં થતાં ભડકા થવાનો છે. મને એન નથી, સુખ નથી, આશા નથી—મારે એક મહેલ નહિ આખા મેવાડને સંભાળવાનો છે. મને જરા શાંતિ લેવા દો.”

“ભાઈ અગર અહીં શાંતિ જણાતી હોય તો ખુશીથી અહીં પધારો—અહોભાગ્ય ! આવો—અહીં જ પધારો ! મારાથી બનતી સેવા રાણાજીની કરીશ—ગિરિધારીના ચરણમાં તમને જરૂર શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.”

વિક્રમ કંઈ જ ન બોલ્યો.

જવાળામુખી ફાટતો ન હતો પરંતુ તેને અંદર ને અંદર વધુ સળગાવી રહ્યો હતો. મીરાંની હિમાલયથી શાંતિ અને નિર્દોષ હાસ્યે તેને ક્રોધોન્મત બનાવી દીધો. થોડીક ક્ષણ હાંકતો તે મીરાંને જોઈ રહ્યો અને પછી એકાએક મોઢું ફેરવી તે ચાલવા માંડ્યો. પૂડે આવેલી ઉદાએ તિરસ્કારમાં બે હથેલીઓ અક્ષણી નમસ્કાર કર્યા અને પાંડેને લઈ ચાલવા માંડી. જતાં જતાં તેણે જોઈ લીધું કે ગિરિધારી અને મીરાં બન્ને તેને હસી રહ્યાં હતાં.

“આ રાણોજી બહુ રૂઠ્યા છે.”

અધાંના ગયા પછી ડરતાં ડરતાં કાશી બોલી જોડી—મીરાં બોલી બારણાં તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં.

“ભારે રૂઠ્યા છે, આ !” પદમાએ ય પાસે આવી ધીમે રહી કહ્યું, “હૃદયેહૃદના રૂઠ્યા છે, આ !” કાશી પુનઃ બોલી. મીરાં ધીમે રહી નીચે બેઠી અને ગિરિધારી આગળની નાની સમઘમાં વાટ ફીક કરતાં કાશી પદમાના શબ્દો યાદ કરતી મોહિનીમૂરત ગિરિધારી તરફ જોઈ રહી પછી સ્મિત ફરકાવતાં બોલી:

सीसोद्यो रूठयो तो भुँरौ कँध कर लेसी,
महे तो गुणु जेअधिदका गारयँ हो भाध ॥

अक न क्षणुमां शब्दो पूरेपूरा गीतमां पक्षटाध गया.
पासे पडेयो तंअुरे अने मंअुरा लध भीरां गावां मांडी:

राखोअ रूठयो वँरौ इस रभासी
हरि रूठयँ किठे जारयँ हो भाध ॥

लोक लाजकी काणु न मानँ
निरलै निसाणु धुरास्थँ हो भाध ॥

राम नामकी जणु अक्षस्थँ
लौ सागर तर जस्थँ हो भाध ॥

भीरा सरण सँवण गिरधरकी
अरणु-कँवल लपटास्थँ हो भाध ॥

रातनी नीरव श्वांतिमां भीरांनुं लजन वधारे स्पष्ट अनी
हवामां गूणुतुं हतुं. महेलमां लगलग दरेक जणु हूरथी आवता
भीरांभाधना भीडा सरमां भअ अर्ध गयुं. न अयो अेकदो विक्रम.

शयनमंदिरमां आवी तेणे तक्षवार केंडी दीधी. पासे
आवती राणीने तेणे धक्को मारी अेसाडी दीधी. हूर हूरथी
आवती भीरांनी सुरावलीधी ते वधु उन्मत अन्ये जतो हतो.
राणी अधुं जणुती हती, यूप रही. उवा पोताना अंउमां न
याली गध अने ह्याराम पांउये धरते रस्तो लीधो.

राखो अेयेन रलो. न्यां सुधी भीरांनुं लजन यात्युं त्यां
सुधी धवाअेया वाधनी भाइक तेणे शयनमंदिरमां क्यो क्युं. अंते,
भीरांनुं लजन अंध अयुं.

हांशी रहेयो विक्रम पणु अंते अेडा. राणीअे तेनुं भगज
शांत करवा प्रयत्न करवा मांडया. पोताना कपाण पर हूरता
राणीना हणवा हाअनेा अाहेवा राखुअे विरोध न क्यो...परंतु
तेना हृदयनी अश्वांति जरा म कम न अर्ध...

પ્રહરો વિલા પરંતુ વિક્રમને એન ન પડ્યું. ન્યારથી સાધુ સંતો મીરાંમંદિરે આવવા માંડ્યા, ન્યારથી મીરાંબાની અનેક વાતો શતસહસ્ર જીભે ચમત્કારોના રૂપમાં સંભળાવા માંડી, ન્યારથી મીરાં-ગિરિધારીના નામનાં જીર્મિગીતો મીરાંના હોઠમાંથી ઝીલી ઘસીઓ અને વિધવા ભાભી ઇત્યાદિ દ્વારા બહારનાં લોકોમાં જીભે જીભે ગવાવા માંડ્યાં, ત્યારથી તેના દરેક શ્વાસોચ્છવાસે મીરાંનું નામ ડંખ દેવા લાગ્યું. તેને કોષક વાર લાગતું જાણે હજારો મોઢાં તેના સ્થામું જોઈ હસી રહ્યાં છે—તેની ઠેકડી કરે છે, તેને ફિટકારે છે. રાજદરબારમાં બેઠાં બેઠાં, ભોજનગૃહમાં ખાતાં ખાતાં, શયન-મંદિરે સુતાં સુતાં એ જ મોઢાં ખડખડાટ હસતાં તેના કાનને બધિર કરવા લાગ્યાં. તેની શુદ્ધિ કુંડિત થવા માંડી. તેની દષ્ટિ ટૂંકી થવા માંડી. તે એટલે સુધી કે તે માત્ર ઉદા અને દ્યારામ પાંડેને જ જોઈ શકતો.

વિક્રમનું પરિવર્તન ઝડપથી થવા માંડ્યું—માત્ર એક મીરાંના વિચારે. અને એ પરિવર્તનમાં સામંતોને મેવાડના પતનની ઝાંખી થવા લાગી. રાજદરબારમાંથી કંટાળી રાણો હલકાં જતોના હલકા આનંદ વિનોદમાં ભાગ લેવા માંડ્યો—તેનો હેતુ મગજમાં રમતી મીરાંને ભૂલવાનો હતો; પરંતુ જેમ જેમ તે એ લોકોમાં વધુ આનંદ અને ઉત્સાહ દર્શાવતો તેટલો જ તે મહેલમાં પગ મૂકતાં અશક્ત અને દુઃખી થઈ જતો. સામંતોમાં બંડ અને દુરમનોમાં મેવાડ પર ચઢાઈના વાગતા ભણુકારા રાણાની અસ્થિરતાને લાઇને હતા અને રાણાની અસ્થિરતાનું કારણ માત્ર મીરાં જ હતી એવું નિશ્ચયપૂર્વક માની ભાઇની ઇચ્છાને ટકાવી રાખવા ઉદાએ મીરાંને હંમેસને માટે દૂર કરી નાખવા પ્રાણપણે મન સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી.

એક દિવસ રાજખટપટથી યાકીને સતેલા વિક્રમ પાસે જીદા હરખબેર આવી પહોંચી. તેણે ઉત્સાહમાં જાંઝે શ્વાસે વિક્રમના કાનમાં થોડાક શબ્દો કહ્યા. રાણો ટટાર થઈ ગયો.

થોડીક ક્ષણ ઉદા સ્હામું વિચાર કરતાં જોઈ રહી અને પછી
દયારામ પાંડેને બોલાવી મંગાવ્યા. ઉદાએ ઉત્સાહને બરાબર જોયો
ક્યાં વિના પાંડેના હાથમાં ફૂલના હારની એક સુંદર ચંદનપેટી
આપી અને કાનમાં કંઈ મણુગણી. પાંડે ચાલતો થયો. ઉદાએ
સખ્ત બની રાણાને હાથ દબાવી રાખ્યો. રાણાથી ન રહેવાયું.
પાંડેના ગયા પછી તેણે આતૂરતાથી પૂછ્યું,

“પરંતુ મને તો કહે ઉદા, મીરાં બાબી કેમ ઠેકાણે આવી
જશે ?”

“મેં એમ કહ્યું ઠેકાણે આવી જશે ? ના, ઠેકાણે
થઈ જશે.”

“ઉદા !” વિક્રમ બોલો થઈ બોલી બહો.

“ખાસ કંઈ નથી,” ઉદા હસી પડતાં બોલી, “ફૂલોનો સુંદર
મેટો હાર છે. અંદર કેવડિયા ઝીણા સાપ છે. વળગશે તો
તત્ક્ષણ પ્રાણ લેશે. કહેવાશે ફૂલમાં ભરાઈ રહેલા સર્પોએ જીવ
લીધો અને નહિ મરે તો ખાત્રી થશે કે એ ખરી ડાકણ છે અને
તેની સદ્ગતિ કરવા કોઈ બીજું પૂણ્યકામ કરવું પડશે.”

સંખ્યા આરતી થઈ રહી હતી. શ્રુતિયા મહેલની ખંડીક
અધાંના હૃદયમાંથી થોડીક જતી રહી હતી, પરંતુ પાંડે ગભરાતો
ગભરાતો જ આવ્યો અને મીરાંબા આગળ પેટી મૂકી બોલ્યો:

“બા, રાણાજીએ પ્રભુને માટે ભેટ મોકલાવી છે.”

“રાણાજીએ ?” મીરાંએ સ્હેજ હર્ષથી પૂછ્યું. તેણે તરત
ચંદનપેટી લઈ લીધી અને ગિરિધારી તરફ ફરીને બોલી, “નાથ !
તેં એમને સદ્ગુણ આપી..... તેં મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી !
તેમના હૃદયમાં તારા પ્રત્યે પ્રેમ જાગ્યો..... તારી ભક્તિમાં
ફૂલ્યા ! સ્વીકાર પ્રભુ આ મેવાડના રાણાને પ્રેમોપહાર.” એટલું
કહી હર્ષાશ્રુથી તેણે પેટી બિધાડી અને ખંડેને સુવાસથી ભરી દેતો
હાર કાઢી ગિરિધારીના મળામાં નાખ્યો.

“આપ રે !”

પાંડવે હાર તરફ જોઈ કાળજી કંપાવી મૂકે તેવી ચીસ પાડી અને બારણા બહાર -હાસતાં -હાસતાં ખૂમ પાડી, “સાપ...સાપ...સાપ.”

“આ જાણાં થઈ જાઓ.” કાશીએ ચીસ પાડી.

મીરાં ચમકી. ગિરિધારીના ગળામાં પડેલા હારમાંથી એ નાનકડા સર્પો ત્વરિત વેગે મૂર્તિ પરથી જિતરી તેના પગ પહોંચાડે અદ્વચ થઈ ગયા. બીજા ત્રણ પેટીમાંથી નીકળી જીત તરફ દોડવા લાગ્યા. તેમાંથી એક મીરાંના ખોળા પર ચડ્યો.

“આ...આ...” પદમા લાકડા જેવી થઈ જતાં બોલી. કેવડીઓ સાપ તે પારખી ગઈ હતી; પરંતુ મીરાંએ હસતે મુખે જોયા કર્યું. મંજરા હાથમાંથી ન મૂકી. તંબુરો જમીન પરથી જાકાવી લીધો અને બોલ્યાં, “તમે કોઈને સતાવશો નહિ. બહાર જઈ જાણાં રહો. જતારને રોકો નહિ. આવતારને સતાવો નહિ. આ તો કનૈયાની લીલા છે.”

એટલું કહી ધીમેથી તેમણે મંજરા અને તંબુરો છેડ્યાં... સાપ થોડી વાર ખોળામાં પડી રહ્યો. પછી ધીમે રહી જિતરી ગિરિધારીના ચરણમાં મીરાં તરફ ફેણ કરી ડાલવા લાગ્યો— ધીમે ધીમે, મીરાંની સાથે, મીરાંની ધૂનમાં.

પદમા અને કાશી જીવ ગળામાં રાખી જોઈ રહ્યાં; પરંતુ સાપને વધારેવાર રહેવું ઠીક ન લાગ્યું, ભગવાનની સામે ખેસતાં મીરાંના મોઢા પર અજબ કાંતી આવી જતી. તેનું મોઢું હસું હસું થઈ રહેતું અને નટખટ ગિરિધારી તો હસતો જ રહેતો !

મીરાં તન્મય બની ગિરિધારીના હસતા મોઢાને જોઈ રહી ગાઈ રહી હતી:

પિયા, તું કહ્યું અયો નહરા લગાય ।

ઠાંડી ગયો અખ કહ્યું બિસાસી, પ્રેમકી બાતી બરાય ॥
બીરહ-સમંઝે ઠાંડી ગયો, પીવ, નહકી નાવ તલાય ।
મીરાંકે પ્રણુ ગિરધર નાગર, તુમ બીન રહો ન જાય ।

x

x

x

બીજે દિવસે આખા ચિતોડમાં ફૂલ ને સાપની વાત વાપરે પ્રસરી રહી અને લોકો ક'પી ભીડ્યાં. કયો ચંડાળ ભગવતીના જીવ પછવાડે ભભવા માંડ્યો ? કેટલાકે કહ્યું હારનો સાપ થઈ ગયો કેટલાકે કહ્યું સાપનો હાર થઈ ગયો. કોઈ વૈષ્ણવીઓ કહેવા લાગી એ તો ભગવાન આ સાથે રમતા હતા. પરંતુ લગભગ દરેક જથ્થુ હૃદયમાં ગાંઠ વાળી ખેડું હતું કે એ રાણાનું જ કૃત્ય હોવું જોઈએ અને મીરાંબાના ચમત્કારથી સર્પો ભાગી ગયા. બન્યું પણ તેમ જ. સર્પો મીરાંબાના ભૂતિયા આવાસમાં દેખાયા નહિ.

થોડાક જ દિવસમાં દરબારમાં વાત આવી કે સાપનો હાર થઈ ગયો અને દરેકે તે સ્વીકારી. પણ રાણાથી ગુપ્તપણે થતી આ વાત પાંડેદારા તેના કાન પર આવ્યા વિના ન રહી. ખરું જોતાં સપની ખરી ખોટી વાત સૌથી વધુ ફેલાવનાર પાંડે જ હતો.

રાણાનો ધૂંધવાટ વધી ગયો. તેને ડગલે ડગલે માનહાની થતી જણાઈ. અપમાન અને ગમગીનીમાં તે તરફડવા લાગ્યો. સ્વપ્નામાં તેને મીરાં દેખાવા માંડી. જગૃતિમાં તેને મીરાંના ભણકારા ગૂંજવા લાગ્યા. તેના હાંતને અન્ન સાથે વેર બંધાવા લાગ્યું. તેની આંખને એશઆરામ ઝેર જેવાં લાગ્યાં. રાણો અંદરને અંદર શરમ અને ઘૃણાથી રીંખાવા લાગ્યો. મેવાડની કોઈ રાણી મીરાં જેટલી ભક્તિમાં ખેવફૂફે નહોતી બની. મેવાડનો કોઈ રાણો કોઈ રાજકુડુંબીથી વિક્રમ જેટલો અવમાનિત નહોતો બન્યો. એક એક કરી બધી સ્ત્રીઓ મીરાંની પ્રેમભક્તિમાં રંગાઈ ગઈ હતી. શુદ્ધ પતિવ્રત ધર્મી, એક વખતની જડ પણ અત્યારે સૌથી ડાહી જણાતી પટરાણી પણ મીરાંના પ્રેમમાં પોતાની જાતને હારી ચૂકી હતી. આખા રાજમહેલમાં ઉદા ને વિક્રમ સિવાય બધાનાં હૃદયમાં જીડો જીડો મીરાં પ્રત્યેનો પ્રેમ જલકતો હતો.

જે કુળમાં ગુણયુથીથી જ તલવાર અને બલિદાનના પાંડો સ્ત્રીખવાય ત્યાં મંજુરા અને નૃત્યો ગૂંજ્યા કરે ત્યારે અવધિ જ આવે ને !

ભીરાં, ભીરાં, ને ભીરાં !

રાણાનું ચિત્ત અસ્થિર તો હતું. વધુ અસ્થિર થવા લાગ્યું. ઉદાને અને પટરાણીને ચિંતા થવા માંડી. ધીમે ધીમે રાણાએ નિશ્ચય કરી લીધો. રાજમહેલમાં ઠાં તો ભીરાં નહિ કે ઠાં તો પોતે નહિ. તો જ તેના જીવને શાંતિ મળે. ભીરાંના પિયરિયે જવા ના પાડતાં હતાં. સાસરે પોસાતાં ન હતાં અને રાણાનું મગજ બગડવા માડ્યું હતું. સમસ્યા આવી પડી હતી. કોઈ રસ્તો નહોતો જડતો.

“એક જ રસ્તો છે !”

એક દિવસે બહુ વિચારમાં પડેલા રાણા વિક્રમને બહુ વિચારમાં ખૂબ ગોથાં ખાધા પછી દ્યારામ પાંડેએ કહ્યું.

“ક્યો ?” એકદમ થાકી ગયેલા પુરુષના અવાજે વિક્રમ બોલ્યો. ઘોર નિરાશામાં ય તેને આશાને એકદમ નહોતી છોડી દીધી. પુરોહિતે હાથ જોડી આંખો ઝીણી કરી બહુ ધીમા અવાજે કહ્યું:

“અન્નદાતા ! સ્ત્રીએ પોતાની જાતને નષ્ટ કરવા એ રસ્તા શોધી કાઢ્યા છે. બળી મરવું યા ઝેર ખાવું. લગવાનની ભક્તિમાં આતપ્રોત થયેલાં બા દેખીતી રીતે જીવવા છતાં મરેલાં જ છે. શું કરીયે ? અગર સિસોદિયા કુલની ઇજ્જતને ખાસ પ્રશ્ન ન હોત તો.....”

કહેતાં કહેતાં પાંડે અટકી ગયો. પછી વિક્રમ તરફ સૂચક ભાવે નેમ્મ રહ્યો અને સ્મિત કરતાં બોલ્યો, “મેવાડના રાજકુલની તરફ આંગળીઓ ચિંધી આપું રાજસ્થાન આજે હસી રહ્યું છે.”

“સત્રી હોવાનો તો સવાલ જ નથી” ચૂપચાપ બેસી રહેલી ઉદાએ આગળ આવી ટાપશી પૂરતાં કહ્યું અને ભાઇ પાસે બેસતાં બોલી, “પરંતુ હા, ઝેર પીએ તો બધું શમી જાય.”

“પરંતુ રાજપુશીથી પીએ તો ને ? ” વિક્રમે નીરસ-
ભાવે કહ્યું.

“નહિ પીએ તો પીવડાવશું. ઈજગતની ખાતર. કુલ
ખાતર. એના અને આપણા સુખની ખાતર. ”

“વાત ખોટી નથી. ” વિક્રમે બહુ દિવસે રહેજ રસ-
પૂર્વક કહેવા માંડ્યું.

“ચુડેલને મારી નાખી જ કામની ભાઈ ! કેટલા મહિનાઓથી
તમને કરગરું છું. ”

“ચુડેલને મારી નાખી જ કામની. ” વિક્રમે ઉદાના સળે
યાગોળ્યા.

“કહું છું ને-ઝેર દો. હું આપીશ. ”

“તું ઉદા ? ” વિક્રમ આશ્ચર્યમાં તેના સામું જોઈ રહ્યો
અને પછી થોડીવાર રહી બોલ્યો.

“કેવી રીતે ? ને અગર બધાને ખબર પડી તો.....”

“ખબર પડવા શા માટે દરજ્યે ? હું, આપ અને પુરોહિત
ત્રણ જણાં જ જાણીયે. ”

“વારુ ! ” રાણાએ અનુમતિ આપી.

“કાલે શિવરાત્રિ છે. ” ઉદા આનંદમાં નાચી ઊઠી કહેવા
લાગી-રાણાને ત્યારે જ સૌથી મોટો તહેવાર યાદ આવ્યો. “ઝેર
પી જનારા નિલકંઠ શ્રી એકલિંગજીને નામે હું જાતે ઝેરનો
કોટોરો ચરણામૃતવાળો કરી, આપી આવીશ. ”

વિક્રમ ઉદા સામું જોઈ રહ્યો.

ખીજે દિવસે શિવરાત્રિ હતી. એકલિંગજીનું માહાત્મ્ય
આખા મેવાડમાં જેવું તેવું નહતું. એકલિંગજીનો દિવાન રાણો,
બહુ ઉત્સાહપૂર્વક એકલિંગજીની પુજા કરવા લાગ્યો. તે દિવસે
પ્રાતઃકાળમાં બહુ અંધારે અંધારે ઉદા ઊઠી. પાંડે સાથે મહેલ ખાર

એક મહારણને ખાસ બોલાવામાં આવી હતી. જાત જાતનાં ઝેર તેની પાસે હતાં તેમાંથી તત્ક્ષણ પ્રાણ હરે તેવા ઝેરવાળું એક મૂળાડું અને ખાસ ઝેર લઈ એ બાઈ પાસે ઉદાએ જાતે જાભાં રહી એક પથ્થર પર વટાવ્યું; સાથે આણેલાં થોડાંક પાંદડાઓનો રસ તેમાં ભેગો કર્યો અને એક નાની કટોરીમાં ભરાવી ઉદા જાતે લઈ ઉપર આવી.

થોડીક વારમાં તેણે પંચામૃત તૈયાર કરી દીધું.

દિવસ ઉઝ્યો અને આગળ વધવા લાગ્યો. એકલિંગળ બાપાની પ્રાતઃપૂજા ધામધૂમથી ઉજવાઈ. ઉદાએ થોડોક સમય જવા દીધો પછી હલાહલ થયેલા પંચામૃતને એક સોનાના કટોરામાં ભરી પાંડેને સાથે લઈ ભૂતિયા મહેલ તરફ ચાલવા માંડી.

પ્રારંભમાં તો ઉદા જોરથી ચાલવા માંડી; પરંતુ અર્ધે રસ્તે તેને મીરાંબાનો રણકતો અવાજ લજ્જનવાટે સંભળાવા લાગ્યો.

અત્યાર સુધી ઉદાનું મગજ પાગલની માફક એક જ ધૂનથી ભરાયું હતું—ઝેર તૈયાર કરી આપવું. હવે તેનું મગજ અન્ય વિચાર કરવાને લાયક થયું. તેને પ્રથમ જાન આવ્યું કે લોકોમાં ચમત્કારિક મનાતી એક કૃષ્ણલક્ષ્મીને પોતે મારી નાખવા ચાલી હતી; અને એવાં લક્ષ્મીને કે જે હંમેશાં પ્રેમથી જ તેની સામે જોતી હતી.

કોણ જાણે એકએક તેના પગ ભારે થઈ ગયા— તેની ચાલ ધીમી પડી. જેમ જેમ તે આગળ વધવા માંડી, તેમ તેમ લજ્જન સ્પષ્ટ થવા માંડ્યું:

મીરાં રંગ લાગો રામ હરી, ઝોરન રંગ અટક પરી ॥
ચૂડો મૂંઠારે તિલક અરૂ માળા,

સીળ બરત સિંહુગારો ૧
ઝોર સિંગાર મૂંઠારે દાય ન આવે,

યો ગુરુ મ્યાન હમરો ॥

કોઈ નિંદા કોઈ બિંદા મહે તો,

ગુણ ગોબિંદકા ગાર્થ્યા ।

જીણ મારગ મહારા સાધ પધારૈ,

ઉણ મારગ મહે ભર્ય્યા ॥

ચોરી ન કર્ય્યા જીવ ન સતાર્ય્યા,

કાંધ કરસી મહારો કોઇ ।

ગજસે ઉતર કર ખર નહિં ચઠ્ય્યા,

યા તો ખાત ન હોઇ ॥

એકાએક થએલી અકામણુ ઉદાને ખૂંચવા લાગી. લગ્નના શબ્દો સ્પષ્ટ, અને તે ગાનારનું હૃદય સરળ અને કંચન જેવું જણાતું હતું. ચોરી કરવા નીકળેલો કાચો ચોર, રસ્તે ચાલતી વખતે સામે મળનાર દરેક જણુ પોતાની રહામે વહેમથી જ બુઝે છે એમ કહી રહે છે. ઉદાના મનના પણુ એ હાલ થવા માંડ્યા.

કામ નિમિત્તે મહેલમાં ફરતા ફરતા અને સામે મળતાં દાસ દાસીઓ વિનયપૂર્વક તેને નમીને બાબુએથી પસાર થતાં હતાં; પરંતુ ઉદાને લાગ્યું તેઓ કટોરામાં થું છે તે પામી જઈ તેના પ્રત્યે મનમાં હસતાં હતાં.

કેમ ન હસે ?

તેઓ જણુતાં હતાં કે પોતે તેઓને મન જણુતી પોતાની ભગવાનમય લાભીને મારી નાખવા જાય છે. એટલે તો હસે છે !

શા માટે ન હસે ?

સાસરિયાને વિસારી પોતે પિયેર વસી અને એકલા પડી ગયેલા ભાષને પોતે કહી લીધેલા અતિ દુઃખમાં સહારો બની રહી. છતાં, રાણાના દુઃખનિવારણુ માટે જેને કામ કરવું જ જોઈએ તે અર્ધા લોકો બેસી રહ્યાં છે અને તેમની મુસીબત પોતે કેમ ભોગવી રહી છે ? આ વિચારથી ય તેઓ હસતાં હોય તો ?

भीरांये थीनुं लजन शर कर्तुं.

हो ए हरि कित गये नेहू लगाय ॥

नेहू लगाय भरो मन हर लियो रसलरि टर सुनाय ।

भरे मनभं जैसी आवै भइं उहर-थीस जाय ॥

भरुं उहर-थीस जाय ?

उदा समसमी गिरी. भीरां नल्लु गधं शुं? तेनुं हृदय थोडीकवार थडकी गयुं.

योरनुं हृदय ने !

उदानो उगलुं लेवा नतो पग अटकी गयो. वहेभमां ते पुनः विचारे यही. पोते न जेर आपवा डेम तैयार थछ ? राखो पोते जेर आपवा कां तयार न थया ? तेमनी पटराणी डेम कयारनी थ पग पाछा करी जेसी गछ ? पुरोहित कभर आधी डेम आगण न आव्यो ? तेना मनमां अनेक कुशंकाओ उत्पन्न थवा मांडी. जे कुशंकाओ तीत्र स्वइप पकड्युं. कटण्य करी राजेनुं उदानुं हँयुं पुनः हयभयवा मांड्युं.....ध्रूजवा मांड्युं.

अटलुं न नहि, लोकोनी समक्ष पोतानुं पाप प्रकाशवा उदानुं योरनुं हृदय नल्ले उछणी उछणी अहार आववा मांड्युं. आम छतां, हिंमत अेकडी करी, पोताना ध्रूजता पजने ते जूतिया महेल सुधी तो जेच्यी लावी; परंतु मुज्य दरवाज आगण आवतां..... तेनां हानं गगडी गयां.

भीरांया गातां हतां,

छंडि गये भिसवासघात करि नेहूकी नाव यदाथ ।

भीराके प्रलु कथ र भिलोगे रहे मधुपुरी छाय ॥

भिसवासघात ?

उदाना भगजमां जे अेक न शण्ड मंदिरना धंटरवनी जेभ वागी रहो. विश्वासघात कानो ? काणे कयो ? पोते डेवी रीते ? भीरां निर्दोष हती ?

ઉદાનું હૃદય જાણે તેના મગજ સાથે સર્વે આમુઘો લઇ એકદમ તૂટી પડ્યું. ઉદા મહારાષ્ટ્ર-દરવાજાની બીંત સાથે તે જ્યાં ઊભી હતી ત્યાં જ ચોટી ગઇ. તેણે ઈશારાથી પાછળ પાછળ આવતા પરિને બોલાવ્યો. દયારામ પાંડે કાંઈ અપરિચિત ભયથી કાંપ્યો; પરંતુ ઉદાએ ધીમે અવાજે ઝેરનો કંટોરો આપતાં કરડાકીથી કહ્યું,

“જાઓ, રાણાનું નામ લઇ તમે ચરણામૃત આપી આવો.”

“હા, બા !”

પુરોહિત થોથડાતી જીભે બોલ્યો અને અંદર ગયો; પરંતુ જીવ બહાર મૂકીને.

ઉદા હજીવે રહી પોતાના મનને સમજાવવા માંડી: પતિથી માંડી પિતા સુધીનાં બધાંને મારી નાખનાર અભાગિણીને મારી નાખવામાં પાપ શું ? છિટ ! સિસોદિયા વંશની પવિત્ર સ્ત્રીઓની કુલમર્યાદા ડૂંઝાડનાર મીરાંને મારવામાં થરથરાટ હોવો જ ન જોઈએ.

પરંતુ પોતે જ કેમ મારે ?

પુનઃ તેને વિચાર આવ્યો. એ ફરજ તો મહારાણીની હતી—રાણા વિક્રમની રાણીની હતી ! પોતાની નહિ. તેનું હૃદય પાછું જોરથી ઢૂંઢવા માંડ્યું—બોલવા માંડ્યું: પાપી ! ચોર ! હત્યારી ! ધાતિની ! નીચ ! કૂર ! રાક્ષસી !

ઉદાને એ શબ્દોના ભણકારથી ચક્કર આવવા લાગ્યાં. જે સ્ત્રીના પતિએ મરણ પથારીએ તેની માફી માગી હાથ જોડ્યા—જેને પતિએ પવિત્ર ગણી, તેને પાપી માનવાનો નિયંત્રણ શો અધિકાર હતો ? અને પાપી ગણવી હતી તો તેને મારી નાખવાનો શો અધિકાર હતો ? કદાચ મીરાં નિર્દોષ હોય તો ?...

તેનું હૃદય જોસથી ધબકી રહ્યું. હૃદયે ઉદાને ખાત્રી આપી મીરાં નિર્દોષ છે.....તો, તો પછી ?

તેના હાથ ઢીલા પડવા માંડ્યા. તેના કપાળે પસીનો આવવા માંડ્યો. તેની કંપના મહેલની અંદર મીરાં પાસે જતા પાંડે પૂઠે પડી. તેણે મનમાં મનમાં કંપના કરી ગોખવા માંડ્યું: અલ્પાર સુધીમાં પુરોહિત પાંડે સો ડગલાં ચાલ્યો હશે. યરાચર સો મે ડગલે પુરોહિત મીરાં પાસે જીભો રહી ગયો હશે. ઉદાએ કંપનાને હણુ વધુ તેજ કરી: બજન પૂરું થઇ ગયું છે. દયારામ પાંડેએ મીરાં સામે જોડું જોડું હાસ્ય દર્શાવી ચરણામૃતવાળો હાથ લંબાવ્યો છે. કર્મચંડાળ હાથને કેમ ધૂળવે છે ? ઉદા પોતાનો ધૂળતો હાથ પકડી લેતાં—કંપનાની આંખે જતાં જતાં જોલી: મીરાંએ સ્મિત કરી કટોરો લઇ લીધો. તેણે એક-એ તુલસીપત્ર નાખી ગિરિધારી આગળ નીચે મૂકી દીધો. ગિરિધારીનું પ્રેમપૂર્વક અર્ચન કરી તેણે કટોરો પાછો હાથમાં લીધો. સ્મિત કરી તેણે પુરોહિત તરફ જોયું અને થોડુંક ચરણામૃત તેને ય આપવા જતાં પાંડેએ લેવાની ના પાડી.

ચંડાળ કહિંનો ! ઉદા એકદમ અંદર ધસી ગઇ.

તેની કંપના ગિલકુલ સાચી હતી.

તેણે જોયું કે મીરાં પાંડેને થોડુંક ચરણામૃત લેવા સસ્મિત આગ્રહ કરી રહી હતી અને સફેદ પૂણી જેવો થઇ ગયેલો પાંડે ચોરી છૂપાવવા જોડું જોડું હસી કહી રહ્યો હતો:

“ના, ના, બા ! આપ જ પીઓ. ચરણામૃત ખાસ આપના જ માટે છે, આપ આરોગો.”

“જેવી આપની ઇચ્છા.”

એટલું કહી મીરાંએ સોનાના કટોરાને કપાળે અડકાડી હોઠ પર મૂક્યો.

ગિરિધારીના સાન્નિધ્યમાં મીરાંનું વદન હંમેશાં કાંઇ દિવ્યકાંતિથી ચમકી બેઠતું. તેનો આત્મા આનંદમાં રમવા માંડતો અને તેની સ્પષ્ટ જાણ તેના મોઢા પર તરી આવતી. પવિત્ર ધૂપ-દીપ મીરાંના પવિત્ર વદનને હંમેશાં અવર્ણનીય બનાવી દેતા.

ઉદા આંખો ફાડી નિર્દોષ હસતી મીરાંને જોઇ રહી. તેનું ઉછાળા મારી મારી ફૂદતું ચોર હૃદય આખરે એક મોટો ફૂંકો મારી બહાર પડ્યું. તેણે ભયંકર ક્રિકિયારી કરી,

“ના પીશો-ભાભી ના પીશો !!! ના પીશો ! એ ઝેર છે-હલાહલ !” એટલું કહી તે એકદમ અંદર દોડી મીરાંને હાથ પકડી મીરાં પાસે જ બેસી ગઇ.

મીરાંએ થોડોક ક્ષણ કટોરાને આંખો સામે ધરી રાખ્યો. પછી તેમણે ગિરિધારી સામે જોયું. ગિરિધારી તો રાજની જેમ તેને હસી રહ્યો હતો. મીરાં ય થોડી ક્ષણ તેના રહામું જોઇ રહી હતી. ઉદા બેબાકળી બની મીરાંને જોઇ રહી. મીરાંએ એ જ હસતું મુંખકું ઉદા તરફ ફેરવ્યું અને પછી.....

કટોરાને ઉઠાવી ઝટ મેટિ માંડી દીધા.

ઉદા કટોરાને ઝૂપી લે તે પહેલાં તો મીરાંના ઘટમાં ચરણામૃત અદૃશ્ય થઈ ગયું. ઉદાની આંખો બહાર આવી ગઇ તેણે કારમી ચીસ પાડી

“ભાભી ! ભાભી !! ભાભી !!!”

અને ધ્રુસકા મેલી ભાભીના ચરણમાં ઢળી પડતાં બોલીઃ
“મને ક્ષમા કરો ભાભી-મેં તમને ઝેર આપ્યું છે-મેં પાપ કર્યું છે. ખોટો ક્રોધ અને ઇર્ષ્યામાં હું તમારો પ્રાણ લેવા ઉ-મત બની ગઇ હતી. ક્ષમા આપો દેવી, ક્ષમા...ક્ષમા.”

પાંડે કાઠવત્ થઇ ઉદાને જોઇ રહ્યો.

આ ઉદા હતી ?

મીરાંએ હેતથી નણુંદની પીઠ પર હાથ ફેરવી તેને એડી કરી. બોલીઃ

“બહેનજી ! ખોટી ચિંતા શા માટે કરો છો ? આ દેહની જરૂર નહિ હોય એટલે વ્યાપતું અને રાણાજીનું બહાનું કરી જોવિદજીએ પાંડેને મોકલાવ્યા છે.”

“ પરંતુ આપે પીધું તે હલાહલ છે.”

“ બલે હોય. પ્રભુના નામની પ્રસાદી જે હોય તે લેવી જોઈએ. તમારો જરાય વાંક નથી. મનુષ્યની શક્તિ કેટલી ? જે આમ છે તે આ કનૈયાથી. જે નથી થતું તે પણ આ કનૈયાને લીધે જ. મારે હજુ જિંદગીમાં કાંઈ કામ કરવાનું પાકી હશે તો હું નહિ મરું—નિશ્ચય માનજો. અને મરી જ જઈશ તો ભગવાનની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ જનાર આપણે કોણ ?

આવો બહેનજી ! જાએ જૂઓ—જૂઓ આ ગિરિધારી હસી રહ્યો છે... જણો છો શા માટે ? ન ચિંતવા જેવું ચિંતીએ છીએ એટલે. ચિંતવા જેવું ત્યાગી હૃદયે છીએ એટલે !... આવો, આવો, આપણે એને ખોલાવીએ.”

એટલું કહી મીરાંએ તંબુરો લીધો—ઉદ્ધાને મંજુરા આપ્યાં. ચીસોથી દોડી આવેલાં કાશી પદ્માએ ઢોલક લીધી. નિજીવ જેવા પડિના હાથમાં મીરાંએ ઝાંઝ આપ્યાં અને પછી શાંતિથી ગાવા માંડી:

કરમ ગત ઠારે નાહિં ઠરે ॥

સતવાદી હરિચંદ-સે રાજ,

[સો તો] નીચ ઘર નીર ભરે ।

પાંચ પાંડુ અરુ કુંતી દ્રૌપદિ

હાડ હિમાજૈ ગરે ॥

જમ્ય કિચો બળી લેણુ ઈંદ્રાસણુ

સો પાતાળ ધરે ।

મીરાકે પ્રણુ ગિરધર નાગર

બીખસે અમૃત કરે ॥

યંત્રવત ઉદા વગાડવા માંડી. આંખમાંથી નિકળતા અશ્રુનું તેને ભાન ન રહ્યું. આત્મા પર જામેલા કંઈ જન્મોના થર જાણે ઘોવાવા લાગ્યા, આનંદ-અનહદ આનંદની છાલકી તેને વાગવા માંડી. શરીર, હૃદય અને મન હલકાં થઈ ગયાં. આંખો બંધ કરી મંત્રમુગ્ધ ઉદા અસ્પૃશ્ય રાખ્તો બોલતી મંજુરા વગાડી રહી.....

...જ્યારે તેણે આંખ ઉઘાડી જોયું ત્યારે તેની આસપાસ રાજમહેલની તમામ સ્ત્રીઓ, એક પટરાણી સિવાય, લજનમાં સાથ આપતી ખેડી હતી. લજનમાં કેટલો સમય પસાર થઈ ગયો. તેનું તેને ભાન ન રહ્યું.

“બોલો! ગિરિધારીલાલજીકી જો !”

લજન પૂરું થતાં સર્વેએ જયઘોષ કર્યો. ઉદાએ આંખો લૂછી અને લગવાન આગળ નમેલી મીરાંને ધડકતી છાતીએ જોઈ રહી. મીરાંએ ધીમેથી ડાકું ઊંચું કર્યું. મીરાંના મોઢા પર એક અલ્પ-કિક તેજ ઊડ્યું. કેઈ મસ્ત દશામાં તે વિહરતી જણાઈ-ઉદાએ જાણી લીધું કે લજન પૂજા તો મીરાંઆને માત્ર નિમિત્ત હતાં. તેમનું સાધન લઈ મીરાં મસ્ત બની જતી હતી. એવી મસ્ત કે કાઈ તેને સમજી ન શકે-પૂછી ન શકે.

ઉદાએ આંખો ખેંચી ખેંચી જોયું. કે એ મસ્તી તેણે આપેલા હલાહલ એરની ન જ હતી. તેનું હૃદય ઉછળી ઉછળી તેને કહેવા માંડ્યું કે એર અમૃત થઈ ગયું. મુમુક્ષુ ઉદાએ મીરાંના ફરી ચરણ પકડી લીધા. તેણે તેને હત્યારી થતા બચાવી હતી. કટોરાનું અને તેના હૃદયનું એર, મીરાંએ, એક જ સ્પર્શે અમૃત બનાવી દીધાં.

પરંતુ પ્રણામ કરી મહેલ બહાર ચાલ્યા જતા પડિએ એરને એર જ માનવાનો દ્વારમુદ્દ રાખ્યો. તેને પાકો વહેમ પડ્યો.

કે જગલની કોઇ અજણી વનસ્પતિના રસ સાથે પીવડાવવાથી
એર મીરાંના પેટમાં પડતાં એર ન રહ્યું. માત્ર એટલું જ.

એ વાત તેણે બહુ સારી રીતે રાણાજીના દિમાગમાં
હસાવી દીધી.

અને, રાણાએ તે તરત મानी લીધી.

૧૮

તું-ઉદા, મારી ખહેન ?

“આખો જીતિયો મહેલ સાધુ સંતોષો ભરાઈ મયો છે, અન્નદાતા !”

વિક્રમનો અતિ વિકરાળ અંગરક્ષક બુધાજી રાઠોડ વધુ નરમ બની જતાં બોલ્યો.

“બંધ કર, બંધ કર, મોંઢું બંધ કર ચંડાળ !” રાણાએ લગભગ અસ્વાભાવિક અવાજમાં ચીસ પાડી. રાણો હકમનો બહુ નબળો બની ગયો હતો. પરંતુ જેમ જેમ તેનું હૃદય નબળું બનતું ગયું તેમ તેમ તેનું મગજ સખત બનતું હતું. વધારે પડતી આત્મગ્યાનિ અને વધારે પડતા વિચારથી તે મીરાંમય બની ગયું હતું, જેમાં મીરાં પ્રત્યેના તિરસ્કાર એટલી અધમ સ્થિતિઓ

પહેલ્યો હતો કે મીરાંના દેહના નાના નાના ટૂકડા ક્યાં હોય તો પણ તેને જ્ઞાતિ ન મળ.

તેની આંખોના ઝરૂને એકનિષ્ઠ પરંતુ નિર્દય યુધાજીને પણ ડગમગાવી, ના રે, ઠારી દીધો. તેણે ખ્હીતાં ખ્હીતાં કહ્યું,

“અનદાતાર, મહેલની બહાર, નાનાં અને મોટાં, સર્વે લોકો દર્શન માટે ઊભરાય છે.”

“તારે મરવું છે ?”

જણે મીરાંના ભૂતિયા મહેલમાં સાધુઓ ભરાયા તે યુધાજીનો વાંક હોય, તેમ રાણો તેની સામે જોષ ગર્જી ઊઠ્યો. તેની સખ આજ્ઞાઓ છતાં તેની પ્રજ્ઞ પણ મીરાં પછવાડે ઘેલી થવા માંડી ?

એકએક તેને ખ્યાલ આવ્યો. તેના મૃત બાઈની આજ્ઞે સંવત્સરી હતી. મીરાં પ્રતિવર્ષ આ દિવસે જોટલા શક્ય તેટલા સાધુઓને બોલાવતી. બોજન આપતી. ઝોચવ થતો. આજ્ઞે તેણે માત્ર તેઓને નિમંત્રણ હતા અને ભગવાનની અદ્વપ્રસાદી મેળવી મીરાંના દર્શનથી કૃતાર્થ થવા વૈષ્ણવો અને વૈષ્ણવીઓ રાણાની આજ્ઞા ઉદ્દેશી હિંમતથી એકઠાં થયાં હતાં.

રાજમહેલમાં લોકો પ્રવેશ કેમ પામ્યાં ? કાણે તેમને આવવા દીધાં ? દાસદાસીઓ સાથે સમૂળજો મહેલ સળગાવી દેવાની વૈરવૃત્તિ વિક્રમમાં જાગી. તેના શબ્દોની કાંઈ જ કિંમત નહિ ? તેનું વચસ્વ કાંઈ નહિં ? તેનું માન, તેની ધજગત, તેનું પોતાપણું તેને નષ્ટ થયેલાં લાગ્યાં.

અને તે કરનાર નિઃશક્તી, નિર્દેપ એક વિધવા સ્ત્રી !

નિરાશા અને ક્રોધમાં તેની આંખોમાં માત્ર આંસુ આવવાં જ બાકી રહ્યાં. આ મીરાંનો ફેંસલો જ્યાં સુધી નહિં થાય ત્યાં સુધી તેનાથી રાજ્ય નહિં થાય. તેનું જીવવું નિરર્થક રહેશે. તેને માફ આવ્યું કે તેની પટરાણી દૂર

રહ્યાં રહ્યાં પોતાનું હૃદય મીરાંના ચરણમાં રાખી ચૂકી હતી. મેવાડના રાજમહેલમાં ભામટાઓ અને સ્ત્રી પુરુષો ધસી આવે તે પટરાણીની આજ્ઞા સિવાય અસંભવિત વાત હતી, આજનો વાંક પટરાણીનો હતો—આવો મન સાથે તોડ ખાંખ્યા છતાં રાણાને ખરો વાંક મીરાંનો જણાયો. તેણે જ પટરાણીના હૃદય પર ખોટી અસર કરી. તેને બોળવી લીધી.

મીરાં તેનું રાજ્ય અને તેનું જીવનસર્વસ્વ લૂંટવા બેઠી હતી. મીરાં તેનો અંત અને પ્રલય બની આવી હતી.

લોહી નીકળી આવે તેટલા જોરથી તેણે હોઠ પીસ્યા અને બુધાજી આગળ આવ્યો. બુધાજીએ ધૂનતા હાથ છૂપાવી નમન કરતાં કહ્યું,

“અન્નદાતાર ! જૂઠું કહેતો હોઉં તો જાતે પધારો અને જુઓ, પછી મારી નાખજો.”

“બધાને વિંધી નાખો, બોલાવો સૈન્યને. મંગાવો ઘોડા, હાથી, જાંટ અને છૂંદાવી નાખો એકાએકને.....” કહેતાં કહેતાં રાણાએ તલવાર ખેંચી. બુધાજી રાઠોડ ચીસ પાડી જમીન પર પડ્યો. રાણો તેના પગ પર પગ મૂકી ચાલતો થયો તેને ભાન ન રહ્યું. વૃંદાવનના કેટલાક સાધુઓ અને જોગણો મીરાંના દર્શને આવ્યાં હતાં. મીરાંનાં ભજનો વૃંદાવન સંભળાતાં ધર્મ ગયાં હતાં અને તેનાથી આકર્ષાઈ દ્વારકા જતો એક નાનકડો સંઘ આજના દિવસે અહીં ખેંચાઈ આવ્યો હતો....

હાથમાં મંજીરા લઈ સાધુસંતાની વચમાં ગિરિધારી આગળ મીરાં ગાતી હતી. ગાતી હતી અને ભર્મિવશ ધર્મ નાચતી હતી:

મેરે તો ગિરધર આપાલ દૂસરો ન કોઈ,
જાકે સિર મોરમુગટ મેરો પતિ સોઈ;
તાત-માત જાત-બંધુ આપનો ન કોઈ,
છાડિ દુઃ કુળકી કાનિ કહા કરિ હૈ કોઈ;

સંતન ઢિગ ઘેડી ઘેડી લોક લાજ ખેઈ,
 ચુનરીકે કિયે ફૂક આઠ લિન્હીં લોઈ;
 માતી મૂંગ ઉતાર બનમાળા પાઈ,
 અંધુવન જળ સીંચિ સીંચિ પ્રેમબેલિ બોઈ;
 અખ તો બેલ ફૂલ ગઈ આણુંક ફલ હોઈ
 દૂધકી મથનિયાં થડે પ્રેમસે બિલોઈ
 માખન જળ કાઠિ લિયો છાછ પિયે કોઈ
 ભગતિ દેખિ રાજી હુઈ જગત દેખી ફેઈ
 દાસી મીરા લાલ ગિરધર તારો અખ મોહી.

વાહ ! વાહ !

એક ખ્યાન, એક ભુસ્સો એક મરતી દરેકના હૃદયમાં નાચી
 રહ્યાં છે કડવા લાગતા મિથ્યા જગતને આનંદમાં તરખોળ કરવા
 એક નાનકડો યાત્રીસંઘ હોંસ અને જોશથી તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

“ ખખરદાર ! ”

એવામાં રાણાની કણ્ઠકંઠ ચીસ સંભળાય છે.

પરંતુ કોઈનું ખ્યાન જતું નથી. બધાંની નજર મીરાદાસ
 હસતા કનૈયામાં વિલીન થઈ ગઈ છે. નાના મૂઠા અનેક અવા-
 જોમાં રાણાનો એકલો શુષ્ક અવાજ ડૂબી જાય છે. અસંખ્ય
 મંજરાઓમાં એક તલવારનો ખડખડાટ જરાય સંભળાતો નથી.

“ ચૂપ રહો. ” રાણો પાછો ગાળે છે.

ભજન ચાલ્યા કરે છે.

“ બંધ કરો—બંધ કરી દો ! ” એક એકની ખખર લઈ
 લઈશ—ચૂપ ! ચૂપ ! ચૂપ ! ”

રાણો ઉન્મત્ત બની ગઈ બેઠે છે.

જતાં, કોઈ સંભળતું નથી.

રાણો કોષમાં પાગલ બની બેઠે છે. નીચે જમીન પર ખેડેલાં બધાને હડસેલતો, કાઈના પગ છૂંદતો ઝ્રમના હાથ છૂંદતો રાણો ગાંડાની જેમ મીરાં આગળ આવી બિભો રહે છે. મીરાંના હાથમાંથી રાણો મંજરા નાખી દે છે. ઉદાને ધક્કો મારી તેનો તંબૂરો તોડી નાખે છે. લાત મારી કાશીના હાથમાં રહેલી ઢોલકાને ઉરાડી દે છે. ત્યારે, લોકોને ભાન આવે છે કે તેઓ આકાશમાં નથી પૃથ્વી ઉપર છે. વિનયમાં બધાંઓ રાણાને માથું નમાવી સત્કારે છે. સાધુ સાધ્વીઓ આશ્ચર્ય આપવા હાથ ઊંચા કરે છે...

રાણો જવાબમાં ત્રાડ પાડે છે.

“કાણે આ ધૂતારા ઢાંગી ડાકુઓને મહેલમાં આવવા દીધા ?”

“મેં”

કોષએ જવાબ આપ્યો.

રાણાએ ચમકી પાછળ ફરી જોયું. ખોલનાર ઉદા હતી. આ જ એની બહેન ઉદા ! ઉદાના મોઢા પર નિર્મળ હાસ્ય તરવરી રહ્યું હતું. તેણે ફરી મીરાં તરફ જોયું તો—એ જ હાસ્ય ! તેણે ફરીને મૂર્તિ બણી જોયું—અરે ! એ જ હાસ્ય !

કોનો કોને રંગ લાગ્યો હતો ?

“મેં સંતોને અહીં આમંત્રણ આપ્યું છે ભાઈ.”

રાણાનું ધ્યાન ખેંચતા ઉદા ખોલી. રાણાની આંખેમાં કોષની ત્રાસ રેખાઓ બેઠી આવી હતી. તેણે એકીટશે ઉદાને જોયા ક્યું અને પછી ખોલી, “તું-ઉદા, મારી બહેન ?”

“ના. હું ઉદા, ભાભીની દાસી.”

“ઉદા !”

રાણો અગ્નિ વર્ષાવતી આંખે બહેનને જોવા લાગ્યો. આ શું એ જ બહેન છે જેની શુદ્ધિપ્રતિભા અલૌકિક હતી ?

જેને વટ, મુસદ્દીપણું અને આત્મગૌરવ આગળ અનિચ્છાએ પણ દરેકને મરતક નમાવી જે કંઈ તે કહે તે સ્વીકારવું પડતું !

“ ઉદા, સાધુસંતો આગળ નાચનારી આ કુલકલંકિની મારી પ્રેમ આગળ નાચે છે અને તું, સિસોદિયા કુળની ધજ્જત, એની દાસી બનવામાં ગુમાન ધરે છે ? ”

“ આંધળો આપી દુનિયાને કાળી કંપે પીળાંઆના રોગીને બધાં પીળાં જ જણાય પરંતુ દુનિયા કાળી નથી અને લોકો પીળાં નથી. જેનારની આંખોમાં ખોડ છે. લાઇ, પ્રેમ-લક્તિની આંખે જેનારને બધું પ્રેમમય લાગે છે. બધાં પોતાનાં જણાય છે. પારકું કોઈ રહેતું નથી. મારી આંખે આગળથી પડદો હડી ગયો છે. ક્ષુદ્ર જંતુમાંથી માણસાઇમાં આવી છું અગર ભાભી કલંક છે તો પછી સંસાર કલંક છે. જે ભક્તિ કંઈ નથી તો સંસારમાં કંઈ જ નથી. આવો, તમે પણ બધી જન્નળ છોડી પ્રભુપ્રેમમાં ઉન્મત્ત બની ભાગીરથી ભાભીના ચરણમાં દિવ્ય શાંતિ અનુભવો. ”

“ ના બહેનજી. એવું કહેતાં નહિ. રાગનો ધર્મ છે રાબ્ય કરવું. ”

અત્યાર સુધી ચૂપ બની રહેલી મીરાં ગંભીર, તટસ્થ અવાજે બોલી. લોકો આશ્ચર્યથી મીરાંને જોઇ રહ્યાં. મીરાંએ પુનઃ પૂર્વવત્ હાસ્ય હોઠ પર આણ્યું ને બોલી:

“ કોઇને કોઇના ધર્મથી ચ્યૂત ન કરવું. એ મહાપાપ છે પરંતુ..... ”

મીરાં એટલું હસી રાણાને જોતાં બોલી, “ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ-ભક્તિ કોઈના ધર્મની આડે નથી આવતાં. નિજના ધર્મને સંભાળી ભક્તિ કરવામાં જ પ્રભુ પ્રસન્ન છે. રાણુજી ! મારી ના છતાં, આપની આગ્રા વિના ઉદાખ્યાએ ભગવાનના ભક્તોને રાજ-મહેલમાં આવવા દીધા; પરંતુ, પ્રભુના દર્શનની આડે આવનાર આપણે કોણ ? ”

એટલું કહી મીરાં ગિરિધારી તરફ ફરી.

“ભાભી અત્યારે મારું મગજ તમારી ચટપટી, કામલુમારી શબ્દભંગમાં ફસાય તેમ નથી. મને મરણુ કષ્ટલ છે. કૂતરાઓને એટલે ચીરાવું માન્ય છે પરંતુ આ બચાંકર અપમાનમાં હું વધારે છવી શકીશ નહિ. એલો આખર તમારી ધુન્ડા શી છે ?”

રાણાજી મહૂંરી પ્રીતિ પુરખલી મેં કાંઈ કહું ॥

મીરાંમા રાણાને જોયા વિના ગિરિધારી પર જ નજર રાખી પોતાની ધૂનમાં ગાવા લાગી. રાણાને એ પ્રત્યુત્તર હતો.

રામ નામ બિન નહીં આવડે હિવડો ઝોલા આય ।

લોજનિયા નહિે ભાવેં મહૂંને, નીંદડલી નહિે આય ॥

રાણાનો પિત્તો બિજલ્યો. પોતાના સવાલનો જવાબ પોતાની સ્થામે જોયા વિના, ગીતમાં અપાતો જોઈ તેને કોષમાં ચક્કર આવવા લાગ્યાં. તેણે પોતાની પાસે ચૂપકીથી આવી બેલા રહેલા ધુધાજી રાઠોડને ચીસ પાડી કહ્યું:

“રાઠોડ ! કાપી નાખ આ સ્ત્રીને અને જે જોઈએ તે માગી લે !”

અધાં સ્તબ્ધ બની ગયાં.

રાણાના શબ્દોનું પાલન કરવા ટેવાએલો ધુધાજી રાઠોડ તુરત મીરાં પાસે આવી બેસો પરંતુ તલવાર મ્યાનમાં જ રહી. મીરાંએ થોડીક ક્ષણ તેની સ્થામું જોયું અને પછી મંદ સ્મિત કરતાં ગાવા લાગી:

વિષકો ચાલો પી ગઇ જી, ભજન કરો રાઠોર ।

ચૂંરી મારી ના મહૂં મહૂંશો રાખણવાલો ઓર ॥

છાપા તિલક લગાધ્યા જી, મનમે નિશચે ધાર ।

રામજી કાજ સંવારિયાજી, મહૂંને ભાવેં ગરદન માર ॥

મીરા દાસી શ્યામકી જી, શ્યામ ગરીબનિવાજ ।

જન મીરાકી રાખજો કોઈ, ઓહ ગહેકી લાજ ॥

શુધોજી હતો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. બધાં ય સ્વસ્થ બની શું થાય છે તે જોઈ રહ્યાં. અત્યાર સુધી રાખેલી મનની મર્યાદા તૂટી. રાણો લપકચો અને ખેડેલી મીરાંના હાથ પકડી ખેંચી ઊભી કરતાં બોલ્યો:

“હમારો ઇકાતેર પેઢીએને એક સાથે ધૂળમાં મેળવનાર એ પાપિણી! મને તારો ડર નથી. મને તારો જાદુ સ્પર્શવાનો નથી. મારા કોષની અને ધીરજની અવધી આવી રહી છે. મારા રાજ-મહેલને મારે લક્ષ્મીઓનું ધામ કે કુદ્યા ચુડેલોનો અડો નથી બનાવવો. હું તને અને તારાં બધાંને, એકએકને વીણીવીણી ચીરી નાખીશ. મેવાડના રાણાનાં કુલ-ઇજ્જત કેટલાં ભારે છે તે હમણાં જ તમને બધાંને સમજાવું છું...”

“કુલ ઇજ્જતને સંભાળનારો તો લેયા આ એક ગિરિધારી જ છે.” ઉદાએ વચમાં જ કહી દીધું.

“ગિરિધારી?”

રાણાએ અંગારા વેરતી આંખે ઉદા તરફ જોયું અને પછી તરત તેની નજર ગિરિધારી પર પડી.

ગિરિધારી હસતો હતો.

રાણો ધસ્યો ગિરિધારી પર.....

“આણે જ મારા કુલ-કુટુંબને ધૂળમાં રગદોળવા માંડયાં છે. આણે જ મારા ભાઈને હણ્યા. મારા પિતાને હણ્યા. આણે જ મારી બહેનને પાગલ બનાવી મૂકી અને મારા ગૃહમાં એક કલાંકિનીને ધાલી. આણે જ મારું સત્યાનાશ કરવા માંડયું છે. બસ એ જ ન જોઈએ મારા મહેલમાં આજે જ ઠેકાણે કરી દઉં છું.” એટલું કહી કોષોન્મત રાજાએ મૂર્તિને ઉચકી લીધી.

“દીવાનજી!”

મીરાંએ રડતી ચીસ નાખી અને એકદમ દોડી વિક્રમના બે હાથ પકડી લીધા.

મીરાં ધૂજતી હતી. તેનાં હંમેશનાં શાંતિ અને ધૈર્ય રાણાના સખત હાથોમાં પકડાએલા હસતા ગિરિધારીને જોઇ તે ગૂમાવી બેઠી. જાણે ગિરિધારી જીવંત હોય અને રાણો તેનું ગળું દબાવી દેવાનો હોય તેવી લાગણી તેને થઇ અને અત્યંત ગભરાઇ ગળ-ગળિત થઇ જતાં બેઠી,

“ રાણાજી ! ધર્મરક્ષક થઈ ધર્મના સુંદર સ્વરૂપને ઉચ્છેદો છો ? ઘોર પાપ કરવા તત્પર થયા છો ? તમને હું સતાવું છું એટલે શિક્ષા મને થવી જોઈએ. એને શિક્ષા કરવામાં તો તમે તમારી જાતને શિક્ષા કરશો. ”

“ હું મારી જાતને શિક્ષા કરવા માગું છું. ”

એટલું નિર્દય રીતે કહી રાણો મીરાંના હાથને તરછોડી ચાલવા માંડ્યો. પરંતુ ઉદા પાસે જ ઊભી હતી. તેણે જીવંત મારી ભાષના આવડાને ઝાલ્યું અને ધૂજતાં ધૂજતાં બેઠી,

“ કુલકલંક ! તું શું કરવા બેઠો છે—આ પાપ તો...”

પરંતુ ઉદા વધુ કંઈ કહે તે પહેલાં તો વિક્રમે એટલા જોરથી તેને હડસેલી મૂકી કે પથ્થરના એક સ્તંભ સાથે અડધાઇ બેહોશ થઈ તે જમીન પર તૂટી પડી. તેના માથામાંથી લોહી નિકળવા માંડ્યું. રાણાએ તેના તરફ નજર પણ ન કરી અને મૂર્તિ લઈ ઝપાટાબેર ચાલવા માંડ્યો.

અને એની પૂંઠે મીરાં, લથડતી, આખડતી, શેતી, વિનવતી ફોડવા માંડી. ભગવાનના ભકતો, હતા ત્યાં જમીન સાથે ચોંટી ઊભા રહ્યા અને હસતા ગિરિધારી તથા રડતી મીરાંને જોઇ રહ્યા.

રાજમહેલમાંથી એક ગુપ્ત રસ્તો મહેલ અને ચિતોડમઠની બહાર જતો હતો. રાણો તે રસ્તે પગપાળો ચાલવા લાગ્યો. તેનાથી થોડેક છેટે મીરાં, અને મીરાંની પાછળ ભુષાજી બધાંને શેકતો ચાલવા માંડ્યો.

વરસાદની મોસમ હતી. ગઢ પરતું એક ઝરણું નદીના જોટલું મોટું સ્વરૂપ લઇ, એક જોયો ધોધ બની થોડેક દૂર વહેતી. નદીમાં મળી જતું હતું. રાણો એ નદી બનેલા ઝરણા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેને શ્વાસ જોરથી ચઢ્યો હતો. તેનો ક્રોધ એટલોને એટલો જ રહ્યો હતો. “રાણાજી-ભાઈ-વિક્રમ” ઇત્યાદિ શબ્દોથી આકંઠ કરી પૂઠે દોડી આવતી મીરાંની તેને પૂરી ખબર હતી.

એક વખત તેણે મીરાં તરફ જોઈ લીધું. પછી થોડાક પત્થરોની કરાડ ઓળંગી તે જોયે ચઢ્યો. અહીંથી બહુ નીચાણમાં ધોધ પડતો હતો. રાણાએ થોડી ક્ષણ વમજામાં ગરક થઇ જતા પાણીના ધોધને જોયો અને પછી હોઠ ખીંડી તેણે ગિરિધારી રહામું જોયું.

ગિરિધારીને શું પડી છે? એ તો રાણાને જોતો હસી રહ્યો હતો! રાણાએ તેને થોડીવાર જોઈ રહી દાંત કચકચાવ્યા અને પછી ધડકતી છાતીએ મીરાંના ગિરિધરનાગરને રાણાએ નીચે સ્વચ્છંદ બની વહેતી નદીમાં નાખી દીધા.

ઝાડઝાંખર અને પત્થરોમાં અફડાતી મીરાં અતિશય શ્રમિત થતી રાણા પાસે આવી પહોંચી. તેની છાતીમાં શ્વાસ નહોતો માતો. તેના કુમળા પગ અને હાથમાં, લોહીના ઉઝરડા પડ્યા હતા. એક શિલા પર રાણો થાક ગાળતો શાંત બેઠો હતો, તેની પાસે આવી મીરાંએ તિવ્ર દુઃખભર્યા અવાજે યાચના કરી:

“આપી દો મારા ગિરિધારીને, મહારાજા! આપને પગે પડું છું.”

રાણો મીરાંના સૂકાયેલા હોઠ અને બીની આંખોને ધડીભર જોઈ રહ્યો. મૂર્તિને પાણીમાં નાખ્યા પછી રાણાને કંઈક ક્ષોભ થયો હતો. તેણે ધીમે રહી મીરાં પરથી નજર હટાવી લીધી અને નીચે વહેતી નદી તરફ હાથથી ઇશારો કર્યો.

ફાટેલી આંખે મીરાં દોડી અને જવાથી રાણાએ મૂર્તિ નાખી હતી ત્યાં ઊભી રહી નીચે જોયું. અદૃશ્ય કંઈક વહેતી નદીનાં વમળોમાં તેણે જાણે આનંદથી કિકિયારી પાડતા હસતા ગિરિધારીને જોયા. મીરાંએ રાણાના એ ખાલી હાથ ભણી જોયું અને પછી ખળખળ વહેતી નદી ભણી વિચારમાં પડી મીરાં જોઈ રહી.

“ મેવાડી કુલને કલંક કરનારને પવિત્ર નદીને હૃદયે ધરી દીધો. ”

સંયમિત થયેલા તિરસ્કારમાં રાણાએ ઘેરે અવાજે ધીમે રહી કહ્યું.

મીરાંએ ઝટ જવાબ ન આપ્યો. થોડીવાર તે પેલા વમળ તરફ જોઈ રહી અને પછી રાણા તરફ ફરી. ધીમે પગલે તે રાણા પાસે આવી. રાણાના હૃદયે ક્ષોભને કંઈક વધુ અનુભવ્યો. મીરાં અર્ધગાંડાની જેમ રાણાને એક સરખું જોઈ રહી અને પછી યોત્તી,

“ પ્રાણુને વિખૂટો પાડતાં શરીરનું શું થાય છે મહારાજ ? એમના વિના હું છવી શકીશ ? ગિરિધારી મારો પ્રાણુ છે. ”

પત્નીને મન ખરા પ્રાણુ એટલે તેનો પતિ. યુવરાજ મરી ગયા છતાં મીરાં છવી રહી છે તો આ નિજીવ મૂર્તિ વિના તે મરી જશે? વિક્રમનો દ્વેષ અને ક્રોધ ફરી ઉછળી આવ્યાં. હાથની મજબૂત મુઠ્ઠીઓ વાળી તે ઊભો થઈ ગયો અને પ્રાણુ કાંપે તેવા ઘાતકી કટાક્ષમાં તેણે કહેવા માંડયું:

“ તમારી વાત ખરી છે ભાભી ! ગિરિધારી જ તમારા પ્રાણુ છે. આ નદીને તળીએ તેઓ અત્યારે બિરાજ્યા છે. પડો પાણીમાં અને મેળવો. ઊંડા પાણીમાં જવાથી તમારા પ્રાણુ નિકળશે, તો તમારા ખરા પ્રાણુ પાણીમાં જ છે એટલે મરણનો તમારો ભય નથી. અગર જો તમારાં એ પ્રાણુ ન મળે તો અહીં પાણીમાં પડી મરી જવું નિરર્થક નથી.

પડો નદીમાં. પરંતુ ભાભી, તમારા ગિરિધારીને તમે સાચા પ્રાણુ ગણ્યતાં હો તો આ ધરતી પર પુનઃ રહેવા નહિ આવતાં. નહિ તો, તમારા ગિરિધારી હવે પછી પાણીને બદલે કોઈ ઝોરજ ઠેકાણે હશે. ”

“હું આપને આટલું બધું દુઃખ આપું છું એની મને કષ્ટપના નહિ. અરે રે મને ભક્તિ કરતાં ય નથી આવડતી. મને ક્ષમા કરશો, દીવાનજી! આજથી હું અને મારા ગિરિધારી—જો મળશે તો—મેવાડમાં નહિ રહીયે. ”

“ તથાસ્તુ ”

રહેજ ચમકીને જોઈ રહેલા રાણાએ મીરાંને એરભયાં અવાજે કહેવા માંડ્યું: “ મારા વૈરીઓને હું મારા રાજ્યમાં નથી રહેવા દેતો. ”

મીરાં તેને ટકટકી જોઈ રહી. ગિરિધારી જ જાણ્યો હતા કે અત્યારે તેના હૃદયમાં શું હતું. ઝ્ઘાનિ, આત્મવંચના, ક્ષમા તે અનુભવી રહી હતી. તેણે બોલવા માંડ્યું પરંતુ તેના શબ્દો ગીતમય બની રાણાને સંભળાવા લાગ્યા:

“ રાણાજી થે ક્યાંને રાખો મહાસૂ ઘૈર ॥

થે તો રાણાજી મહાને ધસડા લાગો,

જ્યું બૃચ્છનમેં કૈર ।

મહલ અટારી હમ સખ તાગ્યા,

તાગ્યો ધારો બસનો સહર ॥

કાજળ ટીકી રાણા હમ સખ તાગ્યા,

ભગવી ચાહર પહર ।

મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,

ધમરિત કર દિયો જહર ॥

એરનું નામ સાંભળી રાણો એએન બની ઊઠ્યો. તેનાથી વધુ બોલાયું નહિ. ટૂંકમાં પતાવ્યું.

“ તમારો સામાન અને દાસીઓ મોકલાવું છું.”

“ મારે કંઈ નહિ જોઈએ. ” મીરાએ કહી જવાબ વાળ્યો.

“ નદી ઓળંગવા માનો મંગાવું ? ”

“ ના. હું એકલી, તરીને જઈશ. સુખી રહો. નમસ્કાર રાણાજી ! ” એટલું કહી મીરાં ઉપર ચઢવા લાગી.

“ જવાનો રસ્તો આ બાજુ નીચે છે. ”

“ ના. જવાનો રસ્તો ઉપર છે. ”

“ ઉપર પર્વતની ટોચ પર ? ”

“ જી. જે રસ્તે ગિરિધારી ગયા તે જ રસ્તે હું જઈશ. આવો દીવાનજી ! મને મોકલો, જેમ એમને મોકલ્યા અરાબર તેમ. ”

“ નહિ—નહિ ? ” રાણો એક ડગલું પાછળ ખસી જઈ બેઠો. તેના મોંઢા પર મહારાટ દેખાયો.

“ કેમ ? ” મીરાંએ સતીના અંતિમ સ્મિત સાથે પૂછ્યું.

“ મેં એમને ફેંકી દીધા છે ! ”

“ તો મને ય ફેંકી દો. ”

“ નહિ. ” રાણાએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

મીરાંએ એ હાથ જોડ્યા અને જે સ્થળેથી મૂર્તિ પાણીમાં પડી હતી તે સ્થળે આવી ઊભી. રાણાનું હૃદય, પાપી છતાં, ફેર છતાં, ફડફડ થવા લાગ્યું :

રાણાના પગ જાણે ખીલા મારી કોઈએ જમીનમાં જડી દીધા. તે આગળે ય ન ગયો. પાછળ પલુ નહિ.

મીરાંએ બે હાથ સૂર્ય ભગવાન લાણી ફેરવી નમસ્કાર કર્યા અને ઘોઘથી નીચે શીલુશીલુ ચએલા વમળિયા પાણીમાં બુસકો મારી મીરાં અદસ્ય થઈ ગઇ.

રાણો આંખો બંધ કરી નીચે બેસી ગયો.

મીરાંએ આંખ બિધાડી.

આંખ આગળથી ધીમે ધીમે અંધકારનો આછો ઘેરા પટ દૂર થઈ પ્રકાશ થતો જણાયો. તેણે આંખ ખેંચી જોયું તો તેની પહેલી નજર ભાંગ્યા તૂટ્યા જાપરાની છત પર પડી. સૂર્યનાં કિરણો કરોળિયાનાં જળાંમાંથી ગળાઈ અંદર પ્રવેશતાં હતાં. તૂટેલી છતમાં એક બે ગીલોડીઓ અદૃશ્ય થતી જણાઈ. દૂર અંધારા ખૂણામાં એક ચામાચીડિયું લટકતું હતું. તેની પાસે જ તલવારો, ભાલા અને જમૈયા તૂટેલી ભીંત પર ચમકતા હતા. ઘર ભાંગ્યું તૂટ્યું ઉજ્જડ દેખાતું હતું છતાં અંદરની વસ્તુઓ કિંમતી જણાતી હતી.

“ ગિરિધારી ! ”

મીરાંને પૂરેપૂરું ભાન આવતાં એકદમ ચીસ પાડી તે બેઠી થઈ ગઈ.

ગિરિધારી તેની સામે જ પધરાવેલા તેને જણાવ્યો.

એ જ હાસ્ય. એ જ તોફાન.

હસતા ગિરિધારીને ક્ષણેક વાર જોઈ મીરાંની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે ઝટ ઊભી થઈ અને તેને પકડી તેની પાસે બેસી ગઈ. તરત જ તેનું ધ્યાન થોડેક છેટે ઊભી રહેલી બીલડી તરફ ગયું અને તે ઉપકારદૃષ્ટિથી જોઈ રહી. ધીમે ધીમે તેને ભાન આવવા લાગ્યું. પોતે ભગવાનનું સ્મરણ કરી પાણીમાં ષડી હતી. પછી.....તેને યાદ ન આવ્યું.

“ શું વિચાર કરો છો ?” કહેતો એક બીષણ મોંઢાવાળો પુરુષ હસતો હસતો અંદર આવ્યો. બીલ દાસી બહાર ચાલી ગઈ. આવનાર પુરુષ હજીપુજી હતો. તેની ભરાવાદર દાઢીમાં ય તેના વિલાસી હોડો સાફ જૂદા તરી આવતા હતા. બીષણ છતાં તેની મુખાકૃતિમાં કંઈક ગમે તેવું હતું. તેની આંખો લાલ હતી-વેધક હતી. શકરાની માફક ચોક્કસ અને રમતી હતી, છતાં આકર્ષક. કમુઅલ અંગરખા પર તેણે કસીને કેડ આંધી હતી અને તેમાં ચળકતો જમ્બેયો ખોસ્થો હતો.

“ ગભરાશો નહિ. ધરને જોશો નહિ, ધરના માણસને જોજો.” સરદાર ખોલ્યો. આવનાર સરદાર જ હતો. ડાકુઓનો સરદાર. તેના શબ્દોમાં અને ખોલવાની છટામાં જવાબદાર વ્યક્તિની પ્રતિભા હતી. તેના ગૂઢાર્થવાળા શબ્દો સરળ અને સચોટ હતા. માણસને રમાડવાની આદત તેના હસ્તા મોંઢા પરથી અને દ્વિઅર્થી શબ્દોથી સ્પષ્ટ થતી હતી. તે સ્તબ્ધ અનેલી મીરાં પાસે આવ્યો અને બાજુમાં બેસી ખોલ્યો: “ આપે આ દુધ ન પીધું? પી લો. એમાં નાખેલા ઔષધથી તમને તેજ આવશે.”

મીરાંએ સરદાર સ્હામે જોયું અને બહુ હેતાળ અવાજે ખોલી: “ આપ કોણ છો ? ”

“ હું એમ તો ગૃહસ્થ છું... સ્ત્રી હતી, મરી ગઈ, છોકરાં હતાં તે પણ મરી ગયાં. મારી એક જ નિર્જાતા છે કે હું કોઈ પણ સ્ત્રીને દુઃખી જોઈ શકતો નથી. આપની જ વાત- નદીમાં તથાતાં જોઈ તરત જ હું નદીમાં પડ્યો. પાણીનાં વમજાને બેઠી આપને અને આપે જોસથી પકડી રાખેલી આ મૂર્તિને જેટી બહાર કાઢ્યાં. પછી વિચાર કર્યો આવી સુંદર સ્ત્રી, રાણી જ બનવાને યોગ્ય એવી યુવતિ, મરી જવી ન જોઈએ. અગત્યનું કામ છોડી દઈ મેં તરત જ આપને મારા ખભા પર નાખ્યાં અને બહુ કાળજીથી અહીં લઈ આવ્યો. ”

સરદાર આત્મપ્રશંસાથી મીરાંને પોતાની તરફ આકર્ષતાં બોલ્યો.

મીરાંએ ગિરિધારી તરફ મોંઢું ફેરવ્યું. તેને યાદ આવ્યું કે નદીમાં પડતાવિંત સીધી તે અંદર ગઈ હતી અને સૌથી પહેલો તેનો હાથ તેના ગિરિધારી પર પડ્યો હતો. ગિરિધારી તરફ જોઈ મીરાં બોલી:

“ મને પાણીમાં જ રહેવા દીધી હોત તો જરા ય વાંધો ન હતો. ”

“ સુંદર સ્ત્રીઓએ પાણીમાં નહિ, રાજમહેલમાં રચન કરવું જોઈએ. આજકાલ હું રાજમહેલનો જ વિચાર કરી રહ્યો છું. ” વીલાસી હોઠવાળા સરદારે વાણી ઉચ્ચારી.

મીરાંએ સરદાર તરફ જોયું અને તેના હંમેશના સહજ સ્મિત સાથે બોલી: “રાજમહેલ તો સુંદર કેદ છે. ”

“ તો તમને આ ધર ગમે છે? મને ય ગમે છે. એટલે તો હું અહીં રહું છું. આ મૂકેલાં કપડાં આપ ઝટ બદલી લો. જૂતાં છે પરંતુ છે કિંમતી. ”

“ મને એક સાદી સાદી જ જોઈએ છે. ” મીરાં બોલી.

“ સાદી? સુંદર સ્ત્રી સાથે સાદી વસ્તુ ય સુંદર બની જાય છે. મેનાં ! ” પેલી બીલડીને બોલાવતો સરદાર એટલું કહી

સાદી સાદી અપાવવા બહાર જવા માંડ્યો પરંતુ મીરાંબાએ તેને રોકતાં પૂછ્યું—“પણુ આપે મને કહું તો નહિ કે આપ કાણુ છે ?”

સરદાર અટક્યો અને હોઠ પર સ્હેજ તિરસ્કારભયું હાસ્ય લાવી બોલ્યો :

“શહેરના નિર્માણ્ય લોકો મને ડાકુ કહે છે. પરંતુ હું ડાકુ નથી. આપને ખાત્રી કરાવી આપીશ. પેલું દૂધ પહેલાં પી લો, ઠંડી દૂર થશે.”

એટલું કહી તે બહાર ચાલ્યો ગયો.

સરદારના મગજને મીરાંએ અસ્થિર બનાવી મૂક્યું હતું. બહાર નીકળી તેણે સૌથી પ્રથમ એક પાણી ભરેલી તંબાકુડી મંગાવી અને તેની અંદર જોષજોષ પોતાની દાદી, મૂછ અને માથાના વાળને ઠીક કરવા મંડી પડ્યો. તેણે નવાં કપડાં મંગાવ્યાં. સુગંધી તેલકુલેલ મંગાવ્યાં અને આનંદમાં આવી કંઈક ગણગણવા લાગ્યો. બીલ અને રાની દાસો મૂઠ બની તેમના સરદારને જોતા રહ્યા.

ચોરીવારમાં સરદાર પોતાની બુદ્ધિ શક્તિ પ્રમાણે ગૃહસ્થ બની મીરાંના ખંડિયેર તરફ ચાલવા માંડ્યો.

ધીમે ધીમે મીરાંબાનો ધીમે, હલકા ચેતનાપ્રેરક અવાજ હવામાં તરતો સરદારના કાન વાટે સરદારના હૃદયને સ્પર્શવા લાગ્યો. સરદારના પગ નાચી ઊઠ્યા.

બડે ઘર તાળી લાગી રે

મહારા મનરી ઉણારથ લાગી રે ॥

છીલરિયે મહારી ચિત નહીં રે,

ડાખરિયે કુણુ બવ

ગંગા-જમનામું કામ નહીં રે,

મૈં તો બવ મિલૂ દરિયાવ ॥

હાજ્યાંમોજ્યાંસૂં કામ નહીં રે,
સીખ નહિ સિરદાર
કામદારાંસૂં કામ નહીં રે,
મૈં તો જામ કરું દરબાર ॥

કાચ કથીરસૂં કામ નહીં રે,
લોહા ચઢે સિર ભાર

સોના રૂપાસૂં કામ નહીં રે,
મહુંરે હીરાંરો બૌપાર ॥

ભાગ હમાંરો જાગિયો રે,
ભયો સમૈંદ સૂં સીર

અમિત પ્યાલા છાંડિકે,
કુણ પીવે કડવો નીર ॥

પીપાકું પ્રભુ પરચો દિયો રે,
દીન્હા ખજના પૂર

મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
ધણી મિલ્યા છે હજૂર ॥

સરદાર મંત્રમુગ્ધ બની અંદર આવી ભભો રહ્યો હતો.

‘દરબાર’, ‘ખજના’, ‘હીરાંરો બૌપાર’ શબ્દોએ તેના કાનને ટટાર કરી દીધા હતા. મમ મીરાં ગિરિધારીને દૂધ ધરાવી રહી હતી. સરદારને એ ન રુચ્યું. દૂધ મીરાં માટે આવ્યું હતું, ભગવાન માટે નહિ અને દૂધની જરૂરીઆત પાણીમાં રહી અકડાઈ ગએલી મીરાંને વધુ હતી. સરદારને આશ્ચર્ય તો એ થયું કે મીરાંને જાણે કંઈ જ થયું ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી તે તેના ભગવાનને રીઝવી રહી હતી. સરદાર, કોણ જાણે કેમ પણ તરત બહાર આવ્યો.

થોડીક વાર પછી મેનાં બીલડી ખાવાની થાળી અંદર મૂકી આવી. સરદાર રૂરીથી અંદર ગયો તો મીરાં પેલા

ગિરિધારીને થાળ ધરાવતી હતી. કંઈક નિરાશ્ચિત થઈતે પુનઃ બહાર આવ્યો.

એને ગિરિધારી ન ગમ્યો.

આટલા વખતમાં તેા સંખ્યા થવા આવી હતી. સૂરજ ડૂબતાં, કીડીઓની જેમ કોણુ જાણે અસંખ્ય ડાકુઓ ચારે કારથી જિભરાઈ સરદાર પાસે આવી બેઠા. એક આગેવાને કહ્યું, “સરદાર, અંબર, સાંબર અને ભુંદી, ત્રણ ત્રણ વણઝારો પડી છે. આ તેા આઈ અંબાએ જ ખાસ આપણા પર કૃપા કરી છે. એક જ ઝટકે આખા જનમની બીડ ભાગી જશે.”

“સરદાર, આ તક માટે તમે રોજ અંબા આઈની ‘માનતા’ માનતા હતા.”

“વધુ વિચાર કરવા જેવું છે જ નહિ સરદાર. એવી રીતે વણઝારો પડી છે કે હમે એકલા બધું ઉઠાવી આવીએ.”

“ઉપરાંત, જેસલમેર જતી બે બે જાનો આવી છે.”

પરંતુ સરદાર આ દરેક આગેવાન તરફ એક ક્ષણુ જોઈ વિચારમાં ડૂબી જવા લાગ્યો. આગેવાનોને લાગ્યું આજે સરદારને કંઈ થઈ ગયું છે. કંઈક વિચાર કરી સરદાર આગેવાનો તરફ ફર્યો અને બોલ્યો: “તમે બધા જાણો અને ફતેહ કરી આવો.”

બધા તેની સામું જોઈ રહ્યા. સરદારનો એક ખાસ માનીતો ડાકુ જિભો થઈ બુસ્સાથી બોલ્યો, “સરદાર ! આવી સરસ તક બિંદગીમાં ફરી વાર નહિ મળે.”

“ડાકુને લૂંટવાની તક હમેશાં મળે છે, પણ આ તક બિંદગીમાં એક જ વાર આવે છે.” સરદારે ધીમા અવાજે ચોતાની જાતને સંભળાવતાં કહ્યું.

“કઈ તક ?” માનીતાએ એક આંખ ઝીણી કરી પૂછ્યું.

સરદાર રહેજ ક્રોધથી તેના અને અન્ય આગેવાનો તરફ જોઈ રહ્યો. પછી આવેલા સહજ ક્રોધને દૂર કરી તેણે સ્મિત

કર્તુ અને બોલ્યો:

“જાઓ, આજે તમે છૂટા છો. તમારી ધમ્મી મુજબ તૂટી પડે—અને ફતેહ કરે.”

સરદારને સ્વભાવ આગેવાનો સારી રીતે જાણતા હતા. તેઓએ વધુ ધમ્મી કર્યા વિના ચૂપચાપ ચાલવા માંડ્યું.

સરદારે દીવે લઈ ફરીથી તાંબાકુડીમાં મોંડું નેચું. હજી સુધી દૂર બેભેલા માનીતા આગેવાને નિરાશામાં માથું ધુણાવી ચાલવા માંડ્યું.

સરદાર પોતાના સખ્ત જીવનમાં અને તેટલી મુદ્દતા લાવી હજીવે પગલે ખંડિયેરમાં પેડા અને ગિરિધારી માટે કપડાં તૈયાર કરતી મીરાં પાસે આવી બેઠો. દાસી મેનાં બેબી યઈ ચાલી ગઈ.

મીરાંએ મંદ મંદ હસતાં કહ્યું,

“તો તમે શું કરો છો? મને કહ્યું તો નહિ!”

સરદારને ગલ્લગલિયા થયાં. તેના કાનમાં જાણે અમૃત રેડાયું અને તેના હૃદય સુધી પહોંચ્યું. બીઓ સાથે સખાઈથી જ વર્તવાની ટેવવાળો સરદાર મીરાં સમક્ષ સખ્ત ન બની શક્યો. શક્ય તેટલી મીડાશ રાખી તે ખંધાઈથી બોલવા માંડ્યો.

“પૈસાની ઘેલછાથી લોકો ગાંડાં ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું એ મારું કામ છે. ધનથી જેમનાં મજાજ બારે થઈ ગયાં છે તેમને બોજ હું હલકો કરું છું. સોનું જેમનાં શરીર પર રહેતાં શરમાય તેવાઓના શરીરને હું બનતા સુધી સંભાળપૂર્વક સોનાથી અલગ પાડી દઉં છું અને જેમનાં શરીર પર હું નકામાં વધારે પડતાં હીરામોતી જેઈ છું તેમને કામનાં કરવા હું પ્રમાણિકપણે લઈ લઉં છું. છતાં મૂખ લોકો મને ડાકુ કહે છે.”

“બાઈ, પારકી ચીજ લઈ લેવી એ અધમ છે.”

“પરંતુ હું પારકીને પોતાતી કરી પછી લઉં છું. વારુ, મને બાઈ કહેવાની જરા ય જરૂર નથી.”

“કેમ?”

“ એ શબ્દ મને જરાય ગમતો નથી. ”

“ તો હું તમે જે કહેશો તે કહીશ. ”

“ મને વાધ કહો. ” કંઈ જૂતી સ્મૃતિ યાદ આવતી હોય તેવા વહાલ અને ઉત્સાહથી તેણે કહ્યું, “વાધ શબ્દથી મને મારું અચપણ યાદ આવે છે. ”

“ વાધ, તમે મારો જીવ બચાવ્યો છે-વિશ્રાન્તિ આપી છે. મારા ગિરિધારીને અને મને જંગલમાં મંગલ કરવા લઈ આવ્યા છો. હું તમારી હંમેશની ઋણી રહીશ. ”

“ એ ઋણ હમણાં જ ઉતારી દો તો ! ” વાધે અર્થપૂર્ણ હાસ્યમાં કહ્યું.

“ કહો કેવી રીતે ? ” મીરાંએ નિર્દોષપણે પૂછ્યું.

વાધ એકદમ ચૂપ થયો. ઝટ ખોલવું સૂઝ્યું નહિ. ધીમે ધીમે તેણે મીરાંનું મન મેળવવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે વાત બદલી, પૂછ્યું, “ તમે ક્યાંનાં છો ? ”

“ ક્યાંઈની નહિ. ” મીરાંએ સ્હેજ વિચાર કરી કહ્યું.

“ હુંય ક્યાંઈનો નથી. ” વાધે તરત કહ્યું.

“ વાહ ત્યારે આપણે બેઉ સરખાં. ”

“ હું પણ એ જ કહું છું. ”

“ તો આપણે સાથે રહીશું. ” મીરાંએ ખડિયર અને બહારનું જંગલ જોઈ કહ્યું.

“ હે ? ઓહ ! મારે જે કહેવાનું છે તે તમે ન કહો— મારાથી રડી પડાશે. હું કાંઈ દિવસ રડ્યો નથી. ”

“ તો અહીંથી આપણે સાથે નિકળશું. ”

“ આપણે બે સાથે નિકળશું. ” વધારે ચોક્કસ કરતાં વાધ મીરાંના ખોલેલા શબ્દો આવેશમાં આવી બોલ્યો. સિંધી ઘોડીની માફક તેનું હૃદય નાચવા લાગી ગયું.

“ કાલે સવારે. ” મીરાંએ કહ્યું.

“ સવારે. ” સરદાર બોલ્યો.

“ મેવાડનાં જંગલોને ભેડતાં. ”

“ ભેડતાં. ”

“ મથુરા તરફ. ”

“ મથુરા તરફ. ”

“ અને ભગવાનના ચરણમાં માથું મૂક્યું. ”

વાઘડ અટકી ગયો. ભગવાનની વાત તેને ન ગમી. શબ્દેશબ્દે ઊંચે ચઢતો તેનો ઉત્સાહ એકદમ જમીનદોસ્ત થઈ ગયો. તેણે ધીમે રહી કહ્યું:

“ તો પછી મથુરા જવાની શી જરૂર છે. આ ગિરિધારી અહીં જ છે. આપણે એને અહીં રાખ્યું અને રહેશું. વળી, મથુરા કરતાં અહીં હું વધારે લોકોનું ભણું કરી શકું તેમ છું. ”

“ આ ગિરિધારી સાથે તો મારાં ક્ષમ થયાં છે, એમનાથી તો છૂટા થવાય જ નહિ. પરંતુ તેનું મોટું ધર મથુરામાં છે, ત્યાં જવું છે. આવશીને મારી સાથે વાઘડલાઈ! ”

“ મને બાપ કહેવાની ખાસ જરૂર છે? ”

“ વારુ. તો કહો તમે કાણ છો? ”

“ કાંઈ નહિ. ” વાઘડે જરા ચિડાઈ કહ્યું.

“ તો હું કહું? ”

“ હેં? ” વાઘડે ચમકી તેની સામે જોયું.

“ જે તમે છો તે તમે નથી. ” મીરાંએ વહાલથી તેની સામે જોઈ કહ્યું. “ જે મને ને મારા ગિરિધારીને ખચાવે તે ડાકુ ન હોય. લૂંટારાની જિંદગી અધારામાં પૂરી થવાની. અજવાળામાં આવો વાઘડ. આ જોયો મારો હસતો ગિરિધારી? ”

એની પાસે આવનાર બધા બદલાઈ જાય છે, તમે ય બદલાઈ
 બધા—હવે છોડી દેા તમારો ધધા અને આવો મારી સાથે.
 મને મરતાં બચાવી. હવે પ્રભુને ઘેર હું તમને લઈ જાઉં.
 આવશો મથુરા ? ”

વાધડ કંઈ ન બોલ્યો. સાથે આવવા સિવાય મીરાંની
 એક પણ વાત તેને ન રુચી. તેને હસતો ગિરિધારી ય ન ગમ્યો.

“ મથુરામાં કોને ત્યાં જશો ? ” વાધડે હોઠ અંધ કરતાં પૂછ્યું.
 મીરાંએ તેના સામું સ્મિત કરતાં કહ્યું. “ મેં કહ્યું નહિ ?—

મેં ગિરિધરકે ઘર જાઉં

ગિરિધર મહારો સાથે પ્રીતમ

દેખત રૂપ લુલાઉં ॥

રૈણુ પડે તબહી ઉઠ જાઉં

લોર ભયે ઉઠી આઉં ।

રૈણુ દિના વાકે સંગ ખેલૂં

જયૂં ત્યૂં તાહિ રિઝાઉં ॥

જે પહિરાવૈ સોઈ પહિરૂં

જે ર સોઈ ખાઉ ।

મેરી ઉણકી પ્રીતિ પુરાણી

ઉણુ બિન પલ ન રહાઉં ॥

જહૂં બેઠાવેં તિતહી ઝેઠૂં

એચૈ તો બિક જાઉં

મીરાકે પ્રણુ ગિરિધર નાગર

બાર બાર બલિ જાઉં ॥

જેમ જેમ મીરાં ગાતી હતી, જેમ જેમ તેની એકતાનતા
 વધતી હતી, તેમ તેમ વાધડ પાછે પગલે બહાર જવા લાગ્યો.
 આ તે બાધ છે ? પાગલ છે પરંતુ પાગલ જેવું બેલતી નથી.

રાણી જેવી છે પરંતુ રાણી માફક હુકમ કરતી નથી. યુવતિ છે પરંતુ યુવાનીની અંશ માત્ર ચંચળતા દેખાતી નથી.

આ કાણુ છે ?

એક આબુથી તૂટી ગએલા દરવાગની બહાર ઊભા રહી, નાની દીવડીઓની બત્તીમાં ચમક ચમક થતા મીરાંના મોંઢાને જોઈ રહી વાધડે પોતાની જાતને ઢંઢોળી ઢંઢોળી ઉપર પ્રમાણે પૂછવા માંડ્યું. મીરાંનું રૂપ જોઈ તે લુબ્ધ બન્યો હતો. પોતાની શુદ્ધિ અને શક્તિ તેણે ગૂમાવી દીધાં હતાં. એક જ વસ્તુ તેને મમતી હતી—મીરાં. એક જ સ્ત્રી તેને જોષ્ટતી હતી—મીરાં. બીજું અધું ખોટું હતું—નિરર્થક.

વાધડ ખંડિયેર બહાર આવ્યો. રાત ખાસી વધી ચૂકી હતી. ખંડિયેર બહાર ઊંટના એક કાકા પર ખેસી વાધડ ડાકુ પોતાને શું થયું છે તે વિચારવા બેઠો.

વાધડ શરાખી હતો. લૂટેરો હતો. નૈતિક ધોરણના એના સિદ્ધાંતો અને નિયમો જૂદા જ હતા...કોઈને પકડવામાં, મારવામાં અને મારી નાખવામાં તેને સંકાય ન હતો. પરંતુ મીરાંને જોષ્ટને ગહન વિચારમાં પડી ગયો. તેની જડતા, નિષ્કૃતતા અને જનવરપણું મીરાંને જોષ્ટ નદીના પત્થર પેઠે નરમ ન થયું. પરંતુ સુંદર આકાર પામી બીનું થયું અને તેની અસર ઊંડી પહોંચી.

વાધડ થાક્યો. બહુ વિચાર કરવાની તેની આદત ન હતી. તેને એટલું સમજાયું કે મીરાંની દિવ્ય મૂર્તિને જોષ્ટ તેની લાલસાઓ જાગૃત થતી હતી; પરંતુ કાણુ જાણે કોઈ વચમાં ખેસી તેના માર્ગ અવરોધતું હતું. હવા ધીમી અને શુભાખી જણાતી હતી. વધતી જતી રાત તેને પ્રોત્સાહન આપતી હતી. ચંદ્રમાને ય આજે જ. પૂર્ણિમાની ચાંદની નાખવી હતી! તેને લાગ્યું કે જ્યાં સુધી તે હોશિમા રહેશે ત્યાં સુધી કંઈ નહિ વળે. તેણે એક મીના નોકરને ખોલાવ્યો અને બેહોશ થવા ખાસ મદિરા મંગાવી.

મદિરાની ચારેક પ્યાલીઓ પીધા પછી તેને ધારી રાહત મળી. તેને બહુજ સારું લાગ્યું. જલદ મદિરાની અસર તેને જલદીથી થઇ. મસ્ત આખલાની માફક ડોલતો તે ખંડિયેર તરફ આવ્યો. દરવાજામાં પગ મૂક્યો. મીરાં ગિરિધારીના ચરણમાં માથું મૂકી સૂતી હતી. વાઘક તેને દુરથી જોઇ રહ્યો. મીરાંના મોઢા પરનું હાસ્ય એવું ને એવું હતું.

પરંતુ થોડીવાર મીરાંને જોઇ રહ્યા પછી વાઘડનો નશો ઝિતરી ગયો. મીરાં પાસે જવાને બદલે તે બહાર આવ્યો અને મીના નોકરને લાત મારતાં બોલ્યો, “કમ્પખત કેવી મદિરા મને આપી છે—નશો કેમ ચઢતો નથી?”

“માલિક, આ તો સૌથી તેજ મદિરા છે.”

“નથી. જા જોઇને લઇ આવ.”

મીના દોડતો દોડતો એક મોટા ઝાડની બખોલમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો અને થોડીક વારમાં મદિરા લઇ આવ્યો. વાઘડે ગણીને આઠ પ્યાલીઓ પીધી. મગજ ફેરવવા માટે ચાર જ પૂરતી હતી પરંતુ તેણે અમણી લીધી.

“મીના હવે જો નશો નથી ચઢ્યો તો સમજજો તારું મોત ભમે છે. કેવો દેખાઉં છું 'લ્યા?’”

“હલ કરો છો માલિક! મેવાડનો રાણો ય એક વખત તો ઝાંખો પડે.”

“ગદા! એમ કહે મેવાડની રાણી ય એક વખત ઝાંખી પડે તેવી.....હું રાણો એ રાણી.”

એટલું કહી જોના પગ અરિયર થયા છે તેવો વાઘડ સહેજ લથડાતો ખંડિયેર તરફ ચાલ્યો અને દરવાજામાં પગ મૂકી ઊભો.

મીરાં એ જ હાસ્ય સાથે સૂતી હતી અને એ જ હાસ્ય વેરતો ગિરિધારી જાગતો પ્રતિભાષે ઊભો હતો.

વાધડે એક ડગલું બરી આગળ વધવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેનો પગ ન ઊપડ્યો. મીરાંના તેજમાં અંતતો વાધડ થોડી ક્ષણ ઊભો રહ્યો. તેને લાગ્યું તે બેકોશીમાં નથી. પૂરેપૂરો હોશમાં છે- કે મીરાંને જોઈ હોશમાં આવી જાય છે? અને હોશમાં આવી જાય છે તો આગળ કેમ વધતો નથી? તેને શું થયું છે?

એવામાં કિકિયારીઓ નાખતા તેના માથુસો આવી પહોંચ્યા. વાધડે ઘેરાતી આંખે ફરીને જોયું. ધનધોર જંગલનાં વૃક્ષોને અજવાળતી બળતી મશાલો જેતજોતામાં પાસે આવી પહોંચી અને લૂટારુ આગેવાનોએ લૂંટનો સર્વ માલ સરદારને ચરણે ધર્યો. જાનમાં નૃત્ય કરવા જતી એ પાતરોને ય પકાઓ ઉપાડી લાગ્યા હતા. સૌની પાછળ તેને ય સરદારના પગ આગળ ફેંકી-નજર કરી.

વાધડ આજે એમને ય જોતાં પાછળ પડ્યો. જેમ કાવે તેમ તેણે લૂંટને આગેવાનો વચ્ચે વહેંચી દીધી. વિજયો-માદમાં લૂટારુઓ ચાંદની અને મશાલોના અજવાળામાં મસ્ત બની ડોલવા લાગ્યા. દૂર એક બકરાનો વધ કર્યો-મદિરાની પ્યાલીઓ ફરવા લાગી અને પાતરોએ રાજપુશીથી નૃત્ય-ગાન શરૂ કર્યું.

વાધડ હજી હોશમાં હતો. તેણે ધડીકમાં ફૂટડી પાતરો તરફ અને ધડીકમાં ખડિયેર તરફ જોવા માંડ્યું. મીરાં તેનો નશો ઉતારી દેતી હતી. પાતરો તેને નશો નહોતી ચઢાવી શકતી. તેણે પોતાની પાસે બેકેલા તેના માનીતા આગેવાનના હાથમાંથી મદિરાનું પાત્ર જૂંટવી લીધું અને નશાને આમંત્રવા લાગ્યો.

બધાને બય પેડો કે સરદારની ડાગળી આજે ઠેકાણે નથી. પાતરોએ ગાન શરૂ કર્યું

એરે પિયા કે રંગ રાતી

સખીરી એરે પિયા કે રંગ રાતી

શાંત રાત્રિમાં સંગીતનો ધ્વનિ વધુ કર્ણપ્રિય થઈ ફેલાવા લાગ્યો. ઊંઘતી મીરાંના કાનમાં ય તે આખર ગૂંજવા માંડ્યો અને

મીરાંબા જપકી ઊભી થઈ ગઈ. સંગીત મધુર હતું. અવાજ મીઠો હતો. શું સાધું સંતો આવી પહોંચ્યા ? કૃષ્ણભક્તોએ તેને શોધી કાઢી ? તેના કાનમાં અવાજ આવ્યો:

મેરે પિયા કે રંગ રાતી...

મીરાંએ હળવે હળવે ગિરિધારી તરફ જોયું અને મણગણમાં:

મેરે પિયા કે રંગ રાતી

સંગીતના સૂર છેડાતા ચાલ્યા. ગાનારી રંગમાં આવવા લાગી. મીરાં જગૃતિમાં તો હતાં જ. ધીમે ધીમે કોઈ સ્વપ્નાવસ્થામાં તેઓ ઊતરવા માંડ્યાં. ધીરે ધીરે પરંતુ ક્રમશઃ મીરાંનું શરીર જલ્પજલ્પી ઊઠ્યું. તેના ગિરિધારી પૂર્ણ રંગમાં હસવા માંડ્યો. ભૂતિયા મહેલનાં ભગતોનાં હસતાં મોઢાં તેની નજર આગળ તરવા લાગ્યાં. પશ્ચાદભૂમિમાં ગવાતી કૃષ્ણુની અશ્વીલ પ્રભુચલીલા ભુદા સ્વરૂપે મીરાં પાસે રંગ પકડવા લાગી. હળવે હળવે મીરાંના મુખમાંથી બહાર પડતા શબ્દો સ્પષ્ટ થવા માંડ્યા.....મીરાં ડાલવા માંડ્યાં, ગાવા માંડ્યાં:

મેરે પિયા કે રંગ રાતી...

શબ્દો બદલાયા

મેં ગિરધર રંગ રાતી, સૈયાં મેં ॥

એક જ કૃષ્ણુની લીલા પાતરોના મોઢે ભુદી સંભળાવા લાગી, મીરાંને મોઢે જુદી સંભળાવા લાગી. ધીમે ધીમે મીરાંના અવાજે ગાઠ સ્વરૂપ પકડ્યું. બહારનો કોલાહલ જલદી શાંત થયો. પાતરોને પોતાના ગીતમાં હરકત થવા લાગી. ધીમે ધીમે મીરાંનો મોહક અવાજ પાતરોના અવાજને ઢાંકવા માંડ્યો—
વાધડે આંખ જાગી કરી જોયું તો.....તો.....

મીરાં ખંડિયેરમાંથી બહાર આવતાં દેખાયાં. તેના બધા નશો, ફરીથી ઢળવા માંડ્યો.

હાકુઓ અને પાતરો મીરાંની આંખે કૃષ્ણનું કીર્તન કરતા વૈષ્ણવો દેખાયા.....તેણે ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું.

મૈં ગિરધર રંગ રાતી

આબી બની મીરાંને જોઈ રહેલી પાતરો વચ્ચે આવી.
મીરાં તેમના લાણી જોઈ ગાવા લાગી:

પચરંગ ચોલા પહર સખીરી

મૈં ઝિરમિટ રમવા જાતી ।

ઝિરમિટઆં મોહિ મોહન મિલિયો

જોલ મિલિ તન ગાતી ॥

મીરાંના તેજમાં અંજએલી પાતરો, ઉત્સાહ પામી મીરાં સાથે તાન પુરાવી નાચવા લાગી. નાચવા લાગી અને તેમની સાથે ગાવા લાગી. મીરાંએ ગાવા માંડ્યું:

કોઇકે પિયા પરદેસ બસત હૈ

લિખ-લિખ લેજૈં પાતી ।

મેરા પિયા મેરે હીય બસત હૈ

ના કહું આતી જાતી ॥

ચંદા જયગા સૂરજ જયગા

જયગી ધરણ અકાસી ।

પવન પાણી દોનૂં હી જયંગે

અટલ રહે અગિનાસી ॥

વાધડનો નરો સાવ ઊતરી ગયો. પતિત પાતરો આશા-વંત બની મીરાંની સાથે પોતાનો રંગ બદલવા લાગી. હાકુઓ મૂઠ બની મીરાંને જોઈ રહ્યા. મીરાંની આંખો ઝિડેલી હતી. હોઠ પર નિરંતરનું સ્મિત હતું. સંગીતની ધૂને તેમના પગ થનગનાવી મૂક્યા. મીરાં ગાવા લાગ્યાં અને ધીરે ધીરે શરીર ડોલાવી નાચવા લાગ્યાં. પાતરો આબી બની અનિમેષ આંખોએ નાચતી મીરાંને જોવા લાગી.....

ઔર સખી મહ પી-પી માતી
 મેં બિન પીયા હી માતી ।
 પ્રેમભઠીકે મેં મહ પીયા
 છડી કિંઠૂં દિન-રાતી ॥

સુરત નિરતકે દિવસો જોયો
 મનસાકી કર લી આતી ।
 અગમ ઘણિકે તેલ સિંચાયો
 બાળ રહી દિન-રાતી ॥

જાઉંની પોહરિયે જાઉંની સાંસરિયે
 હરિસૂં સૈન લગાતી ।
 મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
 હરિ ચરણા ચિત લાતી ॥

સૌથી પહેલાં ભજન પાતરાએ ઝીલ્યું અને ત્યાર પછી
 કાષ્ટ શાંત શક્તિ અદ્ભ્ય રીતે જંગલી, રાત્રી ડાકુઓને ખેંચવા
 લાગી, ક્યાં ?

મીરાંના રૂપ ભણી ? મીરાંના અવાજ ભણી ? મીરાંના
 ભજન ભણી ? ગિરિધારી જાણે. પરંતુ પ્રેમમયી મીરાંના ભજન
 વાટે વેહેતો શુદ્ધ સ્વચ્છ કૃષ્ણપ્રેમ દરેકના હૃદયને પીગળાવવા
 માંડ્યો. નિર્મલ સૌંદર્યમાં આવી તાકાત હોઈ શકે ? સર્વલક્ષી
 શુદ્ધ પ્રેમ ધાતકી અને દુરાચારીઓના હાથ, પગ અને મોઢું
 નિશ્ચય કરી શકે ? મીરાંએ પોતાના હૃદયમાં ઝીલેલ કૃષ્ણપ્રેમના
 વિશાળ સાગરમાંથી પ્રસ્ફુટતા સ્રોત નીચ, કુટિલ, ટામી અને
 દૂર લોકોને તેમના કલંક-કાળજથી અલિપ્ત રહી પોતાના શુદ્ધ
 શુભ પ્રવાહમાં પાવન કરી શકે ?

મીરાંએ આખ ઊઘાડી તો અર્ધાં ડોલતાં ગાતાં હતાં—

અને ભજન પૂરુ થતાં લગભગ અર્ધાંએ મસ્તક નમાવ્યાં.
 માત્ર વાલડ તેને જોઈ રહ્યો અને પોતાની જાતને પૂજતો રહ્યો.

“આ છે કાણુ ? અગર આ સ્ત્રી એ દિવસ વધારે રહે તો મારે ધંધાનું દેવાણું જ કાઢવું પડે”-વાઘડ વિચારવા લાગ્યો. ગિરિધારીને જાતી સાથે પકડી પાણીને તળાએ સૂતેલી મીરાંને તેણે જોઈ હતી. ખંડિયેરમાં નિરાંતે ઊંઘતી મીરાંને તેણે જોઈ હતી અને તેણે લજનમાં ઉન્મત્ત અવસ્થાએ પહોંચી નાચતી મીરાંને જોઈ હતી. અંધારપટ દૂર થતાં જેમ મનોહર વનશ્રી નજરે પડે, નશો ઊતરતાં જેમ શરાણીને હજારગણી મનોવેદના ઊડે, ગાંડાનું ગાંડપણ ઊતરતાં જેમ દુનિયા તેને જુદી જ જણાય તેમ વાઘડને જણાયું. જુવાનીની ખુમારી રાખતો વાઘડ જુવાન ન હતો. પાપ પાપ છે તે વિચારવાની તેને તક નહોતી મળતી. તેના સખત હૃદય પર મીરાંએ કબ્જો મેળવ્યો હતો. નજર પથરની જમીનમાં ઊંડેરા ધા કરી ઝીણું પરંતુ સ્વચ્છ ઝરણું વહેવું કર્તું હતું.

લજન પૂરું થયું, બધાં વેગવા માંડ્યાં, મીરાં ખંડિયેર તરફ ચાલી ગઈ પરંતુ વાઘડ હતો ત્યાં એસી રહ્યો. તેણે પોતાના પગમાં આઝોટતાં મઠિરાનાં પાત્રોને જોયાં-કયાં ગયો નશો ? કયાં ગઈ મઠિરા ? ખંડિયેર તરફ એક નજર રાખી તે વિચારોમાં ડૂબ્યો.

બધાંને નિંદર આવવા માંડી ત્યારે તે વધુ જાગવા માંડ્યો....

પ્હો ફાટે મીરાં જાગૃત થઈ બહાર આવી ત્યારે ય વાઘડ એમને એમ એસી રહ્યો હતો. મીરાંને જોઈ તે મીરાં પરથી નજર હઠાવ્યા વિના ધીમે ધીમે તેની પાસે આવ્યો. મીરાં સ્મિત કરી તેને જોઈ રહી હતી. વાઘડે આવી તેના પગમાં માથું મૂક્યું, અને બોલ્યો “ હું તમને મથુરા લઈ જઈશ ”

“ આ શું વાઘડ. ” મીરાંએ આશ્ચર્યથી તેને ઊડાડતાં કહ્યું.

“ મને વાઘડ ન કહેશો. મને ગમતું નથી. ”

“ તે! શું કહું ? ” નિર્ભંજ હાસ્ય વેરતી મીરાં બોલી.

“ ભાઈ. ” વાઘડે કહ્યું.

“ એક શરતે. ” મીરાંએ એ જ નિર્મળ હાથ વેરતાં કહ્યું.

“ કબૂલ. ”

“ આ બધાંને, માણસને, જનવરને, ધન ધાન્યને છોડી દો. ”

x

x

x

વાઘડે સૂર્યોદય થતાં બધાંને છોડી મૂક્યાં અને મુસાફરીનું શોરું રાચરચીકું, હસતા ગિરિધારી અને મૂક એકતારાને ઉચકી મીરાંની આગળ આગળ મથુરા તરફ ચાલવા માંડ્યો.

“ વાઘડભાઈ હજી મને સમજાતું નથી. મારી સાથે પગપાળા મથુરા કેમ આવો છો ? ”

“ ખરું કહું ? ” વાઘડે હસતા ગિરિધારી તરફ એક આંખ મારી કહ્યું:

“ ત્રીસ આલીઓ પીવા છતાં મને નશો ન ચડ્યો માટે. ”

મીરાં હસી પડી.

ખીજે દિવસે પગીઓને સાથે લઈ ઉદા રખડતી આખડતી ત્યાં આવી પહોંચી, પરંતુ બહુ મોડી આવી.

એક પથ્થુ ડાકે ત્યાં ન હતો. ખાંડિયેર વેરાન હતું અને મીરાં જીવતી છે તેનું એક પથ્થુ ચિહ્ન ત્યાં ન મળ્યું.

ઉદા નિરાશ્રિત થઈ બેસી ગઈ.

તેને ખાત્રી થઈ તેની નિર્દોષ બાબીએ નદીમાં જ ગિરિધારી સાથે જલસમાધિ લીધી.

૨૦

પ્રેમ પરાજય

“આ શું કરો છો, બહેનજી ?”

શ્રુતિયા મહેલમાં મીરાંબાના પૂજના ઓરડાની જમીનને ચૂમતી ઉદાને ઝટ ઊઠાડતાં મેવાડની પટરાણી બોલી પડી.

“ભાભી આજ મહેલ પહેલાં કેવો હતો ? પિતાજી પગ ચૂકતાં વિચાર કરતા અને અમે બહેન ભાઈઓ બપથી ઉતાવળે પગલે પસાર થતાં. આજે શું છે ? અત્યારે અહીં હસતા ગિરિધારી નથી, નાચતાં મીરાંબા નથી અને તેમની ખાલી જગાને હું ચૂમું છું એટલે તમને હું પાગથ જણાઉં છું ? ભાભી, કેવ પત્થરમાં નથી ભાવનામાં છે. આ સ્થળે સ્પર્શ કરવામાં મારાં માત્ર પ્રજ્ને છે; હૃદયમાં જીંડે જીંડે જાગેલી ન્યૂત મોડી અને છે અને એના અજવાળામાં મને ન સમજાએલી બધી વસ્તુઓ સમજાઈ જાય છે.”

“શું સમજાય છે ? બહેનજી !” પટરાણીએ ધીરજ રાખી પૂછ્યું.

ઉદાએ ભૂતિયા મહેલને એક વખત ચારે બાજુ નજર કરી જોયો અને પછી બાબીના તરફ હસતાં બોલી:

“મને સમજાય છે બાબી કે નિર્દોષ અને સાચાં મનુષ્યો જ વધુ પિડાય છે—ભગવાનનો એ મોટો આદેશ છે.”

“તમે શું બોલી રહ્યાં છો બહેન ?” રાણી આશ્ચર્યથી બોલી.

“હા બાબી. ભગવાનનો આદેશ. દોષિત દુઃખ ભોગવે એ તો એની શિક્ષા છે, પરંતુ નિર્દોષ ભોગવે એ તેની પરીક્ષા છે. સાચી યાતના ને જૂઠા ભુલ્મો જે હસતે વદને ભોગવી શકે તે જ જગત સમક્ષ ધીરજ અને ઉદારતાનાં આદર્શ દૃષ્ટાંત અને—એ જ સાચો સંત. સંસારમાં રહી સંસારનો ધર્મ બજાવતાં પોતાની જાતને જીંચે ને જીંચે લઈ જાય એ જ સંત. મીરાંબા સંત છે. હતાં નહિ, છે, સંત તરિકે જીવતાં છે. આજે હું સાસરે જઈ છું. મને જરાય દુઃખ નથી, જેને હું દુઃખ માનતી હતી, તે તો મારા અભિમાનને સંતોષવા એક બહાનું હતું. વિક્રમે તે પોષ્યું અને પોતાની હુંક માટે મને અહીં બોલાવી લીધો. જેને જેને હું ધિક્કાર અને ઘૃણાથી જોતી રહી હતી, આજે તેને હું પ્રેમથી જોઉં છું. બાબી, મીરાંબાએ આ બધું શીખવ્યું. કુળનું કલંક કાણુ કાઢે છે તે તો ભગવાન એકલિંગજી જાણે પરંતુ મેવાડના રાજવંશને અજવાળનાર પ્રેમમયી મીરાં બાબી છે—એટલું, રાણીમાતા ધ્યાનમાં રાખજો.”

રાણી મૂઠની જેમ ઉદાને સાંભળી રહી. ઉદાનું આટલું પરિવર્તન કામ્રએ કટપ્યું ન હતું. બાબીને તેણે પ્રણામ કર્યાં અને રાણીએ તેને આશીર્વાદ આપ્યા, પરંતુ તે મૂઠ બની અવાક રહી. ઉદા પછી રાણા વિક્રમ પાસે ગઈ અને તેમની ચરણરજ લઈ રથમાં બેસી સાસરિયે ચાલવા માંડી.

રાણીના પેટમાં જાણે કામ્ર લોખંડના ખીલા મારી ગયું. મીરાં તરફ તેનું હૃદય અંદરખાનેથી સહેજ ઢગ્યું હતું તેનું કારણ

લક્ષ્મી નહિ, લય હતો. સ્વાર્થમાં જ રહેનારી રાણીના શ્રવણમાં જોયે ઊડવાની તાકાત ન હતી; પરંતુ એક વાત તેને દીવા જેવી જણાઈ: લોકો ભલે પોતાના પતિને નહોતાં માનતાં; સરદારો ભલે કમને 'જેવી આચાર્ય' કહેવા રાણી પાસે આવતા; ભલેને મીરાંના લક્ષ્મીએ પ્રજામાં ધીમી જૂમ ઉરાડી હતી કે લક્ષ્મીને શ્રવણ લેનાથી મેવાડની રાજવંશી, યશ અને વીરતા મેવાડ જોડવા પગલાં ભરવા માંડ્યાં હતાં; ભલે એ અધું ખરું હોય પરંતુ તેને તેની પરવા ન હતી. પોતે પોતાના પતિની પડખે જ હતી. પરંતુ, એક જ વાત તેના હૃદયને વલોવી દેતી અને તેનું શ્રવણું નિરર્થક કરી દેતી હતી. એ વાત હતી: તેની કુખે ઉત્પન્ન થયેલા અને પુત્રોનાં મરણ અને હજી એક પણ પુત્રનું મોં ન જોવું.

પરંતુ રાણા વિક્રમને ચિંતા ન હતી. મીરાંના મૃત્યુ પામવા પછી તે વિક્રમની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ ગઈ. અત્યાર સુધી મીરાં તેના મનમાં જ રહેતી હતી. હવે તેના સ્વપ્નમાં નિયમિત આવતી હતી. પ્રસંગે પ્રસંગે તેના લલુકારા વાગતા હતા. જોયી ભેખડ પરથી મીરાં પાણીમાં પડી તે વખતની તેની કાલ્પનિક ચીસ તેને ઘણીવાર સંભળાતી. કોઈ વાર જમતાં, કોઈ વાર હસતાં, કોઈ વાર જોઈતાં રાણા ખળભળી ઊઠતો અને બીજી જ ક્ષણે તેની કોઈની માત્રા વધી જતી. પરંતુ કોઈ ક્યાં, કેમ, કાઠવો તેનો રસ્તો તેને જડતો ન હતો અને તેની અસર અંતે પોતાના શરીર ઉપર અને શરીર કરતાં મન પર વધારે થવા માંડી. દરબારમાં બેઠો હોય ત્યારે દરેકની નજરમાં પોતે ખૂની હોય એવો રાણાને આભાસ થતો. શતસહસ્રમુખે પ્રજાજનો તેને નિંદતાં હોય તેમ તેને ઘણીવાર જણાતું... પરંતુ, તેનું હૃદય પોતે બૂલ કરી છે તેમ માનવા તૈયાર નહોતું થતું. હા, શિક્ષા જરા વધારે સખત હતી. પરંતુ પોતે થોડો ધક્કો મારી મીરાંને પાણીમાં નાખી દીધી હતી? વળી મીરાં તે કઈ મોટી લક્ષ્મી હતી! એણે એના પતિનો શ્રવણ નહોતો લીધો? એના

આબ્યા પછી રાજકુટુંબની પડતી ન્હોતી ઘષ્ટ? એંશી એંશી ધા રહેનાર રાણો સંગ એના હામ પછી જ રણક્ષેત્રમાં ન્હોતો હાર્યો? એવી સી મરી મષ્ટ તો ય થું? અને રાજ રામને ય દુઃખી કરનાર પ્રજનો તે વળી વિશ્વાસ કેવો? મેં માત્ર મારો ધર્મ બજાવ્યો છે અને બરાબર બજાવ્યો છે—રાણો પોતાની રાણીને આ સ્ખંદોથી દબાવી દેવા માંડ્યો અને રાણી, તેના જીવને આમ બોલવાથી કળ વળતી હશે તેમ સમજી પતિની વાત સહન કરી લેવા માંડી.

પરંતુ, આજે રાણીએ તેને જોડ્યો નહિ.

“આવતી કાલે મીરાંબાના જન્મની સંવત્સરી છે. આવતી કાલથી મીરાંબાનું બંધ કરેલું મંદિર ખૂલ્યું મૂકા અને ભૂતિયો મહેલ લોકકલ્યાણર્થે ધર્માદા કરો.” રાણીએ બહુ કાલાવાલા કરી કહ્યું.

“કેમ?” રાણીએ લાલચોળ આંખો કરી રાણીને પૂછ્યું,
“તને ય ભૂત વળગ્યું છે?”

“હા, રાણા. મીરાંબાનું ભૂત.”

“બોલવું બંધ કર.”

“મારા નાથ, સાંભળો. કડવું વેણ પણ સ્વજનનું હોય તો સાંભળવું ઘટે. હું તો આપની ચરણદાસી છું. આપના બહા સિવાય મારા જીવનમાં બીજું કશું જોઈ જ શકે નહિ એટલે સાંભળો. પ્રજા કહે છે—સાધુસંત કહે છે, ઉદા બહેન કહી ગયાં છે.....”

“થું કહી ગયાં છે?”

“મીરાંબાનો પવિત્ર આત્મા મેવાડની ચોદિશ આતનાદ કરતો ફરે છે લોકો લાજ મૂકે તો...”

“પ્રજનું કહ્યું કરવાથી લાજ રહેતી નથી, જાણ છે. હું એ દુરાચારના સ્થાનને ભગવાનના નામે નહિ ઉધાડું. પ્રજાએ

મારું કહ્યું માનવું પડશે. મારી ઈચ્છાને આધીન રહેવું જ પડશે. મને પશ્ચાત્તાપ નથી. ઉલ્ટું, મારા હૃદયને શાંતિ છે. પછી આ કુકર્મ કરવાની જરૂર ? ”

“ નાથ, મારી સામું જુઓ અને હૃદય પર હાથ મૂકી આપની જાતને જ પૂછો: આપને ખરેખર શાંતિ છે ? આખા રાજવંશમાં આપનો ગાદી વારસ છે ? આપનો કોઈ પુત્ર જીવતો નથી. જે હતા તે બધા મરી પરવાર્યા. કારણ ? જાણો છો ? મારા નાથ ! સતીના શાપ ન આખા હોય છતાં પડે છે. મેવાડના રાજવંશ ખાતર પથ્થ, જેની જેની ભૂલ જણાય તેને ઉદાર રીતે ક્ષમા આપી, હજારોનાં હૃદયને શાંતિ આપવા આપ મંદિર ખૂલ્યું મૂકા. પ્રજાનાં જિંયાં થએલાં મન હેઠાં આવશે અને આપ એક મોટા કલંકમાંથી બચી જશો. ”

“ જે ગયું તે ગયું. તેની ચિંતા હવે ફાકટ છે. મીરાં બાબીએ સ્વહસ્તે આત્મોત્સર્ગ કર્યો—સુખી થયાં. આત્મહત્યા કરનારને શીરે કલંક હોય, એકલિંગજીવા દીવાનને માથે નહિ. ”

“ પરંતુ લોકો કહે છે..... ”

“ લોકો શું કહે છે ? ”

“ મોતથી હું ડરતી નથી, ક્ષત્રિયાણી છું. જે કરવું હોય તે કરજો. લોકો કહે છે આપે મીરાંબાને મારી નાખ્યાં, આપે જ નારોહત્યા કરી કલંક લીધું—મેવાડને દુર્ગતિએ..... ”

“ ચૂપ ! ” રાણો મહેલ ખળબળી ગઈ તેવી રીતે ખૂમ પાડી બેઠો. રાણો ખરેખર નિર્બળ બની ગયો હતો. રાણી જાતે ડરી ગઈ. વીજળીનો કડાકો થાય અને પાછી જે શાંતિ ફરી વળે તેવી શાંતિ રાખી રાણો પછી ધીમે અવાજે બોલ્યો “ મેણ કહે છે..... કોણ કહે છે ? ”

“ બધાં કહે છે ! ”

રાણી બોલી. રાણો સમસમી બેઠો. બિભો થઇ થોડીવાર તેણે લગાર મારી અને પછી એકદમ રાણી પાસે આવી બોલ્યો:

“હા, મેં મારી નાખી છે. કહેવાલાવો બધાને મેં મારી નાખી છે. ઝંડી પિટાવો-કાસરો મોકલાવો અને પ્રજાને જણાવો કે મેં મીરાંને મારી નાખી છે અને, સાથે સાથે એ પણ જાહેર કરો કે એનો પણ લેનાર દરેકને હું મારી નાખીશ. પત્ની, પુત્ર, સ્વજન કોઈને નહિ છોડીશ. હું મેવાડનો રાણો છું. મારી ફરજ બળવવામાં હું કોઈને નહિ છોડીશ. બધાને મારી નાખીશ; પરંતુ જે હું ધારું છું તે જ થશે અને તે જ ઉત્તમ છે.—એ દરેકને માનવું પડશે.”

એટલું કહી તેણે કોંધમાં તલવાર ખેંચી...એવામાં દાસીએ આવી અરજ કરી: “પુરોહિત આજ્ઞા માગે છે, કોંધ અગત્યના કામ માટે પધાર્યા છે.”

“આવવા દે.” અરધી કાઢેલી તલવાર મ્યાન કરી બાલુએ નાખતાં રાણાએ કહ્યું.

ગાંડા જેવા પુરોહિતે ધાંધલમાં દાખલ થઈ ટૂંકમાં જ મહારાણાને આશીર્વાદ આપ્યા અને પછી ઊંચે ચઢતા શ્વાસે બોલવા માંડ્યો, “રાજરાજેશ્વર ! મીરાંબાએ તો આખું મથુરા ઘેલું બનાવી દીધું છે ?”

“શું કહે છે ?” રાણાએ આંખો બહાર કાઢી નાંખતાં કહ્યું. “મીરાં બાબી જીવતાં છે ? એટલી ઊંચાઈએથી પડેલું માણસ જીવી શકે ?”

“માણસ ન જીવી શકે. સંત જીવી શકે.” પુરોહિતે ઊંચા શ્વાસે જવાબ આપ્યો.

“પુરોહિત તારું ય ફરી ગયું છે શું ?” પુરોહિતના શરીર પર ધસી આવી રાણો બોલ્યો.

પુરોહિત અડગ રહ્યો અને બોલ્યો:

“ફરી ગયું અન્નદાતાર ! પાંચ પાંચ વર્ષથી આપણને હાથતાલી આપનાર વાઘડ જેવો નરરાક્ષસ ભક્ત બની ગયો; ભક્તિથી ડરતાં અનેક નરનારીઓ નીડર બની પ્રભુપ્રેમમાં મસ્ત થવા માંડ્યાં. આ ચમત્કાર નથી ?”

પુરોહિતે એટલો પ્રભૂ પૂછી પોતે જ જવાબ આપતાં બોલ્યો: "ના, આ ચમત્કાર નથી, અનહદ પ્રેમની પ્રતિભા છે. એ પ્રતિભામાં હું ફર્યો-ફરી ગયો. અન્નદાતાર એક ખાનગી વાત કહું છું: મીરાંબા તો અવતારી વ્યક્તિ છે. અમાનુષી ઘોર અત્યાચાર અને માનસિક પતનમાં પતિત થએલી જનતાને ભગૃત કરવા તે આવ્યાં છે. માનો યા ન માનો પરંતુ, મહારાજ, નિંદગીની સાચી મસ્તી તેમના સાન્નિધ્યમાં જ અનુભવાય છે."

"હવે હદ થઈ ગઈ નાથ, મારી વિનંતિ સ્વીકારો." રાણીએ યાચના કરી.

"નહિ, નહિ, નહિ. મંદિર નહિ ખૂટલું મૂકાય." રાણીએ ક્રોધમાં સોનેરી હિંચકા પર હાથ પછાડતાં કહ્યું, "એટલું જ નહિ, હવે પછી એ ભક્તારાણીએ મેવાડમાં પગ મૂક્યો છે તો તે ન્યાં હશે ત્યાં હું જાતે જઈ તેને હણીશ."

એટલું કહી તે રાજદરબાર ભણી ચાલવા માંડ્યો. રાણી અને પુરોહિત થોડીવાર રાણીને જોઈ રહ્યાં. પછી રાણી ધીમે રહી પુરોહિત પાસે આવી અને ધીમે અવાજે બોલી "મથુરાથી મીરાંબા પાછાં વળે તો મને કહેજો તે ન્યાં હશે ત્યાં હું જાતે જઈ તેમને અહીં તેડી આવીશ."

"આ, આપ મોતને નોતરો છો, હોં." પુરોહિતે સહાનુભૂતિ-ભરી ચેતવણી આપી.

"પુરોહિતજી! મોત આપણને નોતરે તેના કરતાં આપણે મોતને નોતરીયે તે વધુ સારું નથી? જાઓ, કહું છું તે ખ્યાનમાં રાખજો. મીરાંબા વિના મેવાડ ઉજ્જડ બની જશે."

એટલું કહેતાં કહેતાં રાણી, ક્રોધ જાણે શીક્રી પડી ગઈ.

૨૧

આ જ પ્રજાભૂમિ ?

આ એ જ પ્રજાભૂમિ છે, જેના પર રખડતાં રમતાં યજુનંદને લોકાને વેણુઘેલાં બનાવ્યાં હતાં—આ એ જ પવિત્ર ભૂમિ છે જ્યાં પુતના જેવી રાક્ષસીઓ અને બકાસુર શકટાસુર જેવા રાક્ષસો પ્રભુ લીલાએ નાશ પામ્યા હતા. આ એ જ ભૂમિ છે જ્યાં સ્વર્ગાધિપતિ ઈંદ્ર અને પાતાળપતિ શેષનાગનાં ગર્વખંડન થયાં હતાં. આ એ જ પ્રેમભૂમિ છે જ્યાં ગોપીઓ અને ગાયો નિર્દોષ ગોપોની સાથે જીવનનાં દધી અમૃત પીતાપીતાં કૃષ્ણુ ને કૃષ્ણુની બંસી પછવાડે ઘેલાં બનતાં હતાં. હા, હા, આ એ જ પ્રેરણાભૂમિ છે જ્યાં પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણે અનેક પાપો અને પાપીઓથી બારે અનેલી પૃથ્વીને હલકી કરવા શિક્ષાપાઠ લીધા અને દીધા.

સદીઓ પહેલાં અહીં કંસરાજ રાજ કરતો હતો. હજુ ૫ તેની કૂરતાના અવશેષ બહુ કંગાલ સ્થિતિમાં અહીંતહીં દષ્ટિગોચર

થય છે. મદાંધતા અને નિર્દયતા ગુપ્તપણે હજી અહીં છવે છે. ઝેર અને ધર્ષાંહજી ગયાં નથી. લોક લાલચ હતી તેટલી જ છે. ગ્રાપાલની ભૂમિમાં મનુષ્ય માનવતા ભૂલતો જણાય છે અને જનવર જાત ભૂલતાં જણાય છે. લાગે છે ભગવાન રૂંધ્યા છે. ત્યારે જ તો અહીંથી દારિકા ચાલ્યા ગયા ! નહીં તો, હજારો યાત્રીઓના પગથી રગદોળાતી ભૂમિમાં હજીય નિર્ધનતા, કંગાલિયત અને પાપો ક્રમ છાને છૂપકે રહે છે ? આવી નિરાશામાં.....

એ જ વ્રજની એક નાની શેરીમાંથી નિરુત્સાહ અને દુઃખને દૂર કરતો, ચેતના પ્રેરતો અને પ્રેમથી ગૂંજતો અવાજ આવે છે:

યા બ્રજમેં કષ્ટુ દેખ્યો રી યોના ॥

લે મટકી સિર ચલી ગુજરિયા

આગે મિલે બાબા નંદજીકે છોના ।

દધિકો નામ બિસરિ ગયો પ્યારી

‘લે લેહુ રી કોઉ સ્યામ સલોના’ ॥

બિંદ્રાબન કી કુંજગણિનમેં

આંખ લગાય ગયો મનમોહના ।

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

સુદર સ્યામ સુધર રસ લોના ॥

કાણુ છે એ ?

તિલંગ અને દક્ષિણમાંથી આવેલા કોઇ યાત્રીઓ બંગાળ અને બિહારના કૃષ્ણભક્ત યાત્રીઓને પૂછે છે. બન્નેની ભાષા કોઇ કોઈ સમજતું નથી પરંતુ કૃષ્ણનું નામ સમજે છે—આનંદિત થઈ થઈ શેરી બણી નજર કરે છે અને એક મથુરિયો બોલી પડે છે—

મીરાંબાઇ...મીરાંબાઇ

યાત્રીઓ લાવપૂંક જોઇ રહે છે. કાણુ જાણે કૃષી રીતે પરંતુ પદમા અને કાથી મથુરા આવી પહોંચ્યાં છે અને તેમની આગળ મીરાંબા મંદમંદ મુસ્કાતાં ચાલ્યાં આવે છે. પાછળ વાઘડ છે અને વાઘડ પાછળ વૃંદાવનવાસીઓનું એક નાનું ટોળું ચાલ્યું આવે છે. કીર્તનનો સામાન દરેકના હાથમાં છે. મીરાં વ્રજના કૃષ્ણની ગોપી બની મ્હાલે છે; તેની વાચા અને હૃદયને માળ નથી રહેતી. કોઈ ઝાડ જોઇ તેને કદંબ યાદ આવે છે. કોઈ ગોપ જોઇ તેને કૃષ્ણ યાદ આવે છે. તેની કલ્પના તીવ્ર બની પાંચપાંચ હજાર વર્ષ પાછળ જાય છે અને હમણાં જ તોફાન કરી નહાસી ગયો હોય તેમ, કનૈયાને શોધતી, હરખાતી, શરખાતી, દુઃખી થતી, પ્રસન્ન થતી મીરાં ચાલે છે. તેના શરીરે પ્રભુનાં સૌભાગ્ય ચિહ્નો છે. કાંડે કંકણની જગ્યાએ રૂદ્રાક્ષનાં કંકણ છે. બાજુબંધ છે; પરંતુ માલાના. માથામાં સૌભાગ્ય ચિહ્ન છે પરંતુ સિંદૂરનું નહિ ગોપીચંદનનું. ગળામાં મંગળસૂત્રની જગ્યાએ તુલસીની ત્રીણી માળા હૃદયપટ પર રમી રહી છે.

મીરાંનું વદન મલકમલક થાય છે. એક કોયલ માથા પરથી ઊડતી પસાર થાય છે. કોઈ મોર દૂરની ડુંગરીમાંથી ટહુકે છે. એક ધરમાં બાધેલાં મેનાપોપટ બોલે છે અને બીજી બાજુ નાનાં વાહરડાંથી ઘેરાએલી ગાયો મીઠા સાદ દેતી માથાં ડોલાવે છે. મીરાંનું ય માથું ડોલે છે, હૃદય ડોલે છે:

આલી ! મ્હાંને લાગે વૃંદાબન નીકા !

ઘર ઘર તુલસી ઠાકુર પૂજા

દરસણુ ગોપિંદજીકા ॥

નિરમલ નીર બહત જમનામેં

લોજન દૂધ-દહીકા ।

રતન સિંધાસણુ આપ બિરાજૈ

મુગટ ધર્યો તુલસીકા ॥

કુંજન કુંજન ફિરત રાધિકા
 સખત મુજુત ચુરલીકા ॥
 મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
 લજન બિના નર ફીકા ॥

પ્રાવીડિઓ લજનથી આકર્ષાઈ સંત-સાધુઓના આ નાના સંઘમાં ભેગા મળે છે. બંગાળીઓ અને બિહારિયો મીરાંની પડખે થઈ જાય છે. એક બંગાળી બંગાળીમાં બોલે છે: કર્મા જશો ભક્તિયા ? બિહારી કહે છે: મોટા મંદિરે પધારો છો ? એક ગુજરાતી સાથે સાથે ચાલે છે, બોલવાની ધમ્મજ થાય છે પરંતુ બોલતો નથી. મીરાંનું ધ્યાન દૂર દૂર દેખાતા પાણી પર પડે છે. આકાશને આંખતી કાલિન્દી તેની નજર આગળ તરવરે છે. તેની આંખમાં પાણી આવે છે અને તેના હોઠ ધૂળે છે તેને પાછું ભાન આવે છે આ કાલિન્દી નથી. કંઈક નિરાશ થાય છે પરંતુ હૃદયનો આવેશ ઓછો થતો નથી. હોઠ પુનઃ ધૂળ ભેટે છે:

ચાલો મન ગંગા-જમના તીર ॥
 ગંગા-જમના નિરમળ પાણી
 સીતલ હોત સરીર ।
 બંસી બજવત ગાવત કાન્હો
 સંગ લિયાં બળ ખીર ॥
 મોર મુગર પિતાંબર સોહૈ
 કુંડળ ઝળકત હીર ।
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
 ચરજુકુંવલપર સીર ॥

મીરાં આવેશમાં નીચું માથું કરી દે છે. ચૈતન્ય પ્રેમી બંગાળી આંસુ ભરે છે. બિહારી નિશ્વાસ નાખે છે. ગુજરાતી જોઈ રહે છે. સંઘ મીરાંજાનું લજન ઝીલે છે અને તન્મય બને છે.

સંધ આગળ વધે છે. સહવારના અપોર અને અપોરની સાંજ થાય છે. ધીમે ધીમે આકાશ ઘેરાય છે—પવન ફૂંકાય છે, ભગવાનના જૂના મંદિરથી થોડેક છેટે અપોરની નિવૃત્તિ પછી સંધ આરામ લેતો પડ્યો છે. એક વૃક્ષ નીચે હમણાં જ એક આંધ્રિવાસી ભાગવતનું થોડુંક પારાયણ કરી ચૂક્યો છે.

“ વાસુદેવઃ પુમાનેકઃ સ્ત્રીમયામતરજ્જગત્ ।* ” હજી તે ગોખતો ગોખતો અંદર પોથીનાં પાનાં ગોઠવતો હોય છે.

મીરાં તક્ષીન થઈ વિચારી રહી હોય છે અને તેની નજર આકાશ ભણી જાય છે. આંધ્ર ભક્ત, આકાશમાં નેઈ પોથી ઝટઝટ ભેગી કરી આંધવા માંડે છે. મીરાંને હમણાં જ સાંભળેલી કૃષ્ણ જન્મની રાત યાદ આવે છે અને તેનું હૃદય ડોલી ઊઠે છે.

નંદનંદન બિલભાઈ, બદરાને ઘેરી માઈ ॥

ઈત ઘન લરળે ઉત ઘન ગરળે,

ચમકત બિજળું સવાઈ ।

ઉમણુ ધુમણુ ચહૂં દિસસે આયા,

પવન ચલૈ પુરવાઈ ॥

દાદુર માર પપીહા બોલૈ,

કોયલ સખદ સુણાઈ ।

મીરાકે પ્રણુ ગિરધર નાગર

ચરણકૈવલ ચિત લાઈ ॥

પ્રત્યુત્તરમાં પવન જેર પકડે છે.....આકાશ વધુ ઘેરાય છે. સંધના લોકો ઝટ ઊભાં થઈ નજીકની ધર્મશાળા ભણી દોડે છે—પદમા અને કાશી મીરાંખાને ખેંચી લાવે છે. વરસાદ ઝરમર ઝરમર શરૂ થાય છે. મીરાંનું હૃદય ધબકી ઊઠે છે.

* જન્મતમાં વાસુદેવ એક જ પુરુષ છે, ઇતર લોકો સ્ત્રીમય છે.

તેને લાગે છે તેનો ગિરિધર નાગર તેના શબ્દોનો જવાબ આપી રહ્યો છે. મીરાં આનંદમાં નાચી બેઠી ગાવા માંડે છે:

બરસૈ બહરિયા સાવનકી
સાવનકી મન ભાવનકી ॥

સાવનમે ઉમગ્યો મેરો મનવા
ભનક મુની હરિ આવનકી ।
ઉમડ ધુમડ ચહુ દિસિસે આયો
દામણુ દમકે ઝર લાવનકી ॥

નાન્હીં નાન્હીં ખૂંદન મેહા બરસૈ
સીતલ પવન સોહાવનકી ।
મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
આનંદ મંગળ ગાવનકી ॥

હરિના આવવાની 'ભનક' મીરાં સાંભળે છે.

જતાં, હરિ નથી આવતા. થોડીક ક્ષણમાં તાજે શ્રાવણીઓ મેહુલો અટકી જાય છે અને તેની પૂંડે મોરલાઓ આકંદ કરતા સંભળાય છે.

મીરાં નિરાશીત થાય છે. હરિ નહિ આવે? નહિ દેખાય ?

મીરાંનું હૃદય રહેજ ભારે થાય છે. વત્નો બહલી સંધ મહાભગવાનના મંદિરે જવા નિકળે છે. પદમા, કાશી અને વાધવથી સુરક્ષિત બની મીરાં પણ થાકેલા ચરણુ ઝેપાડે છે— પ્રભુ મંદિર તરફ.

દિવસો થયા મીરાંએ જોડુલ, મથુરા અને વૃંદાવનની ભૂમિમાં ક્યાં ક્યું છે. ગોવર્ધન પર્વત અને કાલિન્દીનું નીર જોતાંજોતાં તે થાકતી નથી. કૃષ્ણને યાદ કરતાં કરતાં તેણે વન-ઉપવન છૂંદી નાખ્યાં છે—પરંતુ મીરાંને એન નથી. માત્ર પદમા, કાશી અને પેલો ગુજરાતી તે જાણે છે. ગુજરાતી વૃદ્ધ છે. મીરાંની તેને લગન લાગી છે; પરંતુ તેના સિવાય સમસ્ત ભક્ત-

મંડળ મીરાંનાં લજનોમાં અને મીરાંના વાર્તાલાપમાં અનહદ આનંદ પામતાં ષ્ટદાવનની યાત્રા સફળ કરે છે.

દર્શનની વાટ જોતાં મીરાં અને તેની સંતમંડળી મંદિરની છેલ્લી પગથારે બેઠી છે. મીરાં પાસે થઇ કોઈ જતું આવતું, તેના રાગસ્વરૂપને જોઈ, થોડીકવાર અટકે છે, જુએ છે અને આગળ વધે છે. વાઘડ મીરાંને જોતાં બેઠો છે. પેલો ગુજરાતી મીરાંના મોંઢા પર બદલાતા ભાવને તાકતો છેટો બેઠો છે. પદમા ધીમે રહી પૂછે છે: “આ, શું વિચાર કરે છે?” પદમાએ આ પહેલીવાર જ પ્રશ્ન નથી કર્યો. વરસાદ બંધ થયા પછી અત્યારસુધીમાં તેણે અને કાશીએ ધણીવાર એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તેમને ભય છે. મીરાંઆ ને કંઈ થશે તો નહિ!

પદમા અને કાશીની ચિંતા મીરાં પામી જાય છે. હેતાળ આંખે તેમના તરફ જોઈ મીરાં બોલે છે—ના, માય છે. તે જે કંઈ બોલે છે તે, આ વ્રજભૂમિમાં ગીતમય બનીને જ સંભળાય છે!

બરજ મૈં કાઠૂકી નાહિ રહૂં ।
 મુષ્ણે રી સખી તુમ ચેતન હોયકૈ
 મન કી બાત કહૂં ॥
 સોધ-સંગતિ કર હરિ-મુખ લેઉ
 જગસૂં દૂર રહૂં ।
 તન ધન મેરો સખહી જવો
 બલ મેરો સીસ લહૂં ॥
 મન મેરો લાગો મુમરણ સેતી,
 સખકા મૈં બોલ સહૂં ।
 મીરાકે પ્રણુ ગિરધર નાગર
 સતગુર સરણુ ગહૂં ॥

“ અમે મૂઠ, અચાની ! બા, સાચું કહો ? ” કાશી સહજ સાધારણ લાગણી દખાવો ઘેરાએલા કંઈ મીરાંને પૂછે છે. “ તમે શું વિચાર કરો છો ? ”

મીરાં તરત હસી પડે છે. “ મંદિરને પગથીએ એક જ વિચાર હોય કાશી !—પ્રભુમિલન. ”

“ તો લગવાન, અહીંઆં ક્યારે મળશે ? ” કાશી આશા છોડી પૂછે છે.

“ નહિ મળે ? ” ડોકું હલાવી પદમા પૂછે છે.

પદમાની બાબુમાં ચૂક ખેડેલો વૃદ્ધ ગુજરાતી, હકારમાં તેના તરફ ભુએ છે. મીરાં મસ્તક નીચું કરે છે. પછી હળવે રહી લગભગ પોતાને જ ઉદ્દેશી પદમાને જવાબ વાળે છે:

“ નહિ મળે. કનૈયા મને અહીં મળવાની ના પાડે છે. નદી, પર્વત, વન, ઉદ્યાન ક્યાંઈ એ મળવાની ના પાડે છે. મને ક્યાં મળવા ઇચ્છે છે અને ક્યારે મળવા ઇચ્છે છે તેની મને સમજ નથી પડતી. એને એમને એમ નટખટ થોડો કહેવામાં આવે છે ? અચપણથી ખૂમ પાડતી આવી છું, વિનંતિ કરું છું, મનાવું છું કે એક વખત-કેવળ એક વખત દર્શન દે પરંતુ હજી પરીક્ષા પૂરી નથી થઈ. મારો વાલીડો અંતરોક્ષમાં ઊભો ઊભો સાંભળે છે, બધું સાંભળે છે પરંતુ જવાબ નથી દેતો. ”

કહેતાં કહેતાં મીરાં ડોક ઝીંચી કરી અંતરોક્ષમાં, આકાશ-ભણી ભૂએ છે.

“ ન દે કનૈયા—જવાબ ન દે. પરંતુ હું બાણું છું તારે મારી ઇચ્છાને પૂરી કરવી પડશે અને ત્યાં સુધી તારી ચરણ-રજમાં અસંખ્ય સ્વર્ગોને જોનારી હું તારી પ્રતીક્ષા કરતી ઊભી છું—કરું છું, ફરતી રહીશ. ” મીરાંની આખમાં એટલું કહેતાં આંસુ આવી ગય છે. મંદિરના ધંટ વાગે છે. તુરત અવાજ આવે છે—“ ગોવરધનલાલકી જે. ” યાત્રીગણ ઉતાવળું દર્શનાથે

અંદર ધસે છે. મીરાં પણ ધક્કા ખાતી, સ્હેજ ઈધર ઉધર થતી અંદર જાય છે.

રહામે જ ગોપાલમૂર્તિ મલકાતી, મરકલકું લેતી જાબી છે. મીરાંને પોતાનો નાનકડો ગિરિધારી મોટા સ્વરૂપે દેખાય છે. આરતી અને ધંટાનાદમાં બધાંના અવાજ ડૂબી જાય છે. તાલબદ્ધ વાગતી ઝાલરો અને ચોધડિયામાં મીરાં મૂર્તિને જોઈ રહે છે. તેનું હૃદય ચૂર્ણવિચૂર્ણ થાય છે. મીરાંનો અવાજ બહાર આવે છે; પરંતુ કોઈ સાંભળી શકતું નથી. મીરાંનું હૃદય વલવલે છે :

ઘડી એક નહિં આવડે તુમ દરસણુ બિન મોય
તુમ હો મેરે પ્રાણુજી, કાઠૂં જીવણુ હોય ॥
ધાન ન ભાવૈ નોંદ ન આવૈ બિરહ સતાવૈ મોય
ઘાયલ-સી ધૂમત કિરૂં રે મેરો દરદ ન જાણૈ કોય ॥

આરતી શમે છે. ગિરિધરલાલજીની અનેકવાર “જે” પુકારાય છે, પરંતુ પ્રભુની રાવરી મીરાં ગાતી રહે છે. દર્શને આવનાર ભક્તો શાંત બની મીરાં તરફ જીએ છે. આંખો બંધ કરી મીરાં ગાઇ રહ્યાં છે :

દિવસ તો ખાય ગમાઈયો રે, રૈણુ ગમાઈ સોય ।
પ્રાણુ ગમાયા જૂરતાં રે, નૈણુ ગમાયા રોય ॥

“ખરું ! ખરું !” ભક્તો એકું ધૂણાવતા અનુભતિ આપે છે.

જો મૈં ઐસી જાણુતી રે પ્રીતિ કિયો દુઃખ હોય ।
નગર ઢંઢારા ફેરતી રે, પ્રીતિ કરો મત કોય ॥

“હરિ ! હરિ !” ભક્તજનો એલી પડે છે. મીરાંનું હૃદય કલ્પવાતું જાય છે.

કાગા સખ તન ખાઈઓ, ગુન ગુન ખૈયો માસ ।
દો નયના મત ખાઈઓ, પિય દેખનકી આસ ॥

“ઓહો ! ઓહો !” એક વૃદ્ધ રહી પડે છે. ગુજરાતી ગણ-ગણો થઈ જાય છે. મીરાં ખોલતી રહે છે :

કાગા નૈન નિકાર કે લેખ પી કે દ્વાર ।
પહેલે દરસ દિખાઇકે, પીછે લીજે ખાય ॥

“ધન્ય ! ધન્ય !” લકતો બેલી પડે છે. ગુજરાતી ઊઠી મીરાંના ચરણને સ્પર્શે છે. સ્પર્શતાં પોતાનાં અશ્રુથી મીરાંના ચરણ પખાળે છે. મીરાં પોતાપણમાં નથી હોતી-તેને બાન આવે છે. આંખો ઉઘાડી ગોપાલમૂર્તિને જુએ છે અને મદ્મદ્ કંકે-યાચના કરે છે:

પંથ નિહારૂં ડગર બહારૂં, ઊભી મારગ જોય ।
મીરાંકે પ્રભુ કંબ ર મિલોગે, તુમ મિલિયાં સુખ હોય ॥

મીરાંઆઇકી જે પોકારતો નાનકડો સંધ ગાજ પડે છે. અન્ય લકતો જ્યજ્યકારને ઝીંચે છે. મીરાં બેહોશ થઇ પદ્મા અને કાશીના હાથમાંથી છૂટી વાઘડબાઇના સશક્ત પાહુમાં પડે છે.....

મીરાં આંખ ઊઘાડે છે તો. પોતાને મંદિરના વિશાળ મંડપના એક ખૂણામાં પડેલી જુએ છે. લકતો આસપાસ ભરાઇ બેઠા છે. ગુજરાતી પાણી લઈ ઊભો છે, પદ્મા પંખો નાખે છે, કાશી ચરણ તળાંસે છે. એવામાં દર્શન કરતી મંડપની બધી સ્ત્રીઓ એક સામટાં મોંઠાં ફેરવી ધૂંધટ કાઢી તેની પાસે આવી ઊભી રહે છે.

“ શું છે ? ” મીરાં આશ્ચર્યમાં બેઠી થઇ પૂછે છે.

“ જીવા ગોંસાઈ પધારે છે. કાઈ સ્ત્રીનું તેઓ મોંઠું જોતા નથી. ” એક જણ કહે છે.

“ કમ ? ” મીરાં કુતૂહલથી પૂછે છે. જીવા ગોંસાઇનું નામ તેણે ખૂબ સાંભળ્યું છે. સમર્થ ગુરુ ગણાય છે. તેમને મળવાની ઇચ્છા તેનામાં જગી ચૂકેલી છે.

“ એ પુરુષ છે-પરમ વૈષ્ણવ છે. ” પાસે ઊભેલો ગોંસાઇને નવો શિષ્ય પ્રભાકર સહેજ મોંઠું ચઢાવી બોલે છે.

“ સ્ત્રીઓ વૈષ્ણવ નથી ? ”

પ્રભાકર બોલતો નથી.

“ ભગવાનના મંદિરમાં એક ભક્ત ખીજા ભક્તથી મોંઢું સંતાડે ? ” મીરાં ફરી પૂછે છે.

“ ભગવાન એમને શક્તતા કેમ નથી ? ” વાઘડ હાંસેડાઇ બોલે છે.

“ ભગવાન ધરમીનેય નથી શક્તતા. પાપીનેય નથી શક્તતા. ” મીરાં જવાબ આપે છે.

“ કેમ ? ” ગૂજરાતી પૂછે છે.

“ તેમનું પૂણ્ય યા તેમનું પાપ જ તેમને શક્ત લે છે. ” મીરાં કહે છે.

“ ત્યારે ગોંસાઇજી સ્ત્રીઓથી કેમ દૂર રહે છે. ” એક દક્ષિણી પૂછે છે.

“ સ્ત્રીઓ ખરેખર ખરાબ છે—એક આપના સિવાય. ” ગોંસાઇનો ભક્ત ખિહારી કહે છે.

“ સ્ત્રીઓ ખરાબ જ હોત તો ભગવાન કૃષ્ણે કેમ તેમને સ્વીકાર કર્યો હોત ? શાધા વિનાના કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વિનાના જ્ઞાન કેવા હોત—રામને સીતા, શંકરને પાર્વતી, કૃષ્ણને શાધા, બ્રહ્માને બ્રહ્માણી. ભગવાને કાષ્ટદિવસ સ્ત્રીજાતીને પોતાથી અજગી રાખી નથી. ”

મીરાં એટલું કહી બની થઇ ગોંસાઇ પાસે જાય તે પહેલાં તો જીવે ગોંસાઇ તેમના શિષ્યો સહિત મંદિરનાં છેલ્લાં પગથિયાં ડાહ્યા ચૂક્યા હોય છે. વાઘડ તેની રાત્રી આંખે જીવે ગોંસાઇને જોઇ રહ્યો છે. મીરાં તેની પાસે જઇ દસીને બોલે છે. “ વાઘડ—ભાઈ તલવાર માટે હાથ ચળવળે છે, ખરું ? ”

“ અરે હોય તો એક કટકે એ ડોસાનું ડોકું... ધડ... ” જોસમાં કહેતાં કહેતાં વાઘડ અટકી જાય છે અને મીરાંના મુસ્ક-

રાહટભયાં મુખને જોઈ ઠડા પડી જાય છે. તેને ઘાગે છે મીરાંયા તેની પરીક્ષા લે છે.

“ ભાઈ તમે જોને તમારું માને તને બધા લોકો ય પોતાનું આને એ તમારો કેવો દુરાગ્રહ ! ” મીરાં બોલે છે.

વાધડ સમસમી રહે છે. જોને પોતે પવિત્ર માને તેવી સંત મીરાંનું આ છુટ્ટો મોહું ય ન જુએ. જોના સુંદર મુખદર્શનથી લોકો પવિત્ર વિચાર જ કરવા પ્રેરાય તેના તરફ આ ડોકરો ઘૂણા સેવે એવો માણસ પૃથ્વી પર ખાસ કરી આ સ્થળમાં જીવે ન જોઈએ. પરંતુ તેની જગૃત યજ્ઞેલી હિંમતકૃતિ મીરાંના શબ્દોથી શાંત થઈ જાય છે. મીરાં હસીને ચાલવા માંડે છે.

“ ક્યાં ચાલ્યાં, બા ? ” હમણાં તો બેશુદ્ધ થઈ પડેલી મીરાંની ચિંતા કરતો વાધડ બોલી પડે છે.

“ ભક્તને મળવા. ” મીરાં જવાબ વાળે છે અને ઉતાવળે ચાલવા માંડે છે. વાધડ સમજતો નથી.

ફરીથી પૂછે છે :

“ ક્યાં ? ”

“ ભગવાનને મળવા. ” મીરાં હસીને બોલી.

“ હે ” યાત્રીગણ ચમકીને જુએ છે.

“ જ્યાં ભક્ત ત્યાં ભગવાન. ભગવાન તો ભક્તાધીન છે— ભક્તને ત્યાં જ મળશે. છેવટે ઠેકાણું મળ્યું. ચાલો...”
“ પરંતુ ક્યાં ભક્ત ? ” ભક્તો બોલી પડે છે.

“ જ્ઞાની—જીવા ગોંસાઈ ! ”

બધાં થોડી ક્ષણ રતબ્ધ બની જાતાં રહે છે પછી મીરાંની પૂઠેપૂઠે ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડે છે.

ભવ્ય હવેલીઓથી થોડેક દૂર એક નાના ઝૂંપડામાં કૃષ્ણો-ખાસના કરતા જીવો ગોંસાઈ બહુ સાફું જીવન ગાળે છે. કડક

વતો લીધાં છે અને કડક વતો શિષ્યો પાસે લેવાય છે. સમર્થ વિદ્વાન અને યાત્રી છે. કથીર પણ તેમની પાસે રહી સોનું ચર્મ જાય તેમ કહેવાય છે. વૃંદાવને વિહરનાર કૃષ્ણ જોટલા પૂજ્ય લેખાય છે, તેમનાથી ખીજી જ કક્ષામાં માત્ર એક જીવો ગોંસાઇ પૂજ્ય છે. સંસારમાં રહી સંસારથી અલગ રહેવાનાં કડક શિસ્ત-પાલન તેમની ઝૂંપડીમાં અને તેમના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે—ભાગવતી છે. વેદાધ્યયન અહર્નિશ કરે છે. ગુણીને અમુક વખતે ઉપદેશ પણ આપે છે અને ઉપદેશ ગ્રહણ કરનાર ધન્ય બની ઝૂંપડી બહાર પણ નિકળે છે.

આવા, રજોગુણ અને તમોગુણને પોતાથી દૂર રાખનાર પ્રતિભાસંપન્ન ગુરુના ઝૂંપડા આગળ મીરાં તેની નાનકડી મંડળી લાઇ આવી જાણે છે. મંડળીમાં સ્ત્રીઓ ય ખાસી છે અને સૌથી મોખરે મીરાં છે.

સ્ત્રી, પુરુષને જીતવા આવી છે.

ગોંસાઇના શિષ્ય પ્રભાકર મોંદુ ફાડી જોઇ રહે છે. હજી તેને વિશ્વાસ નથી આવતો. આ રસ્તે વર્ષમાં ભાગ્યે જ એકાદ વેળા કોઈ સ્ત્રી ગોંસાઇજીના ઝૂંપડા આગળ જાણી રહેવાની હિંમત કરે છે—ત્યારે અહિં જો, પાંચ, દસ... પ્રભાકરની કમળેર આંખે આખી વૃંદાવનની પનિહારીઓ તેની નજર આગળ જાભરાયેલી દેખાય છે. તે ધીમેધીમે મીરાં તરફ આવે છે— મોંદુ ફાડી, આંખ એમની એમ સ્થિર રાખી પ્રભાકર મીરાં પાસે આવે છે. સ્વેદાચ્છાદિત છતાં પ્રપ્રુક્ષ વદને મીરાં જાણાં છે અને તેમની પૂઠે તેમની નાની જમાતમાં કોઈ મંજરીઓ, કોઈ મૃદંગ, કોઈ એકતારો તો કોઈ ઝાંઝ લાઇ જાણાં છે. આજ્ઞાપાસના પડોશીઓ મીરાંની ભક્તમંડળીને જોઇ ખેંચાઇ આવે છે. ટાળું વધવા માંડતાં પ્રભાકર ગભરાય છે... ખોટ્યા વિના તે ઝૂંપડીમાં દોડે છે અને ગોંસાઇજીના પગ પકડી કહે છે: “એક નહિ, બે નહિ, પચીસ પચીસ સ્ત્રીઓ આપણા પર ધસી આવી છે અને તેમની સરદાર સૌને ગભરાવતી મોખરે જાણી છે.”

“ પૂછી આવ તેમને—કેમ આવ્યાં છે ? ”

પ્રભાકર શ્વાસભેર ઢોડતો મીરાં પાસે આવે છે ને પૂછે છે,
“ કેમ આવ્યાં છો ? ”

“ ગોંસાઈજીનાં દર્શન કરવા. ”

પ્રભાકર શ્વાસભેર પુનઃ ઝૂંપડીમાં આવી સંદેશો પહોંચાડે છે. ગુરુ કહે છે:

“ જ કહે, દર્શન તો ભગવાનનાં હોય—હું સ્ત્રીઓને જોતો નથી. ” પ્રભાકર શ્વાસભેર પાછો બહાર ઢોડી આવે છે. તેને હવે ઢોડી આવવું ગમે છે. નરમ બની પ્રભાકર કહે છે.
“ સ્ત્રીઓને હું જોતો નથી. હું એટલે હું નહિ, મારા ગુરુજી. ”

મીરાં હસી પડે છે. કહે છે “ જાઓ, કૃપા કરી આટલું કહી આવો :

“ વાસુદેવઃ પુમાનેકઃ સ્ત્રીમયમિતરજ્જગત્ ।* - જતાં તમે વ્રજમાં રહી હજુ સુધી પુરુષ રહ્યા છો ? ”

જીવો ગોંસાઈ યોગવાસિષ્ઠની પોથી ઉઘાડવાની તૈયારી કરતા હોય છે. ત્યાં પ્રભાકર આવી પહોંચે છે ને ગભરાતાં ગભરાતાં સંદેશો કહે છે :

“ વાસુદેવઃ પુમાનેકઃ સ્ત્રીમયમિતરજ્જગત્ । - જતાં તમે વ્રજમાં રહી હજુ સુધી પુરુષ રહ્યા છો ? ”

વૈષ્ણવ ગુરુ જીવા ગોંસાઈ બેઠાબેઠા સડક ચઈ જાય છે. શિષ્ય તેમનું મોહું જોતાં ગભરાઈ પાછા પગે ચાલવા માંડે છે. ગોંસાઈના જમણા હાથમાં પોથીની ઢોરી એમની એમ રહી જાય છે. તેમનું મોહું ઝૂંપડીના દાર તરફથી હટતું નથી. શાંત, સ્થિર, સ્થિત તેઓ બેસી રહે છે. તેમની પ્રજ્ઞા ઉત્તેજિત બને છે.

* આજ જન્મી હું જન્મીતી* તી વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક, હજુ સુધી તમે પુરુષ રહ્યા છો ધન્ય તમારો વિવેક.

તેમની આંખોમાં અને તેમના મગજમાં કોઈ તેજ આવતું હોય તેમ ઝીણી આંખો કરી તે પ્રહણ કરે છે અને પાછી આંખો મોટી કરે છે.

ગોંસાઈજી ધીમે રહી ઊભા થાય છે. કાન ટોપી માથે ઝોટે છે. ખભે ખેસ નાખે છે અને આસ્તે આસ્તે ઝૂંપડી બહાર નિકળે છે. ગોંસાઈના શિષ્યો દોડી આવે છે. પાડોશીઓ એકઠાં થઈ ગયાં છે. બધાં દતિ આંગળી લઈ જોઈ રહે છે.

ગોંસાઈજી મીરાં સામે આવી મીરાંને જોઈ રહ્યા છે.

અસંભવિત ! અશક્ય ! અદ્ભુત !

ઝૂંપડી બહાર ચુરુજીને જુદી જ દુનિયા જણાય છે. મજબૂત સુંબસાઓનાં વર્ષોનાં બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવતાં જે લાગણી અનુભવાય છે તે ગોંસાઈજી અનુભવે છે.

ધીમે પગલે મીરાંને જોતા જોતા ગોંસાઈ મીરાંની નજીક પધારે છે. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર આ પરમ વૈષ્ણવ, અંતિ આટલી વાર સુધી જોઈ રહે છે. વૃદ્ધ પુરુષ મીરાંની એકદમ પાસે આવે છે અને મીરાં તેમની ચરણરજ લે તે પહેલાં તે જણાવે ગોંસાઈ તેમના પગમાં પડે છે...”

“હાં...હાં ! ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! કરતી મીરાં પાછળ હઠે છે પરંતુ તેના પગ વૃદ્ધના હાથમાં આવી જ જાય છે. મીરાં તેમને ઊભા કરે છે. ગોંસાઈ ગદ્ગદિત થઈ કહે છે, “ગુરુદેવ હું નહિ, તું; તું મારો ગુરુ ! સો વરસ પુસ્તકોના પઠનથી જે ન સમજાય તે તે એક વાક્યમાં કહ્યું—ધન્ય હો, પધારો ! ઝૂંપડીમાં પધારો ! કહો, કેમ આવવું થયું ?”

“માગવા આવી છું, આપણો ?”

“કહો, તું આપું ?”

“આપની ચરણરજ...” એટલું કહી મીરાં ચરણરજ લે છે. બધી મંડળી નમે છે. “મહાપુરુષ આપની ચરણરજથી

પાવન થઈ, આપના આશીર્વાદથી પ્રેરિત થઈ, પ્રભુને મળવા આવી છું. શિષ્યા તરીકે મારી સેવા ગ્રહણ કરો.”

“જયશ્રીકૃષ્ણ ! જયશ્રીકૃષ્ણ !” હવે ગોંસાઈ બોલી પડે છે, “બહેન, વર્ષોના અધ્યયન પછી મને ખાતરી થવા માંડી હતી કે હું બધું જાણું છું પરંતુ તારા એક જ વાક્યે મને ચપ્પડ મારી સમગ્રવ્યું હું કંઈ જ જાણતો નથી. મારા જેવા શુષ્ક પાઠક કરતાં ભગવાન મારી પાસે વધુ રહે છે. ભગવાનને મળવા તો હું ય ઈચ્છું છું. પરંતુ તેમને તું મેળવી આપ.”

“ગુરુ વિના જ્ઞાન કેવું ? પ્રભો ! શિષ્યસ્તેહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્.....”

ગોંસાઈજી મીરાંને વધુ બોલવા દીધા વિના પ્રેમપૂર્વક ઝૂંપડામાં લઇ જાય છે. મીરાં, ગોંસાઈજીને ગુરુ સ્થાપી પૂજન અર્ચન કરે છે. ગોંસાઈ ના નથી પાડતા.....કારણ, કોઈ પણ ઉપાયે મીરાંની પાસેથી ભગવાનનાં દર્શન કરવાની લત ગુરુજીને લાગી છે. મીરાંની પ્રેમભક્તિ અને એકતાનમાં ગોંસાઈજીની ગર-દન ઝૂંકી પડે છે. તેઓને શ્રદ્ધા ખેસે છે કે ભગવાન હોય તો મીરાં પાસે જ હોઈ શકે.

એક નાનકડા ગોખલામાં શૃંગાર સજ્જેલા પૂજિત અર્ચિત લાલજી પધરાવેલા છે. તેમની સામે મીરાં અને મીરાંની ભક્ત-મંડળી ખેસી જાય છે. ગોંસાઈજી અને ગોંસાઈજીના શિષ્યો હાથમાં કરતાલ લે છે... ગુરુના આગ્રહથી ભગવાનને રીઝવવા લાગે છે: ગળી તો ચારોં બંદ હુધ, મૈં હરિસે મિહૂં કેસે જાય ॥

ઊંચી નીચી રાહ લપટીલી, પાંચ નહીં ઠહરાય ।
સોચ સોચ પગ ધરૂં જતનસે, બાર બાર ડિગ જાય ॥

ઊંચા નીચા મહલ પિયાકા મહાસૂં ચડ્યો ન જાય
પિયા દૂર પથ મહારો મીણા સુરત ઝોકાળા ખાય ॥

કોસ કોસ પર પહુરા જૈઠયા પૈડ પૈડ બટમાર
હે બિધના કૈસી રચ દીની દૂર બસાયો મહુરો ગાંવ ॥
મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર સતગરુ દધ બતાય
બુગન બુગનસે બિછડી મીરા ઘરમે લીની લાય ॥

મીરાં ગાતાં ગાતાં ગોંસાઈ તરફ જુએ છે. ગોંસાઈ મીરાં તરફ મંદ મંદ ડોકું હલાવે છે અને પછી ખેસને છેડેથી પોતાની આંખનું એક અશ્રુ લૂછે છે. ગુજરાતી, ગોંસાઈના હાથમાંથી ધૂળતી કરતાલ લઈ લે છે.

“ ક્યાંના છો ? ” ગોંસાઈ પૂછે છે.

“ દારકાનો છું. ” ગુજરાતી જવાબ આપે છે.

“ દારકા પધારશો ? ગુરુદેવ ? ” મીરાં એકાએક બોલી પડે છે.

ગોંસાઈ મંદમંદ હસતાં હકાર બજાવે છે.

પ્રભુનાં દર્શન માટે, પ્રભુની શોધમાં પ્રેમમયી મીરાં અને અને જ્ઞાનમય ગોંસાઈ દારકા તરફ જવા તત્પર થાય છે.

અને મીરાંની ભક્તમંડળી જેજેકાર કરી જીભી થાય છે.

૨૨

.....એ આવશે ?

“પુરુષ વધે કે સ્ત્રી ?” તેણે પૂછ્યું.

“ પુરુષો હંમેશાં કહેવાના—પુરુષો.” તેણે જવાબ આપ્યો.

“ અને સ્ત્રીઓ ?

“ સ્ત્રીઓ ય કહેવાની—પુરુષો ” તે બોલી.

“ તારી વાતને હું ના નથી કહેતો.” ઝિરિધારીલાલ મીરાં તરફ જોઈને બોલ્યો.

“ એ જ મુશીબત છે ને ! ” મીરાં જણકો કરીને બોલી.

“હા કહીને મારે છે, લાલચ દેખાડી ભગાવે છે, હાસ્ય ફેંકી નચાવે છે ને આખરે રખડતાં કરી મૂકે છે. જોલ જોઈ આ તે તારી રીત કેવી ? પુરુષોને નિષ્કુર કલા છે તે અમસ્તા !”

“જતાં ય તું તારા કહેવા પ્રમાણે પુરુષને સ્ત્રી કરતાં વધારે કેમ ગણે છે ?”

“સ્ત્રી દાંભિક વધુ વખત રહી શકતી નથી—પ્રેમભાવમાં. તે સરળ ને સ્વચ્છ છે. પ્રેમના પ્રદેશમાં તે પુરુષને પોતા કરતાં વધુ જ માનવા ચહાય છે.”

“અને પુરુષ નહિ ?”

“ના. સ્ત્રીની કિંમત તે જૂદી જ આંકે છે. તારી વાત કર. આપણે ખચપણનાં મિત્ર ! સાથે જ મોટાં થયાં, અનંતકાળ સુધી સાથે રહેવાના સપથ લીધા—જતાં તું મારાથી દૂર રહે છે શા માટે મારાથી ભાગતો ફરે છે કનૈયા ?

“ભાગતો હોઈ તો તારી પાસે હોઈ કેવી રીતે ? ભાગતી તું ફરે છે.”

“હું ?” મીરાં ડોક વાંકી વાળી પૂછે છે.

“તારી કલ્પનાની ભોમમાં દોડે છે—મહુ દોડે છે અને થાક લાગતાં પડે છે. પછી તને ખ્યાલ આવે છે કે જેને માટે તું દોડે છે તે તારી પાસે જ છે—”

“વાહ રે ! જોલકણ્યા. વાહ ! વાહ ! આ શબ્દો જ મોહ પમાડે છે. આવા શબ્દો જ અમને ઘેલાં કરે છે. કામણુગારા, જોલ, સ્ત્રીને તું આટલી મૂરખ કેમ સમજે છે ?”

“સ્ત્રી મૂરખ હોત તો સ્ત્રીને પેટે પડેલા પુરુષો ડાલા ક્યાંથી હોત ? સખી, ખારાશમાંથી મીઠાશ, ઝેરમાંથી અમૃત કદાચ નિકળે, પરંતુ મૂરખનું સંતાન પૂર્વસંસ્કાર વિના શાણ્ડ કદાપિ ન બને.”

“ જુડા! કહે. હું સ્ત્રી કેમ બની ? ”

“ મને પુરુષ બનાવ્યો તેથી.”

“ તને ય બનાવવો પડે છે ? ”

“ કેમ નહિ ? સૃષ્ટિમાં પુરુષ પ્રકૃતિને વશ છે. જે ‘છે’ તે પ્રકૃતિ છે, જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે મોક્ષ છે—એમ કહેવાય છે.”

“ એમ કહે કે મારા ગુરુ ગોસાઈજી એમ કહે છે. વારુ, મોક્ષ એટલે ? ”

“ હંમેશા માટે રહેતું ‘તું’ અને ‘હું’ ન્યાં નથી રહેવા પામતું તે. ન્યાં આપણે કાયમ રહી કાયમ થઈએ છીએ તે સ્થિતિ.”

“ વાંકો છે ને તું ? વાંકી જ વાત કરીશ. સીધી રીતે કહેતો હોય કે ન્યાં આપણે સાથે રહી કાષ્ટ દિવસ વિખૂટાં નહિ પડીએ તે સ્થળ.....”

“ બરોબર. એ જ. આવું સરસ કહી દે છે જતાં બીને પુરુષ કરતાં ઊતરતી સમજે છે ? ”

“ હું જાતે ક્યાં કહું છું ? જે કહેવાય છે તે કહું છું. વારુ, તો અત્યારે આપણે મોક્ષમાં છીએ ? ”

“ એમ જ સ્તો. ”

“ એટલે ? ”

“ સંશયાત્મા ચિનમ્સ્યતિ । વહેમ ન રાખ. ન્યારે સંશય જશે ત્યારે બધું દષ્ટિ સમક્ષ સ્પષ્ટ આકાર પામશે. પણ, આજે તને બહુબક કરવાનું કેમ સૂચ્યું છે ? ”

“ તું છે એટલે.” મીરાંએ હોઠ ચઢાવી કહ્યું.

“ લે, તો આ ચાલ્યા.” લટકા કરી કનૈયા ચાલવા માંડ્યો.

“ બસ. આજ તારી વાત મને ગમતી નથી. જરા બોલ્યાં કે લાગ્યા ચાલવા-હાથ જોડ્યા તારાથી.” એટલું કહી મીરાં ફરી બેઠી.

કનૈયો મશકરીમાં શપે ભરાયેલી મીરાંને જોતા ઊભો રહ્યો. મીરાંએ એકદમ મોંઢું ફેરવી લીધું; કનૈયો ધીમે પગલે તેની વધુ પાસે ગયો અને કાનમાં બોલ્યો:

“ મેં સાંભળ્યું તું કવિ બની છે ? ”

“ મૂરખ થા મા. ” મીરાં ચમકી અને જરા ક્ષોભ દૂપાવવા છણકો કરી બોલી.

“ સાંભળ્યુ છે કે તું કવિતા કરે છે ને ગાય છે ! ”

મીરાંએ શપ ત્યાગ્યો અને એસી જતાં બોલી, “ હું તને યાદ કરું છું અને લોકો ગાય છે. હું તારી માયના કડું છું અને લોકોનાં હૃદય હેલે ચઢે છે—અને પાગલો સમજી લે છે કે હું કવિ છું. ”

“ સંત છો. ” જરા ગંભીર બની કહ્યું.

“ મને શરમાવ નહિ. ”

“ બસ, સ્ત્રીની આજ વાત મને નથી ગમતી. જરા ય સાચી વાત કરી કે માંડી શરમાવા. ”

“ હવે તો તું મને વધારે શરમાવે છે હોં ? વગાડે છે કે નહિ ? ”

“ શું ? ”

“ પેલી જીવ લેનારી અને લોહી પીનારી. ”

“ વાંસળી ? ”

“ નહિ તો ! એના વિના જીવ ઊંચો ચઢે છે અને તારા મુખેથી એના શ્રવણ વિના વિયોગની પળો શતસહસ્ર વેદના બની પજવે છે. પેલો ગુજરાતી ઠીક કહે છે. ”

“ શું કહે છે ? બોલ જોઈ—નહિ, ગા. ”

“ જો પાછો ! ”

“ એ જ કહે છે તે તું ગા. ”

કાનુડા તારી મારલી અમને દુઃખડાં દીએ છે દા'ડી દા'ડી.
 માઝમ રાતની, મધુર સ્વરની,
 વહાલાઈ મુરલી કેભે વગાડી.
 હું રે સુતી'તી મારા શયનભુવનમાં,
 મુને નિદ્રામાંથી જગાડી.
 ક્યેરે ક્યાડી તુને કાપીને લાબ્યો,
 વહાલાઈ, ક્યેરે સુતારે તુને સવાંરી.
 શરીર જેને તારૂં સંઘાડે ચડાવી,
 તારા, પંડામાં છેડ પડાવી.
 મારલી કહે હું કામણુગારી,
 વહાલાઈ છું હું પ્રજકેરી નારી.
 દાસી કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 તનડામાં તાપ સમાવી....

છતાં

કાનુડા તારી મારલી અમને દુઃખડાં દીએ છે દા'ડી દા'ડી.

“ ગુજરાતી જૂઠો છે. ”

“ તારા સિવાય બધા ગુજરાતી સાચા છે. ”

“ વારુ. ગા. સખી ! ખીભું ગા. મીહું, મધુરું ગા. કાં ?
 નથી ગાતી ? ને ગા. ” એટલું કહી જાણી જોઈ ચૂપ થઈ બેઠેલી
 મીરાં તરફ કનૈયો ખોડું ખોડું પીઠ કરી બેઠો. મીરાંએ સહેજ
 ડાક વાળી તરત જોયું. તેને લાગ્યું કનૈયો ખરેખર રિસાઈ બેઠો
 છે. તેને કાળ પડી. કનૈયાએ મક્કમ હોવાનો વધુ દેખાવ કર્યો.
 મીરાંએ બેચેન આંખે થોડીક વાર તેના તરફ જોયા કર્યું અને
 પછી તેની પાસે બેસી જતાં બે હાથ જોડી બોલી :

તનક હરિ ચિતવૈા છ મારી આર ।

હમ ચિતવત તુમ ચિતવત નાહીં

હિલકે બડે કઠોર ॥

મેરે આસા ચિતવનિ તુમરી
 ઝૌર ન ફૂલ દોર ।
 તુમરો હમકૂં એક હો ७
 હમ-સી લાખ કરોર ॥
 ઊભી ઠાઠી અરજ કરત હૂં
 અરજ કરત ભયો ભોર ।
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર.....

મીરાંના પ્રભુ ગિરધર નાગર અચાનક તેની ભણી જોયું.
 મીરાં ઊભી યથ ગઈ હતી. ખરેખર 'ભોર' યથ ગયો હતો.
 કનૈયાએ આતુરતાથી તેના તરફ જોયું. મીરાંએ અશ્રુભીની આંખે
 ચરણ પૂરું કર્યું:

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર.....
 દેર્યૂં પ્રાણ અકોર ॥

“હાં, હાં, હાં!” કનૈયા ઊભો યથ જતાં જોલ્યો.

“તો પછી વગાડ!” આંસુ લુછી આશ્ચર્યથી મીરાં
 કનૈયાને વિનવતાં જોલી: “મારી ઈચ્છા તીવ્ર બની છે. ખરે,
 તું આવું મોહક કેવી રીતે વગાડે છે?” મીરાં પોતાનો રાખ
 જુલી મૂળ વાતને ભોળેભાવે પૂછવા માંડી.

“મોહક સખીઓ મને વગાડતો કરે છે તેથી. મેં તને એક
 વખત ન્હોતું કહ્યું?—તને હું જોઉં છું ને બંસી વગાડવાનું મન થાય
 છે. પરંતુ પહેલાં ‘તું કહે’, પછી જ વગાડવાની ઈચ્છા થાય છે.”

એટલું કહી કનૈયા ખડખડાટ હસી પડ્યો. મીરાં પોતે જોઈને
 ગભરાઈ ગઈ હતી તે જોયું. પ્રેમ વેરતી આંખે મીરાં કનૈયાને
 થોડીક વાર જોઈ રહી પછી ઇંછેડાઈ જોલી:

“હવે તારે મોરલી વગાડવી છે કે નહિ? હું વગાડી
 શકતી હોત તો તારી આટલી ખુશામત ન કરવી પડત. હેં
 કનૈયા હું કેમ નથી વગાડી શકતી?”

“ પ્રકૃતિની એ બાબુ છે: એક કાર્ય કરનાર, એક કાર્યનું કારણ બનનાર. બંને વિના સંસાર સંસાર નથી. દુઃખ દુઃખ નથી. સુખ સુખ નથી. હું, તું, આકાશ, પૃથ્વી, સત્, અસત્ કંઈ જ નથી. પ્રકૃતિ ન હોત તો બધું જ શન્ય હોત. પરંતુ પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ છે. યમ નિયમોના તાલે એ ચાલે છે અને એના તાલે યમ નિયમો ચાલે છે. બંને એક એકથી અમર છે. ”

“ આજે તને જરૂર કંઈ થઈ ગયું છે. તું કહે છે તે હું કેમ સમજી શકતી નથી ? ”

“ એ જ. યમ-નિયમ. સાંભળાવવું મારું કામ છે, સાંભળવું તારું કામ છે. કારણ તું છે તો હું સાંભળાવું છું. વગાડવું એ તારું કામ નથી. સાંભળ, સાંભળીને આનંદમત્ત થવું એ તારું કામ છે. આનંદમત્ત થઈ તારા હૃદયને મારી તરફ અને તારા શરીરને સંસારનાં આવશ્યક કર્મોમાં લીન કરી દે એ જ તારું ખરું કામ છે ”

“ મેં તારી પાસેથી માત્ર મોરલી સાંભળવાની વાત કરી છે, ખીજી કંઈ નહિ. હવે નહિ કહીયે. બસ ? ”

“ પાછી એની એ! જરાય બદલાય નથી. ”

“ જાણે તું બદલાયો હોય ને ! વગાડે છે કે નહિ ? ”

“ આજે તું વગાડ ! ”

“ હું ? મને નહિ આવડે. ”

“ વગાડ તો ખરી. ”

“ તારા યમ-નિયમને ભૂલીને ? મારું કામ તે સાંભળવાનું છે. ”

“ યમ-નિયમ છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા. વગાડ સખી ! હું કહું છું. ” કહેતાં એવિદે તેના હાથ પકડી લીધા અને તેના મોઢે મોરલી મૂકી... મીરાંએ ખ્હીતાં ખ્હીતાં ફૂંક મારી... એક મીઠો સર નિકળ્યો... મીરાંને આશ્ચર્ય થયું. સર

એટલો મીઠો લાગતો હતો કે તેના તાનમાં જ તે અર્ધધેલી યજ્ઞ
ગર્હ-તેણે ઝટ મોરલીને પોતાના હોઠ પરથી કાઢી ગિરિધારીના
હોઠ પર મૂકી અને ત્રણે લોકને ડાકાવનારી મોરલી પોતાની
શક્તિની બહાર છે એમ માથું ધૂણાવી સૂચ્યું. કનૈયાએ મોરલા
મઠી. મીરાં તેના પગ આગળ સરકી પડી. કનૈયાએ
મોરલી વગાડવા માંડી અને ધીમે ધીમે મીરાંનો કંઠ
ધૂણી ઊઠ્યો. વીણાના એક મોટા તારને લઈ જેમ બીજા નાના
તાર ઝણઝણી ઊઠે તેમ, મીરાંનો કંઠ ઝણઝણી ઊઠ્યો. હૃદયની
એકએક કુણી લાગણીઓને છ'છેડતું અને રમાડતું ગીત ઊઠ્યું—
મીરાં ગાવા માંડી:

મહારે જનમ-મરણના સાથી ચાંને

નહિં ખિસરૂં દીન રાતી ।

ઘાં દેખ્યાં બિન કલ ન પડત હૈ

જાણત મેરી છાતી ।

ઊંચી ચક્ર-ચક્ર પંથ નિહારૂં -

રૈય-રૈય અખિયાં રાતી ।

મુરલીની ધૂન ઊંચે ને ઊંચે ચઢતી ગઈ, મીરાંનો અવાજ
મીઠો અને વધારે મીઠો થતો ચાલ્યો તેનું હૃદય અને મન વધુ
સતેજ બનવા માંડ્યાં. મોરલી વાગતી રહી અને મીરાં ગાતી રહી:

યો સંસાર સકલ જગ ઝૂંઠો,

ઝૂંઠા કુલરા ન્યાતી ।

દાઉ કર જોડ્યાં અરજ કરૂં છૂં

સુણ લીજ્યો મેરી બાતી ॥

યો મન મેરો બડો હરામી

જયૂં મદમાતો હાથી ।

સતગુરુ હાથ ધર્યાં સિર ઊપર

આંકુસ હૈ સમઝાતી ॥

પલ-પલ પિવકો રૂપ નિહાઈ

નિરખ-નિરખ સુખ પાતી ।

મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

હરિચરણાં ચિત રાતી ॥

મીરાંની આંખ ક્યારે બંધ થઈ અને ક્યારે બિધડી એ ખખર ન પડી પરંતુ જ્યારે આંખ બિધડી ત્યારે મોરલી અને વાચાળ કનૈયાને બદલે તેનો નાનો શામળો ગિરિધારી તેના હંમેશના મુક્ત હાસ્ય સાથે તેની સ્થાને જોઈ રહ્યો હતો. મીરાંનું મગજ ભમણાએ ચઢ્યું. ક્યારની તે અહિં સૂઈ ગઈ હતી ? ક્યાં હતી ?

મીરાંનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એક ધૂસકું મૂકી તે ગિરિધારીના ચરણમાં માથું મૂકી રડી પડી.....વરસો વિત્યાં, દસકાઓ વિત્યા પરંતુ હજી તેનો ગિરિધારી તેની સાથે આંખ-મિંચામણાં રમે છે ! શા માટે તે હસતો રહે છે ?-ક્યાં સુધી હસતો રહેશે ? મીરાંએ અતિદીન વદને ગિરિધારી સામું ટિકટિકી જોયું. કેવી મીઠી વાતો કરતો હતો ? કેવી ડાહી વાતો ? કેટલા દિવસ પછી...કેટલાં વર્ષો પછી તે આવ્યો અને...આંખ બિધડી બંધ થતાંમાં તો અલોપ.....

“ ગિરિધારી...?” મીરાંએ આતંનાદ કર્યો, “ એક વખત મારી સામે આવ, એક જ વખત. બસ એટલી જ ઇચ્છા છે... મને જે મારા તરફ જો.....

પાનાં જ્યૂં પીળી પડી રે, લોગ કહે પિંડ રોગ ।
છાને લાંઘણ મહું ક્રિયા રે રામ મિલણુકે જોગ ॥
બાબળ ઐઠ યુલાઇયા રે પકડ દિખાઈ મહૂંરી ઝાહ ।
મૂરખ ઐઠ મરમ નહિ જાણે, કસક કોજે મોહ ॥
માસ ગળ ગળ છીનિયારે કરક રહ્યા ગળ આહિ ।
ઝાંગળિયારી મૂઢડી મહારે આવણુ લાગી ઝાહિ ॥

ખિણ મહિર ખિણ આંગણે રે, ખિણ ખિણ ઠાઠી હોય ।
 ઘાયલ જૂં ધૂં ખૂં ખૂં ખૂં, મહારી બિધા ન બુઝે કોય ॥
 કાઠ કલેજે મેં ધરૂં રે, કાગા તૂ લે જા્ય ।
 જ્યાં દેસાં મહારો પિવ ખસે રે, વે દેખે તૂ ખાય ॥
 મહારે નાતો નાવકો રે, ઓર ન નાતો કોય ।
 મીરા ખ્યાકુળ બિરહણી રે, હરિ દરસણુ દીજે મોય ॥

આટલું દુઃખ ? આવી નિરાશા ?—મીરાંએ પૂર્વે કદાપિ
 નહોતી અનુભવી.

હિંમત નહોતી હારી પરંતુ હિંમત ડગમગતી હતી.
 હરિની લાડલી મીરાં આજે ખાવરી ખની ખેઠી.....

ઐસી લગન લગાય કહું તૂ જાસી ।

ધેરો ધૂંટાએલો કાઠનો અવાજ આવ્યો. મીરાં ચમકી.
 કોણ ગાતું હતું ? મહેા ફાટવાની હજી તૈયારી થતી હતી.
 જંગલની અનંત દેખાતી શાંતિમાં ગિરિધારી આગળ બળી રહેલી
 નાની દીવડી અધાંતો માર્ગદર્શક ખની હતી. એના અજવાળામાં
 મીરાંએ જ્યેા ક રાતની ખટધડીમાં જગી જોકેલા ગુરુ ગોંસાઈ
 સ્નાનવિધિ આટોપી ગાતા ગાતા આવતા હતા.

ઐસી લગન લગાય કહું તૂ જાસી ।

તુમ દેખે બિન કલ ન પડત હૈ
 તડકે તડકે શવ જાસી ॥

તેરે ખાતર જોમણ હૂંગી
 કરવત હૂંગી કાસી ।

મીરાકે પ્રજુ ગિરધર નાગર
 ચરણ કંવલકી ઘસી ॥

પોતાનું જ કહેલું ગુરુદેવ ગાતા હતા ? પોતે આનું કહી
 ચૂકી છે ?

अने

अत्यारे शुं कडे छे ?

बोडीके वार नमी मझेदी निराशा पोताना न सभ्दे
गुरुथना मुजे सांलणीने अदश्य थर्छ. तेणे स्मित करतां
गिरिधारी तरङ्ग ज्येयुं.

ते तो हसतो न हतो !

भीरांजे तेना सामुं ज्येयुं. जरा वधारे हसी-तेना होळ
नेटला तेणे पोताना होळ पडोणा कर्था. ते मनमां न गणुगणी—

जैसी लगन लगाय कहुँ। तू नसी ।

गुरुथ नथुके आव्या. भीरांजे प्रथ्याम कर्था. आशीर्वाद
आपतां गुरु भोक्ष्या: “शुं वात करती हती गोविंदल साथे तुं ? के
गोविंद तारी साथे वातो करतो हतो ?”

“ पन्ने गुरुथ. ”

“ शतं जीव शरदः । शुं कडे छे, पहेन ? गोविंद तारी
साथे वातो करतो हतो ? ”

“ हा. गुरुदेव..... ”

भीरांजे स्मित करी गिरिधारी तरङ्ग ज्येयुं अने पछी भोक्षी:

सोवत ही पलकामे' मै' तो ।

पलक लगी पलमे' भीव आवे ।

मै' लु उठी प्रभु आदर देखुँ

नग पडी पिव हुँद न पाये ॥

और सभी पिव सोध गमाये

मै' नू सभी पिव नगी गमाये ।

भीराके प्रभु गिरधर नागर

सभ्य मुभ होय त्याम धर आवे ॥

“ આવશે, જરૂર આવશે. મારી પાસે નહિ, તારી પાસે જરૂર આવશે. ”

વૃદ્ધ જીવો ગેંસાઇ આશ્ચર્યચન ઉચ્ચારતા ઉચ્ચારતાઃ ચાલવા માંડ્યા અને મીરાં તેમના હાથમાંથી તેમનું ધોયેલું વસ્ત્ર લઇ ઝાડની ડાળીએ સુકવવા લાગી.

ખરેખર ! આવશે ?

મીરાંએ ઝાડ નીચે પધરાવેલા નટખટ ગિરિધારી સામું જોયું:-

જંગલમાં હસતા ગિરિધારીએ જવાબ ન આપ્યો.

હસતો હતો ને !

૨૩

પ્રભુપંથે

“ મહારાણી ક્યાં છે ? ”

ત્રીજી વખત રાણાએ ત્રાડ પાડી પૂછ્યું. દાસીઓ ત્રીજી વખત ગભરાટમાં કાંપી ઊડી. મહારાણાના મોઢા સ્થામું જોવાની કોઈની હિંમત ન હતી. દરેક વખતે કોધે બરાવાની ટેવથી રાણાનું મોઢું કોધનું ધર દેખાતું હતું. તાપમાં તપેલા અને ભૂગર્ભમાં ભારેલા નક્કર કોલસાની જેમ રાણાના હૃદયનો કોધ અને ઘૃણા તેમના મોઢા પર ખેડેલાં જણાતાં હતાં. મીરાંબા પૂંઠે ગમ્મસ તરીકે મૂકેલી એક વખતની ચંપા અને ચમેલી દાસીઓ તરફ ફરી રાણો ચંપાને ત્રાડ પાડી બોલ્યો:

“ કોઈ કંઈ બોલશે ? ”

ચંપા રડી પડી. રડતાં રડતાં બોલી, “ ઉત્તર તરફ...”

“ કમ ? ” રાણો ગળ્યો.

પાછાં બધાં ચૂપ.

“આજથી તમે બધાં ભૂતિયા મહેલમાં રહો. કોઈએ પણ મને પૂછયા વિના ખાતું-પીતું નહિ-ભૂખ્યાં રહો અને મરો. જાઓ, હમણાં જ જાઓ.”

“મહારાજ દાસીઓનો કોઈ અપરાધ નથી. તમારા પ્રજનો હું જવાબ આપું.” કહેતાં કહેતાં પુરોહિત દામોદર પાંડે અંદર આવ્યો. મહારાણાને અભિવાદન કરી નિર્મળ દાસ્ય હસતાં પાંડે બોલ્યો, “મહારાણી પધાર્યાં છે મીરાંબાને મળવા.”

લોખંડનો ગજ વાગે અને કોઈ પાછળ હડી જાય તેમ રાણો બે પગલાં પાછળ પડ્યો. બાધાની માફક તે પાંડેને જોઈ રહ્યો અને બે ક્ષણ પછી કળ વળતાં બોલ્યો:

“શું કહ્યું?”

જેટંગથી રાણો બોલ્યો હતો તે જોઈ પાંડે પણ સ્થંભી ગયો; પરંતુ સ્વસ્થ રહી રાણો વધુ ઉશ્કેરાય નહિ તેવી રીતે પાંડેએ કહ્યું, “આપ મૃમયા માટે પધાર્યાં હતા અને મીરાંબા વૃંદાવનથી જાત્રા કરી પાછાં વળ્યાં છે, એટલે કારમેતાબાની આજ્ઞા લઈ મહારાણી સામૈયું લઈ ગયાં છે.”

“સામૈયું? મારી ધર્મપત્ની લઈને જાય? મારી સ્ત્રી મારી જ કુલકલંક-કથા પૂરી કરવા બેઠી છે? અને મારી જનેતા અને મંજૂરી આપે છે? મહારાણીને ખબર કેમ પડી?”

“રાજની ખબર આપણે રાખીયે! બકતોની ખબર પ્રજ રાખે.”

“મને કહ્યું કેમ નહિ?” રાણો હાથ મસળતાં ભૂખ્યા વરની જેમ ટહેલવા લાગ્યો.

“કોઈની હિંમત ચાલી નહિ.”

“કેમ? હું કોઈને મારી નાખું છું? રેંસાવી નાખું છું? શું છે તે મને ન કહ્યું?—નીચ, હરામી કૂતરાઓ! એકાએક

ફાંસી ચઢાવવા ચોખ્ખ છે...કાણે ખબર આપી કે એ ચૂડેલ અહિં પાછી ફરે છે ? ”

“ મહારાજ ! વૃંદાવનના કેટલાક યાત્રીઓ અહિં આવ્યા છે, તેમના સાથે પદમા અને કાશી અહીં તેમના પતિઓને મળવા આવી હતી...તે ગમારો ચૂપ ન રહી ચક્રી અને ગામમાં ખબર પડતાં ચપોચપ લોકો સામૈયું કરવા તૈયાર થયા...આપ નહિ એટલે બાની સંમતિ લઈ લોકો રાણીબાને સાથેલઈ ગયાં છે.”

વિક્રમ ચૂપ રહ્યો. થોડીવાર તેણે શાંતિ સેવી. પછી પોતાના એક હનૂરિયાને ખોલાવી કહ્યું “ પાંચસો ઘોડેસ્વારોને શસ્ત્રો સાથે તૈયાર કરો. દરેકની પાસે મીઠામાં પાચેલા કોરડા હોવા જોઈએ. ”

“ અન્નદાતાર ! આ તો મહાન ઝુલ્મ થાય છે...હું આપને આ અવિચારી કૃત્યમાંથી રોકીશ. ”

પંડિતજીએ હિંમત કરી કહી દીધું.

“ પંડિતજીને કારાગૃહમાં નાખો. ” રાણાએ ખુસ્સાથી હનૂરિયાને હુકમ કર્યો, “ ખોલાવ, જે અહાર હોય તેને. ”

“ મહારાજ, હું મોતથી નથી ડરતો.....”

“ જાઓ. ”

રાણાએ પાંડેને આગ્રા કરી. અહારથી એક અધિકારી આવ્યો અને પાંડેને લઈ જવા લાગ્યો. વધુ ખોલવું નિરર્થક સમજી પાંડે સૈનિક અધિકારી સાથે ચાલવા માંડ્યો.

ચિતોડનો રાણો, પછી, કુળની લાજ રાખવા માટે આપ-દાદાની ઈજ્જત ગૂમાવવા એક કોરડો લઈ ઘોડે ચઢ્યો અને પાંચસો સૈનિકોને લઈ મેવાડની ઉત્તર સીમા બણી બિડવા લાગ્યો. મોઠા પરથી લાગતું હતું રાણો મીરાંને દીઠી વાઠી નાખશે. ઘોડાઓ આગળ દોડતા હતા; પરંતુ સૈનિકોનાં દિલ પાછળ રહેતાં હતાં, કારણ વિનાઅપરાધ, ઇન્સાફ

વિના તેઓ પોતાનાં ગરીબ ભાષ્યહેનોને કૂર સખ કરવા જતા હતા. હુકમ મળી ચૂક્યો હતો—“જતાંવેંત કારડા વીંઝો અને સામે થનારને વીંધી નાખો.”

આ એક ખાણુ હતી.

ત્યારે ખીજ ખાણુ—

ભક્તિ, ભાવ અને સૂરની રેલમહેલ ચાલી હતી:

સ્વામી સખ સંસારકે હો સૌચે શ્રી ભગવાન ॥

સ્થાવર જંગમ પાવક પાણી
ધરતી ખીજ સમાન ।

સખમે મહિમા યૌરી દુખી
કુંઠરત કે કરખાન ॥

ના કોઈ મારે ના કોઈ મરતો
તેરો યો અગ્યાન ।

ચેતન જીવ તો અજર અમર હૈ
યો ગીતારો ય્યાન ॥

મેરે પર પ્રભુ કિરપા કીજૈ
બાદી અપણી જન ।

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
ચરણ-કૈવલમે ધ્યાન ॥

નજીકમાં છતાં ય દૂરથી રળિયામણા દેખાતા નાનકડા કુંગરોની તળેટીમાં એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે મીરાં બેઠાં હતાં—ગાતાં હતાં અને ભજનિકોનાં હૃદય રમણે ચઢ્યાં હતાં. વૃંદાવનીઓની નાની ટોળી વચ્ચે અને મેવાડીઓની મોટી ટોળી વચ્ચે મીરાંખાએ ભજન માંડ્યું હતું. ભજનમાં ન માનનારા અને ભજન પ્રત્યે હસી કાઠનાર લોકો આજે એકરસ થએલા અથવા સખરસ જમેલા આ નાનકડા યાત્રી સંઘમાં ઉલ્લાસપૂર્વક સાથ પૂરતાં હતાં.

જણે સહસ્ર મોઢાં એક મોઢિ અને એક મોઢું સહસ્ર મોઢિ ગાતું હતું.

પ્રેમભક્તિની જ્યોત મીરાંએ પ્રકટાવી હતી અને તે સહસ્રગણો પ્રકાશ બની સર્સંગીઓનાં અંતઃકરણને અજવાળતી હતી.

આ એ જુસ્સો હતો જ્યાં પ્રાણ તજવાની લાપરવાહી હતી. દુઃખ અને ચિંતાનું આ સ્થાન ન હતું. કાયરોની આ જગા ન હતી. ક્રોધ અને કૂરતાનું આ સ્થળ ન હતું. અહીં તે પ્રેમમસ્ત માનવની જરૂર હતી—જેને મરતાં આવડતું હતું મારતાં નહોતું આવડતું.

રણક્ષેત્રના વીરોમાં અને આ વીરોમાં માત્ર આટલો જ ફરક હતો કે: એકને મરતાં અને મારતાં આવડતું હતું. બીજાને માત્ર મરતાં.

પ્રેમનો ય રંગ છે. કમ લાગે છે, ક્યારે લાગે છે તે દેખાતું નથી. પરંતુ રંગ લાગ્યો કે તરત તેની આંખમાં અને જીભમાં એ રંગ ચમકી ઊડે છે.

મીરાંબાની પ્રેમભક્તિએ મેવાડીઓને પ્રેમરંગ લગાડ્યો હતો. ચિતોડ અને ચિતોડની આસપાસના મેવાડીઓ મીરાંબાને લઈ જવા આવ્યા હતા. દરેક નગરશેક માનતો હતો કે, મીરાંબાના મેવાડત્યાગ પછી મેવાડ પર વધારે આક્રમો ઊતરી છે. ક્ષત્રિય-વટની વટ, શક્તિ શુભાવતી જાય છે. રાજ્યની લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને દૂર્ગા શીસાઈ પોતાનાં સ્થાન છોડી ક્યાંઈ છૂપાઈ બેઠાં છે. પ્રજાનાં દુઃખ બમણાં વધ્યાં છે. રાજાનો ક્રોધ સો ગણો વધ્યો છે. એટલે આત્માના ઓજસ વેરતી મીરાંની પ્રેમભક્તિથી, મીરાંબા અગર સ્વસ્થાને રહેવા આવે તો, મેવાડનું ઓસરતું તેજ પાછું આવશે.

મેવાડી મેવાડીઓ આ ભાવનાથી આવ્યા હતા. અને તેમને મોખરે હતાં મેવાડનાં મહારાણી અને હમણાં જ સાચરેથી દોડી આવી મીરાંના ચરણમાં પડેલાં મહારાણીનાં નણું ઉઠાવ્યા.

“નહિ મા, પધાર્યાં તો ભણે પધાર્યાં.” ચિતોડના વૃદ્ધ નગરશેઠ પ્રેમપૂર્ણ આગ્રહથી રોડી રાખતાં આખરે કહેવા માંડ્યું, “હમે આપને અહીંથી નહિ જવા દઇએ. આપ વડોલ છો. આપે તો રાણાજીને ક્ષમા આપવી ઘટે.”

“ક્ષમા ?” ભજન પૂરું થઈ જવાથી એકતારાને બાણુએ મૂંઠતાં મીરાં બોલ્યાં, “ક્ષમા શા માટે ?”

“દીવાનજીએ આપને.....” રાણી બોલવા માંડી.

“ના ના. દીવાનજીએ તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમના પુણ્યપ્રકોપથી જ હું વૃદ્ધાવન ગઈ-વૃદ્ધાવન ગઈ તો મને આ સમર્થ ગુરુ મળ્યા-અને ગુરુ મળ્યા તો મને જ્ઞાન મળ્યું. અંધારે અથડાતીને જીવનનો સાચો માર્ગ જડ્યો.”

“પરંતુ ભગવતી! મેવાડ તમારી ભૂમિ છે.” ઉદાએ યાચના કરી.

“ઉદાયા !” મીરાંએ આંખમાંથી અમૃત વરસાવતાં કહ્યું, “મેવાડ અખિલ ધ્રુવાંડનો એક નાનો ભાગ છે. મારે તો ધ્રુવાંડપતિને મેળવવો છે અને તેથી મારે ધ્રુવાંડમાં ફરવું જોઈએ, મેવાડમાં રહો મારે ન ચાલે.”

“તો પછી અમને આપના ચરણમાં સ્થાન આપો. અમે ય આપની સાથે ચાલીએ છીએ.” નગરશેઠ અને વૃદ્ધ સરદાર બોલી બઠક્યા. બીજાઓએ પણ તત્પરતા દેખાડી. મીરાંએ પ્રેમભરી આંખે બધાંને જોયાં અને પછી બોલ્યાં:—

“તમારો ધર્મ અહીંઆ રહેવાનો છે. અહીં જ રહો. ધર્મ ન ચૂકો. કુળ, શક્તિ અને સંસ્કાર પ્રમાણે ભગવાને દરેકને માથે ધર્મ નાખ્યો છે અને તે

પ્રમાણે રહેવામાં ભગવાન રાજી રહે છે. જીતો, પ્રેમથી જીતો. મારો પ્રેમથી મારો. મરો, પ્રેમથી મરો. કૃષ્ણપ્રેમ તમારા જીવનને રસમય, આનંદમય અને સમૃદ્ધ બનાવે ? જય શ્રી કૃષ્ણ ! ”

“આપને આપના ઘેર આવવું જ પડશે, ” મહારાણી ગળગળી થઈ મીરાંના પગે પડી. તેને ખાતરી હતી કે તે અપુત્ર રહે છે તેનું કારણ મીરાંનો મેવાડત્યાગ છે, એટલે વધુ નરમ થઈ બોલી, “હા કહો ભગવતી ! ના ન કહો. અમારી સેવા સ્વીકારવા આપ આપને ઘેર પધારો ”

મીરાં મહારાણીને વહાલથી ઊભી કરતાં બોલી:

“ભગવાનનું ઘર એ મારું ઘર; અને ભગવાનનું ઘર ક્યાં નથી ? ક્યું નથી ? મહારાણી મને ન રોકો. ”

“તો મને પણ આપ સાથે જ લઈ જાઓ. મારો કુલધ્વંસ હું જોવા નથી ઇચ્છતી. ”

“શ્રી કૃષ્ણ ! શ્રી કૃષ્ણ ! મહારાણીનો ધર્મ છે મહારાણા પાસે રહેવાનો. રાજાથી રાણી ફેરે તો પ્રાંતનો ધ્વંસ થાય અને પ્રાંતનો ધ્વંસ એ જ કુલધ્વંસ.”

“તો પછી આ દાસીને સાથે રહેવા દો. ” અત્યાર સુધી ચૂપ રહેલી ઉદા બોલી.

ઉદાને સાસરે સુખ નહોતું. પતિ નકામો નિકળ્યો હતો. એક પર પાંચ પાંચ રાણીઓ વચ્ચે ઉદા અત્યંત દુઃખ ભોગવતી હતી. મીરાંઆ આ જાણી ચૂક્યાં હતાં. તેમણે વહાલથી ઉદાને પાસે ખેંચી અને બોલ્યાં, “બહેનજી ! પત્નીની ફરજ છે પતિ પાસે રહેવાની ! જે પવિત્ર અગ્નિ પાસે પતિને સુખી કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેને છોડી જવામાં ધર્મ નથી, અધર્મ છે... પતિ પાસે રહી મથાશક્તિ સેવા કરો.”

એટલું કહી મીરાંઆએ તેમની માળા લીધી, મંજુરા લીધાં અને પોતાની ઝાળીમાં મૂક્યાં. હસતા ગિરિધારી

પણ ધીમે રહી એમની ઝોળીમાં પેસી ગયા. એવામાં તેમના પગે કોઈની પાઘડી પડી. મીરાંઆએ જોયા વિના ઝોળીને ઠીક કરતાં કહ્યું, “સુખી રહો—કોણુ છે ભાઈ ?” એટલું કહી તેઓ તેમના પગે લાગનારને જોવા કર્યાં. પગે લાગનારે માથું ઝીચું કર્યું. મીરાંઆની આંખો તેને જોતાં વેંત રનેહાશ્રુથી છલકી ઊડી:

“કોણુ, ભાઈ જયમલ ?”

“હા બહેન, જયમલ. લેવા આવ્યો છું. નહિ જવા દઉં. પિયેર પધારો.”

આટલું આટલું દુઃખ પડ્યું હતું; પરંતુ પિયેરથી મદદ યા સહાનુભૂતિ મીરાંઆએ નહોતી મંગાવી. જયમલને જ્યારે મીરાંઆ વિષે બંધી ખમર પડી ત્યારે તે આકાશ પાતાળ એક કરવા તૈયાર થયો પરંતુ સંબંધીઓએ તેને રોક્યો. જયમલ પૂરો ભક્ત હતો પરંતુ તલવાર પકડનારો હતો. મહાપરાક્રમી વીર તરીકેનું સન્માન મારવાડમાં તેને મળી ચૂક્યું હતું. મીરાંઆ વૃંદાવનથી અહીં આવ્યાં છે તે જાણી મોઢા આગળથી કાળીઓ બાજુ મૂકી જયમલ ભાગતો આવ્યો હતો. બંને એકએકને અત્યંત ચાહતાં હતાં. અને તેને જ લઈ મીરાંઆએ પોતાને વિતતાં કપડો જયમલ ભાઈ સુધી ન પહોંચે તેની બહુ ચીવટ રાખી હતી. બહુ દિવસે મળવાથી ભાઈ બહેનનો પ્રેમ છલકી ઊડ્યો. બંને એકએકને ક્યાં ય સુધી નીરખી રહ્યાં. છેવટે જયમલ બોલ્યો : “મારે બહુ દેવું છે. વર્ષો થયાં વીરપસલી નથી આપી તે લેવા પધારો.”

પરંતુ મીરાં હજુ તો કંઈ બોલે તે પહેલાં તો દૂરથી મહારાણાની ખૂમ પડી. ઉદા, મહારાણી, નગરશેઠ બધાં ચમકીને જોઈ રહ્યાં. આસપાસની વનશ્રીને ખરીઓમાંથી ઊડતી ધૂળથી રંગતા ઘોડાઓ ઝપાટાબંધ મંડળી પાસે આવી ઊભા અને વિકરાલ કાળ સમો મહારાણો ઘોડા પરથી ઉતરી સામી છાતીએ મીરાં પાસે આવી ઊભો.

“ પધારો મહારાણાજી ! બિરાળો ! ”

મીરાંએ પૂર્ણસ્નેહભર્યા અવાજે સામે ચાલી એક આસન દેખાડતાં રાણાને કહ્યું.

રાણાએ મીરાંને ટગરટગર બોયાં કહ્યું. મીરાંની આંખમાં તેને એક પ્રકારની નરી ઘેઘાછા, કામના અંધનથી પર એવી સ્વેચ્છા તેના કામણુગારા હાસ્ય પછવાડે છૂપાએલાં જણાયાં. મીરાંની પાસે વૃદ્ધ છુવા ગોસ્વામી અને જુવાન જયમલને બેઠ તે વિચારમાં પડ્યો. મીરાં પ્રત્યે અતિશય તિરસ્કાર અને ધૂણા સેવી સેવી રાણાનું મોંદું ધૂણાનું મૂર્ત સ્વરૂપ બની ગયું હતું. તેના મોંઢા પર અને તેના હોઠમાંથી એક જ લાગણી બહાર આવતી દેખાતી હતી: ધૂણા.

“ સુખી છો ? ” મીરાંએ પુનઃ સરળ હાસ્ય સાથે પૂછ્યું,
“ શ્રી કૃષ્ણ તમને...”

“તું મારા રાજ્યમાં કેમ આવી ?” ધૂણાએ પોત પ્રકાશ્યું.

“ મહારાણા ? ” જયમલ આગળ ધસી આવી બોલ્યો,
“ મારી બહેન મીરાં મેવાડના રાજકુલની પુત્રવધૂ છે. મહારાણાનો ધર્મ છે તેમને ધનજતથી બોલાવવાનો. ”

“ ધનજતને યોગ્ય હોય તેની મહારાણો! ધનજત કરે છે. ”

“ અર્થાત ? ”

“ આ મારવાડ નથી મેવાડ છે. ”

“ જરા ભૂલ કરી. આ સ્થળ મારવાડ પૂરું નથી અને મેવાડે છે પરંતુ અરધો છે. ” જયમલે સ્હેજ આંખ મીંચતાં કહ્યું.

“ મેવાડના મહારાણાની સ્થામે તલવાર પર હાથ મૂકવાનો અર્થ શું થાય છે તે જાણો છો ? ” રાણો ગાળ્યો.

“ રાજપૂત જન્મતાં જ જન્મેતા પાસેથી તલવાર પર હાથ મૂકવાનો અર્થ શીખી લે છે. ”

“ રોડોડ, હું નિરર્થક લોહી વહેવડાવવા નથી આવ્યો— ચૂપ રહો. ”

“ આપનું આગમન જ અહીં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે આપ શા માટે અહીં પધાર્યા છો. આડી મારું લોહી રેડવું નિરર્થક નહિ થાય, સાર્થક થાશે. ભવિષ્યમાં લોકો કહેતાં રહેશે કે મહારાણાએ આખરે જયમલ રોડોડની તલવાર સાથે તલવાર મેળવી. રાણાજી, મારી તલવારથી નહિ બચે તો અમર થઈ જશો અને બચશે તો ય અમર થશો. લોક કહેશે જયમલની તલવાર સામે બચ્યા. ”

“ આટલું ગુમાન ? ”

“ અધમ આચાર અને નીચતા સામે રાખવું જોઈએ. ”

“ રોડોડ !—જય એકલિંગજી ! ”

“ જય વાસુદેવ ! ”

ખનુનન ! અવાજ સાથે વીજળીની માફક એ તલવારો અથડાઈ ગઈ; પરંતુ એટલી જ ઝડપથી મીરાંએ દોડી બંનેના હાથ પકડી લીધા—મજબૂત પકડી લીધા અને પછી ગંભીર અવાજે બોલ્યાં:

“ ભગવાનના નામથી જ નિરર્થક લોહીનો પ્રારંભ કરો છો ? છોડો દીવાનજી, તલવાર ! આપને ન શોભે. મ્યાન કરી દે ભાઈ તલવારને, તારી વીરતા લાજ છે. જયમલ, ક્ષત્રીઓની તલવાર ગરીબોનું રક્ષણ કરવા અને પ્રજાની પીડા ટાળવા છે. અંમત ક્રોધને શાંત કરવા નહિ, વેરને વધારવા નહિ. એ બે વસ્તુઓ પ્રેમથી જ જીતાય છે. ” એટલું કહી મીરાં રાણા તરફ ફરી અને સ્મિત કરતાં બોલી, “ રાણાજી ! વિશ્વાસ રાખો હું અહીં રહેવાની નથી. મારો નિશ્ચય છે. મારે લીધે વેરને ઉત્તેજવું રહેવા દો. ત્યજ દો. મ્યાન કરી દો તલવારને. ”

“ જ્યાં સુધી તું છે..... ”

“ પ્રતિજ્ઞા કરું છું રાણાજી કે મેવાડમાં હવે પછી પગ નહિ મૂકું—ગિરિધારીના સોગન. તલવાર મ્યાન કરો. ” રાણાને વધુ બોલતાં અટકાવી મીરાં બોલી.

ગણાએ તલવાર મ્યાન કરી.

મીરાં બીજી બાબુ ફરી, બોલી: “ ભાઈ તલવાર મ્યાન કર. રાઠોડો બહાદુર છે. એક વીર રાઠોડે મેવાડની ભૂમિ પર તલવાર ખેંચી છે. પ્રતિજ્ઞા કર કે આ ભૂમિ પર ખેંચેલી તલવાર આ ભૂમિના રક્ષણ માટે કાયમ ખેંચેલી રહેશે. ”

“ અહેન તમે શું માગી રહ્યાં છો ? ”

“ મારા ભાઈને નં ઝોળખું તેવી હું કાચી નથી. તારા એક વખતે કરેલો નિશ્ચય ધ્રુવ ય નહિ તોડે અને તારા એક વખત પ્રજ્વળી ગઈલો કોપ ભગવાન પણ નહિ ઠારવી શકે—એક તારા પોતાના સિવાય. મારા સાસરાના રાજકુલતિલક પર તારી તલવાર પડે તો મારું જીવ્યું ફેક. દાદાનું જીવ્યું ફેક. પિતાજીનું જીવ્યું ફેક. રાઠોડોએ મેવાડની ગાદીને રક્ષી છે, તું કટકા ન કરતો. તું વીરપસલીઓ આપવા ઈચ્છતો હતો ને ? આપ આટલી વીરપસલી. પ્રતિજ્ઞા લે કે સિસોદિયો રાજવંશ ન્યારે તને બોલાવે ત્યારે તેના રક્ષણ માટે તારી અહેનના સ્મરણમાં તું તેને તારી વીરતા સોંપીશ. ”

અર્ધા ચક્રિત બની મીરાંને જોઈ રહ્યાં. મીરાં તો ભગતે હતી, નહિ ? તો પછી આવું, નયું ક્ષત્રિયાણી જેવું કેમ બોલી ?

તેઓ ભૂલી જતાં હતાં કે મીરાં ભક્ત હતી અને ભક્ત, સંસારના ધર્મકર્મ સંભાળતાં સંભાળતી જ પ્રભુ સાથે પોતાને એકતાન બનાવે છે. જયમલ, અહેનની સ્હામું જોઈ રહ્યો અને તેને સંપૂર્ણ આધીન થઈ જતાં બોલ્યો:

“ અહેન હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે મહારાણા સામે તલવાર નહિ ઉઠાવીશ અને જીવું છું ત્યાં સુધી ન્યારે પણ મેવાડનો રાણો ધજ્જતસર મારી તલવારની સેવા માગશે ત્યારે પ્રાણને બાબુએ રાખી હું ચાલ્યો આવીશ. ”

“ ધન્ય હો વીર ! ધન્ય ! ” બહેન બોલી.

“ જ્ય હો જ્યમલજનો ! ” અન્ય બોલ્યાં.

પણ રાણો બોલી ન શક્યો. તેને પોતાની દીનતા વધુ સ્પષ્ટ દેખાઈ. તે તુરત ઘોડા પર બેઠો અને ચાલવા માંડ્યો. શસ્ત્રો અને કારડાઓ તેના સૈનિકોના શરીર પર નિરર્થક વળગેલાં રહ્યાં.

મીરાં પ્રેમથી ભાઈને બેટી, નણુંદને બેટી, રાણીને બેટી અને રકતી કાશી પદમાને તેમજ પતિ પાસે આગ્રહપૂર્વક મૂકી મીરાંબા યાત્રીઓના સંઘ સાથે દ્વારકા જવા તૈયાર થયાં.....

મીરાંબાએ ગુરુજની અને પોતાની ઝોળી ખભે નાખી, હાથમાં નાનકડા એકતારો લીધો, ગુરુજએ કરતાલાં લીધાં, અન્ય ભકતોએ મંજરાઓ લીધી અને સમય થતે ચાલવા માંડ્યું.

દ્વારકા ભણી.

x x x x

ચાલતાં ચાલતાં જીવો ગોંસાધ બોલ્યા, “ મીરાં, આ બધું શાને લઈને થાય છે જાણે છે ? ”

“ મારે લઈને. ” મીરાંબા બોલ્યા.

“ ના. ના. ” ગુરુજ બોલ્યા.

“ તો ? ”

“ પેલો તારી ઝોળીમાં પડ્યો પડ્યો હસે છે, તે ગોવિંદાને લઈ-તું તારો દેશ છોડે છે. ”

મીરાંએ બહુ પ્રેમભરી નજરે ઝોળીમાં હસતા અને આમથી તેમ હાલતા નટખટ સામે જોયું અને પછી ગુરુજ સ્હામું જોઈ હોશભેર ચાલતાં ગણગણવા લાગી—ગાવા લાગી:

માધ રી મૈં તો લીઆ ગોવિંદા માલ ।

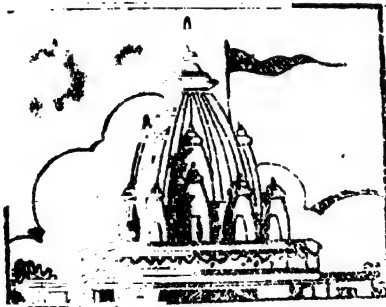
કોઈ કહે છાને કોઈ કહે છૂપકે,

લિયો રી બજંતા દોલ ॥

કોઇ કહે સુંહવો કોઇ કહે સુહંવો
 લિયો રી તરાજૂ તોલ ।
 કોઇ કહે કાળો કોઈ કહે ગારો,
 લિયો રી અમોલક મોલ ॥
 કોઇ કહે ઘરમે કોઇ કહે બનમે
 રાધાકે સંગ કિલોલ ।
 મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
 આવત પ્રેમકે મોલ ॥

યાત્રીઓ ક્ષિતિજમાં ટપકાં જેવાં થઈ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.
 ત્યાં સુધી જયમલ, ઉદા, રાણી અને પદમા-કાથી જોતાં જોતાં
 ખેસી રહ્યાં.

હા, અને સામૈયાવાળા પણ દૂરથી દૂરથી આવતાં
 બજનો સાંભળતા ખેસી રહ્યા.

૨૪

વહેમ, કલેશ ને ક્રોધ

બંધ કરી દો દરવાજા-મહારાણી મહેલમાં ન પેસે. ”
રાણાએ આજ્ઞા કરી.

“ અનહાતાર...” બુધાજી રાડાડે જીવવાની આશા છોડી કહ્યું.

“ બંધ કરી દો દરવાજા. ” રાણાએ લાલચોળ આંખે
બધા તરફ જોઈ કહ્યું.

“ આજ્ઞા પાછી વાળી લો. ” રાણી કારમેતી પીડપાછળના
દરવાજામાં બેઠાં રહી બેઠ્યાં. પતિના અને યુવરાજના મરણ
પછી રાણી કારમેતી લગભગ વિરક્ત થઈ બેઠી હતી. દૂર બેઠાં
બેઠાં વિક્રમની કારકીર્દિ જોયા કરતી હતી. વિધવા થયા પછી,
અને પુત્રના મહારાણા થયા પછી કારમેતીનું મહત્ત્વ બહુ ઓછું

થયું હતું. પરંતુ મહારાણા સુદ્ધાં તેની રાજકુશળતા અને પ્રતિભા આગળ માથું નમાવી દેતાં. સંપૂર્ણ એકાંતમાં રહેવા છતાં રાજ્ય મા કુલની કોઈ મહત્ત્વની બાબત ઉપસ્થિત થતા વીજળી જેમ તે બહાર આવતી અને ત્યારે જ તે કહેતી તે થતું. રાણો એકદમ ધૂંવાંપૂંવાં થતો કર્યો; પરંતુ જનેતાને જોઈ, અધમ કોમટિના શબ્દો બોલતાં અટકી ગયો છતાં, રાણાનું મગજ હાથથી ગયું હતું. જિંદગીમાં પ્રથમવાર રાણો વિક્રમ મા સામે માથું ઊંચું કરી બોલ્યો:

“બા, બચાવ છોડો દો. જે રાણી તેના પતિની ન રહે તે તેના રાજમાં ય ન રહે. બંધ કરી દો દરવાજા.”

ફરીથી બુધાજીને તેણે આજ્ઞા કરી.

“તમને આ શબ્દો ન શોભે.” કારમેતીજી બોલ્યાં.

“મા, રાણો શું એક વખત એક સાધારણ મનુષ્ય થઈને ય ન બોલે? હુંદેવ નથી. માણસ છું અને રાજા છું. રાજની બની રહે તે જ રાણી. મને પૂછ્યા વિના જે મારું સર્વનાશ કરે છે અને જે મારા હૃદય, મન, શરીર તથા ઇજ્જતનો ક્ષય જ કરતી રહી છે તેની પૂજા કરે છે તે સ્ત્રી મને ન જોઈએ.”

“પરંતુ ભાઈ.....”

“બોલશો નહિ બા. જોને મારા વિના ચાલશે તેના વિના મને ય ચાલશે.”

“પણ ભાઈ.....”

“મા, આ મારી આજ્ઞા છે.” રાણો પીઠ ફેરવ્યા વિના દરવાજા બંધી પીઠ રાખી બોલ્યો.

બરાબર તે જ વખતે પટરાણી દરવાજાના ઉંબરે આવી ઊભી ઊભી સાંભળી રહી હતી. પાસે જ રાણીની સાથે સાથે પિયરે આવેલી ઉદા ય દૃઢ ચિત્તે ઊભી હતી. રાણાના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી પટરાણી સ્થંભી ગઈ. પગ અટકી ગયા. દારપાલો વિનયમાં

માથુ ઝૂકાવી લાચાર બની ઊભા રહ્યા. ક્યાં ફરવું, ક્યાં જવું, કૈવી રીતે રાણાને સમજાવવું? રાણી, પાપાણવત્ ઊભી રહી. અકસ્માતે તેની નજર દૂરદૂરના ભૂતિયા મહેલ પર પડી.

તેણે તે તરફ જવા મોઢું ફેરવ્યું.

“ક્યાં ચાલ્યાં, બાબી?” અચારમુઢી ચૂપ રહેલી ઉદા રાણીનો હાથ પકડી કડક અવાજે બોલી, “ચાલો મહેલમાં.”

“બહેનજી!” રાણીએ પોતાને દરવાજાની અંદર ખેંચી જતી ઉદાને, રોકતાં કહ્યું. પરંતુ બહેન સાંભળવા તૈયાર ન હતી. ઝૂંકેલા દ્વારપાળો અને પીક કરી ઊભેલા રાણા તરફ તિરસ્કારભરી દષ્ટિ ફેંકતાં ઉદા બોલી: “મેવાડની મહારાણીને તેના મહેલમાં જતાં રોકનાર કોણ છે જોઈ? મેવાડની માદી મહારાણીએથી અખંડ રહી છે. હઠી જાઓ દ્વારપાલે માર્ગમાંથી! મહારાણીની આજ્ઞા છે.”

એટલું કહી મહારાણીનો હાથ છોડ્યા વિના શરમાઈ પાછા હઠી ગયેલા દ્વારપાળો વચ્ચેથી જુરસાભેર ઉદા અંદર ચાલી આવી.

ક્રોધથી સંમોહ અને સંમોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ મહારાણીને થયો હતો. કોઈને મૂરખ જ રહેવું હોય તો તેને સુધારનાર કોણ? રોગ વધતાં વધતાં જેમ અસાધ્ય બને તેવી રીતે રાણાનો વહેમ, કલેશ અને ક્રોધ અસાધ્ય બની ગયાં હતાં. એ તો સ્પષ્ટ હતું કે મીરાંમાં તેને પોતાના કુળનો જ્વંસ જણાતો હતો. હવે તેને, મીરાંની સાથે રહેનાર અથવા મીરાંનું નામ લેનાર પ્રત્યેક જણ દ્રોહી દેખાયો. પોતાને અતિશય વહાલી એવી બહેન ઉદાને પોતાનાથી વિપરીત થએલી જોઈ તેને કોઈનામાં શ્રદ્ધા રહી ન હતી. છતાં, ઉદાને આવેલી જોઈ રાણો ધૂંધવાતો જ પીક રાખી બેસી ગયો. કારમેતી પોતાની પુત્રીને જોઈ વધુ બોધ્યા વિના, ઉદાને અંદર આવવાનો ઇશ્વારો કરી ચાલવા માંડી. ઉદાએ થોડી વાર રાણા સામે જોયું પછી રાણીને ઉદેશી બોલી, “બાબીશાં, સારા કામ.

માટે પણ પતિને પૂજ્યા વિના જવું એ જરૂર શુભ છે રાણાજીની ક્ષમા માંગો. ”

રાણીના હૃદયના ઉભરાને ઉઠાના શબ્દોથી માર્ગ મળ્યા. શરમ અને અપમાનથી કુંકિત બુદ્ધિવાળી થઇ ગયેલી રાણીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં પરંતુ મનને કાબૂમાં રાખી સ્વમાન-બેર બોલી:

“ અગર કુલરક્ષા માટે શુભાપિશ માગવા જવું ય શુન્હો છે તો હું ક્ષમા માગું છું. ”

કોઇ પ્રેત બિજું થઇ જાય તેમ રાણો બિભો થઇ ગયો—છતાં બોલાયું નહિ. ઉદા મૃદુભાવે પરંતુ અવાજમાં દલતા રાખી બોલી: “ ભાઈજી મેવાડની મહારાણી તેના જ દ્વારપાલોથી રોકાય એમાં રાણાની કેટલી ઈજ્જત છે ? ”

ઉદા સામે રાણો ગર્જના ન કરી શક્યો. ત્રાડો મારીને ય તે થાક્યો હતો. ધીમે અવાજે પરંતુ ઠાંત બીંસી તે બોલ્યો: “ મને તમે ન બોલાવો. જાઓ, દૂર થાઓ. ”

“ શા માટે ? ” ઉદા નિશ્ચિત ભાવે પરંતુ મૃદુતા રાખી બોલી, “ તમારા હૃદયને અને તમારા આત્માને અમારા તરફ વાળશું, ભાઈ, તમારા બેહક તિરસ્કાર અને બેહક કોષમાં પણ મને બીડો બીડો, પ્રેમ છૂપાએલો જણાય છે. મારી તો પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે કે કોઇને કોઈ દિવસ તે બહાર આવ્યા વિના નહિ રહે. તે વેળા પશ્ચાત્તાપથી મારી પાસે ન આવતા મહારાણી પાસે જાઓ. ”

“ હું એક કુલરક્ષાકિનીની સહચરી..... ”

“ બસ કરો ભાઈ. ” ઉદા આંખો ઝેંચી બોલી, “ વીરના પુત્ર છો, રાણાના વંશજ છો, રાણા છો. અધમ શબ્દોને જીલ પર આવવા દેવા ય તમારા જેવા એકલિંગજીના દીવાનને માટે પાપ છે. મીરાં ભાબી સંત છે. કુલોદ્ધારિણી, ભગવાન કૃષ્ણની બુદ્ધી પડેલી ગોપી છે એના આ અવતારમાં તેના આશીર્વાદ લો—તરી જશો. ”

“આ જન્મે નહિ !”

જણે જ્વાળામુખી ફાટવાની તૈયારીમાં હોય તેનું સૂચન કરતી બીપથ આંખો કરી રાણા બોલ્યો.

“ સુદ્ધિને જાણી જોઈ વીસરનાર રક્ષક નથી ભક્ષક છે. પૂરવને પાપ ગણનારનો ક્ષય છે. રાણા, મીરાંબાના આશીર્વાદ વિના તમારા કુલનું ઉત્થાન નથી, પતન છે. ” એટલું કહી ઉઠા બાબીને લઈ અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

રાણાએ પાસે પડેલી મુખવાસ પેટીને લાત મારી. આજુમાં પડેલી તલવારને એક આજુ ફેંકી દીધી. આગળીઓમાં આચિંતા ભરાઈ ગયેલા મોતીહારને ઝટકા મારી તોડી નાખ્યો અને બુધાણને “ મારી સાથે આવ ” કહી અપાટાખંધ મહેલ બહાર ચાલવા માંડ્યો.....

એક પ્રહર પછી તેણે ઉઠાનના એક ખૂણામાં જોયું કે નસાયાજો નસામાં જમીન પરથી હવામાં જોડવા માંડ્યા છે અને નસાયાજોએ જોયું કે તેમની વચ્ચોવચ્ચ રાણા હોઠ પીસી નશો કર્યો જાય છે.

એવામાં એક દાસે ધીમે રહી બુધાણના કાનમાં કહ્યું,
“ ભૂતિયો મહેલ લજ્જનથી ગાળ રહ્યો છે ! ”

રાણાને તરત વહેમ પડ્યો. તેની ઝેરી આંખો બુધાણ બાણી વળી. બુધાણ પોતાના પેટમાં પડેલી ફાળને છૂપાવતો સહેજ ગભરાઈ રાણાથી નજર ચૂકાવવા લાગ્યો.

“ શું, છે બુધાણ ? રાણાએ તુરત પૂછ્યું.

“ કંઈ નહિ અન્નદાતાર. ” મોઢામાં લોચા વાળત્રી જીભને કાજૂમાં રાખી બુધાણ બોલ્યો. એને આજો કોઈનો કાળ નજીક આવેલો લાગતો હતો. રાણાનો અપાર ક્રોધ, તેમાં વળી ડાહ્યાને માંડા બનાવે તેવો ઠસુંબલ નશો !

“ શું છે સુધાણ ? ” રાણાએ ખીજવાર પૂછ્યું.

સુધાણ અંદરથી કાંપવા માંડ્યો.

“ મેં પૂછ્યું શું છે સુધાણ ? ” રાણો ત્રીજવાર બોલ્યો. સુધાણનાં હાળાં ગગડી ગયાં. બોલ્યા વિના છૂટકો નહતો. મગજ અને જીભ પર કાબૂ રાખી તે બોલ્યો:

“ અન્નદાતાર ! ભૂતિયામહેલમાં.....ભજન થાય છે.”

રાણો સુધાણને જોઈ રહ્યો: સુધાણ આશ્ચર્યથી રાણાને જોઈ રહ્યો. રાણો ગણગણવા માંડ્યો:

“ જેને મેં બંધ કરાવ્યો હતો, જેનું નામ ન લેવાની મેં આજુ વર્તાવી હતી, તેનાં જ ભજનો તે જ સ્થળે ગાવા સાધુ, સન્યાસી અને પ્રજા એકઠી મળી છે ? ”

સુધાણ રાણાને જોઈ જ રહ્યો હતો. નશામાં રાણા પર હિલ્ટી અસર થતી દેખાતી. તે નખળો પડતો દેખાઓ: ચોકખો નખળો. અલખત, જીદ નખળી ન પડી. વૃણા એટલી જ રહી. તેણે નશાખાળેને આગ્રહ કરી:

“ જાઓ, બધા જાઓ—બધા શરાબીઓને બોલાવી કહો કે પ્રત્યેક જણુ ભૂતિયા મહેલમાં જાય અને શરાબ પીએ. કાઠારમાંથી શરાબ મંગાવો. કંચનીઓને કહો ત્યાં નાચે. બાડોને બોલાવી કહો: બવાઈ બજવે—અને કસુંબાની ત્યાં જ તૈયારી કરો—બોલાવો બધાને. ઊઠો. ”

પણુપણુ કહેવાની ખુશામતીઓમાં હિંમત ન હતી. જેસના માર્યા બધા ય પાસવાનો ભૂતિયા મહેલ લણી ગયા તે ખરા પરંતુ.....પરંતુ.....

ચોડીવાર પછી રાણાએ સુધાણને હસતાં પૂછ્યું: “ કેમ શું સમાચાર છે ? ભજન ઠેકાણે પડી ગયું ? ”

“ અન્નદાતાર ભજને બધાને ઠેકાણે પાડી દીધા. ” લખકતી જીભે સુધાણ બોલ્યા, “બધા ત્યાં જ બેસી ગયા.”

“શું? ખેલ ફરીથી? બુધાજી તમે અને કેસરજી જાઓ અને એ ખેસી જનારા ખેલકૂકાનાં ઉડાડી દો માથાં-તૂટી પડો લકતો અને લકતાણીઓ ઉપર અને તેમના એટલા પકડી બહાર ખેંચી કાઢો—લાતો મારતા અને થુંકતા. જરાય અવાજ કરનારને ખાંપી નાખો. દૂરાચારીઓને નિર્દય રીતે મારી નાખવા એ એકલિંગજીની આજ્ઞા છે...”

બુધાજીના તતક્ષણ ઇશ્વારાથી થોડાક નાના પાઇક સરદારો ચાલવા જ માંડ્યા. વિચાર કરી બુધાજી પણ સાથે ગયો.

રાણો તો એટલું કહી પાછો કસુંબે ચઢ્યો.

થોડીવાર પછી યાદ આવતાં કંઈ જવાબ ન જોઈ, એકે ખાતા રાણાએ આંખો ફાડી કહ્યું, “કાઈ છે’લ્યા?”

“હુકમ?” કેસરજી ખૂણામાંથી બોલ્યો.

“પેલા કેમ ન આવ્યા?”

“અન્નદાતાર! એ પણ ત્યાં જ ખેસી ગયા!” કેસરજી જીવ બચે રાખી બોલ્યો.

રાણાને કસુંબલ નશો એકદમ ઊડી ગયો. સ્થિર આંખે તે કેસરજીને જોઈ રહ્યો. કેસરજી હિંમત રાખી બોલ્યો “અન્નદા-તાર! ઉદાપ્યા ત્યાં ખિરાજ્યાં છે, કહે છે જોઈએ છીએ લગવાનની બકિતથી અમને કોણ રોકનાર છે. બધાને સોગન આપી ખેસાડી દીધા છે.”

કેસરજીએ ધાર્યું હતું તેમ જ થયું.

નિર્દોષિની ગદ્દને ખેસનાર પોતાની ગોઝારી તલવાર રાણાએ કાઢી અને સીધા પોતામા શયનમંદિર તરફ ચાલવા માંડ્યો. અને ખાત્રી હતી કે મહારાણીનું જ આ કારસ્થાન છે અને તે ઉઠા પાસે જ હશે. એટલે તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે પહેલાં ખાત્રી કરી લઉં અને પછી બધાંની ખબર લઉં.

રાણી સીધો શયનમંદિર તરફ ગયો.

પરંતુ શયનમંદિરમાં પગ મૂકતાં જ તેની નજર સામે રાણી એકેલી જણાઈ. મહારાણી દૂરથી આવતા ઉદ્યાનાના લગ્નને તક્ષીન બની સાંભળી રહી હતી:

કુલજ મન ચરણકવલ અભિનાસી ॥

જેતાઈ હીસે ધરણ ગગન ખીચ

તે તાઇ સખ ઉઠ જાસી ।

કહા લયો તીરથ ઘાત કીન્હે

કહા લિયે કરવત કાસી ॥

ઇણ દેહીકા ગરબ ન કરણા

માટીમે મીલ જાસી ।

યો સંસાર ચહરકી ખાજ,

સાજ પડ્યાં ઉઠ જાસી ॥

અરજ કરું અખળા કર જોડે,

સ્થામ તુમહારી દાસી ।

મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

કાટો જમકી ફાસી ॥

“મહારાણી?”

કંપતા અવાજે રાણી બોલ્યો. રાણી એકએક ચમકી પડી. બોલી:

“કહે નાથ?”

મહારાણીનો નાથ ચૂપ રહી ગયો. ઉદ્યાનાનું મીરાં લગ્ન જાણે વધવા માંડ્યું. લગ્ન ચાલુ રહ્યું. રાણાના હૃદયમાં સાથે સાથે ધૂળરી વધવા માંડી. તેનો નશો જાણે ઓસરવા માંડ્યો. રાણી રાણાના મોંઢા પર ઊંડતા લાવેથી તેનો આશય પામી જઈ ઝટ ઊભી થઈ તેની આગળ આવી ઊભી.

“કૂર થા—નીચ!”

રાણાએ તેને આવતી જ ધક્કો મારી બાલુએ ખસેડી અને બહાર ચાલવા માંડ્યો—ભૂતિયા મહેલ તરફ.

નાગી તલવાર લઈ રાણો આવી જ રીતે એક વખત આવ્યો હતો, પરંતુ આ વખતે તેના પગ કરતાં તેના મગજમાં વધુ જીરુસો હતો. રાણાને ભૂતિયા મહેલમાં આવતા જોઈ જેની જેની નજર તેના પર પડી તે બધાના મોતિયા મરી ગયા. આંખ-માંથી અમિ વર્ષાવતો કોધાંધ રાણો સૌની સન્મુખ આવી ઊભો અને મહેલ માં જઈ તેમ બોલ્યો—ક્યાં છે એ કૂતરો!”

રાણાની બાષા બગડી ગઈ હતી. ક્રોધે યુદ્ધિ, વિનય, સ્થાન-ચોગ્યતા બધાથી રાણાને પદચ્યુત કર્યો હતો. તેણે ભૂખી આંખે ચોતરફ જોયું. કસુબો પૂરેપૂરો તેની આંખમાં આવી બેઠો. તેણે એકદમ ઉદા તરફ ધસારો કર્યો અને ઉદા “હાં હાં” કહે તે પહેલાં તેની તલવાર ઉદા પાસે બેઠેલા યુધાજીના ખભા પર પડી અને જનોઈની સાથે સાથ જાતી વાઢી કમ્મર સુધી પહોંચી ગઈ...

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર.....

યુધાજી હસતાં હસતાં એટલું બોલ્યો અને ત્યાર પછી તેનું પ્રેત હસતું રહ્યું.

“જાત તો રાડોડની ને! મરે પણ જીવ ન છોડે!” રાણો દાંત ચીપી બોલ્યો.

જાણે પોતે જીવ છોડી દેનાર હોય ને!

યુધાજી રાડોડ છેવટે મીરાંનો થયો તે કરતાં મીરાં તેને ડગાવી શકી તેનો રાણાને વધુ ક્રોધ હતો. પોતાને વિચારે વિચારનાર અને પોતાની જાણે જ બોલનાર પરમ વિશ્વાસુ યુધાજી મીરાંનો કેવી રીતે બની ગયો, તેની તેને સમજી ન પડી. નિઃસંદેહ મીરાં તેનું સત્યાનાશ કરવા બેઠો હતો. તેના જમણા હાથ જેવા યુધાજીનો અંત એ તેના નાથનો

પ્રારંભ જ હતો. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની આનિ ઉત્પન્ન થવા માંડી; પરંતુ તેને છુપાવવા વધુ બેપરવાઈનો કાળ કરી તેણે ઉઠા તરફ જોયું અને નિષ્કૃપણે હસતાં બોલ્યો:

“જોયું ? એક એકની હાલત આવી કરવાનો છું. રાજદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહ, કાષ્ટ મારી તલવારથી બંધવાનું નથી—તમે એમ જાણો છો કે મીરાંતું નામ લઈ લઈ તમે મને પાગલ બનાવી દેશો ? ના, ના, ના. હું તમને પાગલ બનાવીશ. મીરાંતું નામ લેનાર, મીરાંતું ભજન ગાનાર, મીરાંના ભગવાનનું બહાનું કરી ધર્તિમ ચલાવનાર દરેકને હું છોડીશ નહિ. જોઈું છું તમારી મીરાં અને મીરાં કે પ્રભુ શિરધર નાગર મને કેવા રોકવા આવે છે...ઊભાં થઈ જાઓ બધાં—નીચ, કૃતકની, કાયરો...મૂખ'.....”

ઉઠા નિશ્ચલ અને શાંત બની ઊભી હતી. તેણે ધીમે રહી આંખ મોટી કરી અને રાણાના હૃદયને દબાવી દે એવા મંબીર અવાજે બોલી:

“રાણા, મીરાં તમારી પાસે નહિ આવે, તમારે મીરાં પાસે જવું પડશે. તેમના પગમાં માથું મૂકવું પડશે, કારણ આજથી સિસોદિયા રાજવંશનું પતન શરૂ થયું છે અને તે કરનાર આપ પોતે છો. વૈષ્ણવો ! ડરો નહિ. જે પારકાનું અહિત ઇચ્છતો જ નથી તેને ડર શાનો ? ઊઠાવો ભક્તના શબ્દને.”

રાણો ઉઠાને જોઈ રહ્યો. તેની શાંતિ અને શ્રદ્ધાને અચંપાથી જોઈ રહ્યો.

નિઃસંદેહ મીરાં તેનું સત્વાનાશ કરવા બેઠી હતી.

ઉઠાએ તે જ સાંજે પિયરની અંતિમ વિદાય લીધી.

પરંતુ ભૂતિયા મહેલની વાત ચિતોડવાસીઓને અને ચિતોડવાસીઓની વાત જનતાને જાણતાં વાર ન લાગી. જનતા

આગક જેવી છે. એને સમજાવ્યે સમજાવી શકાય. પ્રેમથી દોરાવ્યે દોરાય. પરંતુ તેને કોઈ વસ્તુની વધુ વાત કરી, ન દેખાડવાની કે ન આપવાની જુદી તે તેજ વસ્તુને લેવા વધુ જુદું કરવાની.

શીરાં માટેના ઉત્તરોત્તર વિશેષથી શીરાંનું નામ મેવાડને ઘેર ઘેર અને મુખે મુખે ખોલાવા લાગ્યું અને એ જ મુખોમાંથી શતસહસ્ર શાપો રાણાભિમુખ બની નિકળતા રહ્યા, જેના તાપમત્તવાતો રાણો શરીર અને મનની અધમ અવસ્થાએ પહોંચવા માંડ્યા—પહોંચી ગયા.

૨૫

મા ! પાછી આવ

“ મને ક્યાં ખેંચી જાય છે ? ”

“ મારી સાથે. કેમ ? મૃત્યુનો ભય લાગે છે ? ”

“ તારી સાથે મૃત્યુ ? ” મીરાં હસી પડતાં બોલી: “ પ્રકાશ
—અંધકાર જેવી વાત કરે છે. એક નથી તો બીજું છે જ. પવેને
અનુદ સંબંધ. એકને બોવામાં બીજાની પ્રાપ્તિ જ હોય ! ”

“ તો પછી ? ”

“ મને મારો ડર નથી, તારો ડર છે. ”

“મારો ડર ?” કનૈયો હસી પડતાં બોલ્યો, “સખી ! તું બૂલકણી થઈ છે.”

“મારામાં ને તારામાં આટલો જ ફરક છે. વધે વિત્યાં છતાં હું નથી બળતી હું કોણ છું પરંતુ તું, બળે છે, હું કોણ છું. રહેવા દે બધી વાત. આમ આવ. અહીં બેસીએ.”

એક વૃક્ષ નીચે બેસી જતાં મીરાં બોલી.

“બસ. થાકી ગઈ ?”

“હા. હવે મને બહુ થાક લાગ્યો છે. તું જ વિચારને ! તને મળતાં મળતાં મારે બહુ જ દોડવું પડે છે. તને મળ્યાં પછી તારી સાથે સાથે મારે દોડવું જ પડે છે. અને તું બધી તને મેળવવા માટે પાછું મારે દોડવાનું જ રહે છે ?”

“તારે નથી આવવું મારી સાથે ? હું ગોલોકમાં જઈ છું.”

“ગોલોક ? શું કહ્યું તે ? ગિરિધારી, તારી વાત હજી સુધી હું કેમ નથી સમજતી ?”

“તારે ગોલોકમાં આવવું છે કે નહિ ?”

“ના.” મીરાં થોડીવાર વિચાર કરી બોલ્યાં, “નથી આવવું. અહીંજ ઠીક છે.”

“કેમ ?”

“બધાં તું છે ત્યાં જ ગોલોક. અહીં આપણે અને આનંદમાં નથી રહેતાં ? ત્યાં આવી હું તને મુશીબતમાં નાખીશ-તને અને તારી ખીજ ગોપીઓને.”

“અદેખાઈ ! સ્ત્રીની જાત !”

“વાહ રે પુરુષની જાત ! ગંભીર વાતને હજી અને હજી-વીને ગંભીર ન કરી નાંખે તો તે પુરુષ શાનો ? હું ગંભીર બની બોલું છું.”

“મતલબ કે હું હજીવો ન થાઉં એમને ?”

“હા—હા.”

“ચાલો, આ ભારે થઈ બેઠો, બોલ.”

“હું એ ગોપીઓની સાથે રહેવાલાયક નથી. હું અહીં જ સૌમાદાર નજીક જ ઠીક છું. આ ઝાડ નીચે હું છો પડી રહી. અહીં પડે પડે તને જતાં અને આવતાં જોઈશ. મને એટલું જ ખસ છે. પરંતુ અહીંઆંથી મને પાછી ધકલતો નહિ, વચન આપ. હવે હું બહુ શાકી છું આ શરીરનો ભાર હવે સહન નથી થતો. એ ન હોય તો હું તારી સાથે કહે તેટલું દોડું...”

“શું ન હોય તો.....શરીર કે ભાર ?”

“બન્ને.”

“પરંતુ તું ધરડી થઈ નથી.”

“એ જ દુઃખ છે ને ! છું છતાં કેમ નથી દેખાતી ?”

“ધરડાં દેખાવું છે ?”

“ના. દોડતાં થાક ન લાગે તેવું કરવું છે. તું.....જો. એ જ મનોહર મૂર્તિ. તને થાક કેમ નથી લાગતો ?”

“મૂર્તિ છું એટલે.”

“શું ? પાછો મશકરીએ ચઢ્યો ? કહે ગિરિધારી, તને થાક કેમ નથી લાગતો ? મારું શરીર નથી એટલે ?”

“તારું શરીર નથી ?”

“મારું કહેવું એમ છે કે મારા શરીરનો ભાર તને નથી. તું જ્યારે નથી હોતો ત્યારે આ શરીર જેટલું દુઃખકર્તા બને છે તેટલું કાઠને નહિ હોય.”

“કોને દુઃખકર્તા ?”

“મને નહિ. અન્ય લોકોને. બતાવ, એ શરીરને હું શું કરું જેની પ્રાપ્તિમાં મને દુઃખ છે, ભાર છે, થાક છે.....”

“ચાલ ત્યારે ગોલોકમાં. ત્યાં તને કાંઈ નહિ જણાય.”

મીરાં કૃષ્ણને વિચારમાં પડી જોઈ રહી. થોડી ક્ષણમાં
એણે નિશ્ચય કરી લીધો, બોલી:

“જીભો રહે હું બધા શણગાર સજી દોડતી આવું છું...”

“તું તો મંભીર વાત કરતી હતીને!”

“હું મંભીર છું.” મીરાં ચાલવા જતાં અટકી જઈ પછી
કાંઈ સમજી હોય તેમ કૃત્રિમ રોષ દેખાડતાં બોલી:

“તું સીધો રહીશ? આ વેષે આવું તો ગોલોકની બધી
ગોપીઓ અને કેવી ધારણે? તારી સાથે આવું તો એ લોકો
તને ન શરમાવે તેવી બનીને મારે આવવું જોઈએ ને? ચાલ,
જીભો થા. તું પણ ચાક્યો છે—તને નવડાવું, ભોજન કરાવું અને
પછી તારી સાથે આવું—પરંતુ હવે જરૂર લઈ જા...”

“શા માટે?”

“અરે! હમણાં તું જ મને ગોલોકમાં લઈ જવા આગ્રહ
કરતો હતો! એકાએક કેમ ફરી ખેડો?”

“પાછો વિચાર આવ્યો તને સાથે લઈ શા માટે?”

મીરાં ગેભાં રહ્યાં. આ નટખટને શું ઉત્તર આપવો?
તેઓ ધીમે રહી પાસેના ઝાડના થડની પછવાડે ગયાં
અને પછી એ સાંભળે તેવી રીતે તેના શા સાટેનો જવાબ થડ
પછવાડે મુખને સંતાડી આપવા માંડ્યાં:

લેહ લાગી મને તારી,

અહ્યા જ લેહ લાગી મને તારી,

કામકાજ મૂક્યું ને ધામ જ મૂક્યું,

મનમાં ચાહું છું મારારિ.

સોળ સહસ્ર ગ્રામીઓને તમે વરિયા,
 તોય તમે બાળબ્રહ્મચારી,
 મીરાં કહે પ્રભુ, ગિરધર નાગર,
 ચરણ કમલ બલિહારી.

કાનુડો ઊભો થયો અને થડની ખીજ બાબુ છૂપાઈ જતી
 ધીમે રહી તેણે મોઢું કાઢ્યું અને મીરાંને જોવા માંડ્યો. મીરાંએ
 મોઢું ફેરવી લીધું-બેસી ગયાં.

કાનુડે ન બાણી મારી પીર,
 બાઈ હું તો બાળ કુંવારી રે, કાનુડે ન બાણી મારી પીર !

કનૈયો તેની પાસે આવી બેઠો. બોલ્યો: “એમ કે ?”

જલરે જમનામાં અમે પાણીમાં ગયાંતાં વાહલા,
 કાનુડે ઉડાડયાં આછાં નીર.....ઉડયાં હરરરર રે.

કનૈયો બોલ્યો: “તેમની ધ્રુષ્ટ હતી ને મેં ઊડાડ્યાં.”
 વૃંદા રે વનમાં વાલે રાસ રચ્યો છે,
 સોળસેં ગ્રામીનાં તાણ્યાં ચીર...ફાટયાં ફરરરર રે.

કનૈયો બોલ્યો: “તેં ગણી હતી ?”

હું વરલાગી કહાના તમારા રે નામની રે,
 કાનુડે માર્યાં છે અમને તીર.....વાગ્યાં ચરરરર રે.

કનૈયો બોલ્યો: “ઝીઝો આટલું જુહું બોલી શકે છે ?”

બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 કાનુડે બાળીને ફેંકી ઉચે ગીર...રાખ ઉડે ફરરરર રે.

કનૈયો: “જૂઠી, સાવ જૂઠી. બતાવ જોઈ એક પણ ચિહ્ન,
 જો તને બાળી હોય તો ? કેવા આનંદમાં બેઠી છે ? એમ કહે
 તને રાખ થવું ગમે છે ?”

“મને કંઈ સમજાય નથી પડતી કનૈયા ! હું કહું છું તે સાચું છે અને તું કહે છે તે ય સાચું છે. તો પછી જૂઠું કોણ ? શું સત્ય ? શું અસત્ય ?” મીરાંએ નિઃસહાય બની પૂછ્યું.

“જે તું દેખે તે સત્ય. આ જે છે તે અસત્ય.” કનૈયાએ તેની સામું જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“હું કંઈ જ નથી સમજતી, મારા પ્રભુ ! પરંતુ એક વાત મને ચોક્કસ સમજાય છે: આજે પહેલી જ વાર તું ભાગતો નથી. મને બહુ યાક લાગ્યો છે એટલે, નહિ ? હા. ગિરિધારી મને બહુ યાક લાગ્યો છે.” કહેતાં કહેતાં મીરાંએ કનૈયાની છાતી પર પોતાનું માથું ઢાળી દીધું—સોળ શણગાર બાજુએ રહ્યા. જોલોક એમનું એમ રહ્યું. કનૈયા હસતો હસતો મીરાંના માથા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. મીરાંને ધાઠ નિદ્રાએ ઘેરવા માંડી-પછી, કનૈયાની મોરલી ધીમે ધીમે જામવા માંડી તેમ તેમ મીરાંને ઘેન ચઢવા લાગ્યું. મીરાં તેના ગિરિધર નાગરની છાતી પર જ, એમને એમ, તેને જોસભેર પકડી પોઠી ગયાં.

એકાએક મોરલી બંધ પડી ગઈ.

મીરાંબાની આંખ બંધ પડી ગઈ. શું થયું ? તેણે પોતાના હાથ લથ્પી જોયું તો માળાને જોસભેર છાતી પર દબાવી રાખી હતી. તેમની આંખમાંથી આંસુ ઝરી રહ્યાં હતાં અને તેમની સામે તેમનો પરણ્યો, ગિરિધર ગોપાલ હંમેશ મુજબ શાંત મીઠું હાસ્ય હસતો બેસે રહ્યો હતો.

હળવે રહી મીરાંએ મસ્તક ઝેંચ્યું ક્યું.

હવે એમને તેમનાં આંસુનું કારણ સમજાયું.”

ગઈ કાલે આ જ વેળાએ પેલા યુવાન દેખાતા સાધુએ તેમનાં ચરણ પકડી માગ્યું હતું.....

“ભગવતી એક કૃપા કરો.” સાધુએ યાચના કરી.

“ ભાઈ ખરેખરી કૃપા તો તમારી મારા ઉપર છે. હું કુદ્ર કૃપા કરનાર કોણ ? ” મીરાંએ હેત કરી કહ્યું, “ કૃપા તો તમારી મારા ઉપર છે. એ દાયકાથી દારકામાં રહું છું; પરંતુ સવાર સાંજ મારા ગિરિધારીની પૂજા વખતે નિયમિત કૃણકૃલ જેવાં તમે લાવીને મૂકી જાઓ છો તેવાં કોષ્ટએ મૂક્યાં નથી. તમારી લગન સાચી લગન છે. ”

“ એ સર્વે આપને લઈને છે. ” સાધુએ મીરાંને નીચી દૃષ્ટિએ જોઈ કહ્યું.

ત્રણ ત્રણ વરસથી અચૂક થતી તમારી આ ગિરિધર-સેવા મારા ધમડને ઊરાડી દે છે.....તમે બહુ પ્રેમથી બેટ લઈ આવો છો. ”

“ હું બહુ પ્રેમથી...આતું છું. ”

“ તમારો પ્રેમ અચળ રહો. ”

“ હું પણ એ જ પ્રાર્થના કરું છું. ” રહેજ આંખો ઊઠાવી સાધુ બોલ્યો.

“ ભગવાન તમારી પ્રાર્થના સ્વીકારે. ”

“ એ જ ઈચ્છું છું. ” જરા વધુ આંખો ઊઠાવી સાધુ બોલ્યો;

“ તમારી ઈચ્છા સફળ હો. ”

“ એમાં આપની કૃપાની જરૂર છે. ”

“ મારી કૃપા ? ના ભગતજી, હું તો સેવા કરનારી છું. ”

સાધુ પાણી પાણી થઈ ગયો. તેણે ચાચક દૃષ્ટિથી મીરાં સામું આંખ ઊઠાવી જોયું અને બોલ્યો.

“ મારે શબ્દો સાથે તકરાર નથી. આપ જે માનો તે પરંતુ મારે માટે એક જ અર્થ થાય છે—આપની કૃપા. ”

“ વારુ, કહો શી આજ્ઞા છે ? ”

“આંત્રા ? નહિ પ્રાર્થના. મારે આપની પાસે એક પ્રાર્થના કરવી છે પરંતુ તે અહીં નહિ—જરા એકાંતમાં...”

મીરાં સાધુ સામે જોઈ રહ્યાં. સાધુની લગભગ બેઠી બેઠી આંખ સહેજ નમી. મીરાંએ હસી કહ્યું:

“પ્રાર્થના તો ભગવાનને હોય.”

“અને પ્રાર્થના દેવીને ન.” સાધુએ, ઝોચિંતી પૂરેપૂરી આંખો બેઠાવી કહી દીધું. આશા, યાચના અને ઉન્માદભર્યાં આવળે સાધુ પછી બોલવા માંડ્યો, “આપ મારાં દેવી છો. ભગવતી મારી આટલી વિનંતિ સ્વીકારો.”

મીરાં તેની આંખો અને તેના હાથ તરફ જોઈ રહ્યાં. સાધુની આંખ પર પ્રાણે ભાર આવવા લાગ્યો. તેણે આંખો સહેજ મીચી કરી. મીરાં ધીમે રહી હસતાં બોલ્યાં, “સાધુ મહારાજ શ્યન આરતી પછી તમને મળીશ.”

“—એકાંતમાં દેવી.” સાધુ ચોક્કસાઈ કરવા પુનઃ બોલ્યો. “જરૂર મળીશ.” મીરાંએ કહ્યું.

સાધુની આંખો એકદમ ઉઘડી ગઈ. તેના હૃદયમાં હિમતનો સંચાર થયો. તેણે મીરાંબાને આંખ બેઠાવી જોયું. મીરાંબા પૂર્વવત્ હસતાં હતાં.

વધુ કંઈ બોલ્યા વિના સાધુ નમસ્કાર કરી ચાલવા માંડ્યો. તેના ગયા પછી એક ખૂણામાં પડી જાયત્રી માફક મીરાંનું રક્ષણ કરનાર વાઘડ ચૂપચાપ નીચું બેઠું કરી બેઠો રહ્યો. વાઘડ મીરાંના રંગથી રંગાયો હતો. હરિભક્તિનો નશો તેને ચલ્યો હતો; પરંતુ શ્રી માટેની પુરુષની સહજદેવપ્રકૃતિ તેને છોડી નહોતી ગઈ. અત્યારે નજીકનાં ચણેલાં તેનાં એક વખતનાં જંગલી-ઝરૂન અને હિંસા સજીવન કરવા તે પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ તેની પાસે તે નહોતાં આવતાં. અને, એટલે જ તે માથું નમાવી બેઠો હતો.

“કેમ વાધડભાષ ! ચાલો દારકાધીશ જશું ને ?”

“હજુ સુધી તો એક પલુ દિવસ વાધડ સિવાય આપ દારકાધીશમાં નથી દેખાયાં !” નમસ્કાર કરી દાખલ થતાં ચતાં પેલો વૃદ્ધ ગુજરાતી બોલ્યો, “ગાલોકવાસી ગુરુદેવ ખરું કહેતા હતા કે મીરાંની ભગત મંડળીમાં મીરાં જેવો સાચો ભગત માત્ર વાધડ છે.

વાધડ કંઈ બોલ્યો નહિ, બિબો થયો અને હમેશ મુજબ ફૂલ, ચોખા અને મંજીરા લેવા ચાલવા માંડ્યો. મીરાં થોડીક ક્ષણ તેને જોઈ રહ્યાં. પછી ધીમે રહી તેઓ તેમના ગિરિધારી પાસે આવ્યાં અને તેની પાસે બેસી જઈ બોલ્યાં.

“કનૈયા મારી મસ્કરી કરે છે ?” કનૈયો હસતો રહ્યો.

એ જ હારથ, એ જ રૂપ. બે દસકાઓ થયા, પરંતુ તેનો ગિરિધારી ગોપાલ જરાય બદલાયો નહતો. બે દસકાઓ થયા હતા પરંતુ મીરાં નહોતી બદલાઈ.

તેની આંખમાં અને તેના અવાજમાં એ જ પ્રેમ મુઘા અવિરત, અક્ષય બની ઉભરાતી હતી અને તેનું પાન ધીમે ધીમે આખું ગુજરાત કરવા લાગ્યું હતું. મીરાંનો કોઈ શિષ્ય ન હતો. કોઈનું ગુરુપદ લેવા સારુ તેમણે સાફ ના પાડી હતી. પોતાના ચરણમાં માથું મૂકનારના ચરણમાં પહેલાં પોતે માથું મૂકી દેતાં. તેઓએ માત્ર સેવા કરવાનું જ જણાવ્યું હતું. તેમની આસપાસ જામેલી મંડળી, મંડળી નહિ, સંધ હતો. કોઈ મોઢું ન હતું કોઈ નાનું ન હતું. મીરાંને પૂજનારાં સંસારીઓ અને બીનસંસારીઓ તેમના સાથી હતા. અને તેમને દરેકને ઉદ્દેશ એકબેકની હુંફ લઈ પ્રભુચરણની પ્રાપ્તિ માટે હરિના નિર્મળ પ્રેમમાં નાહી અન્યોને નવડાવવાનો હતો.

મીરાંની મહુલી આથી સાધુ સંત અને સંસારીઓનું એક સરખું તીર્થ બની ગઈ હતી. દારકાંના કૃષ્ણનાં દર્શન કરનાર કોઈપણ

લકત, ગિરિધર નાગરની મીરાંનું દર્શન કર્યા વિના પાછો ન જતો. એ દાયકાઓ પહેલાં વૃંદાવનથી નિકળેલી લકત મંડળીમાંથી માત્ર અતિ વૃદ્ધ ગુજરાતી અને વૃદ્ધ થતા જતા વાઘડ સિવાય કોઈ ન હતું. ગુરુ ગોસાંઈ પ્રભુચરણે પધારી ગયા હતા પરંતુ જીવનનાં અનેક દુઃખોથી દાઝેલાં સ્ત્રી-પુરુષો દ્વારકામાં જામેલી મીરાંયાની મદૂલીમાં શાંતિ મેળવવા અવારનવાર આવતાં રહેતાં અને મરત બની સ્વસ્થાને ચાલવા માંડતાં.

એકાંતની નક્કટ માગણી કરનાર સાધુ પણ આવી જ રીતે આવ્યો હતો.

મીરાંઆથી છૂટા પડ્યા પછી તેના પગ આનંદમાં નાચવા માંડ્યા. વર્ષોથી છૂપાવી રાખેલો, કદપેલો, આનંદ રોકેલા ધોધની માફક, અંતરાય દૂર થતાં તોફાનમાં વહેવા માંડ્યો.

સાધુ સાધુ ન હતો. શ્રી એકલિંગજીના મંદિરમાં ખેસતો એક સંસારી હતો. રાણો વિક્રમ તેની વિદ્વતા આગળ માથું નમાવતો. તેની પ્રભામાં અંગૂઠ જઈ તેણે આગ્રહ કરી એકલિંગજીમાં રાખ્યો હતો, ગુરુ સ્થાપ્યો હતો. એક દિવસે તેણે મીરાંયાનું લજન સાંભળ્યું અને ખુદ પોતે મીરાંઆમાં અંગૂઠો.

ત્યાર પછી મીરાંયાની પાછળ પાછળ પરંતુ કોઈ ન દેખાય. તેટલે છેટે છેટે તે 'સાધુ' રહેવા માંડ્યા. તેના હૃદયમાં મીરાંયાની પ્રતિમા બેઠી, પણ, અવગી બેઠી. વિક્રમના મનની અશાંતિ અને પોતાના હૃદયની અશાંતિ એક સાથે ટાળવાને મીરાંઆ પાસે જતી એક સંત મંડળીમાં એક દિવસ ભગવાં પહેરી તે 'સાધુ' મહારાજ ભળી ગયો.....

ભજનમંડળીમાં ભજન ગાતો જાય છે. કંઈલુ શૈયા પર સૂવે છે. મંદિરમાં મીરાંઆ સાથે સાથે ફરે છે. તેમની કોઈ પણ જરૂરિયાત માટે સૌથી પહેલો, અરે, વાઘડથી ય પહેલો, એ દોડે છે. તેમની પૂજા વખતે નિયમિત ફળફૂલ એ લાવી આપે છે અને જ્યાં સુધી ધ્યાનમગ્ન મીરાં તેના હસતા ગિરિધર

ગોપાલની પૂજા ન કરે ત્યાં સુધી ખૂણામાં બેસી રહીને બેચા કરે છે—હસતા ગિરિધારીને નહિ, મીરાંને. ત્રણ ત્રણ વરસની નીકટ-તાથી એનું મન મોળુ નથી પડ્યું. મીરાંની ઉતરતી પ્રૌઢાવસ્થા તેની આખો આગળથી અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. મીરાંના અદ્ભુત અવાજના આકર્ષણમાં તે બધું ભૂલી જાય છે. હૃદયને તાપ વધતો જાય છે, સહન કરવાની શક્તિ છે. સહન કર્યા કરે છે. પરંતુ તેની ય મર્યાદા આવી રહે છે. છેવટે એક દિવસ તક મેળવી તે કહી જ દે છે..... ઉપર કહ્યું તેવી રીતે.

x

x

x

અત્યાનંદમાં 'સાધુ' મહારાજ પોતાની જાતને શક્ય તેવી રીતે ઠીક કરવા લાગે છે.

સમય થાય છે અને આખરે એક વિધવા બાઈ આવી કહે છે:
“બા તમને બોલાવે છે.”

“એકાંતમાં ?” હૃદયના આવેશને દબાવતાં જરા મરકરીમાં સૂચક પરંતુ ધીમા અવાજે સાધુ બોલ્યો.

બાઈએ જવાબ ન આપ્યો. સાધુને લઈ ચાલવા લાગી. સાધુના હૃદયમાં આનંદ અને ગભરાટે કુસ્તી કરવા માંડી. થોડીક જ ક્ષણોમાં તેની વર્ષોજૂની મનઃકામના સિદ્ધ થવાની હતી અને સાથે પોતાના શિષ્ય રાણા વિક્રમના ઉત્તમ હૃદયને શાંતિ મળવાની હતી—કે મીરાં માટે જે કંઈ તે માનતો હતો તે બધું ખરું હતું. રાણા ખરો પડે એ નાનીસૂતી વાત ન હતી. બહુ મોટી વાત હતી—ખાસ કરી રાણા માટે.

આ એક જ પ્રસંગથી આખા મેવાડને રાણા તમાચો મારે તેમ હતું.

પરંતુ, સાધુ, જેમ જેમ મીરાંના પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ આનંદ નહિ, ગભરાટે તેના હૃદય પર છત મેળવી લીધી. એટલે સુધી કે મીરાંને જોતા વેંત તે મૂઠ બની ગભો રહ્યો. ક્રોધએ, અગાઉ કહ્યાને બન્યું હતું તેમ, ખીલા મારી, જાણે તેના પગ જમીન સાથે જડી દીધા.

કારણ સ્પષ્ટ હતું.

સંત સાધુ અને ભજનિકાની મોટી મંડળીથી વિદાઇ મીરાંયા બેઠાં હતાં અને તેમની વચ્ચે વચ્ચે મીરાંયાની સન્મુખ એક સુંદર મૃગચર્મ પાથરેલું હતું. સાધુને ઊભો રહેલો નેધ મીરાંયા ઊભાં થયાં અને યહુ આદરસત્કારપૂર્વક સાધુને મૃગચર્મની શૈયા દેખાતા આસન ઉપર બેસાડતાં યહુ વિનીત ભાવે, પરંતુ નિર્મળ હાસ્ય વેરતાં બોલ્યાં:

“કહો સાધુ મહારાજ શું આગા છે? સેવા કરવા હું તૈયાર છું. વિશ્વાસ રાખજો આ એકાંત જ છે!”

“આ...એકાંત?”

દિગ્મૂઢ બની ગએલો સાધુ અસ્થીર જીભે બોલ્યો. તેનો અવાજ તેના ગળામાંથી બહાર નીકળ્યો તેની તેને સમજણ ન પડી.

“મહારાજ! મેં એકાંત શોધવા યહુ પ્રયત્ન કર્યો.”

મીરાં નિરાંતે બોલવા માંડ્યાં, કાંઈ નાણુક વાત સમજી વડીલ સમજાવે તેવી રીતે. “પરંતુ જ્યાં જઈ ત્યાં કનૈયાની મૂર્તિ મોટા સ્વરૂપમાં આખી મારી નજર સામી ઊભી રહેવા માંડી. અને જેમ હું એકલી પડી તેમ સ્વરૂપ મોટું થવા માંડ્યું છેવટે આ સાધુ મંડળીમાં બેઠી તો એ મૂર્તિ અનેક નાનાં સ્વરૂપે ભક્તોના હૃદયમાં અદ્રશ્ય થઈ ગઇ. હવે, મને એકાંત લાખ્યું. આ જ એકાંત છે—આગા કરો.”

એકાંત જેવો શબ્દ, એકાંત જેવી માગણી, ભક્તધેલાંઓની, પ્રશુભય જીવન જીવનારાઓની વચ્ચે શું શું કરી શકે છે તે સાધુએ કદાપિ અનુભવ્યું ન હતું—અત્યારે અનુભવ્યું. તેની આંખો ઢળી પડી. આસપાસ જેવાની તેની હિંમત ન રહી. શરમે તેને જીવતો મારી નાખ્યો. વિદ્વાન હતો. યુદ્ધિએ તેને મર્માહત ધા કરી હેદી નાખ્યો. પોતાની જાત ઉપર તેને

એકદમ ઘૂણા છટી. આ સ્થિતિમાંથી છૂટા તેણે વક્ષમાં માર્યાં છેવટે તેની નીચી નજર મીરાંના પગ પર પડી.

તે ઊભો થયો અને પોતાનું માથું તથા પોતાનું પોતાપણું મીરાંના ચરણમાં ઝૂકાવી દીધાં.

“ ક્ષમા કરો દેવી, ક્ષમા કરો, રક્ષા કરો, રક્ષા કરો ” કહેતાં કહેતાં તેની આંખો અને તેના અવાજે તેના રડતા હૃદયને બહાર ખેંચી આણ્યું. મીરાંએ તરત તેનું માથું ઊંચું કરી પોતાના ખે હાથમાં લીધું. નિર્મળ પ્રેમભરી અગાધ ગંગા, અનેક પ્રકારની ગંદકીઓને ધોતી, પવિત્ર રહી, સર્વેને પવિત્ર બનાવતી વહેતી રહે તેમ સાધુના હૃદયને ધોતી મીરાંની પ્રેમભક્તિ વહેતી રહી.

“ મારા ચરણ સ્પર્શી મને પાપમાં ન નાંખો, સાધુ મહારાજ! હું તો સેવા કરનાર છું. ”

અચાનક તેની દષ્ટિ પુનઃ પોતાના પગ પર પડી. તેણે જોયું કે વાઘડનું માથું તેના પગમાં પડ્યું હતું. તેણે સાધુને છોડી વાઘડને જાણ્યો અને ઊભો કર્યો.

મીરાં વહાલથી તેના જંગલીબાઇને જોઇ રહી.

સાધુનાં પ્રસાદશુ ખુલી ગયાં. તે મીરાં અને વાઘડની આંખો ભણી જોઇ રહ્યો. તેમાં શું હતું તે તે સમજી શક્યો. જનમેજનમનાં પડભો તેની દષ્ટિ આગળથી ખરી ગયાં. હું, તું, સ્ત્રી, પુરુષથી પર એવો શુદ્ધ ઉન્નત પ્રેમનો આભાસ તેને જણાવા લાગ્યો.

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે

મને લાગી કટારી પ્રેમની.

પેલા ગુજરાતીએ વાઘડ-મીરાંને જોઇ રહેલા સાધુને જોતાં મીરાંનું એક લજ્જન ઊપાડ્યું. મીરાંએ નજીક મદુલીમાં હસતા ગિરિધારી તરફ તરત મોંઠું કર્યું અને લજ્જનમાં સાથ પુરાવા માંડી. મીરાંની સાથેસાથ મંજરા અને એકતારા રણકી ઊડ્યા. દૂર ઊભો રહેલો એક ભરથરી રાવણહત્યા સાથે જમી ગયો. નજીક ખેડેલા કાલ્યાણી

બાવાઓ ચીપી આ લાઇ આવી બેઠા. ડાક, ડમરુ, મૂઠંગ કાણુ
જાણે ક્યાંથી આ પ્રશાંત રાત્રિમાં આવી પહોંચ્યાં અને ભજનમાં
વહેતા પ્રભુધેલી મીરાંના પતિતપાવન પ્રેમરસનું ભજનિકા પાન
કરવા લાગ્યાં:

જળી જમુનાનાં ભરવા ગયાં'તાં,
હતી ગાગર માથે હેમની રે...

કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી,
જેમ ખેંચે તેમ તેમની રે...

મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
શામળી સૂરત શુભ એમની રે...

ભજન, રાગ અને ભક્તિના અનુરાગની ત્રમજટ બમી.
સ્થાનને બૂલી થોડીવાર ભક્તજનો કાંઈ ખીજ જ દુનિયા
અનુભવતા ડોલી રહ્યા. ઉવટે ભજન પૂરું થયું. અને,

ભજન અંતે સાધુએ સ્ફૂટ સ્વરે ઉચ્ચાર્યું:

“મીરાંબાઈની જે.”

તુરત, વાધડે, ગુજરાતીએ અને સમસ્ત મંડળીએ એકે
અવાજે જવાબ વાળ્યો:

“ મીરાંબાઈની જે ! મીરાંબાઈની જે ! ”

“ અરે રે ! ”

મીરાંબાઈ બધાંને રોકતાં એકદમ ગભરાઈ બોલી પડ્યાં,
“ જય કોની બોલાવાય ? મારી ? જે સ્ત્રી જેને જેને સુખી કરવા
ધચ્છતી હતી તેને નથી કરી શકી, તેની ? ભક્તજનો હું તો
અભાગિણી છું—રંક છું.....અશક્ત છું. મારી જય બોલવામાં યા
બોલાવવામાં ભારેભાર પાપ છે.....” કહેતાં કહેતાં મીરાંબા
ગદ્ગદિત ચર્ષ ગયાં અને એકાએક આવેશમાં આવી બોલવા લાગ્યાં:

બોલમા બોલમા બોલમા રે
 રાધા કૃષ્ણ વિના બીજું બોલમા.
 સાકર શેલડીનો સ્વાદ તણને,
 કડવો તે લીમડો ઘાળમા રે.
 ચાંદા સુરજતું તેજ તણને,
 આગીયા સંગાથે પ્રિત જોડમા રે.
 હીરા રે માણેક ઝવેર તણને,
 કથીર સંગાથે મણી તોળમા રે.
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
 શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે.

મીરાંબા આવેશમાં ગાતાં રહ્યાં અને ભક્તમંડળ પણ એટલા જ આવેશમાં ડોલતું રહ્યું. સાધુ પણ.

પરંતુ મીરાંબાના આવેશમાં આ વખતે ઊંડી વેદના હતી. બારે વેદના.....

x

x

x

નીચું માથું કરી મીરાંબા એકલાં બેસી રહ્યાં હતાં અને મીરાંનો નાનકડો ગિરિધારી હસી રહ્યો હતો... ભજનમંડળી વિખેરાઈ ગઈ હતી. વાદ્ય અને અન્ય ભક્તો પોતપોતાને ઠેકાણે થઈ ગયા હતા. માત્ર મીરાં એકલી તેની મદ્દલીમાં બેઠી હતી —હૃદયમાં અસીમ વેદના અનુભવતી.

તે વિચારતી હતી: સાધુએ પોતાની જ્ય બોલાવી અને લોકોએ ઘોષણા કરી ઝીંકી.

શા માટે ?

જ્યકારા આ પહેલાં મીરાંએ સાંભળ્યા ન હતા તેમ નહોતું: પરંતુ આજનો 'જેજેકાર' તેના હૃદયને બેઠી ઊંડા ધા કરી ગયો હતો અને તેની વેદના તે અનુભવી રહી હતી.

મીરાં ઊંડા વિચારમાં પડી.

ધીમે ધીમે તેની આંખો બીની થવા માંડી. તેણે હળવે રહી મસ્તક ઊંચું ક્યું અને આંતુર નયને ગિરિધારીને જોઈ રહી.

પરંતુ...

પોતાની જ્યથી તેના હૃદયમાં જાગેલી ઉચ્છ્વાસજનક જરા ય શાંત ન થઈ.

એ તો પ્રભુને શોધવા આવી હતી ! શ્રદ્ધાથી દ્વારકામાં રહી હતી કે એકને એક દિવસ તેના ગિરિધારી છતાં થશે, તેના હૃદયની આગને શાંત કરશે—અને હસતાં હસતાં, એ નટવર, તેને દોડાવતો, થકવતો, પજવતો ગોલોક લઇ જશે ! પરંતુ રે દૈવ ! અહીં તો વિપરીત વાત બનતી જાય છે ! લોકો પોતાને પૂજતા થાય છે—પોતાની જે ખેલાવે છે !

પ્રભુ પ્રત્યેની તેની એકધારી ભક્તિ અને પ્રેમનો અંત આ ? ન જ હોય, ન હોવો જોઈએ.

મીરાં જગતનું કલ્યાણ ઇચ્છતી હતી; પરંતુ જગતનું કલ્યાણ કરવા નહોતી નિકળી. તે તો તેના પ્રભુને શોધવા નિકળી હતી.

જે જે દાયકાઓ પછી પણ તેનું હૃદય આજે એટલું જ ખેચેન બનવા માંડ્યું, જેટલું તેના ગિરિધારી સાથે નાનકડી ઉંમરે લગ્ન કર્યા પછી બન્યું હતું. મીરાં બહુ ક્ષોભ પામી બહુ દીન બની ગિરિધારીને નીરખી રહી.....

એવામાં, કવખતે, તેના જેવો કોઈ એકલકુલ વિખૂટો પડેલો પૈયો પિયુ ! પિયુ ! કરી ખોલવા માંડ્યો.....ધીમે ધીમે.....રહી રહી.....મીઠા દર્શનથી અવાજે ખોલતો રહ્યો. મીરાં તેને સાંભળી રહી અને હસી રહેલા ગિરિધારીને ય દેખતી રહી...તેનું હૃદય ત્રસ્ત બની ઊઠ્યું.....સાચે જ 'પપીહા'એ તેના મનને ક્ષુબ્ધ કરી તેના હૃદય પર આક્રમણ કરવા માંડ્યું. થોડીક વાર મદુલીની નાની બારીબહાર એક વૃક્ષ

તરફ મીરાં જોઈ રહી. વૃક્ષ પર કાષ્ટ પક્ષી ન દેખાયું; પરંતુ તેનો અવાજ તેના કામળ હૃદય પર ચિરાડા પાડતો, અનેક મીઠાં સ્મરણોને જગવતો સંભળાતો રહ્યો. મીરાંએ ગિરિધારી તરફ નિરાધાર બની જોયું અને તેની આંખમાં આંસુ ભરણાઈ ગયાં. આર્દ્ર સ્વરે મીરાં ફરીથી વૃક્ષ બાણી જોઈ બોલવા લાગી:

પપ્પય્યા રે પિવ કી બાણી ન બોલ ।
 મુણિ પાવેલી બિરહણી રે થાળી રાજેલી પાંખ મરેડ ॥
 ચાંચ કઠાઈ પપૈયા રે ઉપર કાજો ર લૂણુ
 પિવ મેરા મેં પીવકી રે તૂ પિવ કહે સ કૂણુ ॥

તેણે પ્રત્યુત્તરમાં આશાભરી આંખે ગિરિધારી તરફ જોયું; પરંતુ તેણે સહાનુભૂતિમાં એકે ય અક્ષર ન ઉચ્ચાર્યો. આટલાં વર્ષોમાં તેના ગિરિધારીએ હસવા સિવાય એકે ય કાર્ય કર્યું હતું કે તે અત્યારે બોલે ?

નિરાશિત મીરાં વૃક્ષ તરફ મોંઢું કરી આગળ બોલવા લાગી:
 ધારા સખદ મુહાવણા રે જો પિવ મેળા આજ
 ચાંચ મઠાઈ ચારી સોવની રે તૂ મેરે સિરતાજ ॥

જવાબમાં પપૈયાએ નહિ, પરંતુ એક કાગડાએ આવી 'કા' 'કા' કરવાનું શરૂ કર્યું. મીરાંએ કાગડા તરફ આશાભરી આંખે જોયું અને બહુ નમ્ર અવાજ કરતાં બોલી:

મીતમહૂં પતિયાં લિખૂં રે કાગા તૂ લે જાય
 જાઈ મીતમ જાસૂં યૂં કહે રે ચારિ બિરહણુ ધાન ન ખાય ॥

પરંતુ ધાન ન ખાવાનું કહેનાર બિરહણીની જરા ય પરવા કર્યા વિના કાગડો ભીડી ગયો. મીરાંએ થોડી ક્ષણ ભીડી જતા કાગડા તરફ જોયા કર્યું અને પછી શાકીને પાછું ગિરિધારી તરફ જોયું—એ જ હસતા ગિરિધારી તરફ. તેનું મળું ભરણું આબું—રડી પડી.

મીરાં ઠાસી બ્યાકુળી રે પિવ-પિવ કરત બિહાય
એગિ મિલો પ્રભુ અંતરજમી તુમ બિન રહો ન જાય ॥

ગાતાં ગાતાં મીરાં પ્રભુચરણમાં ઢળી પડી. હાથમાં રહેલી
માળા હૈયે ચાંપી મીરાં પડી રહી.....

બહુ વાર સુધી મીરાંએ માળાને ફરી હૈયે ચાંપી. આંખે
અડાડી અને નીચે મૂકી દીધી.

એ ખરું કે મીરાંને ધાન નહોતું ભાવતું. ખીજાંને આશ્વાસન
આપનાર, આનંદમમ બનાવનાર મીરાં કોઇક વાર એવી એચેન
બની જતી અને એટલી એચેન બનતી કે તેને કોઇ રીતે કળ ન
પડતી. હૃદયમાં પડેલો પ્રકાશ તેને થોડી ય દૃંદ્ર ન આપતો હોત તો
સંકટોમયી જ જીવનને ખેંચી જતી મીરાં જગતની ઠંડીમાં
હુંઠવાઈ જાત, મરી જાત.

પરંતુ મીરાં જીવતાં હતાં દુઃખને હસી, દુઃખને પરહરી,
દુઃખી જગતને હસાવી... ..

વીસ વીસ વરસથી તેમનું પ્રભુપ્રેમભર્યું હાસ્ય
વૈષ્ણવોને ચેતના પ્રેરતું આબરું હતું. જેનો થાક જો કે
તેમને નહોતો જણાતો, પણ તેમના શરીરને જણાતો હતો.
મીરાંના આત્માને પૂરી રાખતો દેહ, જીવાની ખોઈ, ઊતરતી
પ્રૌઢાવસ્થાની અશક્તિ અનુભવતો હતો. સખ્ત તાપમાં તપવાની,
સખ્ત ઠંડીમાં સકોચાવાની અને સખ્ત વર્ષામાં ભીંજવાની તેને
ટેવ પડી હતી: પરંતુ જીવનના નિયમિત પોષણ વિના એવું ને
એવું રહેવાની તેની શક્તિ હવે ઘટી ગઈ હતી. ઉપવાસ વ્રતા-
દિકમાં હૃદય અને મનને પ્રવૃદ્ધાવતાં મીરાં શરીરે સાવ કથળવા
મંડ્યાં હતાં.

હંમેશ મુજબ મીરાં, આજે, મિરિધારી સામે જોઈ રહ્યાં હતાં
એવામાં ધીમે રહી તેમની નજર પોતાના દેહ પર પડી. મીરાં
ધારીને નીરખી રહ્યાં. કથળેલા અંગ પરની કરચલીઓ તેમણે

જોઈ. અશક્તિને લક્ષને કાંપતી આંગળીઓ તેમણે દેખી અને પછી,
પાછું તેમણે ગિરિધારી તરફ જોયું; પરંતુ ગિરિધારીના મુક્ત
હાસ્યને નીરખી તેમના હોઠ પર પણ હાસ્ય ઊઘડ્યું. અગણિત
વાર જોયેલા મોંઢાને પ્રેમઘેલી મીરાં જણે પહેલી જ વાર જોતી
હોય તેમ જ જોઈ રહી... અને હળવે હળવે મંદ હાસ્ય હસતાં બહુ
ધીમેથી ગાવા માંડી:

જૂનું થયું રે દેવળ જૂનું થયું,
મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું થયું,
આરે કાયા રે હંસા, ડાલવાને લાગી રે;
પડી ગયા દાંત માંચલી રેખું તો રહી. મારો.
તારે ને મારે હંસા પ્રીત્યું અંધાણી રે;
ઉડી ગયો હંસ, પાંજર પડી રે રહું. મારો.

“બહેન !”

ભજનને રોકતો વાઘડનો ધીમે અવાજ આવ્યો. મીરાંએ
પાખળ વળી જોયું, દ્વારકાધીશ જવાનો સમય થઈ ગયો હતો.
રોજના નિયમ મુજબ મીરાંને લેવા વાઘડ ક્યારનો ય ચૂપચાપ
આવી ઊભો હતો. મીરાંના ઉપયુક્ત શબ્દોએ નમ્ર બની ગયેલા
વાઘડની આંખો જલકાવી દીધી હતી. મીરાંએ હેતથી વાઘડને
પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને બોલવા લાગી:

બાઈ મીરાં કહે છે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ;
પ્રેમનો થ્યાલો તમને પાઉં ને પીઉં.
મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું થયું.

છેલ્લી લીટીઓ વાઘડને અને વાઘડ જેવાને ઉદ્દેશીને મીરાં
બોલી હતી... પરંતુ ઉત્તરમાં વાઘડ મૂક રહી ફૂલ, ચોખા અને
મંજુરા લેવા જઈયો.....દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરવા.

...અલબત્ત આજે તેનું હૃદય ભારે થઈ ગયું.

પ્રભુ પ્રેમનો પ્યાલો આ પહેલીવાર તેણે નહોતો પીધો... મીરાંઆએ અનેકવાર તેને પ્યાલો પીવડાવ્યા હતા. તેને જ નહિ તેના જેવા શ્વતસહસ્રોને...

અને વળી એ પ્રેમ તે કેવો ? હું, તું, સ્ત્રી, પુરુષ, આજ, કાલ, જડ, ચેતન, સર્વેથી પર પરંતુ સર્વેને સ્પર્શતો, પરબ્રહ્મ સાથે એકતા સાધવા સુપુષ્પ આત્માને જાગૃત કરતો, અવર્ણનીય આનંદમાં નાચતો અને નચવતો પ્રેમ..... મીરાંના હૃદયમાંથી ગુંજતાં લજનોમાં સંભળાતો, ગિરધર ગોપાલના અહર્નિશ હાસ્યમાં દેખાતો, અનેક સુભગ આત્મામાં અનુભવાતો, સાચા અને પૂરા ભક્તોએ તે અનુભવ્યો હતો..... અલખત, મીરાંઆનાં લજનો ગાતાં ગાતાં અને સાંભળતાં સાંભળતાં.

અને તેથી એકલો વાઘડ નહિ, એકલો સાધુ નહિ, એકલું દારકા નહિ, સમસ્ત ગુજરાત બહુ જ ઝડપથી મીરાંના પ્રેમગીતોથી ગૂંજી ઊઠ્યું હતું. ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર રાજરાણી મીરાં, ભક્ત મીરાં, મતવાલી મીરાં, ગુર્જરદેશની પ્રથમ કવયિત્રી મીરાં, પ્રેમભક્તિથી વૈષ્ણવોનાં ચક્ષુ ભીનાં કરવા લાગી અને એ આંસુ દ્વારા ઝેર, વેર અને નિર્દયતા જગતમાંથી જાણે વહી જવા માંડ્યાં. કાયરો અને ખીકણોના હૃદયમાં નવશક્તિ જાગૃત થઈ. તુલસીની માળા ફેરવનારો તલવાર હાથમાં ન લેતો પરંતુ તલવારવાળો કંઈ તુલસીમાળા ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. એટલે સુધી કે રાણા કુંભા અને રાણા સાંગાના કુલની પુત્રવધૂ થોડાંક જ વર્ષોમાં મેવાડીઓના હૃદયમાં સૌ કરતાં વધારે પ્રબળ કબજે કરી બેઠી.

મેવાડને ગામેગામ અને ઘેરઘેર મીરાંનાં લજનો વહેવા માંડ્યાં. અને જેમ જેમ તે વહેવા માંડ્યાં, જેમ જેમ તેમનો પ્વાન અનેક ગણો બની આત્મલવ્હના મુખેથી બહાર આવવા માંડ્યો તેમ તેમ રાણાનું મન ઉન્મત્ત દશાને પામવા માંડ્યું. મીરાંનું નામ લેનારને તે તિરસ્કારતો તો હતો જ, હવે મીરાંનું

બજન માન્યરને તે મારવા માંડ્યો અને તેના બકત બનનારને કળથી મારી નાંખાવવા લાગ્યો.

ઈશ્વરે પાણી નિર્માણ કર્યું છે જીવવા માટે પરંતુ એ જ પાણી માણસનો જીવ લે છે. જે પંચતત્ત્વ શરીરને બનાવે છે, તે જીવાડે છે તેજ તેનો નાશ કરવા શક્તિમાન છે. પ્રભુની પ્રેમભક્તિ એક બાબુ અસંખ્યોના આત્માને ઊંચા ચઢાવતી હતી ત્યારે તેજ બીજી બાબુ રાણાના આત્માને કાળાશ લગાડવા માંડી. હૃદયમાં અહર્નિશ ધીખતી રાખેલી ઘૃણાની હોળી રાણાને જ સળગાવવા માંડી. દોરકું ભલે આંખો ન છોડે પરંતુ બળીને ભસ્મ તો થઈ જાય ને ! પણ, રાણાએ ભસ્મ થવાની ચ ના પાડી. મર્યા નહિ, પરંતુ મીરાં પ્રત્યે અધમતમ બની ઘૃણાનું ઘૃણિત દ્રશ્ય બનવા જીવતો રહ્યો.

વીસ વીસ વરસ થયાં છતાં રાણાએ મીરાંને ન છોડી અને મીરાંના નામે રાણાના મનને ખેંચે બનાવતું ન છોડ્યું.

મેવાડના દુશ્મનો ચઢી આવ્યા ને મેવાડી પ્રદેશને જીતવા માંડ્યા તેની રાણાને બહુ અસર ન રહી. સામંત સરદારો સામે થયા તેને બહુ અસર ન રહી. દુશ્મનોથી ત્રાસ પામતી પ્રજાની વિવશતા તેણે નજરોનજર જોઈ છતાં તેની બહુ અસર ન રહી. તેને કાયમ અસર રહી માત્ર મીરાંની. તે સંપૂર્ણ માનતો હતો કે તેનું પતન કરનાર મીરાં હતી. તેની બુદ્ધિ, શક્તિ અને શરીરની નિર્બળતાનું કારણ માત્ર મીરાં હતી. મીરાંનો નાશ થયે પોતાનો અને પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર હતો. મીરાંનો રાહુ દૂર થાય તો જ તેના સૌજામ્યનો સુખ પ્રકાશે. તેણે તેના મગજને છેવટે એટલી નાબુક સ્થિતિમાં મૂકી દીધું હતું કે રાજ્ય ન હોય તો બહુતર પરંતુ મીરાં મીરાં મટી જાય. અને તે જોવા તે વલખાં મારતો રહ્યો.

અને રાજ્ય પણ જાણે જવા જ એકું. ગુજરાતનો સુવ્રતાન અર્ધાં દળ સહિત ચિતોડ નજીકના કિલ્લા પર તૂટી પડ્યો. મીરાંને ભૂલી રાણો વિક્રમ સામે થયો; પરંતુ તેનું શૌર્ય નકામું બની રહ્યું. તે અને તેના નીચ પાછકા નિર્માલ્ય નિકળ્યા. મેવાડના સિદ્ધાસનને પોતાનાં પરાક્રમથી સાચવનાર કેટલાક સરદારો વીરતાથી લડતાં રક્ષણ પર દબ્યા. બાકીના સરદારો રાણાને ત્યાં જ રાખી ચિતોડનું રક્ષણ કરવા ચિતોડ આવ્યા. સુવ્રતાન વિશાળદળ સાથે ચિતોડ પર ચઢી આવ્યો. સમય વિકર્યો. રાજપૂત સ્ત્રીઓએ અંતે ચિતાપ્રવેશ કર્યો. ચિતોડના કાંગરા હાલ્યા. દરવાજા તૂટ્યા અને ચિતોડ ગઢ સુવ્રતાનના કોપમાં ભરિમભૂત થવા લાગ્યો.

રહ્યા સહ્યા સરદારોને સાથે લાઇ રાણો વિક્રમ કુંગરોમાં ભરાયો. રાણી કારમેતીએ અજબ ધૈર્ય રાખી અન્ય રાજ્યોની સહાયતા મંગાવી-અરે ડેહ, દિલ્હીના પાદશાહ હુમાયુને રાખડી મોકલાવી, બહેનનું રક્ષણ કરવા મોકાવ્યો. પરંતુ કોઇની ય મદદ આવી પહોંચે તે પહેલાં ચિતોડ પડ્યું—કેવળ રાણાના જ પાપે.

પરંતુ પૂર્વજોના પૂણ્યો પરવારી નહોતાં ગયાં. દુશ્મનો થોડા સમયમાં શમી ગયા. ખાસ ખાસ સરદારોના પ્રોત્સાહનથી રાણો કુંગરોમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પાયમાલ ભૂમિ પર પગ મૂકતો મેવાડની થોડીક વીરતા અને થોડાક પરાક્રમને ટેકે ચિતોડમાં પુનઃ પ્રવેશી શક્યો.

એ ખાસ સરદારોમાં એક હતો: વનવીર. વીરવર પૃથ્વીરાજની ઉપપત્ની શીતલસેની (દાસી)ની કુખે તેણે જન્મ લીધો હતો. દાસી પુત્ર ('પંચમ પુત્ર') હોવા છતાં તે હતો રાજકુમાર. વિક્રમના અનેક દુર્ગુણોથી કંટાળી મેવાડી સરદારોએ મેવાડની રાજગાદીની રક્ષા કરવા તેને પ્રોત્સાહિત કર્યો હતો. વનવીર બહાદૂર હતો. પોતાનું સ્થાન જાણતો હતો. પૂજ્યભાવથી તેણે રાણાને મદદ કરી હતી.

પરંતુ ચિતોડ જીત્યા પછી સરદારોએ તેના કાનમાં એક બીજી વાત નાખી—

કાંઈ ને કાંઈ ઉપાયે રાણાને ગાદી પરથી દૂર કરવો.

નીચ પાશવાનો અને પાછકાની ખુશામતમાં જીવન વિતાવી રહેલો રાણો વિક્રમ, ક્રોધ અને ક્લેશમાં બળતો અને બાળતો, મેવાડની ગાદી માટે, નિઃસંદેહ, નાલાયક બની ગયો હતો.

સરદારો અને વનવીર તેનું મૂળ કારણ જાણતા.

અને તેથી સરદારો રાણાને દૂર કરવા વનવીરને સમજાવવામાં સફળ થયા.....

.....અને તેમણે તક જોવા માંડી.

x

x

x

મહારાણા વિક્રમના આગમન પહેલાં ચિતોડમાં અને ચિતોડ બહાર મહામારી અને દુકાળે પોતાનાં આક્રમણ શરૂ કરી દીધાં હતાં. પ્રજા એકાલ નિરાધાર બની હતી. દુઃખ અને મુશ્કિલોથી ધણાંનાં મન ચંચળ થઈ ગયાં હતાં. વિરોધના સૂરો, ધીમે ધીમે તીક્ષ્ણ અને કટુ બની ટેર ટેર સંભળાવા લાગ્યા.

સરદારોને તક સાંપડતી જણાઈ.

છેવટે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ખાસ આગેવાન સરદારો એક દિવસ એકઠા મળ્યા અને સર્વાનુમતે નિશ્ચય પર આવ્યા કે રાજ્યની પડતીનું કારણ મીરાંબાનો શાપ છે.

x

x

x

“ શાપ અને તે મીરાંબાનો ? ” એકઠા મળેલા સરદારોનો નિર્ણય સાંભળી રાણો બીધણુ હાર્ય હસતાં બોલી પડ્યો.

“ રાણાજી, આપની પ્રજા મેવાડની જુમિનો ત્યાગ કરવા તત્પર થઈ છે. પ્રજાજન એકે અવાજે માને છે કે મીરાંબા મેવાડ-ત્યાગથી જ ભગવાનનો આ કાપ ઊતર્યો છે. એકને કાખૂમાં લેવાય

આખી પ્રગ્ળને નહિ. નિરંતરની લીલી એવી મેવાડભૂમિમાં મહા-
મારી અને દુકાળ પડે તેને લોકો દૈવી શાપ માની મીરાંઆને શાપ
માની બેઠા છે. ” વૃદ્ધ સરદાર રતનસીંગ બોલ્યા.

“ એટલે તમે મને ય મનાવવા બેઠા છો ? ”

“ ના, દીવાનજી ! ” સામંત શિરોમણી ચંદાવત વીર કર્ણુ-
સિંહે શાંતિથી કહ્યું, “ પરંતુ પ્રગ્ળની શ્રદ્ધાને તોડવી હિતાવહ
નથી. મીરાંઆને પાછાં બોલાવવા રાજગણ થાય. ”

“ અને ન કરું તો ? ”

“ પ્રગ્ળ રાજત્યાગ કરશે. ” ચંદાવત સહેજ સખ્તા-
પ્રથી બોલ્યા.

“ કોણ રોકે છે ? બહે જાય. ”

એટલું કહી એકદમ નિર્બંજ બની ગયેલો રાણો મહેલમાં
આશ્યો ગયો. પરંતુ મહેલમાં પ્રવેશતાં જ રાણી કારમેતી સામી
મળી.

“ બેટા, સરદારો ઠીક કહે છે. પ્રગ્ળને સંતોષ આપ.
મીરાંને બોલાવ. ”

“ રાજમાતા, આપ પણ હિંમત ખોષ બેઠાં ? ” રાણો
દાંત કચકચાવી બોલ્યો.

“ વિક્રમ, મીરાંને બોલાવ. ” માતા ઠંડી પરંતુ સખ્ત
બની બોલી.

વિક્રમ આશ્ચર્યથી રાજમાતાને જોઈ રહ્યો, પછી તિરસ્કા-
રમાં બોલ્યો: “ આજે રાતના જરા વધારે કસુંબો લઈ લઈશ.
મા, નિર્બંધ રહેજો. મેવાડમાં હું જીવતે મીરાં નહિ પ્રવેશે. ”

રાણો એટલું કહી ચાલવા માંડ્યો. રાજમાતા કંઈ જ ન
બોલી. રાણો ચોતાના મહેલમાં આવ્યો. તેને જોતાં જ બહુ
ઉત્સાહપૂર્વક પટરાણીએ કહ્યું:

“ મહારાજ પધાર્યા છે. ”

“ એકલિંગજીવાળા, ગુરુદેવ ! ”

મરતા માણસમાં જેમ જીવ આવે તેવો સચેત થઈ જતાં રાણો બોલ્યો અને ઝટ શયનમંદિર તરફ વળ્યો. જેનામાં પોતાને અત્યંત શ્રદ્ધા છે એવા જ્ઞાંત સાધુ મહારાજને એક નાનકડા સિદ્ધાચન પર બેઠેલા જેમ રાણો આશ્ચર્યમાં નમસ્કાર કરી તેની પાસે આવી બેસી રહ્યો. સાધુએ હસતે મુખે આશીર્વાદ આપ્યા. રાણો તેમના મોઢેથી શબ્દો સાંભળવા આતુર થઈ રહ્યો હતો. તેણે આસપાસ જેમ સાધુ પાસે બેસી જતાં કહેલા માંડ્યું :

“ સાધુ દેવતા, હવે હું ચાક્યો છું. હૃદયની મૂંઝવણ દૂર નથી થતી, પ્રજ્ઞ દુઃખી છે, રાજ પાયમાલ છે, દુશ્મનો ચારે બાજુ તાલ ઠોકી દેકારા દે છે. બહુ બહુ દુઃખી છું મહારાજ ! હૃદયને જ્ઞાતિ મળે તેવું કંઈ પણ કહો. ”

“ રાજન્ તમારી પાયમાલી જ મને દેખાય છે ! ”

“ ગુરુદેવ ! ”

“ હા, રાણાજી. તમે મને ગુરુ માન્યો ત્યારથી તે અત્યાર સુધી હું તમારું શુભ જ ધ્યાનતો આવ્યો છું. મારા શબ્દોમાં શ્રદ્ધા હોય, તો મીરાંઆને પાછી બોલાવો. ”

“ આપ પણ ? ” રાણાએ મોઢું ફાડી પૂછ્યું.

“ હા રાજ. યથા રાજ તથા પ્રજ્ઞ. તમારાં પાપ તમારી પ્રજ્ઞ ભોગવે છે ! ”

“ મારું પાપ ? ”

“ ભકતને દુઃખી કરનાર ભગવાનને દુઃખી કરે છે અને ભગવાનને દુઃખી કરવાનું ધ્યાનતો પાપી છે. તેં પ્રભુની બાડલી, કૃષ્ણની પરમભક્ત મીરાંને દુભવી છે, દુઃખી કરી છે. એના ચરણમાં માથું મૂક. તેનો શિષ્ય બન. ”

“ હું રાણો વિક્રમ—મીરાંનો શિષ્ય ? ” મહેલ ગાજી બેઠે તેમ રાણો બોલ્યો.

“ તું બની ચૂક્યો છે. ” સાધુએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “ રાણા તું મારો શિષ્ય છે. હું મીરાંનો શિષ્ય છું. એટલે તું તેનો શિષ્ય થઈ ચૂક્યો. હવે મીરાંની ક્ષમા માગી તેને તું અહીં તેડી લાવ. ”

વિક્રમ આંખો ખેંચી સાધુને જોઈ રહ્યો. સાધુએ તેના તરફ દુર્લક્ષ કરી સ્મિત કરતાં જોયું અને આગળ બોલ્યો:

“ જલ્દી જા અને તેડી લાવ. વિક્રમ, પુણ્યશાળી રહેવું દેવી છે; પરંતુ પાપી થવું મનુષ્યપણું છે. તારા પાપની ક્ષમા માગ. પશ્ચાત્તાપ કર અને તારા પાપમાં છૂપાઈ ગયેલાં તારાં શૌર્ય, તેજ અને શક્તિ બહાર લાવ. મીરાંને લઈ આવી પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર. ” રાણી કારમેતી બહુ ગંભીર અવાજે ખંડની અંદર પગ મૂકતાં છેલ્લું વાક્ય બોલી.

અત્યાર સુધી ચૂપચાપ બની રહેલી પતિપરાયણ પટરાણી વધુ સહન ન કરી શકી. વિનય, મર્યાદા અને લજ્જા લાગી તે પતિને પગે વળગી પડી અને રડતાં રડતાં બોલી:

“ આપની ખાતર નહિ, પ્રજા ખાતર નહિ, કુલની ખાતર નહિ, વીર પૂર્વજોની ખાતર આપ દારકા પધારો અને મીરાંજાને લઈ આવો. ”

રાણો જડ થઈ બેસી રહ્યો.

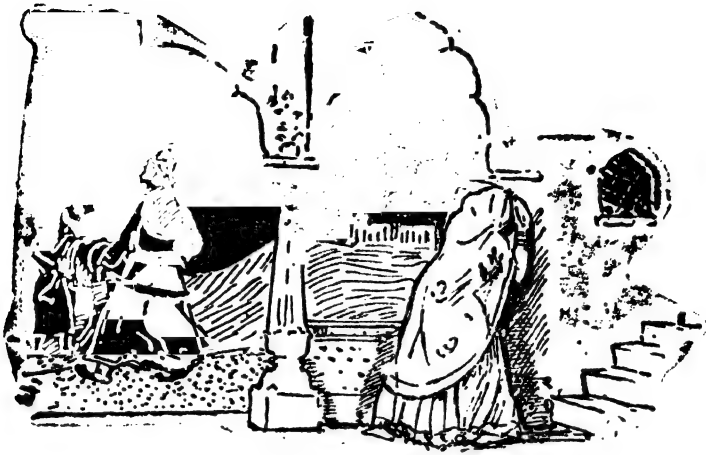
તેણે કોઈ સામે ન જોયું. રાજમાતા, રાણી અને સાધુ રાણાને જોઈ રહ્યાં. લીલીછમ દેખાતી વનશ્રી દાવાનળ પછી જેમ બીણુ સ્વરૂપ લે, તેવી બીણુતા રાણાના મોંઢા પર બેઠી. તેનો આત્મા જાણે ઊંડો ઊંડો છૂપાવા લાગ્યો. તેણે ધીમે રહી કહ્યું:

“ જાઓ, દયારામ પાંડેને બોલાવો. ”

“ અને જયમદ્ય રાઠોડને. ” રાણી કારમેતી બોલી.

રાણો વિરોધ કર્યા વિના બેઠો હતો ત્યાં જ પાછળ માથું નાખી ઢળી પડ્યો.

રાણો બહુ બિમાર હતો, બહુ અશક્ત હતો, બહુ થાક્યો હતો.

૨૬

હું, વિક્રમ

“ નહિ જવા દઉં. નહિ. નહિ.”

રાણીએ વિક્રમના બે હાથ પકડી લેતાં કહ્યું.

“ દૂર થા...”

રાતની નીરવતાને ગજવતો વિક્રમનો અવાજ ધૂણી ઊઠ્યો...
“ વિક્રમને કોઈએ શિક્ષો નથી.”

“ એક જ વખત મારી વિનંતિ આપ.....”

“ રાણી ! ” વિક્રમે રાણીને વચમાં જ શોકતાં કહ્યું, “ મેં
કહી દીધું હતું કે જ્યાં મીરાં ત્યાં હું નહિ. આ મહેલમાં અને
આ ધરતી પર હમારા બન્નેમાંથી એકનો જ પગ રહેશે.”

“ પરંતુ રાજ્યનું શું ? ”

“ મેવાડને રાણાની જરૂર નથી—ભક્તાણીની જરૂર છે. તું મારી નથી, મા મારી નથી. સરદારો મારા નથી. મેવાડ મારું નથી. તમે બધાં માત્ર એકનાં જ છો—મીરાંનાં. જાઓ, બની રહો એ ઢાંગી ભગતડીનાં. ખેસાડો એને રાજગાદી પર અને પૂજતાં રહો એ પાપિણીના પગ. હું વિક્રમ છું—ભોજભાષ નહિ. સૂર્યવંશી સિસોદિયાની ગાદી રસાતાળ જય તે પહેલાં હું અહીંથી દૂર થવા ઇચ્છું છું. ”

“ પ્રાણનાથ—”

“ હું ? નહિ, મીરાં. એ તારો પ્રાણ છે. ”

“ મને સાથે લઇ જાઓ. ” રાણીએ પુનઃ આજીજ કરતાં કહ્યું.

“ મારા વિના તું જીવી શકીશ. મીરાં વિના નહિ. ”
—રાણાએ દ્વેષ અને ક્રોધથી ભરેલા હૃદયે કહ્યું.

રાણાની આંખો ભયાનક દેખાતી હતી. પ્લેહો ફાટતાં પહેલાં ક્રોધને કહ્યા વિના રાણો તેના હુંગરિયાળા દૂર્ગમાં સર્વસ્વ છોડી, એકલો ચાલ્યો જવા ઇચ્છતો હતો અને તેની રાણી તેને રોકી રહી હતી. ઉન્મત્ત અવસ્થાએ પહોંચેલા વિક્રમના મગજમાં બુદ્ધિ, વિવેક, વિચાર કંઈ જ નહોતું રહ્યું. તેને ચાલ્યા જવું હતું—અને એકલા ચાલ્યા જવું હતું.

રાણો જીવી હતો તેમાં કોઈ શક નહિ. સમય જતો હતો અને રાણી રસ્તો રોકી બેસી હતી. છેવટે રાણીને આગળ વધતી અટકાવવા રાણાએ તલવાર લીધી અને દ્વાર આગળ બેઠો રહી બોલ્યો:

“ શપથ છે તને આ તલવારના અને મારા પ્રાણના જે તું મારી સાથે થાય તો. મને પતિ તરીકે જ માનતી હોય તો મારી આગ્રા છે કે અહીં જ રહે. ”

એટલું કહી તે ત્વરિત પગલે બહાર અંધકારમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો.

શક્યો છું: પરંતુ હું એમને એમ માયું નહિ લઉં. તમારા હાથમાં ય તલવાર છે અને મારા હાથમાં ય છે. જોઈ લઈએ કોણ કોતું માયું જિતારે છે. પરંતુ માયું ધૂળ ભેગું કર્યા વિના પાછો નહિ જાઉં. ઘેરથી માને વચન આપી નિકળ્યો છું. ”

વધુ સવાલ જવાબ કર્યા વિના રાણાએ વીજળી વેગે તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી; પરંતુ જેતો ભરજવાનીમાં હતો—જખ્ખર હતો અને પ્રાણને બાલુએ મૂકી લઢવા આવ્યો હતો.

અભુનને કાપાએ લૂંટ્યો તો આ તો રાડોડ રજપૂત હતો—વેર લેવા જ આવ્યો હતો. મહારાણાની ઈજ્જત, શક્તિ ક્યારનાં ય પરવાર્યાં હતાં. શરીરમાં હવે રહ્યું હતું શું ?

છતાં રાણો હિંમતથી લઢ્યો. ખૂબ લઢ્યો. પરંતુ ચિતોડની નજીકના એ કુંગરિયાળ પ્રદેશમાં તેનો એક પથુ પાષક ફરક્યો નહિ અને મેવાડનો એક પથુ સરદાર તેની મઢ્ઢે આવી ચઢ્યો નહિ.

x

x

x

થોડીક જ ક્ષણોમાં કામ ખતમ થઈ ગયું. મેવાડનો મહારાણો જેતાણની તલવાર નીચે મુડકું થઈ ધૂળમાં પડ્યો.

જેતાણએ તલવાર જિંચકી—મહારાણાતું માયું કાપવા.

“ સખર ! ”

કોઈ ઘેરે અવાજે બોલ્યું.

જેતાણએ ચમકી પાછળ જોયું. રાજકુમાર વનરીર આવી જિભો હતો. શરમમાં જેતાણએ તલવાર નીચી કરી.

“ મેં તને મહારાણાને પકડી રાખવા કહ્યું હતું. ”

“ પરંતુ મારી માતાએ મહારાણાને મારી નાખવા કહ્યું હતું. ” જેતાએ દઢ પરંતુ ધીમા અવાજે કહ્યું.

“ જેતા મારી તલવાર તને અડે તે પહેલાં ભાગી શકાય તેટલું ભાગ. જા. ”

જેતાને વધુ બોલવું કે વધુ જિભા રહેવું ઠીક ન લાગ્યું. તેણે નીચું માયું કરી ચાલવા માંડ્યું.

“ રાજકુમાર ! ”

એક સરદારે જેતાને સંબોધતાં જરા વિશેષી અવાળે કહેવા માંડ્યું. પરંતુ વનવીર ધરતી પર ઢળેલા મહારાણાને જોઈ રહ્યો હતો. તેણે માથું ઊંચું કર્યા વિના કહ્યું, “ મેવાડનો મહારાણો એક સાધારણ રજપૂતને હાથે માર્યા જાય એ તો આપણને શરમાવા જેવું છે. જવા દો જેતાને. ”

એટલું કહી વનવીરે પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી અને જેતાની તલવારના ધાએ ધાએ વનવીરે પોતાની તલવારથી રાણાના મૃતદેહ પર ધા કર્યા અને પછી તેના ઢુકકા કરી રાણાના ઢેહ પર મૂકી દીધા.

“ મહારાણા વનવીરનો જય. ”

એક સરદારે તુરત જેકાર કર્યો. યધા સરદારોએ મોટે અવાળે તે ઝીલ્લી લીધા.

વનવીર ચમકી તેમની સામે જોઈ રહ્યો અને પછી રાણાના મૃતદેહ તરફ જેતાં યહુ જ શાંતિ જાળવતાં બોલ્યો:

“ મૃત રાણાના નામે રાઠોડ જયમહાને આજ્ઞા કરો. પરભારા દારકા જય અને પાંડે પથ્ય. ”

વનવીર જાણ્યો હતો—મીરાંબા વિના મેવાડની મુક્તિ ન હતી.

“ થાક લાગ્યો છે ? ” તે બોલ્યો.

“ ના, કનૈયા. અત્યાર સુધી કહેતી હતી ચાકી ગઈ છું. હવે જણાય છે મારામાં નવું જોમ આવ્યું છે. ”

“ કે, જૂનું જોમ દેખાય છે ? ”

“ નટખટ ! ચૂપ રહે ! જો, જો. વર્ષો ખસતા જણાય છે.

નિર્જીવ પામેલું હૃદય નવચેતનથી સ્પંદન પામે છે-કાં રે કનૈયા ?
મને શું થયું છે ? ”

“ સાઠે જુદી નાડી છે. ”

“ હું સાઠ વરસની છું ? ”

“ સાઠ નહિ તો સાઠની નજીકમાં. ”

“ પણ હું ક્યાં ત્રીસની ય નજીકમાં છું ? આ શું ! જોતો
નથી-જો તો આ પાણીમાં ?..... ”

એટલું કહી શાંત દેખાતી નદીમાં પોતાનું અને કૃષ્ણનું
પ્રતિબિંબ દેખાડતાં મીરાં કનૈયાને જોઈ રહી. ખરેખર વર્ષો
ખરી પડ્યાં હતાં. કૃષ્ણ ગિરિધારી મોટા છતાં તેમના મોહક
બાલસ્વરૂપમાં જ દેખાતા હતા અને મીરાં ! ઓ હો હો હો ! નાની,
એકદમ નાની પરજુવાની ઉમ્મરવાળી દેખાતી હતી ! મીરાંએ
અત્યંત આશ્ચર્યમાં પ્રતિબિંબોને જોઈ બોલવા માંડ્યું :

“ અરે ! મારી આંખોને કંઈ થયું છે કે શું ? હું કેમ
બદલાઈ ગઈ ? અને તું કેમ બદલાઈ ગયો ? અરે મારા ગિરિધારી,
અરે મારા નટખટ ! ”

એટલું કહી મીરાં ગિરિધારીને વળગી પડી અને બોલવા
માંડી :

“ આજે મેં તને મેળવ્યો. જેવો ધાર્યો હતો તેવો. જેવો
જોયો હતો તેવો. ”

“ એટલે અત્યાર સુધી હું મળતો જ ન હતો ? ”

“ અત્યારે જે તું છે તે તું નોતો મળતો ! જો, મારી
તરફ જો.....હું કેટલી નાની થઈ ગઈ ? ”

“ તું નાની ક્યારે ન હતી ? તને મોટી થવાના તરંગો
આવે છે ! ”

“ મૂરખી ! સાવ મૂરખી ! મને લાગ્યું હું ધરડી થઈ ગઈ છું. ”

એટલું કહી મીરાં હસી પડી.

એટલું સાંભળી ગિરિધારી હસી પડ્યો.

અચાનક મીરાંને કાંઈ સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે બોલીઃ
“ નિહાં ! આવી તારી મસ્કરી ? નહિ નહિ. તું મારી સાથે
રમે છે-ખેલ ખેલે છે. ”

મીરાંને ક્રોધ જોઈ કનૈયો વધારે જોરથી હસી પડ્યો અને
પછી શાંત થઈ જતાં બોલ્યોઃ

“ જે ખેલતો નથી તે માણસ નથી. પરંતુ ખરો ખેલ
એકથી નથી ખેલતો બેની જરૂર પડે છે. સખી તું થ ખેલતી હતી
હું થ ખેલતો હતો. માત્ર તને તારા ખેલની ખબર ન હતી. મને
મારા ખેલની ખબર છે. એટલું જ. ”

“ જો, પાછી તેં વાતો શરૂ કરી, નહિ ? ”

“ તો શું કરું ! ”

“ ગા. ”

“ ના, સખી ! ગાવાનું તારું કામ છે. હું તો વગાડનારો છું. ”

“ તું મદારી છે. બધાને નચવે છે, ગવડાવે છે, રાવડાવે છે. ”

“ મેં તો કોઈ દિવસ તને રાતી નથી જોઈ ! ” ઠાવકુ મોહું
રાખી ગિરિધારી બોલ્યો.

“ હું ? તેં મને કોઈ દિવસ રાતાં નથી જોઈ ? તો હું... ”

મીરાં ક્રોધમાં ઉછળી પડતાં બોલી. અચાનક તેની નજર
પુનઃ એકવાર પાણીમાં પડી. તેણે ધારી ધારીને જોયું. ના તે
બહલાઈ નહોતી ગઈ. પોતે બાળાવેષે પોતાને મોહ પમાડે તેવા
રૂપમાં દેખાતી હતી. તેની નજર આગળ તેના બચપણના દાદો
તરવરવા લાગ્યા. મંદિર દેખાયું-મેડતાના મહેલ દેખાયાઃ જાણે
કે મ્હ કાલની જ વાત. તે મસ્ત બની આંખો મીચી ચોડીવાર
બંધી રહી. પછી સ્મરણચિત્રો દૂર થતાં આંખો ઊધારી બોલીઃ
“ કનૈયા, હું ક્યાં હતી ? ”

“ તું તો મારી પાસે જ છે ! ”

“ તારી પાસે જ છું તો બતાવ હું આટલા વખતથી શું કરતી હતી ? ”

“ મને સતાવતી હતી—મને રમાડતી. ”

એટલું કહી કનૈયાએ મોરલી મોઢે મૂકી અને ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. મીરાંએ એકદમ ખૂમ પાડી કહ્યું:

“ ગિરિધારી ! ઊભો રહે. ક્યાં જાય છે ? હું કહું છું હવે હું થાકી ગઈ છું—મારી પાસે આવ. ”

“ તું ધીમે ધીમે આવ, થાકી ગઈ છે. હું જાપીઆને બોલાવી લાવું છું. બહુ દિવસ થયા રાસ રખે. ”

“ ઊભો રહે. જા મા. હું આવું છું. ”

“ ના. તું ત્યાં જ રહે—હું હમણાં જ આવ્યો. ”

“ હજીય હું અહીં રહું ? વારુ.....અહીં જ રહીશ. અહીં જ રહીશ. ”

“ નહિ મા. પધારો, મેવાડ ! ”

ઓચિંતા અનેક, અપરિચિત અવાજો મીરાંને સંભળાવા માંડ્યા. મીરાં ધીમે ધીમે બાનમાં આવી ગઈ. બહુ દિવસ પછી આજે તેને તેનો ગિરિધારી મળ્યો અને અદસ્ય પણ થઈ ગયો. શા માટે તેનાં સપનાં તૂટતાં હતાં ? પરંતુ સપનાં જ તૂટેને ?

કે, એ ખરેખર સ્વપ્નાં હતાં ?

દુનિયા બોલે છે તેમાં કૃષ્ણ અબોલ છે. જ્યાં કૃષ્ણ બોલે છે ત્યાં દુનિયા અબોલ છે.

કયું સ્વપ્ન ? કયું સત્ય ?

તંદ્રામાંથી જાગૃત થયેલી મીરાંને પૂરેપૂરું બાન આવ્યું ત્યારે તેની આસપાસ મેવાડીઓ ધૂંટણુ ટેકાવી બેસી ગયા હતા.

પરંતુ, હંમેશનો હસતો ગિરિધારી આજે તેની સામે નહતો.

એ દિવસ પહેલાં દ્વારાકાધીશના મંદિરમાં મીરાં તેને પૂજવા માટે મૂકી આવ્યાં હતાં; મદૂલીના એક ખૂણામાં એ ગિરિધારીની એક પાછળ વાઘડ અને ગુજરાતી ચૂપચાપ બેસી રહ્યા હતા.

મીરાંને થોડી વારમાં ઘરાખર ભાન આવ્યું કે તેને લપ્ત જવા મેવાડીઓ ક્યારના ય આવી બેઠા છે અને દયારામ પાંડે મોખરે છે.

“નહિ મા, મેવાડ પધારો,” પાંડે ફરીથી આજીવનપૂર્વક બોલ્યો, “તમારા વિના ધરતી સૂકાઈ છે. ધરતીના પુત્રો લમણે હાથ દધ બેઠા છે. ધરતીના પાલણુહાર તલવાર છોડી બેઠા છે. તમારા વિના મેવાડ મેવાડ નહિ રહે, યદલાશે, વટલાશે, વહી જશે—પધારો મા.”

મીરાંએ પાંડે તરફ જોયું.

મીરાંના હોઠને એક ખૂણે તેમનું હંમેશનું અમૃતમય સ્મિત ફરક્યું. ‘થાક’ ‘થાક’ કહ્યા કરતી મીરાંના સ્મિતમાં થાકનું જરાય ચિહ્ન નહોતું દેખાતું. તેણે વહાલપૂર્વક મેવાડીઓ તરફ જોયું અને પકી બોલી:

“ભાઈઓ ! રાણાજીને મારી વતી કહેજો. ધરણીધરનો ધર્મ છે રક્ષા કરવી. રાજા રાજત્વ ગૂમાવે તો ત્રણે લોકમાં તેનું સ્થાન નથી અને તેનું મૂળ કારણ હું હોઉં તો મારા જેટલું કોઈ પાપી નથી. રાણાજીને મારી વિનંતિ છે કે ચિત્ત પ્રસન્ન રાખી, પ્રભુપ્રેમ હૃદયમાં કેળવી પોતે પોતાનો ધર્મ બળવે જાય ...રાજ કરે.”

“આપની ક્ષમા મેળવ્યા વિના રાણાથી રાજ નહિ થાય, આપને પધારવું પડશે.”

એક જણે મીરાંના પગમાં માથું મૂકી આર્દ્રકંઠે યાચના કરી.

“ભાઈ, ભાઈ !” કહેતાં કહેતાં મીરાંએ પગ પાછા ખેંચી લીધા અને નમનારનું માથું પકડી લીધું. નમનારે તરત જિએ જોયું

અને બોલ્યો,

“ઝાળખ્યો બહેન ? મેવાડની રક્ષા માટે મેં તમને વચન આપ્યું હતું. મેવાડની રક્ષા માટે રાણાએ મને ખાસ આમંત્ર્ય છે. પાપીને તો પાપ ભોગવે જ છૂટકો છે; પરંતુ હું મારું વચન પાળવા આવ્યો છું. પધારો મેવાડ. તમારા આવ્યા વિના મેવાડની ગાદી સુરક્ષિત નથી. ”

પોતાના મોઢાંને છૂપાવતો દુપટ્ટો હઠાવતાં જ્યમલ બોલ્યો.

“ હરિ ! હરિ ! ગિરિધારીલાલની લીલા છે, જ્યમલ ! ”
પોતાના લક્ત લાઇને આશ્રયથી નેઠબહુ પ્રેમથી નિહાળતાં મીરાં બોલ્યાં, “ ભાઈજી ! ગિરિધારી વિના હું મેવાડ કેમ આવું ? ”

“ તો ગિરિધારીને લઇને ચાલો. તમને લીલા વિના હું જવાનો નથી. ભાઇ તરીકે નહિ, રડોડ રજપૂત તરીકે વચન કહેવડાવી આવ્યો છું કે મીરાંબાનો દેહ સજીવ હશે તો તેમને લઇને જ મેવાડ આવીશ. ”

“ ભાઈ ગિરિધારીની રજા વિના મેં અહીંથી ન ખસવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ” મીરાંએ નીચું માથું કરી કહ્યું.

“ તો ગિરિધારીની રજા લઇ આવો; પરંતુ જેને લઇને આખું મેવાડ દુઃખી છે તેને લીલા વિના હું અહીંથી ખસવાનો નથી. ”

મીરાં માથું ઊંચું કરી જ્યમલના શબ્દોને સાંભળી રહી.

જવું કે ન જવું ? પોતાના એક જીવને ખાતર આ લોકો કહે છે આખો દેશ દુઃખી થાય છે; પરંતુ તેને તેનો ગિરિધારી રજા આપશે ? કેવી રીતે આપશે ? ફરીથી તેને જ્યમલના શબ્દો કાનમાં ભણક્યા :

“ ગિરિધારીની રજા લઇ આવો. ”

હારતો ! શા માટે નહિ ? આખી જિંદગી સુધી એણે કનૈયાને પોતાની પાસે આવવાની જ યાચના કરી હતી અને તે

નહોતો ખોલતો. આજે તેની પાસેથી પોતાને ચાલ્યા જવાની યાચના કરવાથી-કદાચિત તેનો ગિરિધર ગોપાલ ખોલે તો ?

આશાભર્યાં મીરાં ધીમે રહી ઊભાં થયાં. વાધડે તુરત દોડી હાથ આપ્યો.

“ભાઈઓ ! તો હું ગિરિધારીની રજા લઈ આવું છું.” મીહું હાસ્ય વેરતાં મેવાડીઓ તરફ જોઈ મીરાં ખોલ્યાં.

“પધારો !” જ્યમલ અને પાંડે સાથે ખોલી પડ્યા.

“ચાલો દારકાધીશ, વાધડભાઈ !” મીરાંએ ઉત્સાહપૂર્વક વાધડ તરફ જોઈ કહ્યું. વાધડ નિયમ મુજબ તરત ફૂલ, ચોખા અને મંજીરા લઈ તૈયાર થયો. એક બાળુ વાધડ અને બીજી બાળુ અતિવૃદ્ધ ગુજરાતીના સહારાથી મીરાં ધીમે ધીમે જ્યમલ અને મેવાડીઓ સાથે ચાલવા માંડ્યા.....

દારકાધીશ ભણી.

૨૮

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

૬૪ વેષે આવેલા મેવાડીઓ પ્રભુનાં દર્શન કરી મંદિર બહાર આવી ઊભા. મીરાંબાએ સ્નાનાદિથી આટોપી સ્વચ્છ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. જાપાં, તીલક અને માળાઓ ઝૂલણુ કરી. અને વૃદ્ધ પૂજારીએ તેમનાં મંજરાઓ અને નાની તંબૂરી આણી આપ્યાં.

મીરાંબા મંદિરનાં ગર્ભદ્વારમાં પેઠાં અને તેમની ઇચ્છાનુસાર પૂજારી તેમને ભગવાન સાથે એકઠાં પૂરી દરવાજા બંધ કરી બહાર ઊભો.....

...મીરાંબાએ એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈ મૂર્તિ સામે નજર ઠેરવી. દ્વારકેશની પાસે જ ગિરિધારી હંમેશ મુજબ હસતો ઊભો હતો- મનોહર મૂર્તિ દ્વારકેશનું બહુ નાનું સ્વરૂપ બની.

“ગિરિધારી !” કહેતાં પહેલાં તો મીરાંબાની આંખો
છલકાઈ પડી. અવાજ બંધ થઈ ગયો. થોડીક વાર તેમણે ફોકટ
પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ શબ્દોચ્ચાર ન થયો. ધીમે ધીમે તેમણે
ચંદન અર્ચન કર્યાં. પુષ્પમાળા ધરાવી. નૈવેદ્ય પીરસ્યું અને પછી
હળવે હળવે, સ્હેજ ચરચરતી આંગળીએ તેમણે મંજીરા પકડી,
અને બીજા હાથે એકતારાના તારને ધૂળવવા માંડ્યો.

બહુ ધીમે ધીમે પરંતુ લય, જામવા માંડી. મંજીરા અને
એકતારાએ અશક્ત મીરાંના દેહમાં ચેતન પ્રકટાવવા માંડ્યું.
ધીમે ધીમે તેમનાં શ્રમિત અંગોએ ડાલવા માંડ્યું. તેમની યાકેલી
આંખોમાં ચમક આવવા માંડી.

લય વધવા લાગી. ધ્વનિ વધારે સ્પષ્ટ થવા માંડ્યો.

મીરાંના હૃદયમાં મસ્તી ઉછળવા લાગી.

જેતજેતામાં વૃદ્ધાવસ્થા જાણે ખરી પડી. અશક્ત ગાત્રો
અન્ય સ્ફૂરણથી ડાલવા માંડ્યાં.

મીરાંની આંખો, મીરાંનું હૃદય મીરાંનો આત્મા ભગવાન
પ્રતિ વળ્યાં. તેમનો રૂંધાએલો અવાજ મુકત થયો અને ઓષ્ઠ
દ્વારા બહાર આવવા લાગ્યો—હૃદયનાં એક એક સ્પંદનથી ધૂળતો
હૃદયની એક એક ઊર્મિનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ બનતો:

બંસીવારા આજ્યો મહારે દેસ,

થારી સાંવરી સુરત બહાલો બેસ ॥

આહું આહું કર ગયા સાંવરા,

કર ગયા કૌલ અનેક ।

ગિણુતા, ગિણુતા ઘસ ગઘ મહારી

આંગળિયાં રી રેખ ॥૧॥

ભગવાને જવાબ ન આપ્યો.

મીરાંનો અવાજ વધારે સ્પષ્ટ થયો:

मैं बैरागिणु आदि की ल

धारे भूरे कहेके सनेस ।

भिन पाणी भिन सायुणु साँवरा,

होय गध धोय सपेद ॥२॥

लगवाने नवाय न न आये।

भीरां वधु विवश यनी:

जोगणु होय न'गण सभ हें

तेरा नाम न पाया बेस ।

तेरी सुरतके कारणे

भे' धर लिया लगवाँ बेस ॥३॥

लगवाने न न भोखवाने निश्चय क्यो' हतो।

भीरांनुं हृद्य अकदम तउपी भक्यु'.

भार-भुगत पीतांभर सोहै

धुंधरवाणा केस ।

भीरांके प्रभु गिरधर भिलिँया

हूने अठै सनेस ॥४॥

गिरिधारी न भोख्यो ते न न भोख्यो।

“ गिरधारी ! ” पुनः कहेतां कहेतां तो भीरांनी आंभो इरी
 लक्षकाध पडी. वियोगनी असल पौडा विदायनुं नाम लुल पर
 लावतां पहेलां भीरां अनुभववा लागी. गद्गदित स्वरे भीरां
 भोखवा मांडी:

“તેહું આવ્યું છે, મને. શું કરું કનૈયા ? નિંદગી પસાર કરી, મેં તને મેળવવા. પરંતુ હું મૂર્ખાં રાતી રહી અને તું વહાલીકા હસતો રહ્યો. મને આખરે તું ન જ મળ્યો. શું તું આમ ને આમ રહીશ ? મારા નાથ, કલિકાલમાં સંભળાય છે તું ઝટ પ્રસન્ન થાય છે...પરંતુ ક્યાં છે તું ? ક્યાં છે ? નિંદગી વિતાવી તારા રટણમાં. સર્વસ્વને ખૂડી ગઇ તારા પ્રેમમાં—છતાં પણ ગોપાલ તું દૂરનો દૂર ! મોત મારો અંત નથી લાવતું. તારો પ્રેમ મારી લગનને નથી છોડાવતો ! બોલ મારા નાથ હવે હું શું કરું ? બોલ મારા નાથ એક વખત બોલ, એક વખત કૃપા કર. એક વખત હસીને કહે કે ‘તું હારી,’ બસ. ગરીબોના બેસી ! નિર્દોષ અને ગરીબો ન્દાસતાં ફરે છે. અનાચાર અને અત્યાચાર તેમનાં રૂધીર શોષી રહ્યા છે. પાપીઓ આગે બઢે છે અને સદાચારીઓ કમોતે મરે છે. શા માટે નાથ ! રસ્તો દેખાડ ! આવ ! બોલ ! હવે બોલ ! અને વિદાય કર !”

કહેતાં કહેતાં મીરાં આવેશમાં ઊડી અને દ્વારકાધીશના ચરણ નેસથી પકડી રડી રહી.....

“અરે ! આ શું કરે છે ? ઊભી થા.....ઊભી થા સખી ! ક્યાં હતી તું ? જો તો સોળસે ગોપીઓ તારી ક્યારની વાટ જીએ છે ! તેમના હાથ હવામાં ખાલી તરવરે છે. મુંદગની વાટ જોતા તેમના પગ ચનગની રહ્યા છે. હવા, પાણી, કદંબ, પુષ્પો પંખીઓ બધાં યાંત બની તારી વાટ જોઇ રહ્યાં છે. તારા વિના બધાં નિર્જીવ છે—ગા, સખી, ગાવા માંડ, ગા...ગા...”

કનૈયાનો મીઠો, મીઠો, અતિ મીઠો અવાજ સંભળાયો.

મીરાંએ આંખ વધુ પહોળી કરી આસપાસ જોયું. ગિરિધારી ખરું કહેતો હતો. તેની આંખો હર્ષાશ્રુથી ભીંજાઈ ગઇ. અરે તેનાં કપડાં કેટલાં સુંદર છે ? ક્યારે પહેર્યાં ? તેનાં આભૂષણ કેટલાં મોહક છે ? કાણે તેને પહેરાવ્યાં ?

પૂછપરછ ન કરવાનો મીરાંએ નિશ્ચય કરી લીધો.

તેનો ગિરિધારી તેની યાચનાને પામી ગયો. પોતે મુરખ જ હતી ને ? નકામી વિયોગમાં ઝુરતી હતી. અને વિયોગ શાનો ? જેને એ ઇચ્છતી હતી તે તો તેનો સામ્રો, તેની પાસે હતો !-એ ! મીરાંનું હૃદય આનંદમાં નાચી ઊઠ્યું. આટલો 'નશ્ક' છતાં ગિરધારીને તે અત્યાર સુધી એકદમ 'દૂર' કેમ માની લેતી હતી ? મુરખ જ હતી ? તેણે વધુ ન વિચારવા કે ન પૂછવા નિર્ણય કર્યો હતો. અત્યાનંદમાં આવી ગિરિધારીને જોવા લાગી.

તેની હંમેશની ઇચ્છા મુજબ તેના કલા વિના કનૈયો વાંસળી વગાડવા માંડ્યો. ત્રિભુવનને ડોલાવતી વેણુ વાવા લાગી અને આશ્ચિંતું અજબ યૌવન પ્રાપ્ત કરેલી મીરાં, મતવાલી મીરાં, પ્રેમમયી મીરાં આંખના પલકારામાં કૃષ્ણની પાસેથી છટકી દૂર ઊભી. પછી તુરત ફૂંકો મારી પાછો તેણે તેનો હાથ પકડી લીધો અને હરખેલી થઇ ગાવા માંડી:

મહારા ઝોળગિયા ઘર આયા છ ।

તનકી તાપ મીટી સુખ પાયા

હિલમીલ મંગલ ગાયાછ ॥૧॥

ઘનકી ધુનિ સુનિ મોર મગન લયા

યૂં મેરે આણુંઠ ડાયાછ ।

મગન ભઈ મિલ પ્રભુ આપણા સૂં

ભૌકા દરદ મિટાયાછ ॥

ચંદ્રૂં નિરખિ કમોદણિ મૂલૈ

હરખિ લયા મેરી કાયાછ ।

પાસે ઊભેલી એક ગોપીને જોરથી પોતાની પાસે ખેંચી
મીરાં કહેવા લાગી:

રગ રગ સીતલ લય મેરી સજની

હરિ મેરે મહલ સિધાયાલ ।

સખ ભગતનકા કારજ કીન્હા

સોઈ પ્રભુ મૈં પાયાલ

મીરા બિરહણી સીતલ હોઇ

દુઃખ દુઃદ દૂર નસાયાલ ॥

અને, સાથે સાથે જ,

સોળસો ગોપીઓના હાથ અને પગ મીરાંના શબ્દોનો ઉત્તર આપવા એક સાથે ઠુમકી ઊઠ્યા. મીરાંના પગ પણ સાથે સાથે ઊપડ્યા. કદંબ વૃક્ષની આસપાસ ગોપીઓએ રાસ રચ્યો—મીરાં અને કૃષ્ણને ઘેરીને. પછી તો પવન, પુષ્પ, નદી, પંખી બધાં તેમના નિયમ મુજબ ડોલવા લાગ્યાં અને થોડીક જ ક્ષણોમાં કૃષ્ણની બંસીએ જીવ અને નિર્જીવને નૃત્ય કરતાં કરી દીધાં. લુપ્તરના ઝણકાર, કંકણના ખણખણાટ, કટિમેખલામાં ઉછળતી ઘૂંઘરીઓ, નૃત્ય, ગાન, તાલ, લય, વાંસળી, કનૈયો, ગોપી અને મીરાં સર્વેમાં પરમ સુખની ઉન્મત્ત સ્થિતિ પ્રવર્તિ રહી, જેમાં મીરાં, ભગવાન કૃષ્ણની વધુને વધુ, વધુ ને વધુ, નિકટ ખેંચાવા લાગી—આવતી ગઈ—આવી ગઈ.

છેવટે હસતા ગિરિધર ગોપાલે મીરાંનો હાથ પકડી તેને પોતાની છાતી બણી ખેંચી લીધી. તેને પહેલવહેલાં તો લજ્જા આવી. શ્વરમથી આંખો નીચી નમાની દીધી—પરંતુ ગિરિધારીએ તેની મૂંઝવણ દૂર કરી.

“ આંખો ઉઘાડ સખી ! અહીં કોઇ નથી. ”

મીરાંએ ધીમે રહી આંખો ઉઘાડી તેા ગોપીઓ અદશ્ય હતી. હસતા ગિરિધારીએ ગભરાએલી મીરાંનું મોંદું પોતા બણી ફેરવ્યું અને અમૃતમય હાસ્ય ફેંકતાં બોલ્યો :

“ બોલ, સખી ! ક્યાં જવું છે ? ”

મીરાં આશ્ચર્યમુગ્ધ બની કનૈયાને જોઇ રહી.

તેના ગિરિધારીનેા હાથ તેની પીઠ પર વધુ ને વધુ આવવા લાગ્યો—મીરાંએ ભગવાનના હૃદયના ધમકારા સાંભળ્યા, તેના શ્વાસોચ્છવાસ અનુભવ્યા, તેના આંખની કીકીઓનું તેજ બહુ નજીકથી ઝીલ્યું—મીરાંએ ગિરિધારીને એ હાથમાં ઝકડયો— ધીમે ધીમે તે તેની વધુ ને વધુ નિકટ ખેંચાઈ—સ્પર્શી, બળી ગઇ—એક થઇ ગઇ—અદશ્ય થઈ ગઇ.

પુનઃ મગજને ચકાવામાં નાખતા અવાજ સંભળાયા...

“ ઉઘાડો દાર ! ઉઘાડો બા ! દેવી ! દર્શન કરવા દો... ”

ભકતોએ, પૂજારીએ—અને વાઘડે ખૂમે પાડવા માંડી. એ પહેલાં જયમલ અને પાંડેએ મોવડીઓ સાથે ગભાંદાર પર આક્રમણ શરૂ કરી દીધું હતું.

આખરે—

મંદિરના રૂપેરી દરવાજા તૂટયા.

જયમલ, વાઘડ અને પાંડે અંદર પેઠા. ગૂજરાતી અને પૂજારી બેબાકળા બની જોવા માંડયા.

દરેક જણ અંદર ધસી આવી આમતેમ જોવા માંડ્યું.

“ બહેન ! ”

“ બા ! ”

“ ભગવતિ ! ”

જૂદે જૂદે મોઢે નિકળેલી એકે ય જૂમનો પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો.

મીરાંબા હતાં જ નહિ.

તો, ક્યાં ગયાં ?

“ બહેન ! ” એકાએક વાધડે ચીસ પાડી. બધા ચમકીને તેના તરફ જોવા માંડ્યા. વાધડ હાથ લાંબો કરી દ્વારકાધીશની મૂર્તિને દેખાડવા લાગ્યો.

આંખો ફાડી બધા દ્વારકાધીશને જોવા લાગ્યા. દ્વારકાધીશના શરીરની આસપાસ મીરાંની સાડી વિંટળાએલી હતી. જ્યમલે દોડીને સાડીને ખેંચવા માંડી તો અંદરથી હંમેશનું હાસ્ય. હસતો નટખટ ગિરિધર ગોપાલ દેખાયો.

મીરાં ક્યાં ગયાં ?

વ્યાસપીઠ નક્કર હતી. ઉપરનો ધુમ્મટ ફાટે તેવો ન હતો. છટકાચારી હતી નહિ. તો પછી ક્યાં ગઈ પ્રેમધેલી, પ્રેમમયી મીરાં ?

મીરાંબા ? દેવી ! મીરાંબા ! મીરાંબા !

ફરીથી મેવાડીઓની જૂમો સંભળાઈ. ફરીથી જવાબ ન મળ્યો.

વૃદ્ધ પૂજારીની આંખમાં આંસુ ભભરાયાં. પ્રેમાનંદની ધરાકાષ્ટા અનુભવતો વૃદ્ધ પૂજારી ગળું ખંખેરી કંપતા અવાજે બોલ્યો:

“કાણે કહ્યું ભગવાન અને ભક્ત અલગ છે ? કાણુ ભક્તને ભગવાનથી અલગ કરી શકે તેમ છે ? સિધારો રાવ ! તમારી બેન આજે સાસરે ગયાં.”

“પરણાજીને અહીં મૂકી દેખે ?” આંખોનાં આંસુ જોમ તેમ દૂંજતાં પરમ વૈષ્ણવ જ્યમલ, મીરાંના વહાલા નાના ગિરિધર ગોપાલ પાસે ઘૂંટણીએ પડી તેને હાથમાં રમાડતાં રમાડતાં બોલ્યો.

તરત અધાંઓનાં મસ્તક દ્વારકાધીશ પાસે જ્યમલના હાથમાં રમતા મીરાંના ગિરિધર ગોપાલ આગળ નખી પડ્યાં.

“ભક્ત ભલે જીટકે; પરંતુ ભગવાન તને તો નહિ જીટકવા દઉં.”

—જ્યમલે ગિરિધારીને આંસુડૂખી આંખે જોતાં કહ્યું.

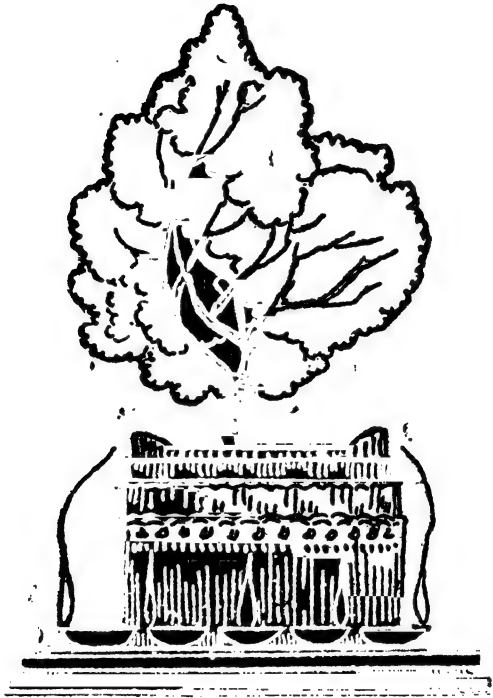
“એટલા માટે તો ભગવાને મૂર્તિસ્વરૂપો લીધાં છે.”

—ગુજરાતી ધીમે રહી બોલ્યો.

ખરું.

મીરાંના પ્રભુ ગિરિધર ગોપાલ, નટખટ, તેનું હંમેશનું હાસ્ય વેરતો પ્રત્યુત્તરમાં અધાં તરફ જોતો હસી રહ્યો.

भारतगुप्त ने काने रे कुडण, भुअ पर भारतकी धरी,
आर्ध भीरां कहे प्रभु गिरिधरना शुषु, विकुलवरने वरी.

भीरांके प्रभु गिरधर नागर

लक्ष्मण कवि भीरांभाषनां श्रुतलां पदोना संप्रद

[कृष्णकीर्तन, प्रेम-भक्ति, लवन-कवन, प्रभुविरह,
ज्ञान, वैराग्य अने तत्त्वज्ञाननां भीरांभाषनां सुप्रसिद्ध पदो]

हरि अरण्यां चित दीजे

राग डोसी-ताळ तिताळा

भडांरी मुध? नथूं जना नथूं लीजे.

पल पल डोली पंथ निहारां, हरसळ भडांने दीजे.

मैं तो हूं अहु औगुळवाणी, औगुळ सभ हर लीजे.

मैं तो दासी थारे? अरळकंवलकी, मिस भिछान मत डीजे.

भीरांके प्रभु गिरधर नागर, हरि अरण्यां चित दीजे.

१ सबाण, अणार. २ तमासा.

कृष्ण कृष्ण में करतीथी तो में ही कृष्ण हो गई ।

કૃષ્ણકીર્તન

૧

રાગ હમીર-તાલ તિતાલા

બસો મેરે નૈનનમેં નંદલાલ.
મોહની મૂરતિ સાંવરિ સૂરતિ નૈણા બને બિસાલ,
અધર સુધારસ સુરલી રાજત ઉર ઝૈજંતી-માલ.
છુક ઘંટિકા કટિ તટ સોલિત નૂપુર સખદ રસાલ,
મીરા પ્રભુ સંતન સુખદાઈ ભગતબહલ ગોપાલ.

૨

હારે કાઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો, વેચંતી વ્રજનારી રે. હારે.
માધવને મટુકીમાં ઘાલી, ગોપી લટકે લટકે ચાલી રે. હારે.
હારે ગોપી ઘેલું શું બોલતી બચ, મટુકીમાં ન સમાય રે. હારે.
નવ માનો તો બુવો ઉતારી, માંહી બુવે તો કુંજબિહારી રે. હારે.
વૃંદાવનમાં બતા દહાડી, વાલો ગો ચારે છે ગિરિધારી રે. હારે.
ગોપી ચાલી વૃંદાવન વાટે, સૌ વ્રજની ગોપીઓ સાથે રે. હારે.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, જેનાં ચરણકમળ સુખસાગર રે. હારે.

૩

દવ તો લાગેલ કુંગરમેં, કહોને જોધાણ હવે કેમ કરીએ;
કેમ તે કરીએ, અમે કેમ કરીએ, દવ તો લાગેલ કુંગરમેં. ટેક.
હાલવા જઈએ તો વહાલા હાલી ન શકીએ,
એસી રહીએ તો અમે બળી મરીએ રે. કહોને.
આરે વરતીએ નથી ઠેકાણું રે વહાલા હેરી,
પર વરતીની પાંખે અમે ફરીએ રે. કહોને.

मीरां प्रेमहीवानां

८

राग भैरवी-ताळ कहरवा

अभ मं शरषु तिहारी^१ल, मोडि^२ राणो कृपानिधान. टेक.
 अन्नभील अपराधी तारे, तारे नीथ सदान;
 जण डुमठ गजराज उभारे,^३ गणिका यदी भिमान.
 और अधम तारे जहुतेरे,^४ लाणत संत सुन्नन;
 कुण्ण नीय लीलाणी तारी, जाणै सकल जडान.^५
 कडं लग कडूं गिणुत नडि आवे, थकि रडे जेद पुरान;
 मीरा हासी शरषु तिहारी, सुनिये दोनां जन.

९

राग सुहा-ताळ कहरवा

स्वामी सभ संसारके हो। सांचे श्रीलगवान.
 स्थावर जंगम पावक पाणी धरती णीज समान,
 सभमे मडिमा थारी देणी कुहरतके करणान.
 विप्र सुद्धाभाके दाणद^६ जोथो आवेकी पडयान,
 हो सुकी तंडुलकी याणी दीन्हां द्रव्य मडान.
 लारतमे अणुनके आगे आप लया रथवान,
 अणुन कुणका लोग निहार्या छुट गया तीर कमान.
 ना कैध मारे ना कैध भरतो, तेरो ये अज्यान,
 येतन लव तो अजर अमर है, ये गीतारो ज्यान.
 भेरेपर प्रभु किरपा कीजै, आंही अपणी जन,
 मीरां के प्रभु गिरधर नागर यरषु-कंवदमे ध्यान.

१ तभारे. २ भने. ३ जयावी दीधी. ४ धणा प्रकारना. ५ इनिया. ६ इन्द्रिता.

१०

राग भीमपदासी-ताल तिताला

गोविंद कण्ठुं मिलै पिया मेरा,
 यरलु-कंवलको डंस-डंस देणूं राणूं नैणूं मेरा; १
 निरभलुङ्गं मोहि याव २ धल्लुरो कण देणुं मुण तेरा.
 प्याकुल प्राणु धरत नहिं धीरज मिल तूं भीत सजेरा;
 भीरांके प्रभु गिरिधर नागर ताप तपन अहुतेरा.

११

राग गोडी-ताल तेवरा

भन रे ! परस डुरिके यरन. धु०
 सुलग सीतल कमल-कोमल, त्रिविध-नवाला-डरन,
 जे यरन प्रडूलाह परसे, धन्द्र पदवी धरन.
 जिन यरन ध्रुव अटल डीन्डो, शणि अपने सरन;
 जिन यरन प्रह्लाड लेख्यो, नभसिभौ श्रीभरन.
 जिन यरन प्रभु परसि दीन्डे, तरी गौतम-धरन; ४
 जिन यरन कालीहि नाथ्यो, गोपतीला करन.
 जिन यरन धार्यो गोवर्धन, गरुड भधवाप डरन;
 हासी भीरां लाल गिरिधर, अगम तारन तरन.

१२

भोल मा भोल मा भोल मा रे, राधाकुण्ठु विना जीणुं भोल मा. टेक.
 सोकर शेलडीना स्वाह तलने, कडवो ते लीमडो घोण मा रे. राधा.
 आंढासुरजनु तेज तलने, आगिया संगथे प्रीत जेड मा रे. राधा.

१ नलक. २ प्रेम. ३ नलदी. ४ गौतम ऋषिनी पत्नी, अहल्या. ५ धन्द्र.

હીરા રે માણુક ઝવેર તણને, કથીર સંગાથે મણિ તોળ મા રે. રાધા.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમાં^૧ રે. રાધા.

૧૩

રાગ પ્રમાતી-તાલ તિતાઝા

બગો બંડીવારે લલના બગો મોરે ખ્યારે,
રબની ખીતી લોર^૨ ભયો હૈ ધર ધર ખુલે કિંવારે,^૩
ગોખી દહીં મથત સુનિયત હૈ કંગનાકે^૪ ઝનકારે.^૫
બિઠો લાલણ લોર ભયો હૈ સુર નર ઠાઠે^૬ દારે,
ગ્વાલખાલ સખ કરત કુલાહલ^૭ જય જય સખદ ઉચારે.
માખન રોટી હાથમે^૮ લીની ગઉવનકે^૯ રખવારે,^૯
મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર તરણુ આયાંકૂ^{૧૦} તારે.

૧૪

રાગ માંડ, તાલ ધુમાલી અથવા કેવરા

મ્હાંને ચાકર રાખો છ,
ગિરિધારી લલા ચાકર રાખો છ ટેક.
ચાકર રહસૂં,^{૧૧} બાગ લગાસૂં, નિત બિઠ દરસન પાસૂં;^{૧૨}
વૃંદાવનકી કુંજ ગલિનમેં, ગોવિંદ-લીલા ગાસૂં.^{૧૩} મ્હાંને
ચાકરીમેં દરસન પાઊં, સુમિરન પાઊં ખરચી;
લાવ-લગતિ બગીરી પાઊં, તીનાં ખાતાં સરસી. મ્હાંને
મોર મુકટ પીતામ્બર સોઢે, ગલ જૈજંતી માલા;
વૃંદાવનમેં ધેનુ ચરાવે, મોહન મુરલીવાલા. મ્હાંને

૧ ભારોભાર, સટાસાટ. ૨ સવાર. ૩ ખારણાં, દાર. ૪ કંકણના.
૫ અણુકાર, અવાજ. ૬ બિલા છે. ૭ ગરબડ, કોલાહલ. ૮ ગાયોના. ૯ રખવાળો.
૧૦ આલેલાને. ૧૧ રહીશું. ૧૨ દર્શન પામીશું. ૧૩ ગાઠશું.

જાચે જાચે મહલ બનાજી, બિચ બિચ રાખું ખારી;
 સાંવરિયાકે દરસન પાજી, પહિર કુસુમ્બી^૧ સારી. મહાંને૦
 ભેગી આયા ભેગ કરનકૂં^૨, તપ કરને સંન્યાસી;
 હરિ-લજનકૂં સાધુ આયે, વૃંદાવન કે વાસી. મહાંને૦
 મીરાં કે પ્રભુ ગહિર ગંભીરા, હુદે રહો જી ધીરા;
 આધી રાત પ્રભુ દરસન દીન્હોં, જમુનાજીકે તીરા. મહાંને૦

૧૫

રાગ મિશ્ર કાશી-તાલ તિતાલા

અબ તો હરિ નામ લો લાગી;
 સબ જગકો વહ માખન-ચોરા, નામ ધર્યો ખૈરાગી.
 કિત છોડી વહ મોહન સુરલી, કિત છોડી સબ ગોપી;
 મુંડ મુંડાઈ ડોરિ કટિ ખાંધી, માથે મોહન ટોપી.
 માત જસોમતિ માખન કારન, ખાંધે જલકે પાંવ;
 સ્યામકિશોર ભયો નવ-ગૌરા, ચૈતન્ય જલકો નાંવ.
 પીતાંબરકો ભાવ દિખાવૈ, કટિ કોપીન કસૈ;
 ગૌર-કૃષ્ણકી દાસી મીરાં, રસના કૃષ્ણ બસૈ.

૧૬

તુમ ખીન મોરી કોન ખબર લે ગોવર્ધન ગિરધારી.
 ભરી સભામેં દ્રૌપદી જોલે રાખો લાજ હમારી. તુમ૦
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ બલિહારી. તુમ૦

૧૭

- વાગે છે રે વાગે છે, વંદ્રાવન મોરલી વાગે છે,
તેનો શબ્દ અગનમાં ગાજે છે; વંદ્રાવન૦ ટેક.
- વંદ્રા તે વનને મારગ બતાં;
વા'લો દાણુ દધિનાં માંગે છે; વંદ્રાવન૦ ૧
- વંદ્રા તે વનમાં રાસ રચ્યો છે,
વા'લો રાસ મંડળમાં ગિરાજે છે; વંદ્રાવન૦ ૨
- પીળાં-પીલાંખર જરકસી બમા,
વા'લાને પીળો તે પટકો ગિરાજે છે; વંદ્રાવન૦ ૩
- કાને તે કુંડળ મુસ્તકે મુગટ,
હાંરેવા'લા મુખપર મોરલી ગિરાજે છે; વંદ્રાવન૦ ૪
- વંદ્રા તે વનની કુંજ ગલનમાં,
વા'લો થનક થૈ થૈ નાચે છે; વંદ્રાવન૦ ૫
- બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
વા'લા દર્શનથી દુઃખડાં લાંજે છે; વંદ્રાવન૦ ૬

૧૮

- કૃષ્ણ મેરે નજરકે આગે ઠાડે રહો રે. ટેક.
- મેં જો ખૂરી સામ ઝૌર લલી હે,
લલીકી ખૂરી મોરે દીલ રહો રે. કૃષ્ણ૦ ૧
- પ્રીતકો પેડો^૧ ખહુત કડીન હે,
ચાર કહી દશ ઝૌર કહો રે. કૃષ્ણ૦ ૨
- મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર,
પ્રીત કરો તો મેરા બોલ સહો રે. કૃષ્ણ૦ ૩

૧૯

રાધા ખ્યારે દે ડારોલુ બંસી હમારી;	રાધા૦ ટેક.
ચે બંસીમેં મેરા પ્રાન બસત હે,	
વો બંસી લેઈ ગઈ ચેરી.	રાધા૦ ૧
ના સોનેકી બંસી ના રૂપેકી,	
હરે હરે બાંસકી પેરી.	રાધા૦ ૨
ઘટી એક મુખમેં ઘટી એક કરમેં,	
ઘટી એક અધર ધરી.	રાધા૦ ૩
મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,	
ચરણુ કમળ પર બરોરી.	રાધા૦ ૪

૨૦

તેરો કહાન કાલો માઈ મેરી રાધે ગોરી,	
હો માઈ તેરો કહાન૦	
એસી રાધે રૂપ બની, કંચનસી દેહઠાની,	
એસો કાન કાંહાંન પર, કોટી રાધે વારી હો.	માઈ૦ ૧
ગોકુલ ઉઝર કીની, મથુરા બસાય લીની,	
કુબળકુ રાજદીનો, રાધે કો બિસારી હો.	માઈ૦ ૨
બિનતિ સુનો વ્રજરાય, લાગુંગી તુમાહરે પાય,	
મીરાં પ્રભુસે કહીયો બાય, સેવક તુહારી હો.	માઈ૦ ૩

૨૧

રાગ-પ્રભાત

બગો, રે અલબેલા કાના, મોટા મુગટ ધારી રે;
 સહુ દુનિયા તો સુતી બગી, પ્રભુ તમારી નિદ્રા બારી રે. બગો ર૦

ગોકુળ ગામની ગાયો છૂટી, વણજ કરે વેપારી રે; જાગો રે
 દાતણ કરો તમે આદે દેવા, મુખ ધુઓ મોરારી રે,
 ભાત ભાતનાં લોજન નીપાયાં, ભરી સુવર્ણ ધાળી રે; જાગો રે
 લવંગ સોપારી ને એલચી, પ્રભુ પાનની બીડી વાળી રે.
 પ્રીત કરી ખાઓ પુરુષોત્તમ, ચવડાવે વ્રજની નારી રે; જાગો રે
 કંસની તમે વંશ કાઠી, માસી પુતના મારી રે.
 પાતાળે જઈ કાળી નાગ નાથ્યો, અવળી કરી અસવારી રે; જાગો રે
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હું છું દાસી તમારી રે. જાગો રે

૨૨

કોઈ ના જાણે હરિયા, તારી ગતિ કોઈ ના જાણે. હરિયા
 મીટી ખાત મુખ દેખા જસોદા, ચીઠ ભુવન ભરીયા. તારી
 પડી પાતાળ કાળીનાગ નાથ્યો, સૂરને શશી ઠરીયા. તારી
 ડુખત વ્રજ રાખ લીયો હે, કર ગોવર્દન ધરીયા. તારી
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, શરણે આયે સો તરીયા. તારી

૨૩

એ રે મોરલી વૃંદાવન વાગી, વાગી છે જમનાને તીર રે. એરે
 મોરલીને નાદે ઘેલાં કીધાં, મને કાંઈ કાંઈ કામણ કીધાં રે, એરે
 જમનાને નીર તીર ઘેન ધરાવે, કાંધે કાળી કાંબળી રે. એરે
 મોર મુગટ પિતાંબર શોભે, મધુરીસી મોરલી ખબલે રે. એરે
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, ચરણ કમળ બલીહારી રે. એરે

૨૪

શામરેકી દષ્ટિ માનું પ્રેમકી કટારી હે,
 માઈ શામરેકી દષ્ટિ માનું.

ચાંદા ત્યાં ચકોર ખસે, દીપક જળે પતંગ,
 જળ બિના મરે મીન, એંસી પ્રીત ખ્યારી હે. શામરૈકી૦
 ગોકુળ ગામ ઉભરી કીનો મથુરામે સાહેર લીનો,
 કુબલકુ રાજદીનો, રાધે તો બીસારી રે. શામરૈકી૦
 કુબલકુ કહીયો જાય, બિનતિ સુનત પ્રજરાય,
 ઈતની અરજ હમારી મીરાં તો તુમહારી હે. શામરૈકી૦

૨૫

મારે ઘેર આવો રે મુંદર શ્યામ,
 સોલે શણગાર પેરો શોભતા રે;
 મોતિડે માંગ લરાવે, વેણી ગુંથાવું શોભે ઢલકંતી,
 હું તો ઉભી રાજદાર. મારે૦
 ઉંચી હું ચહું ઉચેરડી રે,
 જોઉં પાતળીયાની વાટ;
 વેગે પધારો મારા હો સાએબા,
 તારે બેસણે માંડું પાટ. મારે૦
 મોર મુગટ શોહામણો રે,
 ગળે ગુંબનો હાર;
 મુગ મધુરી તારે હો મોરલી રે,
 તારી ચાલ તણી છે બલીહાર. મારે૦
 હાસ મીરાંબાઈ ગિરધર નાગર,
 હુર્ખાનિખીં ગુણ ગાય;
 કહીયુગમાં અમે અવતરીયાં,
 મને રાખોની ચણે કરો સા'થ, મારે૦

૨૬

નાગર નંદા રે મુગટ પર વારી બાઈ, નાગર નંદા.	ટેક.
વનસ્પતિમેં તુલસી બધી હેં, નદીયનમેં બધી ગંગા;	નાગર૦
સખ દેવનમેં શિવજી બડે હેં, તારનમેં બડા ચંદા;	નાગર૦
સખ ભકતમેં ભરથરી બડે હેં, શરણુ રાખો ગોવિંદા;	નાગર૦
મીરાંકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણુ, ચરણુકમળ ચિત્ત કુંદા;	નાગર૦

૨૭

રાગ-હુમરી

જુલત રાધા સંગ, ગિરિધર જુલત રાધા સંગ.	ટેક.
ઝખીલ ગુલાલકી કુમ મચાઈ, ડારત પીચકારી રંગ.	ગિરિધર૦
લાલ લયો વૃંદાવન જમના, કેસર ચુવત અનંગ.	ગિરિધર૦
નાચત તાલ આધારે, સુરજુંદરી ઠારીઠારી બાજે તાલમદંગ	ગિરિધર૦
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણુ, ચરણુ કમળકુ વેહત ગંગ.	ગિરિધર૦

૨૮

રાગ-કલ્યાણ

મેરો મન હરલીનો રાબ રણુછોડ, રાબ રણુછોડ,	
પ્યારા રંગીલા રણુછોડ.	મેરો મન.
કેશવ માધવ શ્રી પુરુષોત્તમ, કુખેર કલ્યાણુકી બેડ.	મેરો મન.
શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ બિરાજે, મુખ મોરલી ધનધોર.	મેરો મન.
મોર મુગટ શિર છત્ર બિરાજે, કુંડળકી છખ ચોર.	મેરો મન.
આસપાસ રત્નાગર સાગર, ગોમતીજી કરે કલોલ.	મેરો મન.
ધબ પતાકા બહુ ત્યાં ફરકે, ઝારલ કરત ઝકઝોલ.	મેરો મન.
સખ ભકતકે લાગ્યહી પ્રકટે, નામ ધર્યો રણુછોડ.	મેરો મન.
જે કાય તેરો નામ મુણાવે, પાવે યુગલ દીશોર.	મેરો મન.
મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણુ, કર ગ્રહો નંદકીશોર.	મેરો મન.

२६

राग-केहारे।

ज्येक दिन मोरली जलध,

कनैया ज्येक दिन मोरली जलध.

मोरलीना नादे मेरो मन हर लीनो,

ज्योभकी सुरता उठाध.

कनैया०

गौज्यो तो सज धास ना जाये,

x x x x x

कनैया०

शर्वरी तो वणी स्तंभ लध डे,

चंद्र गयो छुपाध रे.

कनैया०

मेघ घटा घट थध रही छे,

भादरी ठारी गैवाही रे.

कनैया०

भीरांभाधके प्रभु गीरधरना गुणु,

चरखु कमण चित्त धाध रे.

कनैया०

३०

राग-भारु

राजो रे श्याम हरी लज्ज मोरी,

राजो श्याम हरि.

टेक.

लीमही जेठे, ज्युनही जेठे, तेखे मारी गरज न सरी.

लज्ज०

हुण्ट हुर्योधन चीरने जे'यावे, सखा भीय जडी रे करी.

लज्ज०

गरुड चढीने गोविंढु रे आव्या, चीरना तो वा'खु लरी.

लज्ज०

भाध भीरां के प्रभु जिरिधरना गुणु, चरखे आवी तो उगरी.

लज्ज०

૩૧

કનૈયા બલ બાઉં, અબ નહિ બસું ગોકુલમે,
કનૈયા બલ બાઉં રે.

કાળી હોડે કામળી રે, કાળા હેરે કહાન,
વૃંદાવનકી કુંજ ગલનમે, ખેલત ગોપી તજ માન રે. કનૈયા૦

ઘેર આઈ ગોવાલન, ઘેર આયે ગોવાળ,
હરિ હણુ નહિ આયે રે, મેશે મદન ગોપાલ. કનૈયા૦

સોનેકી બંસરિયાં, રુપેકી જંજીર,
ઝાવે ને બજાવે કાનજી, ત્રટ જમનાકે તીર. કનૈયા૦

જમનાકે નીરે તીરે, બંગલા બનાવું,
બંગલાકી લીતે લીતે, ખેરખેર પ્રેમ ચણાઉં. કનૈયા૦

મીરાંએ પ્રભુ, ગિરધર ખ્યારે લાલ,
અબ કોઈ મત પડો રે, મેરે ખ્યાલ. કનૈયા૦

૩૨

નંદલાલ નહિ રે આવું સુજ ઘેર કામ છે,
તુલસીની માળામાં શ્યામ છે; વા'લા. નંદલાલ.

વૃંદા તે વનને મારગ બતાં,
રાધા ગોરીને કાન શ્યામ છે; વા'લા. નંદલાલ.

વૃંદા તે વનમાં રાસ રચ્યો છે,
સહસ્ર ગોપી ને એક કહાન છે; વા'લા. નંદલાલ.

વૃંદા તે વનને મારગ બતાં,
દાણુ આખ્યાની ઘણી હામ છે; વા'લા. નંદલાલ.

વૃંદા તે વનની કુંજ ગલીમાં,
 ઘેર ઘેર ગોપીઓનાં કામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
 આણી તીરે ગંગા વા'લા પેલી તીરે જુમના,
 વચમાં ગોકળિયું ગામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
 ગામનાં વલોણાં મારે મહીનાં વલોણાં,
 મહીકાં ધૂમ્યાની ઘણી હામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 ચરનમેં સુખ શ્યામ છે; વા'લા. નંદલાલ.

૩૩

માર્છ મોરે નયન ખસે રઘુબીર. ટેક.
 કર સર ચાપ કુસુમ સર લોચન, ઠાડે ભયે મન ધીર. માર્છ.
 લલિત લવંગ લતા નાગર લીલા, જળ પેખો તખ રઘુબીર. માર્છ.
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ખરસત કાંચન નીર. માર્છ.

૩૪

રાગ-સારંગ

કામ છે, કામ છે, કામ છે, ઓધા નહિ રે આવું મારે કામ છે;
 શામળિયો ભીને વાન છે રે. ઓધા.
 આણી તીરે ગંગા ને પેલી તીરે જમના,
 વચમાં ગોકળિયું ગામ છે રે. ઓધા.
 સોનું રૂપું મારે કામ ન આવે,
 તુલસી તિલક પર ધ્યાન છે રે. ઓધા.
 આગલી પરસાળે મારે સસરોળ પોઠે,
 પાછલી પરસાળે સુંદરશ્યામ છે રે. ઓધા.
 મીરાંબાઈ કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 ચરણકમળમાં મારો વિશ્રામ છે રે. ઓધાં.

३५

राग सारंग-ताल कहरवा

भैं तो तेरी शरणु परी रे, रामा ज्युं जाण्ये ज्युं तार,
 अउसठ तीरथ जम जम आयो, मन नडि भाणी डार.
 या जगभे कौर्ष नडि अपणु सुषियौ? श्रवणु सुरार;
 भीरां दासी राम लरोसे जमका इंद निवार.

३६

राग धुन पीलू-ताल कहरवा

हरि भिन कृणु गति मेरी,
 तुम मेरे प्रितिपाल कडिये भैं रावरीर' येरी.
 आदि अंत निज नांव तेरो डियामे' डेरी,
 जेर जेर पुकार कहुं प्रभु आरति है तेरी.
 यौ संसार भिकार सागर भियभे' घेरी;
 नाव इटी प्रभु पाण भांधी जूडत है जेरी.
 भिरडुषि पिवकीउ भाट जेवै राभल्यो^४ नेरी;
 दासी भीरां राम रटत है भैं शरणु डूं तेरी.

३७

राग प्रभाती-ताल चर्यारी

थै तो पलक उघाडो दीनानाथ, भैं हानिर-नानिर कडकी^१ अडी. टेक.
 साजनियां^२ हुसमणु डोय जेक्या, सजने लशुं कडी;^३
 तुम भिन साजन कौर्ष नडि है, डिगी नाव मेरी सभंड अडी.

१ सांभणो. २ आपनी. ३ ईश्वरनी. ४ आपनी पासे राभी हो.
 ५. कथारनी. ६. स्वजनो, सगां. ७ आकरी.

दिन नहि यन रैषु? नहि निहरा, सूभूं पडी पडी;
 आषु गिरहुका लया द्वियेभं भुलुं न अेक धडी.
 पत्थरकी तो अहल्या तारी, जनके पीय पडी;
 कडा ओअ भीरांभं कडिये, सो पर अेक धडी.

३८

राग आशावरी-ताल तिताल

प्यारै हरसन हीनयो आय, तुम गिन रझो न नथ.
 नथ गिन कमल यंद गिन रझनी, अैसे तुम देण्यां गिन सझनी. २
 आकुण व्याकुण किइं रैन दिन; गिरहु कलेजे पाय.
 द्विषस न लूप नीह नहि रैना, सुभसूं कथत न आवै जैना.
 कडा कडूं कछु कडत न आवै, मिलकर तपत पुजाय.
 कथूं तरसावो अंतरनभी, आय भियो किरपाकर स्वाभी.
 भीरां दासी जनम जनमकी, पडी तुम्हारे पाय.

३९

राग-सरदासा-मझार-ताल तिताला (मध्य वय)

भरसे अहरिया सावनकी, सावनकी मनलावनकी;
 सावनभे' उमग्यो^४ भेश मनवा, लनक^५ सुनी हरि आवनकी,
 उमठ धुमठ अहुं दिसिसे आयो, दामणु दमके^६ अर^७ लावनकी. ८
 नानी नानी धूंदन मेडा भरसे, सीतल पवन सोडावनकी;
 भीरांके प्रभु गिरिधर नागर, आनंद मंगण गावनकी.

१ रात्री. २ सपी. ३ वचन, वेषु. ४ उम'गमां आनी गयो, 'जिलराई गयो.
 ५ अचान, लक्ष्मारा. ६ विजणी यमके छे. ७ प्रवाह. ८ सुंदरतानो.

४०

राग प्रभावती-ताळ तिताळा

म्हारे जनम-भरलुरा साथी थांने^१ नहि भिसरुं दिन राती,
 थां देण्यां भिन कल न पडत है जल्लुत मेरी छाती.
 छात्री यढ-यढ पंथ निडारुं, रोथ-रोथ अपियां राती.
 येा संसार सकल जग जूढां, जूढा कुलरा^२ न्याती^३,
 होळ कर जेड्यां अरज करुं छूं सुषु लीज्यो मेरी भाती,
 येा मन मेरो जडो डुरामी ज्यूं महमातो डाथी,
 सतगुरु हाथ धर्यो सिर जपर आंकुस^४ है समजाती.
 पल-पल पिवडो इप निडारुं निरभ-निरभ सुभ पाती,
 भीराके प्रलु गिरधर नागर डरियरण्यां चित राती.

४१

राग सदा-ताळ तिताळा

यालो मन गंगा-जमना तीर,
 गंगा-जमना निरभण पाणी सीतल डोत शरीर,
 भंसी जल्लवत गावत कान्ढो संग वियां जणभीर.
 मोर मुगट पीतांभर सोडै कुडडण जणकत डीर,
 भीराके प्रलु गिरधर नागर यरणुकंवलपर सीर.

४२

राग तिलक कामोद-तीन ताळ

पाथो लु मै ने राम रतन धन पाथो,
 वस्तु अमोदिक ही मेरे सतगुरु, किरया कर अपनाथो.
 जनम जनमकी पूंलु पाळ, जगमे सली जेवाथो,
 भर्यो नहि थूटे वाडो योर न लूटे, दिन दिन जढत सवाथो.

१ आपने. २ कुणना. ३ संभंधी. ४ अंकुश.

सतकी नाव भेवटिया? सतगुरु, लवसागर तर आयो,
भीराके प्रभु गिरिधर नागर, डुरभ डुरभ जस गायो.

४३

राग हेस या पूर्वी-तीन ताल

नहि असो जन्म भारंभार,
क्या जलुं कछु पुन्य प्रकटे मानुसा अवतार. ध्रुव०
अढत पल पल, घटत छिन छिन, यलत न लागे भार;
भिरछके न्यो पात टूटे, लागे नहि पुनि डार.
लवसागर अति जेर कडिये निषम ओणी धार;
सुरतका नर भांघे जेडा जेगि उतरे पार.
साधु संता ते मडंता यलत करत पुकार;
दास भीरां लाल गिरिधर लवना दिन चार.

४४

राग: माढ

अंसीवाला आले मोरा देश;
आले मोरा देश, हो अंसीवाला आले मोरा देश;
तोरी सामणी सुरत डडवेश, अंसीवाला आले मोरा देश. टेक.
आवन आवन केडु गये, कर गये काल अनेक;
अणुतां गणुतां धस अछु लला, हारी आंगणीओनी रेभ. अंसी० १
जेक अन दुंढी सकल अन दुंढी, दुंढो सारे देश;
तोरे कारणु जेगणु डोडिंगी, करुंगो लगवो वेश. अंसी० २
कागड नाहि भारे साही नाहि, कलम नाहि लववेश;
पंथीनुं परमेश नहि, कीन संग लणुं सदेश. अंसी० ३
भार मुगट शीर छत्र भिराने, गुगरवाणा केश;
भीराके प्रभु गिरिधरना गुणु, आवोनी ओखे वेश. अंसी० ४

૪૫

વાટ જુવે છે મીરાં રાંકડી રે, ઉભી ઉભી અરજ કરે છે રે દીનાનાથ રે;	ટેક.
મુનિવર સ્વામી મારે મંદિર પધારો રે, વા'લા સેવા કરું દીન રાતડી રે;	ઉભી૦ ૧
કુલના તે હારને કુલના તે ગજરા રે, કુલના તોરા ને કુલની પાંખડી રે;	ઉભી૦ ૨
પાંચે પક્ષવાન મીઠાધઓ ને મેવા રે, ઘેખર જલેખી તલ સાંકળી રે;	ઉભી૦ ૩
લવિંગ સોપારી ને પાનનાં ખીડલાં રે, એલચી દોડાને તજ પાંખડી રે;	ઉભી૦ ૪
આવ સોનાનાં વા'લા સોગઠાં ઢળાવું રે, રમવા આવો તો બચ રાતડી રે;	ઉભી૦ ૫
બાધ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, જેતાં ઠરે છે મારી આંખડી રે;	ઉભી૦ ૬

૪૬

રામ રમકડું જડિયું રે, રાણાજી, મને રામ રમકડું જડિયું.	ટેક.
રુમજુમ કરતું મારે મંદિર પધાર્યું, નહિ કોઇને હાથે ઘડિયું રે.	રાણાજી૦ ૧
મોટા મોટા મુનિજન મથી મથી ચાક્યા, કોઇ એક વિરલાને-હાથે ચડિયું રે.	રાણાજી૦ ૨
મુન શિખરના રે ઘાટથી ઉપર, અગમ અગોચર નામ પડિયું રે.	રાણાજી૦ ૩
બાધ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, મારું મન શામળિયાશું જડિયું રે.	રાણાજી૦ ૪

४७

यरषु रज महिमा में जनी.	टेक.
येही यरषुसें गंगा प्रकटी, जगीरथ कुल तारी.	यरषु० १
येही यरषुसें विप्र सुदामा, हरि कंयन धाम छिनी.	यरषु० २
येही यरषुसें अहल्या उगारी, गौतमकी पटरानी.	यरषु० ३
भीरांके प्रभु गीरधर नागर, येही यरषुकमणमें लपटानी.	यरषु० ४

४८

भाध मेने गोविंद लीना वषुमोल.	टेक.
कोध कहे डलका कोध कहे लारे, दीयेल तराणु तोल.	भाध० १
कोध कहे सस्ता कोध कहे मेडंगा, कोध कहे कान अनमोल.	भाध० २
धिंद्राधनकी कुंज गलनमें, लीन्हो जलके मेने डोल.	भाध० ३
भीरांके प्रभु गीरधर नागर, पूर्व जनमको दीये जाल.	भाध० ४

४९

कायकुं न लीये तज तुं, कायकुं न लीये, रामलुको नाम तज तुं कायकुं न लीये.	टेक.
नव नव आस तुने उदरमें राण्ये, जुलषे जुबाये तुने पारषे चोढाये.	रामलुको० १

રતનસો જતન કરી તુને રાખ્યો.

બડો રે લયો તબતે કુલ લબયો. રામજીકો ૨
શુનકાકો બેટો ગલીમાંહી ડાલે,

પિતાબીન પુત્ર એ શુનકાકો કહાયો. રામજીકો ૩
બાઈ મીરાંકે પ્રભુ તીહારા બજન બીના,

આવો રૂઠો મનખો તે એજે શુમાયો. રામજીકો ૪

૫૦

મેને સારા જંગલ ઢૂંડા રે, જોગીડા ન પાયાં. ટેક.

કાતુ બીચ કુંડળ જોગી ગલે બીચ શેલી,

ધરધર અલેક જગાયા રે. જોગીડાં ૧

અગર ચંદનકી જોગી ધુણી ધખાઈ,

અંગબીચ લભુત લગાયા રે. જોગીડાં ૨

બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર,

શબદકા ધ્યાન લગાયા રે. જોગીડાં ૩

૫૧

કવન શુમાન ભરી, બંસી તું કવન શુમાન ભરી. ટેક.

અપને તન પર છેક પરચે, બાલા તું બિહરી. બંસીં ૧

બત ભાત સખ તોરી મેં બનું, તું બનકી લકરી. બંસીં ૨

મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર, રાધાસેં કીચું ઝધરી. બંસીં ૩

૫૨

કઠણુ લગનકી પ્રીત રે, હરિ લાગી સોઈ બને. કઠણુ ૦

પ્રીત કરી કછુ રીત નાં બણી, છોડ ચલે અધબીચ; હરિં

દુઃખકી વેળા કોઈ કામ ન આવે, મુખકે સખડેં મિત, હરિં

મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર, આખરી બત આહીર; હરિં

५३

उढाणी मेरी आलो रे गागरीयां भेढां ढरशे.	उढाणी० टेक.
जण जमनां जण खरवा गयांतां,	
चोर अस्यो ने भेदुं पडशे.	उढाणी०
सासु हकीली भारी नणुदी धूतारी,	
नांधडो हीयरीओ मुजने वढशे,	उढाणी०
भीरां गावे प्रभु गिरिधरना गुण,	
चरणु कमण चित डरशे.	उढाणी०

५४

जहीयां जे अही रे, मेरी सुद्ध न रही रे,	
काहना जहीयां जे अही रे.	टेक.
जगमंग ज्योत जडावनको अेनो,	
गज मोतियनकी सेर लटकी रही रे.	काना०
भें दधी जेचन जती गोकुणमें रे,	
पकडारी पालव मेरो जलको मही रे.	काना०
जध पोकारुं कंसकी आगे रे,	
तेरी नगरीमें मेरे असवो नहि रे.	काना०
भीरांकें प्रभु गिरिधर नागर,	
जगडत जगडत सारी देन जीत गह रे.	काना०

५५

भार्यां रे मोहनां जालु, धूतारे भने भार्यां मोहनां जालु.	टेक.
धुने भार्या प्रड्लाढने भार्यां, ते ठरी ना भेडा ठाम.	धूतारे०
शुकहेवने गर्बावासमां भार्यां ते चारे युगमां परभालु.	धूतारे०
हिरण्यकश्यप भारी वा'ले उगार्यो प्रड्लाढ, दैत्यनो डेडयो छे ठाम.	धूतारे०
साथर पाज आंधी वा'ले सेज उतारी, रावणु डणयो अेक जालु.	धूतारे०
भीरांकें प्रभु गिरिधरना गुण, डमने पार उतारो श्याम.	धूतारे०

૫૬

આંખડલી વાંકીરે, અલખેલા તારી આંખડલી વાંકી. ટેક.
 ચારવણીમાં મ્હારાં ચિત્ત ચોરી લીધાં, નેણે મોહની નાંખી. અલખેલાં
 નેણુ કમળના ભલકા ભારે, અણે માર્યાં તાકી તાકી રે. અલખેલાં
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ, નીત ચરણુ કમળની દાસી રે. અલખેલાં

૫૭

લીધાં રે લટકે, મ્હારાં મન લીધાં રે લટકે. ટેક.
 માત્ર ભંગ કીધાં ગિરિધારીએ, જો માર્યાં અટકે. મ્હારાં
 મન રે મારું મોરલીસે મોહું, પેલા વાંસ તણે કટકે. મ્હારાં
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ, હો રંગ લાગ્યો ચટકે. મ્હારાં

૫૮

રાગ-મારુ

કોણુ ભરે રે પાણી કોણુ ભરે,
 જમનાનાં પાણી કોણુ ભરે.
 ઘર મ્હારું દૂર ગાગર શિર ભારી,
 અરે ખોટી થાઉં તો ઘેરે નણુદી વઢે, જમનાં
 શિર પર કળશ કળશ પર આરી,
 આરીપે બેઠી આરી મોજ કરે. જમનાં
 આણી તીરે ગંગા પેલી તીરે જમના,
 વચમાં કાનુડો રંગ રાસ રમે. જમનાં
 સાવ સોનાનો મારો ઘાટ ઘડુલો,
 ઉઢાણીએ તો રત્નકનક જડે. જમનાં
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ,
 ચરણુ કમળ ચિત્ત ધ્યાન ઠરે. જમનાં

૫૯

કાગઢ કેણુ લઈ જાય રે, મથુરામાં લખીએ,
 પ્રીત થોડી થોડી થાય રે; મથુરામાં
 પ્રીત તમોને મલવાને તલખે,
 ને જશોમતી અજ્ઞ ન ખાય રે; મથુરામાં
 વૃંદાવનની કુંજ ગલીયનમેં,
 રોતાં રજની જાય રે; મથુરામાં
 મીરાંબાઈ કે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણુ,
 ચરણ કમળ ચિત્ત ચાહે રે; મથુરામાં

૬૦

: યાળ :

વિકૂલ વહેલા આવો રે, વાટડી જોઈ,
 હર્ષી નીરખી મન મોહું રે, વાટડી જોઈ. ટેક.
 વહાલાં મારા રસોઈ બનાવી છે સારી,
 કીધી છે સુંદર ઘારી રે. વાટડી
 વહાલાં મારા કંસાર પીરસ્યો છે પ્રીતે,
 પ્રભુ જમો પૂરણ પ્રીતે રે. વાટડી
 વહાલાં મારા ઢાળ ભાતને કહી,
 વડી સામગ્રી સર્વે કીધી રે. વાટડી
 વહાલાં મારા રાયતાં શાક પાપડ છે સારા,
 તમો જમો પ્રિતમ મારા રે. વાટડી
 વહાલાં મારા શરમાશો નહિ વારુ,
 કંઈ કહેજો ખાટું ખારું રે. વાટડી

વહાલા મારા કનકની ઝારી ભરી લાવું, તમને આચમન લેવરાવું રે.	વાટડી૦
વહાલા મારા મુખવાસ લાવી છું સારો, તમે ઉઠો સેજે પધારો રે.	વાટડી૦
વહાલા મારા હેતે રહો મુજ પાશ, ગુણગાય તોરી મીરાં દાસ રે.	વાટડી૦

૬૧

કાંની મખે દેખન જાઉં, શ્યામવાળો વેરાગી ભયો રે.	ટેક.
કોરી મટુકીમાં મહો જમાવું, ગુવાલેન હોકર જાઉં રે.	શ્યામજો.
કોરી છાળડીયામાં કુલ ભરાવું; માલણ હોકર જાઉં રે.	શ્યામજો.
ગોરે ગોરે અંગપર વિભૂત લગાવું, જોગણ હોકર જાઉં રે.	શ્યામજો.
મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગીરધર નાગર, શ્યામસુંદર પાર પાઉં રે.	શ્યામજો.

૬૨

રાગ-ગુજર

લેને તુરી લકડી રે, લેને તુરી કામલો,	
ગાયો તો ચરાવવા નહિ જાઉં માવડલો.	લેને૦
માખણ તો બલભદ્રને ખાયો,	
હમને પાયો ખાટી હોરે છાશલડી.	લેને૦
વૃન્દાવનને મારગ જાતાં,	
પાઉંમે ખુચે ઝીણી કાંકલડી.	લેને૦
મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,	
ચરણ કમળ ચિત રાખલડી રે.	લેને૦

६३

: हारी भेल :

अट धो मेरो खीर, मोरारी रे, अट धो मेरो खीर०
 दे मेरो खीर कदम यठ भेठा, मे' जलणीय उघाडी, डांरे लावा,
 मे' जलणीय उघाडी,
 उली राधा अरज करत डे, हो खीर दीयो गिरधारी;
 प्रभु तोरे पाय परुंगी. अट धो०
 जे राधा तेरो खीर यडावत हो, जलसे हो न न्यारी;
 डांरे लावा, जलसे०
 जलसे न्यारी का'ना कभुजे ना होवुंगी, तुम हो पुरुष डम नारी;
 दान भोकु आवत लारी. अट धो०
 तुमतो कुंवर नंदलाल कडावो, मे' ब्रभुवान हुदारी; डांरे लावा, मे'०
 भीरकें प्रभु गिरधरना शुभ, तुम अते डम हारी;
 अरन पर जठिं यल्लिहारी. अट धो०

६४

लजन लरोसे अविनाशी,
 मे' तो लजन लरोसे अविनाशी. टेक.
 जप तप तीर्थ कछुजे न जालुं,
 इरत मे' उदासी रे; मे' तो०
 मंत्र ने जंत्र कछुजे ना जालुं,
 वेद पढ्यो न जै काशी; मे' तो०
 भीरकें प्रभु गिरधर नागर,
 अरण्य कभणकी हुं दासी; मे' तो०

૬૫

રાગ-પરજ

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે.
મને મારો રામજી લાવે રે, ખીલો મારી નજરે ન આવે રે. ટેક.

મીરાંબાઈના મહેલમાં રે, હરિસંતનનો વાસ;
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતનકેરી પાસ. ગોવિંદો.

રાણાજી કાગળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાંને હાથ;
સાધુની સંગત છોડી દો, તમે વસોને અમારે સાથ. ગોવિંદો.

મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેલો રાણાજીને હાથ;
ગજપાટ તમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ. ગોવિંદો.

ધિનો ખ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેલો મીરાંને હાથ;
અમૃત જાણી મીરાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ. ગોવિંદો.

સાંઠવાળા સાંઠ શણગારજે રે, જવું સો સો રે કોશ;
રાણાજીના દેશમાં મારે જળ રે પીવાનો દોષ. ગોવિંદો.

હાળો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગઈ પશ્ચિમમાંય;
સરવ છોડીને મીરાં નીસર્યાં, જેનું માયામાં મનડું ન કાંચ. ગોવિંદો.

સાસુ અમારી સુધુમણી રે, સસરો ગ્રેમ-સંતોષ;
જેઠ જગજીવન જગતમાં મારો, નાવલિયો નિર્દોષ. ગોવિંદો.

ચૂંદડી ઝોડું ત્યારે રંગ ચૂવે રે, રંગખેરંગી હોય;
ઝોડું હું મળો કામળો, હુલો દાગ ન લાગે કોય. ગોવિંદો.

મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
સાધુ સંઘાતે સ્નેહ ધણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર. ગોવિંદો.

६६

आज भारे साधु जननो संग रे सण्णा, भारा लाग्य लज्यांरे. आज.
साधु जननो संग जे करीये पियाळ, यडे ते योगण्णो रंगरे. भारां.
साकुट? जननो संग न करीये पियाळ, पाडे लजनमां लंगरे. भारां.
अडसठ तिरथ संतोने चरणे पियाळ, कैटि काशी ने कैटि गंगरे. भारां.
निंदा करशे ते तो नर्ककुंडमां जशे पियाळ, थशे आंधणा अपंगरे. भारां.
भीरां कडे गिरिधरना गुणु गाथो पियाळ, संतोनी रजमां शीर संगरे. भारां.

६७

राग क्रिंजोटी-भमान धुमाळी ताल

मेरे राण्णाळ, में गोविंद गुणु गाणा. धु.
राज इठे नगरी रज्जे अपनी में छरि इठया कहां जना,
राण्णे लेण्या जडर पियाळा में अमृत कड पी जना.
उभियामें काणा नाग लेण्या, में शालग्राम कर जना,
भीराभाई प्रेम द्विवानी में सावदियां पर पाना.

६८

प्रीत पूरवनीने शुं करुं, ओ राण्णाळ, भारी प्रीत पूरवनीने शुं करुं;
हो मेवाडा राण्णा, मनडुं वोलाळुं तेने शुं करुं. ओ राण्णाळ० टेंक.
रामळ लणुं तो भारुं डैयुं ठंडुं थाय;
लोजनीयां न लावे, नयने निंदलडी न आय. ओ राण्णाळ० १
कठे भाणा होवडी, भारे शीणवरत शणुगार;
केभ करी विसरुं रामने, भारा लवलवना लरथार. ओ राण्णाळ० २
पेधआ आसकर लेण्णा ने द्विया भीरांने डाय;
हार गणांमां नाणीयो ने मेडेल लयो उलस. ओ राण्णाळ० ३

વીખના ખ્યાલા લેજ્યા ને દો મીરાંને હાથ;
 કરી ચરણામૃત પી ગયાં, મારા રામતણે વિશ્વાસ. ઓ રાણાજી ૪
 વીખના ખ્યાલા પી ગયાં ને ભજન કરે રાઠોડ;
 તારી મારી નહિ મરું, મને રાખણવારો ઓર. ઓ રાણાજી ૫
 રાઠોડાંની દીકરી ને, સીસોદાંને સાથ;
 લઈ બતી વૈકુંઠડે, મારી પ્રથમ ન માની ખાત. ઓ રાણાજી ૬
 મીરાં દાસી રામકી ને રામ ગરીબ નિવાજ;
 મીરાંકી લગ્યા રાખજો, મારી યાહે પ્રહ્યાની લાજ. ઓ રાણાજી ૭

૬૯

સોકલડીનું સાલ મારે મોટું,

હોજી રે ઘરમાં સોકલડીનું સાલ મારે મોટું

હમોને હમારે રે મેયર વખાવો વહાલા,

હાવે રહેવાનું મારે મોટું.

હોજી ૧

કુવેરે પડીશું અમો વખડાં રે પીશું,

હાવે જીવ્યાનું આજ શિર ચોટું.

હોજી ૨

સામુ હડીલી મારી નણુદી કગારી વહાલા,

નાનાં દીએરીયો મેણું મોટું.

હોજી ૩

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર વહાલા,

ચરણ કમળ ચિત્તને ઓહું.

હોજી ૪

૭૦

જેને મારા પ્રભુજીની લક્ષિત ના લાવે રે,

તેને ઘેર સીદ જઈયે;

જેને ઘેર સંત પ્રાહુણો ના આવે રે,

તેને ઘેર સીદ જઈયે.

ટક. ૬

અસરો અમારો અગ્નિનો ભડકો,
સાસુ સદાની સૂળી રે;
એનેપ્રત્યે મારું કાંઈ ના ચાલે રે,
એને આંગણીએ નાખું પૂળી રે. તેને૦

જેઠાણી હમારી ભમરાતું બળું,
દેરાણી તો દિલમાં દાણ રે;
નાહાની નણદં તો મોં મચકોડે,
તે ભાયગે અમારે કર્મે પાણ રે. તેને૦

x x x x x x x x,
તે બળતામાં નાંખે છે વારી રે;
મારા ઘેર પછવાડે સીદ પડી છે,
બાઈ તું જીતી ને હું હારી રે. તેને૦

તેને ખૂણે બેસીને મેં તો ઝીણું કાંચું,
તે નથી રાખ્યું કાંઈ કાચું રે;
હાસી મીરાંબાઈ ગિરધર ગુણ ગાવે,
તારા આંગણીઆમાં થેઈ થેઈ નાચું રે. તેને૦

૭૧

શ્યામ રે રંગે રાચું, રાણાજી,
કહાન સંગે રાચું, રાણાજી.
તાલ પખાજ વેણા જ વાજે,
ધૂધરા બાંધીને હું નાચું; રાણાજી૦

કોઈ કહે મીરાં ભઈ રે બાવરી,
કોઈ કહે જોગણ મદમાતી. રાણાજી૦

વિખના પ્યાલા રાણાજીએ લેજ્યા,
પીતાં આવે મુને હાંસી. રાણાજી૦

અપની રે કુળકી શાખા મટ ગઈ,
 મટ ગઈ જમરેકી ' કાંસી. રાણાજી
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 જન્મોજન્મકી તેરી ઠાસી. રાણાજી

૭૨

આઘ વેરાગણુ છું, રાણાજી,
 મે આઘ વેરાગણુ છું. ટેક.
 મીરાં બાંધે ધૂધરા રે,
 હાથ લીયે કરતાલ;
 અમોરે ગિરધર આગે નાચીશું રે,
 ગુણુ ગાઈશું રે ગોપાલ. રાણાજી
 વિખના પ્યાલા રાણુ મોકડ્યા રે,
 દીજે મીરાંકે હાથ;
 કર ચર્ણામૃત પી ગયાં રે,
 અમે રે વાસીશ્રી રઘુનાથ. રાણાજી

૭૩

રાગ-કાશી

બૂલી મોતનકો હાર, સખી તટ જમના કિનારે.
 એક એક મોતી મારું લાખ ટકાનું વા'લા,
 પરોચું સુવર્ણુ કેરે તાર. સખી તટ
 સાસુ હમારી અતિ વઢકારી વા'લા,
 નણુદલ વિખડાનું ઝાર. સખી તટ
 પરણ્યો હમારો પરમ સોહાગી,
 માર્યાં છે મોહનાં બાણુ. સખી તટ
 બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ,
 ચરણુ કમળ ચિત ધ્યાન. સખી તટ

૭૪

રાગ-કેદારી

વાગે છે રે, વાગે છે, પેલા વન વનગાડામાં મીઠી વેણુ વાગે છે,
 દુર્જનનો ડર લાગે છે. પેલા૦

સાસુ સુતી મારી સુખ નિદ્રામાં,
 જાઉં તો રે નણુદલ જાગે છે. પેલા૦

સસરો હમારો પરમ સોહાગી,
 દીયેરીઓ છણુછણુ દિલમાં દાઝે છે. પેલા૦

મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ,
 જન્મ મરણ લે લાગે છે. પેલા૦

❧

૭૫

સુની મૈં હરિ આવન કી આવાજ.
 ચઢિ ચઢિ જોઉં મોરી સજની,
 કબ આવે મહારાજ.

દાંડર, મોર, પપીહા બોલે,
 કોયલ મધુરૈ સાજ.

ઉમગ્યો ઈંદ્ર ચઢૂં દિસિ બરસે,
 દામિનિ છોડી લાજ.

ધરતી રૂપ નવા નવા ધરિયા,
 ઈંદ્રમિલન કે કાજ.

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 બેગિ મિલો મહારાજ.

૭૬

મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન પ્યારા,
 મુખડાની માયા લાગી રે. ટેક.

મુખડું મેં જોયું તારું. સર્વ જગ થયું ખારું,
 મન મારું રહ્યું ન્યારું રે. મોહન પ્યારા.

સંસારીનું સુખ જોવું, અંઝવાના નીર જોવું;
 તેને તુચ્છ કરી કૃશિએ રે. મોહન પ્યારા.

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
 તેને ઘેર શીલ જઈએ રે. મોહન પ્યારા.

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો;
 રાંડવાનો લે? ટાળ્યો રે. મોહન પ્યારા.

મીરાંબાઈ બલિહારી, આશા મને ઝોક તારી;
 હવે હું તો બડભાગીર રે. મોહન પ્યારા.

૭૭

રાગ દરબારી—તાલ ત્રિતાલ

તુમ સુણૌ દયાલ મ્હારી^૩ અરણ,
 ભવસાગરમેં બહી જાત હૂં કાઠો તો થારી^૪ મરણ;
 ઈણું સંસાર સગો નહિ કોઈ સાચા સગા રઘુબરણ.

માતપિતા ઐ કુટમ કબીલો સખ મતલબકે ગરણ,
 મીરાંકી પ્રભુ અરણ સુણ લો અરણ લગાવો થારી મરણ.

७८

राग पढाडी—ताल कहरवा

प्रभुलु मैं अरज करुं छुं मेरो जेडा लगाज्यो पार.
 धन लवमे मैं दुःख भहु पायो संसा-सोग-निवार.^१
 अष्ट करमकी तलम लगी है हर करो दुःख-भार.
 यो संसार सभ भयो जात है तप यौरासी री धार,
 भीराके प्रभु गिरिधर नागर, आवागमन निवार.

७९

राग सडाना—ताल यर्यरी

भीराके प्रभु सांगी दासी बनाओ, जूठे धंधोसे मेरा इंडा छुडाओ.
 दूटे ही बेत विवेकका डेरा, युधि भल यहपि करुं भहुतेरा.
 हाथ ! हाथ ! नहि कछु अस मेरा, भरत छूं भिजस प्रभु धाओ सवेरा.^२
 धर्म—उपदेस नितप्रति सुनती छूं, मन कुयालसे ली डरती छूं.
 सदा साधुसेवा करती छूं, सुभिरषु ध्यानमें रित धरती छूं.
 अकितभारज दासीके दिखलाओ, भीराके प्रभु सांगी दासी बनाओ.

८०

राग जोगिया—ताल दीपयंदी

हे री मैं तो दरद दीवानी, मेरो दरद न जाँखे कोय,
 धायलकी गति धायल जाँखे, जो कोछि धायल होय;
 नौदरीकी^३ गति नौदरी जाँखे, की जिन नौदर^४ होय.
 सूखी उपर सेज डमारी, सोवणु किस भिध होय;
 गगनमंडल पर सेज पियाकी, किस भिध मिलणु होय.
 दरदकी मारी अन-अन डालूँ पैद मित्या नहि कोय;
 भीराकी प्रभु पीर^५ मिटेगी, जण पैद सांवणिया होय.

१ संशय—शोकनेहर करनार. २ नलदी. ३ नौदर करनारनी. ४ आदिदान. ५ पीर

૮૧

રાગ જોગિયા-તાલ કહરવા

ખાલા મં ઘૈરાગણુ ડૂંગી.
 જિન લેખાં^૧ મ્હારો સાહિળ રીઝે, સોહી લેખ ધરૂંગી.^૨
 સીલ સંતોષ ધરૂં ઘટ જીતર, સમતા પકડ રહૂંગી,
 બકો નામ નિરંજન કહિયે, તાકો ધ્યાન ધરૂંગી.
 ગુરુકે ગ્યાન રંગૂં તન કપડા, મન મુદ્રા^૩ પૈરૂંગી,^૪
 પ્રેમ-પ્રીતસૂ હરિ-ગુણુ ગાઊં, ચરણુન લિપટ રહૂંગી.
 યા તનકી મં કરું કીંગરી,^૫ રસના નામ કહૂંગી,
 મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સાધાં સંગ રહૂંગી.

૮૨

રાગ પીલુ-તાલ કહરવા

સાજન ઘર આઓની મીઠા ખોલા. ટેક.
 કહકી^૬ જીલી મૈં પંથ નિહારું, થારો, આયાં હોસી ભલા.
 આઓ નિસંક, સંક મત માનો, આયાં હી સુકખ રહેલા.
 તન મન વાર કરૂં ન્યૌછાવર,^૭ દીજ્યો સ્યામ મોય હેલા.
 આતુર ખહુત બિલમ મત કીજ્યો, આયાં હી રંગ રહેલા.
 તુમરે કારણુ સખ રંગ ત્યાગ્યા, કાજળ તિલક તમોલા.^૮
 તુમ દેખ્યાં જિન કલ^૯ ન પડત હૈ, કર ઘર રહી કપોલા.^{૧૦}
 મીરા દાસી જનમ જનમકી, દિલકો ઘુડી^{૧૧} ખોલા.

૧ વેશ વડે. ૨ ધારણુ કરીશ. ૩ વીંટી. ૪ પહેરીશ. ૫ દાસી, કિંત્રી.
 ૬ ક્યારની. ૭ સમર્પણુ. ૮ પાન. ૯ ચેન. ૧૦ ગાલે. ૧૧ ગાંઠ, ગૂંચ.

૮૩

રાગ છાયાનટ-તાલ તિતાલા

ભજ મન ચરણકંવળ અભિનાસી,
 જેતાઈ? દીસે ઘરણુ ગગન બિચ, તેતાઈર સખ ઊઠ બસી;
 કહા લયો તીરથ ખત કીન્હે, કહા લિયે કરવત-કાસી.
 ઈણુ દેહીકા ગરબ ન કરણુ, માટીમેં મિલ બસી,
 યો સંસાર ચહરકી બાણુ, સાંઝ પડયાં ઊઠ બસી.
 કહા લયો હે ભગવા પહેર્યાં, ઘર તજ લયે સંન્યાસી,
 નેગી હોય બુગત નહિ બાણી, ઊલટ જનમ ફિર આસી.
 અરજ કરું અબલા કર જેડે, સ્યામ તુમહારી દાસી,
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, કાટો જમકી શંસી.

૮૪

રાગ-મહાર

બોલે ઝીણા મોર, રાધે તારા ડુંગરીયા પર બોલે ઝીણા મોર. ટેક.
 ૩૨ બોલે પપૈયાહી બોલે,
 કેયલ કરે ઘન શો'ર. રાધે૦
 x x x લલી વીજળી ચમકે,
 બાહળ હુલા ઘન ઘોર. રાધે૦
 ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે,
 લીને મારા સાણુડાની કેર. રાધે૦
 બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણુ,
 પ્રભુજી મહારા ચિતડાનો ચોર. રાધે૦

૧ ન્યારે. ૨ ત્યારે. ૩ ખીજ પ્રતમાં આ પ્રમાણે છે. "દાડુર મોર બપઘલા
 બોલે, ૩૨બેલ કરે ઘન સોર."

૮૫

રાગ-કલ્યાણ

હારે નંદકુંવર તારું નામ સાંભળીને,

આશ્ચર્યા હુમે આવ્યાં,

ભાવ દોતાં દોહણી રે ભૂલ્યાં, વાછરડાં ધવડાવ્યાં. નંદકુંવર૦

પીપલે પીપલે પાણી ભરતાં, ઠીકરીમાં ઘી તાવ્યાં;

નંદકુંભારે જઇને વીણા વળડી, શા અર્થે ઓલાવ્યાં. નંદકુંવર૦

માય બાપની લજ્યા મેહલી, સહીયેરે સમજાવ્યાં;

મીરાકે પ્રભુ ગિરધરના શુભ, ચરણ કમળ ચિત્ત લાવ્યાં. નંદકુંવર૦

૮૬

રાગ-મહાર

ગોવિંદાને દેશ, ઓધા મુને લેઈ જાજે રે, ગોવિંદાને દેશ. ટેક

મને રે મોહનજીએ મેલી વિસારી,

કરડું મોરા કરમકી રેખ. ઓધા૦

હાર તબુંગી, શણગાર તબુંગી,

તબુંગી કાજલકી રેખ. ઓધા૦

ચીર ફાડી વા'લી કફની પેરુંગી,

લેઉંગી જોગનકો ખેશ. ઓધા૦

ગોકુળ તબુંગી મેં મથુરા તબુંગી,

તબુંગી મેં વ્રજ કેરો દેશ. ઓધા૦

મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,

ચરણકમળચિત્તસંગરહેશ. ઓધા૦

८७

राग-भारु

आरत तोडी रे प्रीया भोरी आरत तोडी रे;
 आरत तोरा नामनी डी, भणले सांज सवेरी रे; प्रीया०
 श्रावणु लाहरयो उलटयो रे, वृष्णाऋतु आगी रे,
 वीज जभाजण हो रही रे, भेड जडी लागी रे; प्रीया०
 आ तनको दीवडो करुं रे, मनसा करुं भत्ती रे,
 तेव जलावुं प्रेमना रे, नीशद्वीन प्रेमकुं रोती रे; प्रीया०
 पटीयां पाडुं प्रेमनां रे, मोती मांग सभारुं रे,
 प्रीया तोरे करणु रे, लरणेणन वारुं रे; प्रीया०
 तम हो पुरणु पुराणु रे, पुरणु सुणु देणे रे,
 भीरांभाई त्रेहुनी व्याकुणी, अपनी करी लेणे रे; प्रीया०

ॐ

८८

राग-प्रभात

मुज अभजाने मोटी भिरात भाई, शामणो धरेणुं भारे सायुं रे. टेक.
 वाणी घडावुं विहूलवर केरी, हार हरिने भारे हुये रे;
 यत्तभाणा यतुरणुज चूडलो, शीद सोनी घेर जधये रे? मुज.
 अंअरियां जगणुवनकेरां, कृष्णुणु कट्वां ने कांणी रे;
 निंछुवा धूधरा रामनारायणुना, अणुवट^१ अंतरन्तमी रे. मुज.
 चेटी घडावुं पुरुषोत्तम केरी, त्रिकम नामनुं ताणुं रे;
 कूंथी करारुं करुणानंद केरी, तेमां धरेणुं मारुं घावुं रे. मुज.
 सासरवासो सणुने भेडी, हुवे नथी कांई कायुं रे;
 भीरांभाई कहे प्रभु गिरिधरनागर, हरिने यरणु जयुं रे. मुज.

१. श्रीमाना पमना अंगडावुं धरेणुं.

૮૯

દહાં ના જાને મેરા કોઈ રે, મેં તો દહેં દીવાની. દહાં ના.
 ઘાયલકી ગત ઘાયલ જાને, જા શિર ખીતી હોઈ રે. મેં.
 જલ બિના જેસી મછલી હી તલપે, સો ગત મેરી હોઈ રે. મેં.
 સૂળી ઉપર સેજ હમારી, તાપર રહેવું સોઈ રે. મેં.
 મીરાંકો દુઃખ જખ મીટંગો, જૈદ શામરો વોહી રે. મેં.

૯૦

પિયા કારણુ રે પીળી ભઈ રે, લોક જાણે ઘટરોગ;
 છપછપલાં મેં કંઈકરું, મોઈ પિયુને મિલન લિયો જોગ રે.
 નાહી વૈધ તેડાવિયા રે, પકડ ધંધોળે મોરી ખાંડ;
 એ રે પીડા પરખે નહિ, મોરે કરક કાળજડાની માંડ રે.
 જાઓ રે વૈધ ઘેર આપને રે, મારું નામ ના લેશ;
 હું રે ઘાયલ હરિ નામની રે, મ્મઈ કેડો લેઈ ઓપદ ના દેશ રે.
 અધરસુધા રસગાગરી રે, અધરરસ ગોરસ લેશ;
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરનાગર, ફરીને અમીરસ પીવેશ રે.

૯૧

લગ રહેના, લગ રહેના, હરિ ભજનસેં લગ રહેના, લગ રહેના. ટેક.
 સાહેબકા ઘર દૂર હે રે, જેસી લગી ખજૂર;
 ચઢે તે ચાખે પ્રેમરસ, પડે ચકમાચૂર. ભજન.
 કયા બકતરકા પહેરના રે, કયા ઢાલોંકી ઝોથ;
 શૂરેપરેકા પારખા રે, લઢે ધણીસેં જોર. ભજન.
 કા'ન કટારી વડી રે, ગુરુ ગોવિંદ તલવાર;
 ધનુષ્યરૂપી ભાલા ખાંધ કે, કયુ ના લાગે હાર. ભજન.
 હાડ ચામકી દેહ બની રે, નવ નાહી દશ કોર;
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરનાગર, લગી મર્મકી ચોટ. ભજન.

८२

न्यूनं थयुं रे देवण न्यूनं थयुं,
 भारेो हंसलो नाने ने देवण न्यूनं थयुं. भुव०
 आ रे अया रे हंसा, डोलवाने लागी रे;
 पडी गया दांत, मांयली रेथुं तो रडी. भारेो०
 तारे ने भारे हंसा, प्रीत्युं अंधाणी रे;
 छिडी गयो हंस, पांजर पडी रे रडुं. भारेो०
 भाछ भीरां कडे छे प्रभु गिरिधरना गुणु;
 प्रेमनेो प्यालो तमने पाडि ने पीडि. भारेो०

८३

मंद्दिरियाभां द्विडा विनानुं अंधारुं. टेक.
 भणलल्यां देवण उली रडी थांलत्री, त्राटुं नडि जीले ओना लार रे.
 मंद्दिरिया० १
 .....भां वाटकडी धरोधर धुमती, केछने आलो ओंधारुं रे.
 मंद्दिरिया० २
 छिडी गयो वाणियो ने पडी रडी हाटडी रे, जमडा करे छे धींगाळुं रे.
 मंद्दिरिया० ३
 भाछ भीरांके प्रभु गिरिधर नागर, आवता जमडाने पाछा वाणो रे.
 मंद्दिरिया० ४

૯૪*

મારા પ્રાણ પાતળિયા વહેલા આવો રે,
 તમરે વિના, હું તો જનમ જોગણ છું. ટેક.
 નાભિ કમળથી સુરતા રે ચાલી, જઈને તખતપર
 રાસ રચીલા રે; હું તો જનમ.
 સુખમના નાડી એની સેજ બિછાવે,
 તે દી રંગલીના છે રાસધારી;
 તમરે વિનાનું મારે અંતર અંધારું રે,
 મારા જગજીવન વહેલા આવો રે. હું. ૧

સાયું ઘરેણું મારે તું છે રે શામળીયા રે,
 અવર ઘરેણું મારે હાથ નહિ આવે રે;
 કુંવરખાઈનાં જે દી મામેરાં પૂર્યાં,
 તે દી છાજી ભરીને વહેલા આવો રે. હું. ૨
 સાવરે સોનાના હરિના વાઘા શીવડાવું રે,
 પ્રીતમજીને પ્રણામ કરીને;
 વિઠ્ઠલરાય જેદી વરવાને આવ્યા, તે દીના
 વિંટાણા છે વરમાળે રે, વહેલા આવો રે. હું. ૩

* મીરાંનાં મોટાં એવી કથા છે કે, તે ચિતોડના રાણા કુંભાની સ્ત્રી હતી. કુંભા રાણા ૧૪૧૬માં ગાદીએ બેઠા હતા. મીરાંના સમય પછી તેવું વર્ષ ઉપર નરસિંહ મહેતા હયાત હતા. જો મીરાં પ્રથમ થઈ ગઈ હોય તો તેના પદમાં નરસિંહ ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા, તે કથા ન હોવી જોઈએ, પણ જન સામ્રાટ વિદ્વાનો કહે છે તેમ મીરાં સાંગા રાણાની સ્ત્રી હોય તો, સાધુસંતોને મુખે સાંભળેલા વૃત્તાંતથી મીરાંએ ભક્ત નરસિંહના ગુણ ગાવા સંભવ છે. આ પદમાં નરસિંહને શ્રીકૃષ્ણે આપેલા પડયાનું વર્ણન છે, તે કુંભાની મીરાં ન જાણી શકે. કુંભાની મીરાં હોય તો આ પદોનો મોટો ભાગ મીરાંને નામે પાછળથી લખેલા હોવો જોઈએ.

કાગળિયાનો જેઠી કટકો નહોતો રે,
 મસરે મોંઘીરે જેઠી લેખણુ નહોતી રે;
 વાહાલા વિહર તે જઈને એટલું કહેને રે,
 તમે એકવાર મળવાને વહેલા આવો રે. હું. ૪

મધુરી નાહની મોરલી વાગે રે, સુરતીયામાં રાધાજી બગે રે;
 મીરાંનો સ્વામી જેઠી ગીરધર મળશે,
 તે દી દાસીનાં હુઃખડાં ભાગે રે, વહેલા આવો રે. હું ૫

૯૫

તમે બણી લ્યો સમુદ્ર સરીખા, મારા વીરા રે,
 આ દીલ તો ખોલીને દીવો કરો રે, હોજી. ટેક.
 આરે કાયામાં છે વાડીઓ રે હોજી,
 માહે મોર કરે છે ઝીંગારા રે. મારા. આં ૧
 આરે કાયામાં છે સરોવર રે હોજી,
 માહે હંસ તો કરે છે કલ્લોલ. રે. મારા. આં ૨
 આરે કાયામાં છે હાટડાં રે હોજી,
 વણજવેપાર કરોને અપરંપારા રે. મારા. આં ૩
 બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ હોજી,
 દેને અમને સંત ચરણે વાસેરા રે. મારા. આં ૪

૯૬

બજી લોની સંતો, બજી લોની સાધો,
 રામજી ખીના કેસો જીવણુ રે, હોજી. ટેક.
 તનનો બનાવું તંબુરો, જીવનો તાર તણાવું રામ;
 બનબન બાજે ધૂધરા, જીવને લાડ લગાવું રામ. બજી ૦ ૧
 આંગણે આંણીઆરા આટલા (?), મંદિરલીખ્યાં ના દીસે રામ;
 શેર અનાજને સેવતાં, જીવડો બતાં ના હીસે રામ. બજી ૦ ૨

કાયાને આણું આવીયાં, જમ પાછા ના ફરે રામ;
 સાત સાહેલીના ઝુમખમાં, જીવને આગળ વળાવે રામ. લજી ૩
 તલ તલ દેહ હોમીયાં, જરા અજ્ઞાન મોડું રામ;
 જીવડો જય તો જાવા દેઉં, હરિની ભક્તિ ના છોડું રામ. લજી ૪
 નદી રે કિનારે x x, નયણે નીર વહેવડાવું રામ;
 કાયાની કરું વાડી હું, નદીરે ચંપે રોપાવું રામ. લજી ૫
 કહાનજીના હાથની રેખા અડે, બીન ચંપે કળિયો આવે રામ;
 દાસ મીરાંબાઈની વિનતિ, ઠાઠાર દાસી તુજ કહાવું રામ. લજી ૬

૯૭

કંહી જઈ કરું રે પોકાર, કારી મુને ઘાવ લાગો થે,
 મેં કંહી જઈ કરું પોકાર; કારી રે૦
 પીઉજી હમારો પારધી ભયો થે,
 મેં તો ભઈ હરણી શીકાર રે. કારી મુને૦
 દરસેં થો આઈ ગોળી લગ ગઈ શીરુથે,
 નીકર ગઈ પારમ પાર રે. કારી મુને૦
 પ્રેમની કટારી મુને ખેંચ કર મારીથી,
 થઈ ગઈ હાલ બેહાલ રે. કારી મુને૦
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 હો ગઈ પારમ પાર રે. કારી મુને૦

૯૮

રાગ-મારુ

કર્મકી ગત ન્યારી સંતો, કર્મકી ગત ન્યારી.
 બડે બડે નેન દીયે મરધનકુ, બન બન ફરત ઉધારી રે. સંતો.
 ઉજવળ બરન દીની બગલનકુ, કોયલ કરી દીની કારી રે. સંતો.
 ચોર નદીયન જળ નિર્મળ કીનો, સમુદર કરદીની ખારી રે. સંતો.
 મુરખકુ ઉત્તમ રાજ દીયત હો, પંડિત ફરત ભીખારી રે. સંતો.
 મીરાંકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, રાણોજી તો કોન બિચારી રે. સંતો.

८८

राग-काशी

उठ तो यले अणधूत, मढीमां कोरि ना गिराने,
उठ यले अणधूत.

पंथी हतो ते पंथे लाग्यो, आसन पड रही भिभूत. मढीमां०
येतो साथी कोरि ना सुधर्यो, सणही नीवज्या कपूत. मढीमां०
गार्ध भीरांके प्रभु गिरिधरना शुष्ण, टूट तो गये घर सूत. मढीमां०

१००

राग-धनाश्री

मने मलीया मित्र गोपाण, नहि आठिं सासरीये. टेक.
संसार मारुं हो सासरुं ने वैकुंठ मारो वास रे;
लक्ष चौरासी मारो हो चुडयो रे, हारि मे' तो वर्या
गोपाणदास नाथ. नहि नठिं०
सासु हमारी सुषुम्णा रे, ससरौ प्रेम सतोष रे;
जेठ नुगोनुग लवले रे, हारि पेयो नावलीयो निर्दोष. नहि नठिं०
ओढुं तो नवरंग युं हडी रे, नहि ओढुं कंभण लगार रे;
ओढुं प्रेमरस युं हडी रे, हारि मारां पाप निवारणु करनाररे. नहि नठिं०
हीअरने होनुं हे हीकरी रे, होनुं राजकुमार रे;
अकने सत्ययुग मोही रह्यो राणुल, हुल रही अक्षयार. नहि नठिं०
अकेकनो गुरु गोविंदल होरे, हुलको हे संसार रे;
राण छांडो चित्रकूटने रे, हारि वा'ला गामडां सोल हणार. नहि नठिं०
अपना पिचाकु नधने कहेले, धणु हडाडानो धरवास रे;
जेठ कर नेडी हो विनवे रे, हारि शुष्ण गाय भीरांभाधदास. नहि नठिं०

૧૦૧

રાગ-મારુ

નાવ રીસાયો રે, બે'ની મારો નાવ રીસાયો રે. ટેક.
 ચૌરામાં જોયો ને ચૌટામાં જોયો,
 ફળીયાં જોયાં ફરી ફરીને. બે'ની૦
 હાથમાં દીવલડો ને ઘેરઘેર જોતી,
 જોતી અતિ ઘણું રોતી. બે'ની
 બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 ચરણ કમળે ચિત્ત દેતી. બે'ની

❦

૧૦૨

રાગ શ્યામ કલ્યાણ—તાલ રૂપક

હરિ તુમ હરો જનકી લીર,
 દ્રોપદીકી લાજ રાખી તુમ બઠાયો ચીર.
 ભગત કારણ રૂપ નરહરિ, ધર્યો આપ શરીર,
 હિરણ્યકશ્યપ માર લીન્હોં ધર્યો નાંહિન ધીર.
 બૂડતે ગજરાજ રાખ્યો કિયો બાહર નીર,
 દાસ મીરાં લાલ ગિરધર દુઃખ જહાં તહાં પીર.

